

XANIA 1987

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

ΧΑΝΙΑ
1987

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Κοντεύουν 13 χρόνια από την εισβολή του Αττίλα στο μαρτυρικό νησί της Κύπρου.

Μια συνεχής δοκιμασία της αντοχής και της αξιοπρέπειας του Έθνους.

Ο Κυπριακός Ελληνισμός αντιμέτωπος με τον κίνδυνο του φυσικού και εθνικού αφανισμού του, που επιτείνεται από την κρίση των ηθικών και πανανθρωπίνων αξιών της εποχής μας.

Το Κυπριακό πρόβλημα, με έντονη τη διεθνή του διάσταση, τείνει να «λυθεί» στα πλαίσια τεχνικής ενδοκοινοτικής διαφοράς.

Για να μας κάνουν να ξεχάσουμε την καταπάτηση των βασικών καταστατικών αρχών του Ο.Η.Ε., να ξεχάσουμε τους Ελληνοκύπριους πρόσφυγες στην ίδια τους την πατρίδα, να ξεχάσουμε τον θάναδο εποικισμό των Τούρκων, να ξεχάσουμε τους αγνοούμενους αγωνιστές στην ασιατική Τουρκία, να ξεχάσουμε τέλος τη μακραίωνη ιστορία του Ελληνισμού στην Κύπρο. Και όλα αυτά όταν όλοι γνωρίζουμε ότι για το χουντικό καθεστώς της γενοκτόνου Τουρκίας το Κυπριακό είναι η απαρχή της απαιτητικής του βουλημίας για τον εναέριο χώρο του Αιγαίου, για την ελληνική υφαλοκρηπίδα, για τη Λήμνο, για την αξιοποίηση του θαλάσσιου πλούτου μας, για την αμφισβήτηση των εθνικών μας συνόρων, αλλά και για την αναγνώριση του ρόλου του εγκάθακτου χωροφύλακα της περιοχής, από τους κύριους διασαλευτές της παγκόσμιας Ειρήνης τους εκφραστές του πυρηνικού πολέμου των Άστρων.

Τούτες τις μέρες, που στον τόπο μας τιμούμε και γιορτάζουμε το έτος της ΜΑΧΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ και την ηρωική αντίσταση του Κρητικού λαού ενάντια στο φασισμό και στην υποδούλωση, ας αναλογιστούμε ότι ένας παρόμοιος αγώνας για τα ίδια ιδανικά, της ελευθερίας, της ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας, συνεχίζεται στο δύσκολο στίβο της διεθνοποίησης του Κυπριακού προβλήματος και ας ενώσουμε και μεις τη φωνή μας με την κραυγή αγωνίας των αγωνιστών της Κύπρου για την επικράτηση του Δικαίου. Για να επιβεβαιώσουμε για μια ακόμα φορά τις κοινές ρίζες του ελληνισμού μας.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΤΣΑΝΕΒΑΚΗΣ
ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΒΑΓΓΕΛΗ ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΗ
Επ. ΔΙΚΗΓΟΡΟΥ - ΔΗΜ. ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ

«Σήμερα η Κύπρος είναι ελεύθερη, ας το γιορτάσουμε με περηφάνεια... Ας μη νομίζει κανείς ότι η σημερινή μέρα είναι το τέλος του δρόμου... Είναι η αφηρησιά νέων προσπαθειών για να εξασφαλίσουμε την ευημερία και την πρόοδο του λαού μας, να κάνουμε τη χώρα μας μια ευτυχημένη και δίκαιη γη... Ας δώσουμε το χέρι φιλίας και συνεργασίας με όλους. Ειδικά ας συνεργασθούμε ειλικρινά με όλη μας την καρδιά με τους φίλους μας της Τουρκικής Κοινότητας. Μόνο με μια αρμονική συνεργασία μαζί τους η δύναμή μας θα ενισχυθεί και οι ελπίδες μας για επιτυχία θα μεγαλώσουν...»

(Ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος γυρνώντας από την εξορία στην Κύπρο την 1η του Μάρτη 1959)

Στις 20 του Ιούλη συμπληρώνονται 13 χρόνια από την εισβολή των τουρκικών στρατευμάτων στην Κύπρο και τη συνεχιζόμενη έκτοτε κατοχή του 37% του εδάφους της. Το πραξικόπημα της χούντας και των κύπριων φασιστών συνεργατών της, είχε ανοίξει το δρόμο. Το ανακοινωθέν του τουρκικού επιτελείου που εκδόθηκε το πρωί της 20-7-74 πληροφορούσε τη διεθνή κοινή γνώμη, πως η απόβαση στην Κύπρο με την κωδική ονομασία «Αττίλας», ήταν μια «φιλική επιχείρηση» για «την αποκατάσταση της συνταγματικής τάξης». «Δεν φέρνουμε στην Κύπρο τον πόλεμο, αλλά την ειρήνη», δήλωσε ο τότε πρωθυπουργός Μπουλέντ Ετζεβίτ.

Η επιλογή αυτής της ονομασίας της εισβολής, δεν ήταν τυχαία. Ο Αττίλας (406 - 453 μ.Χ.), υπήρξε ο βασιλιάς των Ούννων, που είχε τρομοκρατήσει με τις ορδές του ολόκληρη την Ευρώπη. Ο «νόμος και η τάξη» του Αττίλα ήταν η επιβολή της βίας του ισχυρότερου, η προσβολή της ανεξαρτησίας και της ακεραιότητας ενός ανεξάρτητου κράτους μέλους του ΟΗΕ, η καταπάτηση των αρχών του Καταστατικού χάρτη, το ξεριζώμα 200.000 ελληνοκύπριων από τις εστίες τους, το ξεριζώμα του πληθυσμού των τουρκοκύπριων και η βίαιη εγκατάστασή τους στο κατεχόμενο έδαφος, με τις φροντίδες της παράνομης τουρκικής τρομοκρατικής οργάνωσης Τ.Μ.Τ., η τραγωδία των 1619 αγνοουμένων και των οικογενειών τους κλπ.

Η έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της 10-7-76 είναι αποκαλυπτική για ένα μέρος από τα δεινά που έφερε στην Κύπρο ο Αττίλας. Στην έκθεση αναφέρονται, μεταξύ των άλλων: «ομαδική εκτέλεση αμάχων» - παράβαση του άρθρου 2, «ομαδικός βιασμός γυναικών από 12 μέχρι 71 χρόνων» - παράβαση του άρθρου 3, «απάνθρωπη μεταχείριση-κακοποιήσεις πολιτών», «ληηλασία οικιών σε

μεγάλη κλίμακα στην κατεχόμενη περιοχή» κλπ.

Στο σχέδιο του Αττίλα σε πρώτη φάση, ήταν η καταστροφή της πολιτισμικής ταυτότητας της Κύπρου, η λεηλασία των θησαυρών της κληρονομιάς αιώνων, η δημογραφική αλλοίωση του νησιού με την εγκατάσταση εποίκων, των «εργατών γης» που μεταφέρθηκαν

από την Τουρκία, ο χωρισμός της Κύπρου και των κατοίκων της στα δυο. Για αιώνες, πριν αρχίσει στην πράξη η εφαρμογή της επεκτατικής πολιτικής των σωβινιστών της Άγκυρας, οι Έλληνες και οι Τούρκοι ζούσαν ειρηνικά μεταξύ τους. Η αναλογία ήταν 82% : 18%.

Η εφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας της Κωνσταντινούπολης «Γκουνάιντίν», έγραψε σχετικά με τον εποικισμό στις 3-3-84: «45-50.000 δεν είναι μικρός αριθμός, όταν ο πληθυσμός της τουρκικής δημοκρατίας της Κύπρου ανέρχεται σε 160.000».

Στα παραπάνω δεινά πρέπει να προσθέσουμε τον κίνδυνο που αποτελεί ο τουρκικός στρατός κατοχής. Παραμένει στην Κύπρο παρά τις επανειλημμένες αποφάσεις του ΟΗΕ, αυξάνει τη δύναμή του και τον οπλισμό του, κρατεί σε ετοιμότητα τις παραπέρα επεκτατικές βλέψεις της τουρκικής πολιτικής, τρομοκρατεί τον τουρκικό πληθυσμό και ταυτόχρονα τον «προστατεύει» (από ποιον;), όπως μας είπαν πρόσφατα κατά τον πιο επίσημο τρόπο οι αξιωματούχοι του Λευκού Οίκου Σουλτς, Περλ και Σια.

ΠΩΣ ΦΤΑΣΑΜΕ ΣΤΟΝ ΑΤΤΙΛΑ

Η Δήλωση της Ανεξαρτησίας της Κύπρου υπογράφηκε στο Λοδνίνο στις 16 Αυγούστου 1960 από τον Μακάριο - πρώτο Πρόεδρο της Δημοκρατίας - τον Βρετανό Διοικητή Φουτ (αργότερα λόρδο Κάραντον) και τον τουρκοκύπριο Φαζίλ Κιουτσούκ, Αντιπρόεδρο.

Η Συνθήκη εγγύησης του 1960, που υπογράφηκε μεταξύ της Δημοκρατίας της Κύπρου από τη μια μεριά και της Ελλάδας, Τουρκίας και Μ. Βρετανίας από την άλλη προβλέπει:

«Η Ελλάδα, η Τουρκία και η Μ. Βρετανία αναγνωρίζουν και εγγυώνται την ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα και την ασφάλεια της Δημοκρατίας της Κύπρου, καθώς και τις ρυθμίσεις που έχουν γίνει από τα βασικά άρθρα του Συντάγματος». Οι εγγυήσεις αυτές αποδείχτηκαν χάρτης άγραφος, που έκρυβαν την επεκτατική και χωριστική πολιτική της Τουρκίας, πολιτική που την ευνοούσε και η Αγγλική πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», όπως και οι αμερικάνικες βλέψεις απόκτησης βάσεων πάνω στο Νησί.

Κύριος μοχλός προώθησης των σχεδίων των σωβινιστών της Άγκυρας, της οξέυσης και των συγκρούσεων ανάμεσα στις δυο κοινότητες ήταν η τρομοκρατική οργάνωση Τ.Μ.Τ. Αποστολή της είχε να αποδείξει, χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα, ότι Έλληνες και Τούρκοι ήταν αδύνατον να συμβιώσουν. «Οργάνωσα την Τ.Μ.Τ. με μερικούς φίλους... Καθένας νόμιζε ότι ήμουν ο αρχηγός, αλλά δεν ήμουν. Ήμουν ο πολιτικός σύμβουλος. Αμέσως μετά την ίδρυσή της την παρέδωσα σε τέως αξιωματικούς του τουρκικού στρατού», (Δηλώσεις του Ντεκτάς στην εφημερίδα «The Times» 20-1-78).

Από φυλλάδιο της οργάνωσης αυτής μεταφέρουμε ένα απόσπασμα πολύ αποκαλυπτικό. Κυκλοφόρησε στις 7-5-1958:

«Ω, τουρκική νεολαία!... Η μέρα πλησιάζει που θα χρειαστεί να δώσεις το αίμα σου και τη ζωή σου στον αγώνα για το ΧΩΡΙΣΜΟ, αγώνα για την ελευθερία... Είσαι γενναίος τούρκος, είσαι πιστός στη χώρα σου και στο έθνος σου... Να είσαι έτοιμος να σπάσεις τις αλυσίδες της σκλαβιάς, με αποφασιστικότητα και αγάπη για την ελευθερία... ΧΩΡΙΣΜΟΣ Ή ΘΑΝΑΤΟΣ...», (Από το βιβλίο του Nancy Crawshaw: Cyprus Revolt, 1978).

Μεταφέρουμε επίσης μερικές από τις τρομοκρατικές πράξεις της Τ.Μ.Τ., που έγιναν από το Μάη μέχρι τον Ιούλη 1958:

22-5-58: Απόπειρα δολοφονίας του Αχμέτ Σαντί, Δ/ντή του τουρκικού γραφείου της Παγκυπρίου Εργατικής Ομοσπονδίας. Για να σώσει τη ζωή του εγκατέλειψε μετά από λίγο την Κύπρο και εγκαταστάθηκε στην Αγγλία.

24-5-58: Δολοφονία του Φαζίλ Όντερ, Δ/ντή της τουρκοκυπριακής εφημερίδας «Ινκίλαπ».

29-5-58: Δολοφονία του Αχμέτ Γιαχιά, μέλους του προοδευτικού τουρκοκυπριακού Αθλητικού και Πολιτιστικού Κέντρου.

5-6-58: Απόπειρα δολοφονίας του Χασάν Αλή, μέλους της Επιτροπής Οικοδόμων της Παγκύπριας Εργατικής Ομοσπονδίας.

30-6-58: Δολοφονία του Αχμέτ Ιμπραχίμ, κουρέα από τη Λεμεσό, επειδή είχε φιλικές σχέσεις με ελληνοκύπριους και εκφραζόταν υπέρ της ελληνοτουρκικής συνεργασίας.

3-7-58: Απόπειρα δολοφονίας του Αρίφ Χουλουσί Μπαρουντί, που δούλευε σε επιχείρηση ελληνοκύπριου. Τον είχαν προειδοποιήσει να εγκαταλείψει τη δουλειά του.

Την πολιτική του χωρισμού των δυο κοινοτήτων τη βοήθησε και η Μ. Βρετανία. «Όταν άρχισε ο ένοπλος αγώνας οι Βρετανοί είχαν στη διάθεσή τους χιλιάδες στρατιώτες και θα μπορούσαν να φέρουν και άλλους για να πνίξουν τον αγώνα της ΕΟΚΑ. Αντί γι' αυτό συγκρότησαν το γνωστό βοηθητικό σώμα από τουρκοκύπριους, που δεν ήταν σε θέση να δουν που τους οδηγούσαν οι Βρετανοί. Έτρεξαν να καταταγούν για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Η ηγεσία τους όχι μόνο δεν τους ενημέρωσε, αλλά αντίθετα τους ενθάρρυνε. Έτσι οι ελληνοκύπριοι που νόμιζαν ότι διεξάγουν ένα ιερό πόλεμο ενάντια στους Βρετανούς, βρέθηκαν αντιμέτωποι με τους τουρκοκύπριους...», (Ιμπραήμ Αζίζ: «Ιστορική πορεία της Τουρκοκυπριακής Κοινότητας», 1981).

Ο Μακάριος δήλωσε στις 23-9-1965: «Το προσφυγικό Τ/Κ πρόβλημα δημιουργήθηκε και υπάρχει από την τουρκική στρατιωτική ηγεσία, που δια της βίας ανάγκασε πολλούς Τούρκους να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να συγκεντρωθούν σε ορισμένες περιοχές, στην προσπάθεια να δημιουργηθούν συνθήκες

που θα ευνοούν το χωρισμό του νησιού. Γνωρίζω πολύ καλά ότι όλοι οι Τ/Κ επιθυμούν να γυρίσουν στα χωριά τους και στα σπίτια τους. Αυτό δεν το επιτρέπει η τουρκική στρατιωτική ηγεσία... Απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι, ενώ πολλοί κατάφεραν να δραπετεύσουν από τους χώρους αναγκαστικής διαμονής τους και να γυρίσουν στα σπίτια τους, οι τούρκοι τρομοκράτες δεν επέτρεψαν στις γυναίκες και στα παιδιά τους να ενωθούν μαζί τους».

Τις ίδιες διαπιστώσεις για την τουρκική χωριστική πολιτική, περιέχει και η έκθεση του Γ.Γ. του ΟΗΕ (Έκθεση S/6426 της 10-6-65): «Οι Τ/Κ ηγεσία στάθηκε πεισματικά αντίθετη σε κάθε μέτρο που θα οδηγούσε προς την κατεύθυνση να ζουν και να εργάζονται μαζί οι κάτοικοι των δύο κοινοτήτων...».

Με την εισβολή του Αττίλα στις 20 του Ιούλη 1974, πραγματοποιήθηκε η πρώτη φάση της τουρκικής επεκτατικής πολιτικής «χωρισμός ή θάνατος». Το έδαφος το είχαν προπαρασκευάσει οι συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου, η αγγλική πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», ο Γρίβας και οι χίτες συνεργάτες του, η χούντα των συνταγματαρχών με το πραξικόπημα κατά της νόμιμης κυβέρνησης της Κύπρου και οι αμερικάνοι ιμπεριαλιστές, που τελικά έδωσαν το πράσινο φως.

ΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΣΤΟΝ ΟΗΕ

Η Δημοκρατία της Κύπρου έγινε μέλος των Ηνωμένων Εθνών στις 20 Σεπτεμβρίου 1960.

Για πρώτη φορά ο ΟΗΕ ασχολήθηκε με την Κύπρο το 1954, όταν η Ελλάδα ζήτησε από τη Γεν. Συνέλευση την εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης για τον κυπριακό λαό, που βρίσκονταν κάτω από το βρετανικό ζυγό.

Το 1963, με την οξύτητα που δημιουργήθηκε εξ αιτίας της τουρκικής επιθετικότητας και τα γεγονότα του Δεκέμβρη, η Κύπρος προσέφυγε στο Συμβούλιο Ασφαλείας για απειλές και χρήση βίας εκ μέρους της Τουρκίας κατά της εδαφικής της ακεραιότητας και ανεξαρτησίας.

Το Σ.Α. με την 186/4-3-64 απόφασή του: 1) Καλεί όλα τα κράτη ν' απέχουν από κάθε πράξη που θα μπορούσε να χειροτερέψει την κατάσταση και να φέρει σε κίνδυνο την ειρήνη, σύμφωνα με την διάταξη του άρθρου 2, παρ. 4 του Καταστατικού χάρτη. 2) Καλεί την Κυβέρνηση της Κύπρου να πάρει όλα τα μέτρα για την αποκατάσταση του νόμου και της τάξης. 3) Καλεί τις δυο κοινότητες και την ηγεσία τους

Απόφαση 550/11-5-84 του Συμβ. Ασφαλείας

13 ψήφοι υπέρ (ΕΣΣΔ, Κίνα, Μ. Βρετανία, Γαλλία, Ινδία, Αίγυπτος, Περού, Ουκρανία, Άνω Βόλτα, Ζιμπάμπουε, Ολλανδία, Μάλτα, Νικαράγουα).

1 ψήφος κατά (Πακιστάν), 1 αποχή (ΗΠΑ).

Το Συμβούλιο Ασφαλείας,

Αφού εξέτασε την κατάσταση στην Κύπρο, μετά από αίτηση της Κυβέρνησης της Δημοκρατίας της Κύπρου.

Αφού άκουσε την ομιλία του Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Έχοντας υπ' όψη την έκθεση του Γ.Γ. (S/16519).

Σύμφωνα με τις αποφ. 365/74, 367/75, 541/83 και 544/83.

Με βαθεία λύπη για την μη εφαρμογή των αποφάσεων του και ιδιαίτερα της 541/83.

Με βαθύτατη ανησυχία από τη συνέχιση των χωριστικών πράξεων στο κατεχόμενο μέρος της Δημοκρατίας της Κύπρου, που αποτελεί παράβαση της απόφ. 541/83 και συγκεκριμένα για την «ανταλλαγή πρεσβευτών» μεταξύ της Τουρκίας και της νομικά άκυρης - Τουρκικής Δημοκρατίας της Β. Κύπρου - και της πρόθεσης διενέργειας «δημοψηφίσματος» για «Σύνταγμα» και «εκλογές», όπως και άλλες πράξεις ή απειλές που αποσκοπούν στη σταθεροποίηση του φερομένου ως ανεξαρτήτου κράτους και το χωρισμό της Κύπρου.

Με βαθεία ανησυχία από τις τελευταίες απειλές για την εγκατάσταση στα Βαρώσια άλλων κατοίκων και όχι των κατοίκων τους.

Με τη διαβεβαίωση της συνέχισης της υποστήριξης της Ειρηνευτικής Δύναμης των Ηνωμένων Εθνών.

1) ΕΠΑΝΑΒΕΒΑΙΩΝΕΙ την απόφ. 541/83 και καλεί την άμεση και αποτελεσματική εφαρμογή της.

2) ΚΑΤΑΔΙΚΑΖΕΙ κάθε χωριστική πράξη, συμπεριλαμβανομένης της πρόθεσης ανταλλαγής πρεσβευτών μεταξύ της Τουρκίας και της Τ/Κ ηγεσίας, τις κηρύσσει άκυρες και χωρίς περιεχόμενο και ζητά την ανάκλησή τους.

3) ΕΠΑΝΑΛΑΜΒΑΝΕΙ την έκκληση σε όλα τα κράτη να μην αναγνωρίσουν το κράτος της «Τουρκικής Δημοκρατίας της Βόρειας Κύπρου», που έγινε με πράξεις χωριστικές και καλεί όλους να μη διευκολύνουν ή κατ' άλλο τρόπο βοηθήσουν το χωρισμό.

4) ΚΑΛΕΙ ΟΛΑ ΤΑ ΚΡΑΤΗ να σεβαστούν την κυριαρχία, ανεξαρτησία και εδαφική ακεραιότητα, ενότητα και το αδέσμευτο της Δημοκρατίας της Κύπρου.

5) ΘΕΩΡΕΙ κάθε απόπειρα εγκατάστασης στα Βαρώσια, κατοίκων άλλων από τους κατοίκους των σαν απαράδεκτη και καλεί να μεταβιβασθεί η περιοχή αυτή στη διοίκηση των Ηνωμένων Εθνών.

6) ΘΕΩΡΕΙ κάθε απόπειρα επέμβασης στο καθεστώς ή στη διακίνηση της Ειρηνευτικής Δύναμης του ΟΗΕ στην Κύπρο, αντίθετη με τις αποφάσεις των Ηνωμένων Εθνών.

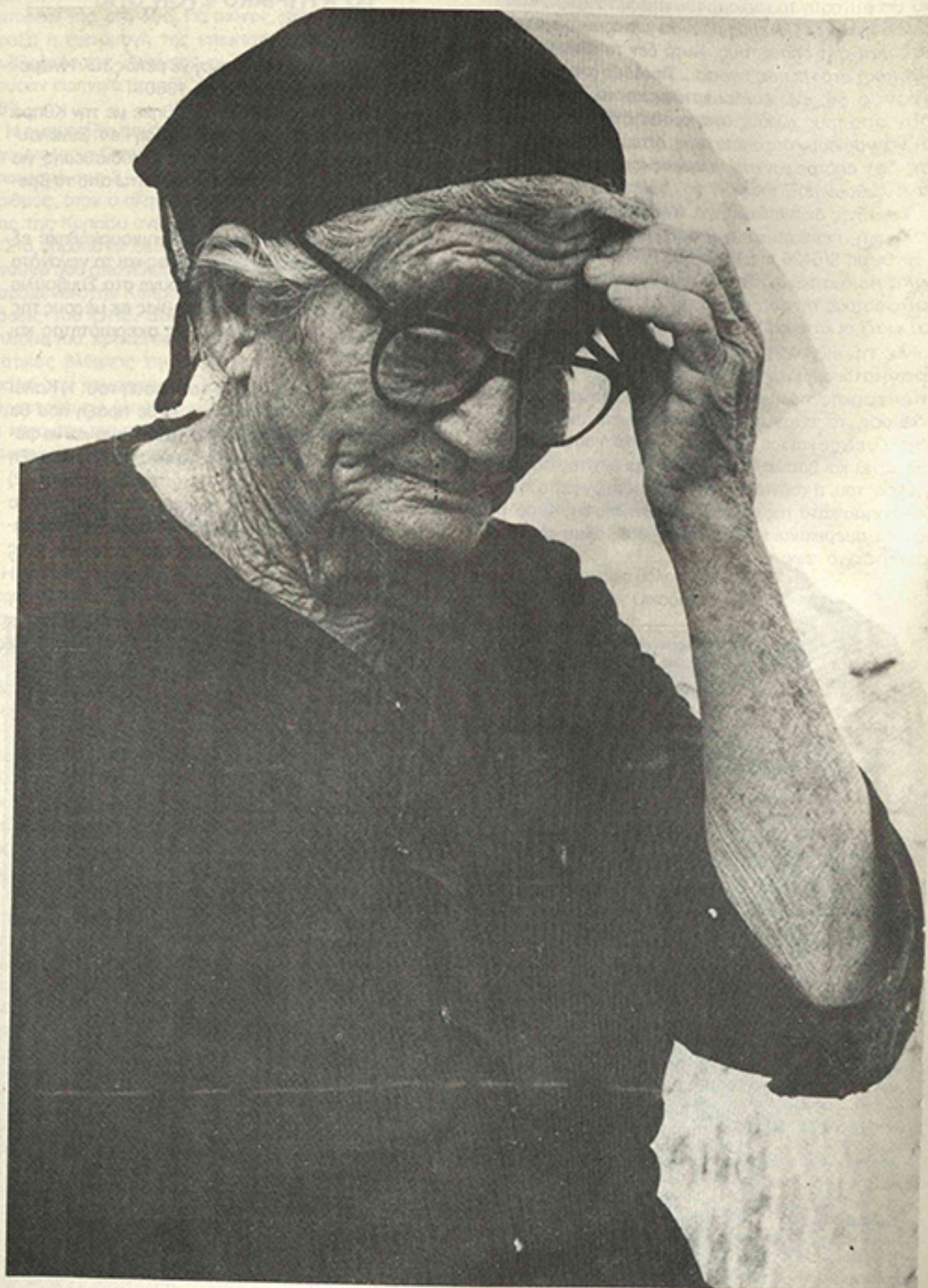
7) ΖΗΤΕΙ από το Γ.Γ. να προωθήσει την άμεση εφαρμογή της απόφ. 541/83 του Σ.Α.

8) ΕΠΑΝΑΒΕΒΑΙΩΝΕΙ την εντολή καλών υπηρεσιών, που έχει δώσει στον Γ.Γ. και τον καλεί να καταβάλει νέες προσπάθειες για να λυθεί το κυπριακό πρόβλημα, με βάση τις αρχές του Χάρτη και τις αποφάσεις των Ηνωμένων Εθνών, περιλαμβανομένης και της απόφ. 541/83 του Σ.Α.

9) ΚΑΛΕΙ όλα τα μέρη να συνεργασθούν με το Γ.Γ. στην αποστολή του.

10) ΑΠΟΦΑΣΙΖΕΙ να παρακολουθήσει την κατάσταση, με σκοπό να πάρει άμεσα και κατάλληλα μέτρα, αν δεν εφαρμοσθεί η απόφ. 541/83 και η παρούσα.

11) ΚΑΛΕΙ το Γ.Γ. να ενεργήσει για την εφαρμογή της απόφασης αυτής και να αναφέρει στο Σ.Α. ανάλογα.

να δείξουν αυτοσυγκράτηση. 4) Συνιστά τη δημιουργία, με την συγκατάθεση της Κυβέρνησης της Κύπρου μιας ειρηνευτικής δύναμης των Ηνωμένων Εθνών κλπ.

Από το 1964 μέχρι το 1974 εκδόθηκαν 30 αποφάσεις του Σ.Α. και μια απόφαση της Γ.Σ.

Την ίδια μέρα της εισβολής συνήλθε το Σ.Α. εκτάκτως και ζήτησε (απόφ. 353/20-7-74) τον άμεσο τερματισμό των συγκρούσεων και της ξένης στρατιωτικής επέμβασης, που αποτελεί κατάφορη παραβίαση του Χάρτη, την άμεση αποχώρηση όλων των ξένων στρατευμάτων και κάλεσε τις κυβερνήσεις Ελλάδας, Τουρκίας και Μ. Βρετανίας ν' αρχίσουν άμεσα διαπραγματεύσεις για την αποκατάσταση της ειρήνης και της συνταγματικής κυβέρνησης της Κύπρου.

Έκτοτε μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί 40 αποφάσεις του Σ.Α. και μερικές της Γ.Σ. Όλες καταδικάζουν την τουρκική επιθετικότητα και αδιαλλαξία, την επιμονή στην κατοχή με στρατιωτικές δυνάμεις μεγάλου μέρους τους κυπριακού εδάφους, θεωρεί άκυρες και ανίσχυρες τις αποφάσεις της Τ/Κ ηγεσίας κλπ.

Την ανακήρυξη του Τ/Κ κράτους στις 15-11-83 κατέδωσε με απόφασή του το Σ.Α. (απόφ. 541/18-11-83), θεωρώντας την ασυμβίβαστη με τη Συνθήκη του 1960 με την οποία ιδρύθηκε η Δημοκρατία της Κύπρου και με την Συνθήκη εγγυήσεων του 1960 και γι' αυτό άκυρη νομικά. Απαιτεί την ανάκλησή της και καλεί να εφαρμοσθούν το ταχύτερο και κατά τον πιο αποτελεσματικό τρόπο οι αποφ. 365/74 και 367/75, σε συνεργασία με το Γ.Γ.

Σημαντικές επίσης είναι και οι αποφάσεις 550/11-5-84 του Σ.Α. και 3212 (XXIX)/1-11-74 της Σ.Σ., που δημοσιεύονται ολόκληρες σε παράπλευρες στήλες.

Η απόφ. 37/252/13-5-83 της Γ.Σ. ζητά και πάλι την άμεση και αποτελεσματική εφαρμογή της ομόφωνης απόφασης 3212 της Γ.Σ. που επικυρώθηκε με την 365/74 απόφ. του Σ.Α., την απομάκρυνση όλων των δυνάμεων κατοχής, το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και βασικών ελευθεριών όλων των Κυπρίων, περιλαμβανομένου του δικαιώματος διακίνησης, την ελευθερία εγκατάστασης και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, καθώς επίσης τη λήψη άμεσων μέτρων για την εθελουσία επιστροφή με ασφάλεια των προσφύγων στις εστίες τους.

Η ίδια απόφαση θεωρεί ότι, η ντεφάκτο κατάσταση που επεβλήθηκε με τη δύναμη των όπλων, δεν θα επιτραπεί να επηρεάσει κατά οποιοδήποτε τρόπο τη λύση του Κυπριακού προβλήματος.

Μια σειρά αποφάσεις του ΟΗΕ έχουν εκδοθεί επίσης για τους αγνοούμενους.

Ο «ΑΜΥΝΟΜΕΝΟΣ ΑΤΤΙΛΑΣ»

Πρόσφατα υποστηρίχθηκε από τους αετονύχηδες πολιτικούς του Λευκού Οίκου Ουάσινγκτον, Σουλ-

τς, Περλ και ΣΙΑ, φανατικούς νονούς της χούντας του Εβρέν και πάσης ανά τον κόσμο χούντας, ότι η στρατιωτική κατοχή της βόρειας Κύπρου είναι πράξη αμυντική που αποβλέπει στην προστασία του τουρκικού πληθυσμού. Αυτοί ξέρουν από δικό τους ποιος είναι επιτιθέμενος και ποιος αμυνόμενος (βλ. Βιετνάμ, Λιβύη, Λίβανος, Νικαράγουα κλπ., κλπ.).

Υπάρχει όμως το Διεθνές Δίκαιο, που συμπορεύεται με την κοινή λογική και που προσδιορίζει την έννοια του επιτιθέμενου. Η Γ.Σ. του ΟΗΕ με απόφασή της της 12-12-74 υιοθέτησε πρόταση από οκτώ άρθρα ειδικής επιτροπής, που είχε συγκροτηθεί για τη μελέτη του θέματος. Το άρθρο πρώτο ορίζει:

«Επίθεση είναι η χρησιμοποίηση από ένα κράτος ένοπλης δύναμης ενάντια στην κυριαρχία, την εδαφική ακεραιότητα και την πολιτική ανεξαρτησία άλλου κράτους, ή η κατά οποιοδήποτε άλλο τρόπο προσβολή αντίθετη με τον Καταστατικό χάρτη των Ηνωμένων Εθνών».

Το άσπρο, μαύρο δεν γίνεται.

Θα μπορούσε να λυθεί το Κυπριακό στα πλαίσια του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών και των αποφάσεών του, αν δεν προσέκρουε στα επεκτατικά σχέδια της τουρκικής πολιτικής και στις ιμπεριαλιστικές βλέψεις και επιδιώξεις των αμερικανών ιμπεριαλιστών στην ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή. Οι δυο κοινότητες, που για αιώνες συμβίωσαν αρμονικά θα μπορούσαν να τα βρουν. Όμως οι δυνάμεις που τους χώρισαν έχουν κάθε συμφέρον να τους κρατούν χωρισμένους.

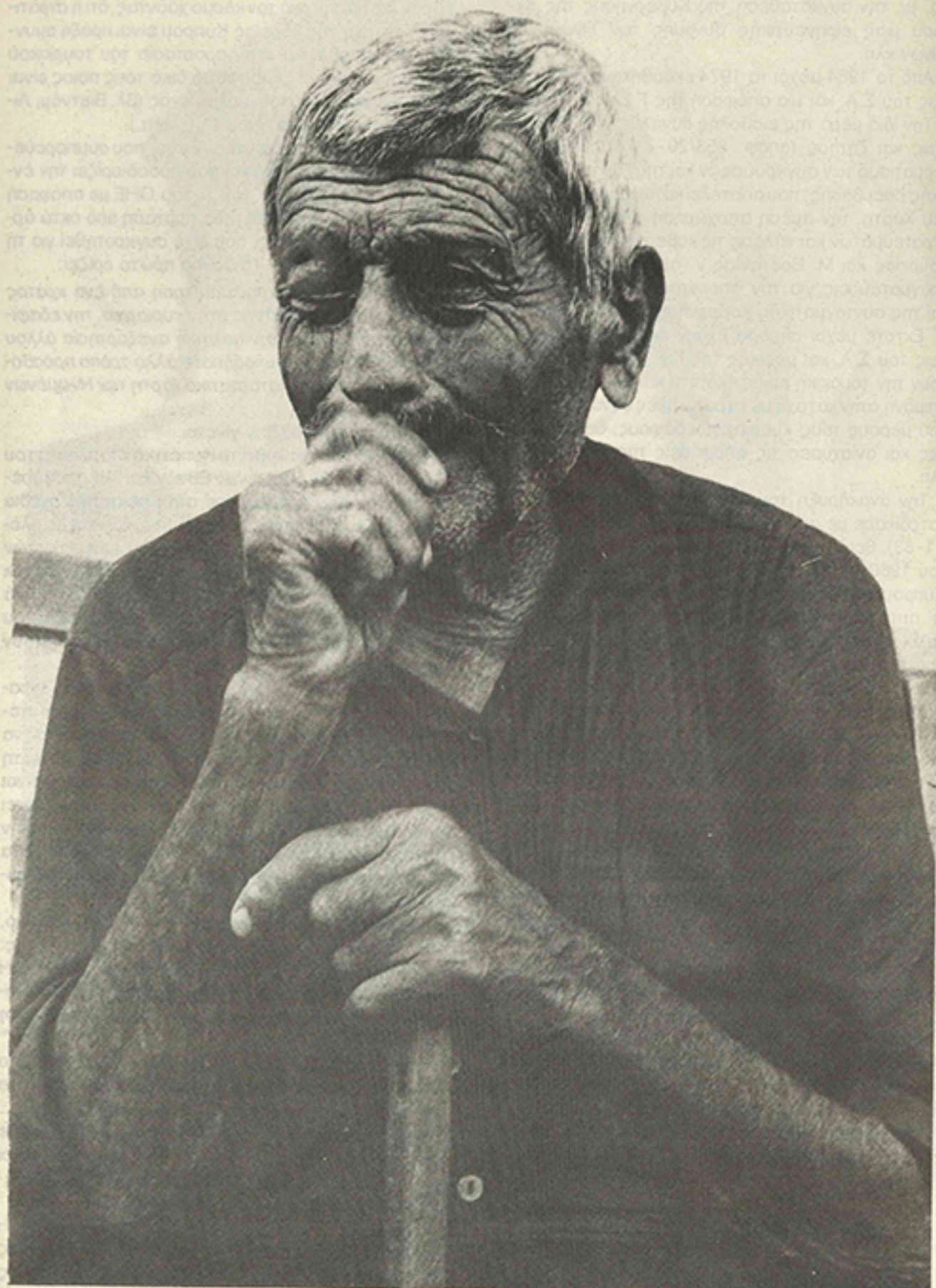
Οι αποφάσεις του ΟΗΕ παραμένουν χάρτης άγραφος για τους τούρκους σωβινιστές και τους προστάτες τους. Και δυστυχώς ο ΟΗΕ δεν είναι σε θέση να τις επιβάλει, παρά τις καλές υπηρεσίες του Γ.Γ. και τη διεθνή συμπαράσταση. Το ίδιο χάρτης άγραφος είναι και η Τελική Πράξη του Ελσίνκι που και η Τουρκία έχει υπογράψει, όπως και η Κύπρος. Ένα κατ' εξοχήν διεθνές πρόβλημα, παραμένει εγκλωβισμένο στα πλαίσια των συμφερόντων των δυνάμεων που το δημιούργησαν.

Η Κύπρος σήμερα διατρέχει τον έσχατο κίνδυνο, τον πιο μεγάλο κίνδυνο στην μακρά της ιστορία της:

Κιοπρουλού, Υπουργός Εξωτερικών, 1954: «Η Κύπρος είναι προέκταση της ηπειρωτικής Τουρκίας..., πρέπει να επανέλθει στην Τουρκία με βάση τη γεωγραφική εγγύτητα...».

Ιρμάκ (πρωθυπουργός), μιλώντας στο Ικόνιο το 1975, - «Χουριέτ» 20-1-78: «Δεν θα παραχωρήσω το Αιγαίο Πέλαγος σε κανένα. Το μισό ανήκει σε μας... Ολόκληρος ο κόσμος πρέπει να το ξέρει... Ξέρουμε πως να συντρίψουμε το κεφάλι του εχθρού... Όλοι αναγνωρίζουν τα δικαιώματά μας στην Κύπρο. Τα εδάφη που καταλάβαμε ανήκουν σε μας...».

Γκιουνές (Υπ. Εξωτ.) - «Χουριέτ» 20-7-80: «Η Κύπρος είναι τόσο πολύτιμη όπως το δεξί χέρι μιας χώρας που νοιάζεται για την άμυνά της ή για τους επεκτατικούς της στόχους, αν έχει. Αν δεν συγκρα-

τήσουμε στη σκέψη μας αυτή τη στρατηγική σημασία της Κύπρου, δεν μπορούμε να κατανοήσουμε την ειρηνευτική επιχείρηση της 20ής Ιουλίου... Πολλές χώρες, ως ένα σημείο και επειδή αυτό εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους, θέλουν να βλέπουν το Κυπριακό πρόβλημα μονάχα ως απότοκο της επιθυμίας απλώς να προστατεύσουμε την τουρκική κοινότητα του νησιού. Ενώ το πραγματικό πρόβλημα είναι η ασφάλεια των 45 εκατομ. τούρκων της πατρίδας και των τούρκων της Κύπρου, μαζί με τη διατήρηση της ισορροπίας στη Μ. Ανατολή».

Οζάλ (πρωθυπ.) - «Μιλλιέτ» 23-7-83: «Η Κύπρος είναι ένα νησί που διατρύπα την Τουρκία στο μέσο σαν σπλέτο. Είναι εξαιρετικά ζωτική για την ασφάλειά μας. Αυτό το νησί δεν πρέπει να βρίσκεται σε εχθρικά χέρια. Η ύπαρξη των Τούρκων στη Β. Κύπρο είναι μια εγγύηση προς την κατεύθυνση αυτή...».

Τα ίδια είχε πει πολλά χρόνια πριν και ο Κεμάλ Αττατούρκ: «Προσέξτε την Κύπρο, αυτό το νησί είναι σημαντικό για μας».

Τα παραπάνω αποσπάσματα τα παίρνω από την ομιλία του Κύπριου Υπουργού των Εξωτερικών Γεωργίου Ιακώβου, στην Πάντειο στις 13-11-86: «...Η Τουρκία εφαρμόζει στην Κύπρο την ίδια μεθοδολογία που εφάρμοσε για την κατάληψη και προσάρτηση της Αλεξανδρέτας» (Ιακ.).

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΜΠΑΡΑΣΤΑΣΗ

Στην εφαρμογή των αρχών του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και των αποφάσεων της Γ.Σ. και του Σ.Α. στηρίζεται και η διεθνής συμπαράσταση. Η Σοβιετική Ένωση, όλες οι σοσιαλιστικές, οι ευρωπαϊκές και οι αδέσμευτες χώρες, κατεδίκασαν τον Αττίλα και στάθηκαν ανεπιφύλακτα στο πλευρό της Κύπρου. Ιδιαίτερα θερμή ήταν πάντα η συμπαράσταση της Σοβ. Ένωσης τόσο στον ΟΗΕ, όσο και με απ' ευθείας διαβήματα προς την Άγκυρα.

«Η Σοβ. Ένωση έδωσε πάντα μεγάλη σημασία στις εξωτερικές επεμβάσεις στην Κυπριακή Δημοκρατία και κατεδίκασε ανεπιφύλακτα την εισβολή. Το κυριότερο ενδιαφέρον της Σ.Ε. περιστρέφεται γύρω από την εξωτερική πτυχή του Κυπριακού. Η Σοβιετική πρωτοβουλία που εκδηλώθηκε τον Ιανουάριο του 1986 έχει σαφώς σαν αντικείμενό της το Κυπριακό στη διεθνή του διάσταση. Είναι μια πρωτοβουλία που βασίζεται στις αρχές του Χάρτη και στα ψηφίσματα των Ηνωμένων Εθνών. Το κύριο αντικείμενο της πρωτοβουλίας είναι η αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων από την Κύπρο και η παροχή πολυμερών εγγυήσεων στην Κυπριακή Δημοκρατία που να μην επιτρέπουν μονομερείς επεμβάσεις στα εσωτερικά της ή τη χρήση ή την απειλή χρήσης βίας εναντίον της. Η μεθοδολογία που προτείνεται είναι η Διεθνής Διάσκεψη κάτω από την αιγίδα του ΟΗΕ, η οποία είναι η κατ' εξοχήν μεθοδολογία για επίλυση διεθνών προβλημά-

των. Δεν είναι καθόλου παράξενο γιατί η Κυβέρνηση της Κύπρου επιδοκίμασε αμέσως τη Σοβιετική πρωτοβουλία» (Γ. Ιακώβου).

Τη σημαντική αυτή πρωτοβουλία της Σ.Ε. για τη διεθνοποίηση του Κυπριακού χαιρέτησαν σε πλατειά ούσκειψη που έγινε στην Αθήνα τον Ιανουάριο 1986 η Επιτροπή Πρυτάνεων για το Κυπριακό, η Πανελλήνια Επιτροπή Αλληλεγγύης προς τον Κυπριακό Λαό (ΠΕ-ΑΚΛ) και 30 αντιστοιχιστικές οργανώσεις της κοινής γνώμης.

Ο μαρτυρικός λαός της Κύπρου, με την ομόθυμη αγωνιστική συμπαράσταση του Ελληνικού λαού και της προοδευτικής ανθρωπότητας, στέκεται με καρτερία και σθένος στις επάλξεις του πατριωτικού χρέους, στην πιο κρίσιμη περίοδο της ιστορίας του. Αγω-

Απόφαση της Γ. Συνέλευσης του ΟΗΕ Αριθμ. 3212 (XXIX) της 1-11-74

(117 ψήφοι υπέρ, καμμία κατά, καμμία αποχή).

Εξ αιτίας της συνεχιζόμενης κρίσης στην Κύπρο, η οποία αποτελεί απειλή για τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια και της ανάγκης να δοθεί λύση χωρίς καθυστέρηση με ειρηνικά μέσα, σύμφωνα με τους σκοπούς και τις αρχές των Ηνωμένων Εθνών:

1) ΚΑΛΕΙ όλα τα κράτη να σεβαστούν την κυριαρχία, ανεξαρτησία, εδαφική ακεραιότητα και το αδέσμευτο της Δημοκρατίας της Κύπρου και να απέχουν από πράξεις και επεμβάσεις εναντίον της.

2) ΘΕΩΡΕΙ επιτακτική ανάγκη την άμεση αποχώρηση όλων των ξένων στρατιωτικών δυνάμεων και κάθε στρατιωτικής παρουσίας στην Κύπρο και να σταματήσει κάθε ξένη επέμβαση στις υποθέσεις της.

3) ΘΕΩΡΕΙ ότι ο συνταγματικό καθεστώς της Δημοκρατίας της Κύπρου αφορά και τις δυο κοινότητες, την Ε/Κ και την Τ/Κ.

4) ΣΥΝΙΣΤΑ να γίνουν οι επαφές στη βάση της ισότητας, με τη βοήθεια των καλών υπηρεσιών του Γ.Γ. και καλεί τις δυο κοινότητες να τις συνεχίσουν, με σκοπό να βρουν ελεύθερα μια αμοιβαία αποδεκτή πολιτική λύση σύμφωνα με τα νόμιμα δικαιώματά τους.

5) ΘΕΩΡΕΙ ότι όλοι οι πρόσφυγες θα πρέπει να γυρίσουν στις εστίες τους σε συνθήκες ασφαλείας και καλεί όλα τα μέρη να πάρουν άμεσα μέτρα προς την κατεύθυνση αυτή.

6) ΕΚΦΡΑΖΕΙ την ελπίδα ότι θα καταβληθούν παροπέρα προσπάθειες με διαπραγματεύσεις στα πλαίσια των Ηνωμένων Εθνών, για την εφαρμογή της απόφασης αυτής, διασφαλίζοντας έτσι στη Δημοκρατία της Κύπρου τα θεμελιώδη δικαιώματα ανεξαρτησίας, κυριαρχίας και εδαφικής ακεραιότητας.

7) ΖΗΤΕΙ από το Γ.Γ. να συνεχίσει να προσφέρει σε ολόκληρο τον πληθυσμό της Κύπρου την ανθρωπιστική βοήθεια των Ηνωμένων Εθνών και καλεί όλα τα κράτη να συνεισφέρουν προς τον σκοπό αυτό.

8) ΚΑΛΕΙ όλα τα μέρη να συνεχίσουν να συνεργάζονται στενά με την Ειρηνευτική Δύναμη στην Κύπρο, η οποία είναι δυνατόν να ενισχυθεί αν παρίσταται ανάγκη.

9) ΖΗΤΕΙ από το Γ.Γ. να συνεχίσει να προσφέρει τις καλές του υπηρεσίες.

10) ΖΗΤΕΙ ακόμα από το Γ.Γ. να φέρει εις γνώσιν του Σ.Α. την απόφαση αυτή.

νίζεται για μια Κύπρο πραγματικά ανεξάρτητη, ομόσπονδη, ενιαία, αδέσμευτη, αποστρατικοποιημένη, χωρίς ξένα στρατεύματα και ξένες βάσεις στο έδαφός της, χωρίς έποικους τούρκους, με κατωχυρωμένα και διεθνώς εγγυημένα τα πολιτικά και ανθρώπινα δικαιώματα ολόκληρου του Κυπριακού λαού. Μακριά από τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ.

Το δίκιο είναι με το μέρος του. Και η ιστορική πείρα διδάσκει πως το δίκιο πάντα τελικά θριαμβεύει, όταν οι άνθρωποι ενωμένοι το διεκδικούν επίμονα, αγωνιστικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- «Η Κύπρος μετά την Τουρκική εισβολή», (έκδοση της Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Κύπρου).
- «Το Κυπριακό Πρόβλημα», (έκδοση του Υπ. Τύπου και Πληροφοριών της Δημοκρατίας της Κύπρου - Σεπτ. 86).
- «Το Κυπριακό Πρόβλημα - Εξελίξεις 1984-86», (ίδια έκδοση).
- «Η διεθνής θέση στην Κύπρο», (ίδια έκδοση 1986).
- «Οι αποφάσεις του ΟΗΕ για το Κυπρ. Πρόβλημα 1964-1986», (ίδια έκδοση). Όλες οι παραπάνω εκδόσεις στην Αγγλική.
- Γ. Ιακώβου, Υπουργού Εξωτερικών της Κ.Δ.: «Το Κυπριακό Πρόβλημα στη Διεθνή Διάστασή του», (Ομιλία στην Πάντειο - Νοέμβριος 1986).

ΕΛΛΗ ΠΑΙΟΝΙΔΟΥ

Απάντηση σ' «Ένα Τουρκοκύπριο»

Έρθε το μήνυμά σου,
χούφτα γεμάτη καλαμπόκι για τα περισσότερία
κόρφοι της μάνας, μάγουλο κόρης
με ροδόνερο πλυμένο.
Ανθός κορομηλιάς σε υγρή βραδιά.
Τ' ακούμπησα δίπλα στο προσκεφάλι μου
κι ορμήσανε μελίσσια μες στον ύπνο μου
Είπες: Ήλιος, νερό και λιόδεντρα η σημαία μας
χαλί να παίζουν τα παιδιά μας
πανί για τα καλοτάξια καράβια.
Έρθε στην ώρα του το μήνυμά σου.
Κράτα γερά στο πόστο, παλικάρι
Η εδώ μεριά αφουγκράζεται τους στίχους σου
Ουράνιο τόξο πάνω από τους λύκους.
Κράτα γερά για να κρατήσουμε.

ΝΙΚΟΣ ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗΣ

Το χώμα

Κρατήσαμε το χώμα που μας γέννησε.
Γεμάτοι Ελλάδα οι αιώνες πίσω μας.
Γιομάτα αγάπη τα έτη μέσα μας.
Γιομάτοι μόχθο οι μήνες γύρω μας.
Οι μέρες μας ευτυχισμένες μες στα σπίτια μας.
Ευτυχισμένοι οι άνθρωποι τριγύρω μας.
Ύστερα ήρθαν οι βάρβαροι.
Έρθαν μ' αστροπελέκια και καμμένο σίδερο
και σκόρπισαν παντού τον πόνο και το θάνατο.
Όμως στα κάστρα, στα οδοφράγματα,
στέκουν ασάλευτοι, βγαλμένοι από τα σπλάχνα της,
οι νέοι Διγενήδες κι οι Αντρόνικοι.
Στέκουν όλοι μαζί σαν ένας άνθρωπος,
στέκουν και μάχονται γι' αυτή τη γη που
τους ανάστησε,
στέκουν και πέφτουν ορθοί στον τόπο που
τους γέννησε.

Κρατάνε ακόμη, όσοι μέινανε,
το χώμα στη σπασμένην απαλάμη τους,
το χώμα τ' ακριβό που τους ανάστησε.
Οι μέρες τρέχουνε, οι αιώνες φεύγουνε.
Όμως το χώμα μένει πάντα αθάνατο,
και μια καινούργια φύτρα αρχίζει μέσα του.
Μια φύτρα, που βαθιές οι ρίζες της
θ' αντέξουν την αντάρα και τη θύελλα,
ώσπου, μ' ένα καράβι, θά 'ρθει κάποτε
ο νέος Θησέας να πνίξει το Μινώταυρο.

Τουρκοκυπριακή ποίηση

ΑΤΑΪ ΤΟΥΛΟΥΝΟΓΛΟΥ

Ο γιατρός

Η μητέρα μου πάντα μου έλεγε
πως πρωταντίκρισα τον κόσμο
μέσα στις βόμβες του Ιούλη 1955
και το πρόσωπο που πρωτόειδα
αν και παράξενο αυτό δεν ήταν η μητέρα
μα ένας ελληνοκύπριος γιατρός
κάτι τέτοιο συμβαίνει στον τόπο μου.
Λέγουν πως ήταν γέννα δύσκολη,
δυο μέρες στο οξυγόνο,
λέγουν πως μόλις γλίτωσα από το θάνατο
λέγουν πως ο γιατρός που τη ζωή μου του χρωστώ
πάλεψε σκληρά για να με σώσει.

Στα παιδικά μου χρόνια
μ' έκαναν εχθρό στο λαό μου
μ' έμαθαν ν' απαγγέλλω και να βγάζω λόγους
λέγοντας πως χιλιάδες κεφάλια το μίσος
δεν μπορούν να οβήσουν
μα το αίσθημα ευγνωμοσύνης
για το γιατρό που με έσωσε δεν έσβησε
τώρα που μέστωσα
ο σεβασμός για το γιατρό μου
καίει βαθιά μες στην καρδιά μου
να μπορέσω να τον δω
να τον αγκαλιάσω
να του πω ένα μεγάλο ευχαριστώ.

Μ' ανάμεσά μας έβαλαν φραγμούς
να μ' έχουν μακριά από το γιατρό μου
να μην μπορώ το χέρι να του δώσω
πώς να ξεχάσω τα παλιά
πώς να ξεχάσω το φιλικό του χέρι
που μ' αγκάλιασε
και μου έδειξε τον κόσμο και τη ζωή.

(Μετάφραση: Π. Σόφος)

ΦΙΚΡΕΤ ΝΤΕΜΙΓΙΑΚ

Οι ηχηρές αντένες του ουρανού μου

Οι ηχηρές αντένες στον ουρανό της πατρίδας μου
είναι αγγλικές, είναι αμερικάνικες σχεδόν βάρβαρες
μαζεύουν ήχους και φως από τις τέσσερις μεριές
της γης
σκορπούν ιμπεριαλιστικά σήματα στις τέσσερις
μεριές

κι αν οι εγκαταστάσεις τους είναι δω
οι ρίζες τους είναι στο Λονδίνο, στη Νέα Υόρκη.
Αυτό το βουητό, αυτοί οι ήχοι, αυτοί οι κραδασμοί
ούτε σ' αρέσουν ούτε μ' αρέσουν
δε μπορούν να 'ναι το τραγούδι της όμορφης
πατρίδας μου

δουλειά τους να κατασκοπεύουν να παρακολουθούν
ατέλειωτα μέρα και νύχτα, χειμώνα καλοκαίρι
τα δόντια τους είναι σα λυσσασμένων σκύλων
πάνω στην αγάπη και τα τραγούδια της πατρίδας μου.
Λερώνουν τον ουρανό της πατρίδας μου
με τα σύρματά τους που βγαίνουν από το Ακρωτήριο
και τη Δεκέλεια

με το μίσος, το αίμα, τους βομβαρδισμούς
με τους δηλητηριασμένους ήχους τους,
βάζουν παράσιτα στα δημοτικά τραγούδια
της πατρίδας μου

βάζουν παράσιτα στην αγάπη, στη γαλήνη μας
ρίχνουν βρωμιά στα κύματα της αγάπης μας
οι όμορφοι κι έξυπνοι άνθρωποι του νησιού μου
έχουν πάθει πολλά και θα πάθουν ακόμα
από τις αντένες που βουίζουν και ηχούν
από τις σκοτεινές βρωμερές αντένες

του ιμπεριαλισμού
έχουν πάθει πολλά και θα πάθουν ακόμα
οι όμορφοι έξυπνοι άνθρωποι του νησιού μου
που ενσαρκώνουν τη λύπη
με τον γαλάζιο ουρανό της πατρίδας μου.

(Μετάφραση: Π. Σόφος)

Έδειξαν τους ανθρώπους

Ήμασταν παιδιά
μικρά, αγίνωτα γεμάτα ζωή
τον ήχο των όπλων
το σκοτάδι, τα καταφύγια, τους νεκρούς
τα θυμάμαι από παιδί.

Μάθαμε καλά
τη νότα κάθε τραγουδιού.

Δε θέλαμε όπλα για παιχνίδια
μας έδωσαν αληθινά
και μας έδειξαν τον στόχο
ανθρώπους
που μιλούν μια ξένη γλώσσα
μα γελούν σαν εμάς
δουλεύουν σαν εμάς,
έδειξαν τους ανθρώπους

Τα ποιήματα και οι φωτογραφίες αναδημοσιεύονται από το περιοδικό «ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ» (ειδικό αφιέρωμα για την Κύπρο - αριθμ. τεύχ. 14-15).

Ποίημα για ένα πεντάρφανο νησί

Τρία ποτάμια στέρεψαν από το χωρισμό μας
ο Ιούλης κοφτερό μαχαίρι ανάμεσό μας
τρία χρόνια αβροχιάς στην άγονή μας γη
και στα κλαδιά δεν άνοιξαν λουλούδια.
Τα πουλιά σιωπούν, θλιμμένα δειλινά.
Στα δυο μοιρασμένες οι καρδιές αιμορραγούν.

Είσαι παλιό τραγούδι λαϊκό
πικρή ελιά και γιασεμί κλειστό
είσαι τ' Αυγούστου ο πόνος ο πικρός
που κριτρινίζει τα χλωμά
της Μεσογείου λουλούδια.

Ποιος ξέρει σε τι απόμερες γωνιές
αγώνες υφαίνεις μυστικούς και φιλικούς
κι ο χωρισμός μακρύς σαν τρία ποτάμια μεγαλώνει.

Είσαι πρώτ' απ' όλα όμορφη
είσαι η φωνή μου, που φωνάζει
σε μια άλλη γλώσσα,
κι ύστερς η ελπίδα που μεγαλώνει.

Έφτασε ο καιρός για να φανεί,
στου δρόνου την καμπή, του χωρισμού το τέρμα.

(Απόδοση: Α. Πανόπου)

Ο ΑΣΤΕΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΦΑΟΥΣΤΟ ΠΟΖΑΛΙ

ΑΛΕΞΗΣ ΖΕΡΒΑΝΟΣ

Ο φαντάρος Φάουστο Ποζάλι απ' το Ροδίσι
έπεσε στις εφτά του Μάρτη,
στις πλαγιές του Τομόρι,
την ώρα που ο ουρανός χιόνιζε άσπρες
πεταλούδες.

Ξαπλωμένος ανάσκελα με τα γυάλινα
μάτια του
καρφωμένα στο άπειρο,
με το κράνος που φάνταζε αφρικάνικος
κάκτος

φυτρωμένος στο χιόνι
και το όπλο γερμένο στο στήθος,
μετρούσε θαρρείς τους χιλιάδες θανάτους
που καβάλα τραβούσανε στ' ατσαλénια
τους άλογα.

Ο γυλιός του στο πλάι, στην ασπράδα
που άχνιζε,
τη φριχτή εμπειρία του φύλαγε απ'
τα βέβηλα χέρια.

Ένα μάτσο χειρόγραφα τυλιγμένα σ'
ασπροκόκκινη λάσπη.

Ο φαντάρος Φάουστο Ποζάλι απ' το Ροδίσι,
έπεσε στις εφτά του Μάρτη,
στις πλαγιές του Τομόρι,
κ' έμεινε τόσο καιρό που είχε πάψει
να γνωρίζεται

καθώς τον σκέπαζε το χιόνι
και ξαναφύτρωνε απ' τη λάσπη.
Κύλησε τόσος χρόνος
για κείνους τους αγνώριστους
ανθρώπους των χαρακωμάτων
κι' όμως ελάχιστος για τους νεκρούς
που δεν μετράνε.
Θάλεγες πως δεν υπήρξε καθόλου,

μα οι λοξές φωτοβολίδες των τριών
αστεριών
και τα φιδίσια φλογοβόλα που γλύφανε
τη νύχτα,

δίνανε κάποτε παράξενα σχήματα
στην άμορφη μάζα του.

Θάλεγες πως και η σκέψη του χάθηκε
στις πλαγιές του Τομόρι,
στις εφτά του Μάρτη,
κι' αυτό δεν είναι αλήθεια.

Απόψε γιόμισε το άδειο μου δωμάτιο,
ακούω τη φωνή του κ' έχουν περάσει
τόσα χρόνια.

Λέει γαι τους μεταγενέστερους, χωρίς
διάκριση,

χωρίς τα σύνορα και τις σημαίες,
γι' αυτούς που χτίζουνε τους χρόνους
της ειρήνης.

Γράφει για μας και για τους άλλους,
για τη φριχτή εμπειρία του πολέμου
που την υπόγραψε με το καυτό του αίμα:
«Ας μην κρυβόμαστε, αφεντικά,
πίσω απ' το δάχτυλό μας.

Της χτηνωδίας η ευθύνη
σε ολονών τις πλάτες πέφτει.»

— φαντάρος Φάουστο Ποζάλι —
Είναι από τις φωνές που δεν τις κλέβει
ο θάνατος

και βγαίνουν απ' της γης τα στήθια.
Τα μάτια του που βασιλέψανε στ' ασπράδι
τους,

όπως τ' αρχαία αγάλματα,
λέω πως έχουν πάρει τη θέση τους
στους μακρινούς αστερισμούς
που φωτίζουν τις νύχτες μας.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΠΟΪΑΣ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΥΤΥΧΗ ΜΑΛΕΦΑΚΗ

Η Κρήτη είχε την τιμή να δώσει το όνομά της στην ενδοξότερη και παραδοξότερη μάχη του Β παγκοσμίου πολέμου στη «Μάχη της Κρήτης».

Η μάχη αυτή ενώ δεν ήταν μεγάλη σε χρονική διάρκεια είναι μεγάλη σε σπουδαιότητα και σημασία.

Αύξησε τις νίκες της ναζιστικής Γερμανίας, που συνολικά βέβαια όλες χάθηκαν.

Οι Γερμανοί κέρδισαν τη «Μάχη της Κρήτης», επειδή οι αξιωματικοί των ανάλαβαν πρωτοβουλίες κατά τη διεξαγωγή της και επειδή αποδέχτηκαν τις σύγχρονες εκείνης της εποχής θεωρίες του πολέμου. Ίσως να τους έδωσε τη νίκη και η τύχη, που όχι λίγες φορές διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στην έκβαση των μαχών.

Μετά την εγκατάλειψη από τους Άγγλους του μοιραίου υψώματος 107 και του αεροδρομίου του Μάλεμε, οι Γερμανοί αποβίβασαν σε ρεκόρ ταχύτητας με τα μεταγωγικά Γιούγκερς 52 την 5 ορεινή μεραρχία του Ρίγκελ και ένα μεγάλο μέρος από την 6 ορεινή.

Με ταχύτητα φυσικού φαινομένου ανέτρεψαν όλες τις εστίες αντίστασης των Βρεττανών και Ελλήνων και βρέθηκαν το πρωί της 25 Μαΐου αντιμέτωποι με τη 2 Νεοζηλανδική μεραρχία του Πούττικ, που κατείχε το λόφο του Γαλατά.

Οι δυνάμεις της άμυνας με αρχηγό τον Κιππενμπέργκερ, που ήταν η 5 ταξιαρχία με επικεφαλής το Χάργκεστ, η 4 με επικεφαλής τον Ίγκλς, η 10 με επικεφαλής τον ίδιο τον αρχηγό και οι ελεύθεροι σκοπευτές του Γαλατά θα αντιμετώπιζαν την επιθετική δύναμη των Γερμανών με αρχηγό το Ρίγκελ. Τη δύναμη των Γερμανών απάρτιζαν τα ορεινά συντάγματα 85 του Κρακάου, 100 του ουτζ και 141 του Τσαΐς, που τα κατέστησε ονομαστά η διάσπαση των οχυρών της Μακεδονίας, το 3 σύνταγμα αλεξιπτωτιστών, που προσγειώθηκε στην κοιλάδα των φυλακών της Αγίας και το σύνταγμα εφόδου του Ράμκε, που προσγειώθηκε στην περιοχή του Μάλεμε.

Η ασύδοτη Λουφτβάφε χωρίς να πληττει κανένα στρατιωτικό στόχο, αλλά από εκδίκηση και μνησικακία επιτέθηκε το Σάββατο 24 Μαΐου κατά της πόλης των Χανίων σε κύματα αλληπάλληλα και ανεξάντλητα. Την Τραγική πόλη περιέ-

ζωσαν κατά τις εσπερινές ώρες πυρκαϊές που κατέκαιαν ολόκληρα τετράγωνα της.

Οι άμαχοι, που από την πρώτη στιγμή της επίθεσης είχαν εγκατασταθεί στα καταφύγια, εγκατέλειψαν περίτρομοι και πανικοβλητοί την πόλη. Εβάδιζαν το δρόμο προς τις Μουρνιές, που είχε εκκαθαριστεί από τους αλεξιπτωτιστές. Η πορεία αναβίωνε την έξοδο του Μεσολογγίου σε μέγεθος και τρόπο.

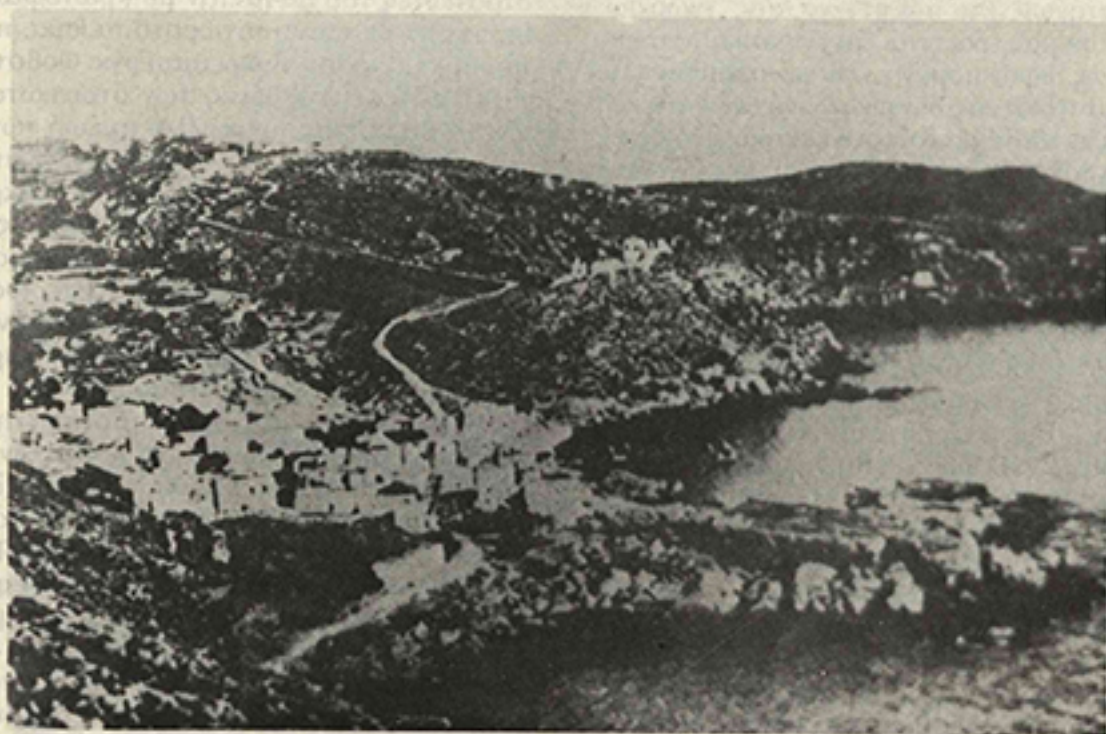
Έλπιζαν ότι τα βουνά πάνω από τις Μουρνιές θα τους παρείχαν την ποθητή ασφάλεια και γαλήνη. Το πρωί της Κυριακής 25 Μαΐου οι Γερμανοί εξαπόλυσαν την αναμενόμενη επίθεση κατά του Γαλατά που έγινε και η αρχή του τέλους της θρυλικής εποποιίας της «Μάχης της Κρήτης».

Ο λόφος, επί του οποίου έχει κτιστεί ο Γαλατάς, αποτελεί τον προμαχώνα των Χανίων. Η κατάληψή του από τους Γερμανούς θα τους εξασφάλιζε την κυριαρχία των Χανίων και της Σούδας.

Αφού τα περιλάλητα Στούκας και οι όλμοι των Γερμανών ξέρασαν τους πύρινους εμετούς των κατά των θέσεων των αντιπάλων τους, οι Γερμανοί επιτέθηκαν με ασυγκράτητη ορμή από νοτιοανατολικά, νότια και δυτικά κατά του Γαλατά. Η γη έτρεμε ολόκληρη από τις εκρήξεις εκατοντάδων βομβών και χιλιάδων βλημάτων. Εικόνες συντέλειας του κόσμου εμφάνισε η γιγαντομαχία στο χώρο αυτό του αίματος και του τρόμου. Τη σφοδρότερη επίθεση οι Γερμανοί εξαπόλυσαν κατά του λόφου των «ερείπιών». Ο υπεραισιόχης του Γκρέυ, τον εγκατέλειψε αδικαιολόγητα. Δεν τήρησε την ίδια στάση στις άλλες μάχες, που τον ανέδειξαν σε πραγματικό ήρωα.

Την άμυνα του Γαλατά είχε αναλάβει, όπως αναφέραμε ο θρυλικός Κιππενμπέργκερ, ο ηρωικότερος πολεμιστής της Νέας Ζηλανδίας κατά το Β' παγκόσμιο πόλεμο.

Ο Κιππενμπέργκερ περιερχόταν τα πεδία των μαχών και εμπύχωνε τους μαχητές με τη φράση «Πολεμήστε για τη Νέα Ζηλανδία». Μέσα στον ορυμαγδό της μάχης η Λουφτβάφε, διέκοψε τις επιθέσεις της, επειδή τα πυρά της έπλητταν και Γερμανούς στρατιώτες. Οι μάχες μαίνον-

Το Σφακιά όπως ήταν τότε που έγινε η επίθεση.

ταν όλη την ημέρα της Κυριακής και τα 5 συντάγματα των Γερμανών, που τρία από αυτά ήταν ανέπαφα και ξεκούραστα, διεκδικούσαν τη νίκη από τις εξασθενημένες και νικημένες ταξιαρχίες των συμμάχων και από τους άνδρες των ελεύθερων σκοπευτών. Ο αιματόφυρτος Γαλατάς υπόκυψε τελικά ύστερα από την ασύγκριτη υπεροχή των Γερμανών σε στρατιώτες και υλικό. Οι σύμμαχοι αναγκάστηκαν να τον εκκενώσουν. Οι Γερμανοί κατέκλυσαν την κωμόπολη κατά τις βραδυνές ώρες και εσπευμένα ετοίμαζαν τη νυκτερινή των ανάπαυση, για να συνεχίσουν την επόμενη ημέρα την προέλασή τους. Αδικαιολόγητη παρέμεινε η διαταγή από τον Κιππενμπέργκερ της ανακατάληψής του κατά το ίδιο βράδυ. Την επραγματοποίησε ο Φάραν με τα δυο τανκς που στάθμευσαν εκεί. Στην τολμηρή επιχείρηση έλαβαν μέρος και δυο λόχοι που ακολουθούσαν τα τανκς από τις δυο πλευρές του δρόμου. Η νύκτα του Αγίου Βαρθολομαίου αναστήθηκε κατά την τρομερή εκείνη νύκτα της 25 προς 26 Μαΐου.

Σε εκατοντάδες ανήλθαν οι νεκροί και των δυο παρατάξεων. Η πάλη διεξαγόταν σώμα προς σώμα και οι ομωγές κυριαρχούσαν στην περιοχή αυτή του τρόμου. Ο Γαλατάς περιήλθε ξανά στις συμμαχικές δυνάμεις κι η βρετανική σημαία κυμάτιζε μελαγχολικά στο μέρος αυτό του αίματος και της θυσίας.

Δεν άργησε να προβάλει ο ήλιος, ο οποίος αδιάφορος από την τραγωδία επαναλάμβανε

το αιώνιο ταξίδι του. Με τις ακτίνες του, που έπεφταν στους νεκρούς, έκανε ακόμη πιο φρικιαστική την τραγωδία. Ο Γερμανός συγγραφέας Κουρόβοκυ γράφει. «Η μέρα που ερχόταν με αραιά σύννεφα μας γέμισε ανησυχία. Στο πρωινό φως το χωριό παρουσίαζε μια σκυθρωπή εικόνα. Οι νεκροί φίλοι και εχθροί κείτονταν ένας πάνω στον άλλο. Γερμανοί και Νεοζηλανδοί κρατούσαν ακόμη τα όπλα τους στις συσπασμένες χούφτες τους». Την ανώφελη ανακατάληψη του διαδέχτηκε η ωφέλιμη εγκατάλειψή του, αφού η διατήρησή του δεν ήταν δυνατή. Όλα τα γύρω υψώματα του κατέχονταν από τους Γερμανούς και η παραμονή των Βρεττανών ήταν αδύνατη. Η μάταιη αυτή θυσία επέδρασε καταλυτικά στο ηθικό των μαχητών. Η μάχη στο Γαλατά θεωρήθηκε ως η βασικότερη της «Μάχης της Κρήτης» και η ήττα των συμμάχων ως η απαρχή της σύμπτυξης και εκκένωσης της Κρήτης. Την 26 Μαΐου οι Γερμανοί κατέλαβαν νέες θέσεις από τις οποίες θα αντιμετώπιζαν τους νικητές Γερμανούς.

Ο Φρέϊμπουργκ εγκατέλειψε το στρατηγείο του, που βρισκόταν στον Άγιο Ματθαίο και το εγκατέστησε στην περιοχή Σούδας, από το οποίο με ανησυχία και απογοήτευση διηύθυνε την άμυνα. Στο τηλεγράφημα που έστειλε προς το στρατηγείο της Μέσης Ανατολής έγραφε. «Μετά λύπης μου αναφέρω ότι κατά τη γνώμη μου τα ευρισκόμενα υπό τις διαταγές μου στρατεύματα έχουν φτάσει στο τελευταίο όριο αν-

τοχής. Λοχέτως της τελικής αποφάσεως των αρχιστρατήγων, θα πρέπει να σας γνωρίσω πως η θέση μας εδώ είναι απελπιστική. Μια μικρή, κακώς, εφοδιασμένη και ακίνητη δύναμη, όπως είναι η δική μας, δεν είναι δυνατόν ν' ανταπεξέλθει με επιτυχία στο συγκεντρωμένο βομβαρδισμό τον οποίο αντιμετωπίζουμε επτά συνεχόμενες ημέρες. Θεωρώ καθήκον μου να σας γνωρίσω, ότι από διοικητικής απόψεως, οι δυσκολίες της απαγκιστρώσεως της δυνάμεως αυτής είναι ανυπερέβλητες. Με την προϋπόθεση ότι θα λάβετε αμέσως κάποια σχετική απόφαση, ένα ποσοστό της δυνάμεως αυτής θα ήταν δυνατό να επιβιβασθεί στα πλοία. Εφ' όσον ο εδώ τομέας αντιστάσεως υποχωρήσει, η κατάληψη των άλλων - Ρεθύμνου και Ηρακλείου - θα είναι απλώς ζήτημα χρόνου. Τα στρατεύματα τα οποία διαθέτουμε, εκτός του συντάγματος των Ουαλλών και των Κομμάντος, δεν είναι πλέον σε θέση να αναπτύξουν επιθετική δράση. Εάν αποφασίσετε σταθμίζοντας την όλη κατάσταση στη Μέση Ανατολή, ότι η συνέχισή λίγων ωρών αντιστάσεως εδώ, θα βοηθήσει την όλη κατάσταση, εμείς θα συνεχίσουμε. Θα πρέπει τότε να εξετάσω με ποιον τρόπο θα πετύχω καλύτερα αποτελέσματα. Είναι πιθανόν ο κόλπος της Σούδας να βρίσκεται κάτω από το εχθρικό πυρ μέσα σε είκοσι τέσσερις ώρες. Οι τελευταίες μας απώλειες υπήρξαν βαριές και χάσαμε τα περισσότερα από τα μόνιμα πολυβόλα μας».

Το πρωί της ίδιας μέρας σε σύσκεψη, που έλαβαν μέρος ο Φρέντμπεργκ και οι αξιωματικοί του, διαπιστώθηκε η κρισιμότητα της κατάστασης. Η εκκένωση ήταν πια αναπόφευκτη και προς την κατεύθυνση αυτή έπρεπε να κινηθούν.

Οι προνοητικοί Βρετανοί, πριν από την πτώση των αλεξιπτωτιστών, ερεύνησαν όλες τις ακτές της Κρήτης για να επιλέξουν την πιο κατάλληλη προς επιβίβαση. Ερεύνησαν και εβυθομέτρησαν και τις ακτές της Παλαιόχωρας, αλλά τις έκριναν ακατάλληλες. Οι κάτοικοι της Παλαιοχώρας εξέλαβαν τις βυθομετρήσεις ως ενδείξεις εκτέλεσης οχυρωματικών έργων και εθορυβήθηκαν. Τις ακτές των Σφακιών έκριναν τελικά πιο κατάλληλες και προς αυτές θα κατηύθυναν τους άνδρες των σε περίπτωση αποχώρησης από την Κρήτη. Το μυστικό της αποχώρησης είχε διαρρεύσει την 26 Μαΐου και η πορεία όχι μόνον ανδρών προς τα Σφακιά είχε αρχίσει. Βέβαια η διαταγή από το στρατηγείο Μέσης Ανατολής δεν είχε ακόμη φθάσει.

Ο Φρέντμπεργκ προσπαθούσε με κάθε θυσία να κρατήσει σε αρκετή απόσταση από το λιμάνι της Σούδας τους Γερμανούς, ώστε να πραγματοποιηθεί το βράδυ της ίδιας μέρας, χωρίς εμπόδια η εκφόρτωση εφοδίων που ανέμενε. Επέκτεινε ως εκ τούτου το δακτύλιο γύρω από το

λιμάνι της Σούδας. Από τις νέες θέσεις των οι στρατιώτες του μάχονταν με πρωτοφανή επιθετικότητα και ανυποχώρητο πείσμα, πράγμα που ανησύχησε τον Φρέντμπεργκ. Φοβόταν μήπως το πολεμικό μένος των στρατιωτών του γίνει αιτία να χάσουν πολλοί τη ζωή των.

Αμέσως βέβαια έγινε αντιληπτή η απουσία μεγάλου αριθμού αεροπλάνων σε σύγκριση με τον αριθμό που λάμβαναν μέρος κατά τις προηγούμενες μέρες. Ο Στουντέντ υποχώρησε στην απαίτηση του Βερολίνου, όπως τα περισσότερα από τα αεροσκάφη αποσυρθούν για την προετοιμασία της επιχείρησης «Μπαρμπαρόσσα» στο Ανατολικό Μέτωπο.

Ο Φρέντμπεργκ διέταξε τον υποστράτηγο των πεζοναυτών Ουέστων να αναλάβει την άμυνα του μετώπου Χανίων - Σούδας, ώστε ο ίδιος να αφοσιωθεί απερίσπαστος στον αποκρουστικό και ανεπιθύμητο στόχο της εκκένωσης. Το βράδυ, σύμφωνα με τις πληροφορίες, κατέφθασαν στο λιμάνι της Σούδας η ναρκοθέτιδα 'Αμπντιελ και τα αντιτορπιλικά Χήρο και Νιζάμ και ξεφόρτωσαν εφόδια, αποβίβασαν το σύνταγμα των Κομμάντος του συνταγματάρχη Λεύκοκ και επιβίβασαν τραυματίες. Ο Φρέντμπεργκ εγνωστοποίησε στο Λεύκοκ την αποστολή του, η οποία ήταν η κάλυψη της υποχώρησης των μαχητών της Κρήτης προς τα Σφακιά.

Επειδή οι Νεοζηλανδοί της 2ας Μεραρχίας και οι Αυστραλοί της 19ης Ταξιαρχίας είχαν φθάσει στο έσχατο όριο αντοχής τους, ο Ουέστων εξέδωσε τη διαταγή της αντικατάστασής των. Το ίδιο βράδυ της 25 Μαΐου διέταξε την εφεδρεία, που την αποτελούσαν το Τάγμα των Ουαλλών, οι ρέιντζερς και οι Ουσσάροι του Νορθάμπερλαντ, οι οποίοι μαζί με το έμπεδο τάγμα Χανίων, την πρώτη μέρα της επίθεσης εξόντωσαν το απόσπασμα του λοχαγού 'Αλτμαν, που προσγειώθηκε στο Ακρωτήριο, να προωθηθούν προς τον Κλαδισό ποταμό.

Οι Ουαλλοί και οι άλλοι συμμαχητές των με επικεφαλής τον Ντάνκαν, διέσχισαν κατά τις νυκτερινές ώρες την πόλη των Χανίων, που εξακολουθούσε να καίγεται από τους ανελέητους βομβαρδισμούς των τριών προηγούμενων ημερών. Η θέα της νεκρής πόλης τους πλημμύρισε ανάμεικτα συναισθήματα λύπης και μίσους.

Λυπούνταν τα θύματα και μισούσαν τους θύτες. Κατέλαβαν θέσεις στη γέφυρα του Κλαδισού και στον ελαιώνα που εκτείνεται πέρα από τη γέφυρα. Οι Νεοζηλανδοί και Αυστραλοί εγκατέλειψαν από παρεξήγηση τις θέσεις τους πριν αντικατασταθούν από άλλους μαχητές, όπως καθόριζε η διαταγή του Ουέστων. Ενώ η αυγή της 27 Μαΐου δεν είχε ακόμη βάψει με τα αίματά της τον ορίζοντα, τα 5 Γερμανικά συντάγματα εφόρμησαν κατά των θέσεων των αντιπάλων τους. Οι Γερμανοί που επιτέθηκαν

Αυτοκίνητα κατεστραμμένα στο δρόμο που οδηγεί στα Σφακιά.

νοτιώτερα της γέφυρας δεν συνάντησαν αντίσταση, οπότε στράφηκαν βορειότερα και όλοι μαζί συγκρούστηκαν με την εφεδρεία που την αποτελούσαν 1.200 άνδρες. 850 άνδρες πρόσφεραν τη ζωή τους θυσία στον άγριο Μολώχ του πολέμου. Οι ολίγοι που επέζησαν υποχώρησαν και ταυτόχρονα μάχονταν στους έρημους και γεμάτους από συντρίμια δρόμους των Χανίων. Η 5η ορεινή Μεραρχία αναφέρει στο ημερολόγιό της ότι ήλθε αντιμέτωπη με το ηρωικότερο τάγμα κατά τη «Μάχη της Κρήτης». Δύο τάγματα του 141ου Γερμανικού συντάγματος του Τοάις έσπυσαν από τον Κλαδισό προς το δρόμο της Σούδας. Σκόπευαν να προωθηθούν προς την κεφαλή του κόλπου, οπότε θα απόκοπταν τις συμμαχικές δυνάμεις, που μάχονταν γύρω από την πόλη των Χανίων, ματαιώνοντας την υποχώρηση και σωτηρία των. Οι διασημότεροι πολεμιστές της «Μάχης της Κρήτης», που συγκροτούσαν το επίλεκτο 28ο τάγμα και οι Αυστραλοί του 2ου τάγματος της 19ης Ταξιαρχίας επιτέθηκαν κατά των Γερμανών.

Η μάχη που έγινε και που διήρκεσε μια ώρα, ήταν η φονικότερη και αγριότερη μάχη της «Μάχης της Κρήτης». Οι ξιφολόγχες και τα άλλα «αγγέμαχα» όπλα, που έφεραν μαζί των οι περιλάλητοι μαχητές, άστραψαν στο φλογερό Μαγιάτικο ήλιο. 412 νεκροί ήταν ο απολογισμός της Τιτανικής αυτής πάλης, από τους οποίους οι 300 ήταν Γερμανοί. Τα 112 παλληκάρια, που θυσιάστηκαν στους ελαιώνες των Χανίων, έσωσαν

τους άλλους συμμαχητές των από την αιχμαλωσία.

Τις απογευματινές ώρες της Τρίτης 27 Μαΐου, στρατιώτες του 100 ορεινού συντάγματος του ουτζ από δυτικά και αλεξιπτωτιστές του 3ου συντάγματος με το Φον Ντερ Χέυντε επικεφαλής από νότια, εκυρίευσαν τα Χανιά. Οι Γερμανοί βιάζονταν να εισέλθουν με το φως της ημέρας, ώστε να αποφύγουν τις οδομαχίες της περασμένης νύκτας.

Πολλές ιστορίες της «Μάχης της Κρήτης» αναφέρουν ότι η πόλη παραδόθηκε από τον τότε δήμαρχό της. Η πληροφορία είναι ψευδής, επειδή δεν έχει επιβεβαιωθεί από καμιά άλλη πηγή, η οποία να προέρχεται από τους κατοίκους της πόλης Χανίων. Απορεί και ο γράφων, που την είδηση αυτή άκουσε και από το Φον Ντερ Χέυντε σε πρόσφατη συνάντηση των στο ξενοδοχείο των Χανίων «Σαμαριά», όπου ο στρατηγός διέμενε. Τον διαβεβαίωσε μάλιστα ότι ο δήμαρχος δεν τον πίστευε ότι είναι ο εκπρόσωπος των Γερμανών, στον οποίο θα παρέδιδε την πόλη, επειδή τον έβλεπε αιμέλητο από την δήμερο μάχη.

Τη νύχτα της 27ης Μαΐου ο Φρέμπουργκ έλαβε το «οκέι» από το στρατηγείο της της Μέσης Ανατολής. Ο ίδιος έφθασε στα Σφακιά και εγκατέστησε το στρατηγείο του σε μια σπηλιά. Η 4η ταξιαρχία διατάχθηκε να σπεύσει και να καταλάβει θέσεις στο «Πιάτο» του Ασκούφου, για να αποκρούσει ενδεχόμενη κάθοδο των αλεξι-

Ύστερα από την ολόήμερη εξαντλητική πορεία προς τα Σφακιά οι στρατιώτες πέφτουν να κοιμηθούν.

πτωτιστών. Οι κομμάντος του Λεύκοκ διατάχθηκαν να διχοτομηθούν και το ένα μέρος των να καταλάβει θέσεις στη στροφή του δρόμου, που οδηγεί από τη Σούδα στα Μεγάλα Χωράφια, το δέ άλλο του Μπαμπαλή το Χάνι, ώστε να καλύψουν την υποχώρηση. Επίσης η 5η ταξιαρχία να καταλάβει θέσεις στο Στύλο και έπειτα στου Μπαμπαλή το Χάνι, ώστε και αυτή να καλύψει την υποχώρηση.

Το πρωί της Τετάρτης 28 Μαΐου 2 τάγματα του 85ου συντάγματος Κρακάου, τα οποία ύστερα από ομηρικές μάχες κατέβαλαν το 8ο ελληνικό σύνταγμα και τους ελεύθερους σκοπευτές στη γέφυρα του Αλικιανού, επροχώρησαν ανατολικά και σκαρφαλώνοντας στα βουνά κατέρχονταν από τις δυτικές πλαγιές του Στύλου, ώστε να τον καταλάβουν.

Τμήματα της 5ης ταξιαρχίας, που αντελήφθηκαν την κάθοδό των, έσπευσαν και συγκρούστηκαν με αυτά. Η σύγκρουση εξελίχθηκε σε γιγαντομαχία κατά την οποία εξοντώθηκαν όλοι. Η απόκρουση των κατερχομένων Γερμανών ήταν ζωτικής σημασίας, γιατί η κατάληψη του χωριού Στύλου θα ματαίωνε τη υποχώρησή.

Μετά το τέλος της «Μάχης της Κρήτης» έγινε γνωστό η μεγάλη αυτή προσφορά του 8ου Ελληνικού συντάγματος και των ελεύθερων σκοπευτών. Δεν εματαιώσαν μόνο την προέλαση του Κρακάου την 28 Μαΐου, αλλά από τις ίδιες θέσεις ματαίωναν επί 5 ημέρες όλες τις προ-

σπάθειες του 3ου συντάγματος αλεξιπτωτιστών να προωθηθεί προς το Στύλο και να επιτύχει πολύ πιο μπροστά την κύκλωση των δυνάμεων της άμυνας. Οι Γερμανοί εκδικήθηκαν τους ήρωες της γέφυρας του Κερίτη, που τους ανέτρεψαν τα σχέδια. Μετά την κατάληξη της Κρήτης επέδραμαν την 1η Αυγούστου 1941 κατά των χωριών της ανατολικής Κυδωνίας και διέπραξαν εγκλήματα πρωτάκουστα και ανέκφραστα. Οι εμπρησμοί, οι δολοφονίες ανύπτων στους αγρούς και οικίες των και η εκτέλεση 118 ατόμων στη γέφυρα του Κερίτη έσβησαν το παράφορο μίσος των.

Την Τετάρτη 28 Μαΐου άρχισε η προγραμματισμένη «κάθοδος των μυρίων» προς τα Σφακιά. Άυπνοι, νηστικοί και εξαντλημένοι από την πορεία 25.000 στρατιώτες ρίχτηκαν στον κακοτράχαλο δρόμο των 58 χιλιομέτρων, που οδηγεί από το Στύλο στα Σφακιά. Στου Μπαμπαλή το Χάνι οι Κομμάντος και η 5η Ταξιαρχία ακινητοποιήσαν ύστερα από σκληρές και πολύνεκρες μάχες τους Γερμανούς, που τους καταδίωκαν. Μετά την αναχαίτισή των και τη διολίσθηση των συμμάχων προς τις Βρύσες, οι Γερμανοί συνέχισαν την κύρια προέλασή των προς ανατολάς, για να απεγκλωβίσουν τους αλεξιπτωτιστές Ρεθύμνου και Ηρακλείου. Τους συμμάχους που υποχωρούσαν προς τα Σφακιά καταδίωκαν μόνο δύο ορεινά τάγματα του 100ου συντάγματος του Ουτζ με ατολμία και υπερβολική προφύλαξη.

Ο Ναύαρχος Κάννινγκαμ με τον πρωθυπουργό τους Νέας Ζηλανδίας Φρέιζερ.

Οι Γερμανοί επανέλθαν στην Κρήτη το σφάλμα της Δουνκέρκης. Η Λουφτβάφε δεν εντόπισε την κύρια κατεύθυνση των συμμάχων; Τους επέτρεψε να εγκαταλείψουν την Κρήτη;

Από τις Βρύσες η Οδύσσεια των φαλάγγων έγινε ακόμη πιο ανυπόφορη. Τα αεροσκάφη, τα οποία απογειώνονταν από το Μάλεμε, εμφανίζονταν αιφνιδιαστικά και αμέσως οι μακρές φαλάγγες από στρατιώτες, που βηματίζουν στο δρόμο, εξαφανίζονταν. Με ανυπόφορη κούραση δρασκελούσαν το ένα βουνό και αμέσως το μαύρο σχήμα του άλλου ορθωνόταν αδάμαστο και αμείλικτο. Η νύχτα τους εξασφάλιζε ασφαλέστερη πορεία, αλλά ο ύπνος σαν σειρήνα τους καλούσε στα σκοτεινά του βασιλεία. Ο συγγραφέας Κρίστοφερ Μπάρκλεϋ περιγράφει την εφιαλτική πορεία εκείνων που βάδιζαν προς την αβέβαιη σωτηρία. «Τα στρατεύματά μας προσπάθησαν να αντισταθμίσουν με μικρές αντεπιθέσεις την έλλειψη βαρέων όπλων. Έτσι οι άνδρες μιας διμοιρίας και κάποτε λιγότεροι, επολεμούσαν εναντίον του εχθρού στα σημεία που αυτός είχε πλησιάσει. Η θέση μας αυτή ήταν καλά διαλεγμένη και ο Γερμανός διοικητής στην αναφορά του για τη μάχη, παραπονοιόταν που η υποστήριξη από το πυροβολικό, δεν ήταν ικανοποιητική, γιατί οι παρατηρητές του δεν είχαν πεδίο ορατότητας.

Και εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι το Γερμανικό πεζικό δεν έδειχνε καμιά ικανότητα στις μάχες, όταν του έλλειπε η υποστήριξη της «Λουφτβά-

φε». Έτσι οι μικρές αντεπιθέσεις που έκαναν οι άνδρες της «Λεύφορς» (κομάντος) το δειλινό, αποθάρρυναν τον εχθρό από του να επιχειρήσει καμιά νυχτερινή έφοδο. Η «Λεύφορς» είχε κρατήσει τη θέση αυτή όσο προέβλεπε το σχέδιο.

Λίγο μετά τις εννιά τη νύκτα, τα τμήματά μας άρχισαν να αποσύρονται, βάζοντας οδοφράγματα για να καθυστερήσουν την προέλαση του εχθρού και τράβηξαν προς το σημείο συγκεντρώσεως, στο «Πιάτο» του Λοκύφου. Οι Γερμανοί δεν επεχείρησαν να την ακολουθήσουν. Ενώ η «Λεύφορς» έδινε την καλή αυτή μάχη των οπισθοφυλακών το απόγευμα της Τετάρτης, το κύριο σώμα των στρατευμάτων μας συνέχιζε την υποχώρησή του από τη «βία ντολορόζα», που οδηγούσε στα νότια προς τα Σφακιά και ίσως στη σωτηρία...

Για τους περισσότερους άνδρες μας ήταν αιχλώς ζήτημα αντοχής, γιατί ελάχιστοι ήταν εκείνοι που μπορούσαν να πολεμήσουν ακόμη. Οι υπόλοιποι έπρεπε να συνεχίσουν την εξαντλητική τους πορεία πάνω στα κατσάβραχα του ορεινού δρόμου, με δύσκαμπτα πονεμένα μέλη, μέσα σε σχισμένες μπότες και κάτω από μια βασανιστική δίψα, γιατί δεν υπήρχαν τρεχάμενα νερά παρά μόνο που και που κανένα πηγάδι. Συχνά όταν οι άνδρες μιας ομάδας έφταναν σ' ένα από αυτά τα πηγάδια και μαζεύονταν γύρω γύρω για να γεμίσουν τα παγούρια τους, αν είχαν παγούρια – όταν δεν είχαν γέμι-

Ο Διοικητής της Νεοζηλανδικής Μεραρχίας Πλούττικ και της 4ης Μεραρχίας Ήγγκλις.

ζαν κουτιά από κονσέρβες – παρουσιάζονταν τα Γερμανικά αεροπλάνα και τότε όλοι έπεφταν κατά γης, ελπίζοντας πως οι πιλότοι της «Λουφτβάφε» δεν τους είχαν αντιληφθεί. Το να τρέξεις να καλυφθείς ήταν το μεγαλύτερο λάθος, γιατί τότε ήταν βέβαιο πως κάποιος θα σε έβλεπε».

Δεν τερματιζόταν ακόμη ο αμαξιτός δρόμος στη χώρα Σφακίων και στην κατωφέρεια του βουνού, όπου ξεδιπλώνονταν οι στροφές του, διαδραματίστηκαν συγκλονιστικές σκηνές. Τα 18 και 23 Νεοζηλανδικά τάγματα αναχαίτισαν την 29 Μαΐου, ύστερα από σκληρές και φονικές μάχες στο «Βιτσιλόκουμο» τα 2 τάγματα του Ουτζ, τα οποία καταδίωκαν τους υποχωρούντας. Η τοποθεσία «Βιτσιλόκουμος» εδικοίωσε το όνομα το οποίο φέρει, γιατί στην κατοικία των αγριων θιτσιλών δεν ήταν δυνατό να γίνει τίποτε άλλο από άγριες μάχες.

Την επόμενη μέρα 30 Μαΐου, ένας σκληροτράχηλος ναζί ανθυπολοχαγός επικεφαλής ομάδας αλπινιστών επιχείρησε να σκοτώσει το Φρέϋμπεργκ στο σπηλαιο-στρατηγείο του, από το οποίο διηύθυνε την επιχείρηση-σωτηρία. Ο ήρωας Άιτχαμ εξόντωσε ολόκληρη την ομάδα των παράτολμων Γερμανών και η ηρωική πράξη του έγινε αιτία να παρασημοφορηθεί αργότερα με το σταυρό της Βικτωρίας.

Η καταδίωξη προς τα Σφακιά δεν έλυσε τελικά τα αινίγματα που εδημιούργησε: Γιατί δεν έρριξαν αλεξιπτωτιστές, ώστε να ματαιώσουν την

επιβίβαση; Δεν διέθεταν άλλους; Σιωπηλά ενόησαν την αποχώρηση των Άγγλων όπως πριν από ένα χρόνο στη Δουνκέρκη;

Το βράδυ της 28 Μαΐου από την ακτή της Χώρας Σφακίας επιβιβάστηκαν στα πλοία του Βρετανικού στόλου Νιζάμ, Ναϊππ, Κέλβιν και Καντάχαρ, 744 περίπου μαχητές, επειδή η διαταγή όριζε ότι έπρεπε να προηγηθούν οι τραυματίες και οι μάχιμοι άνδρες.

Το βράδυ της επόμενης μέρας 29 Μαΐου επιβιβάστηκαν από την ίδια θέση στα πλοία Γκλένζουλ, Φέμπερ, Περ, Καλκούτα, Κόβεντρυ, Τζέρβις, Τζάνους και Χαϊήστ, 6.029 άνδρες. Επανελήφθηκε η αποστολή και το βράδυ της επόμενης μέρας και στα πλοία Ναϊππ και Νιζάμ, επιβιβάστηκαν 1.403 άνδρες. Το ίδιο βράδυ αναχώρησε ύστερα από εντολή του στρατηγείου Μέσης Ανατολής με αεροπλάνο Σάτερλαντ ο θρυλικός αρχηγός της άμυνας Φρέϋμπεργκ με το επιτελείο του.

Με απεριγράπτη θλίψη και άφατη οδύνη εγκατέλειψε το νησί που κατέκτησε την καρδιά του. Το σώμα του μεταφερόταν στην Αλεξάνδρεια, αλλά η ψυχή του παρέμενε στα στρατηγεία του Αγίου Ματθαίου απ' όπου ατένισε το υπερθέαμα της πτώσης των αλεξιπτωτιστών της Σούδας και των Χανίων από τα οποία με αγωνία διηύθυνε τις σκληρές και απελπισμένες μάχες και της σπηλιάς των Σφακίων από την οποία παρακολούθησε τις αγωνιώδεις στιγμές της επιβίβασης των μπαρουτοκαπνισμένων

Το εσωτερικό της σπηλιάς που είχε ο Φρέϋμπεργκ, ως στρατηγείου του στα Σφακιά.

στρατιωτών του.

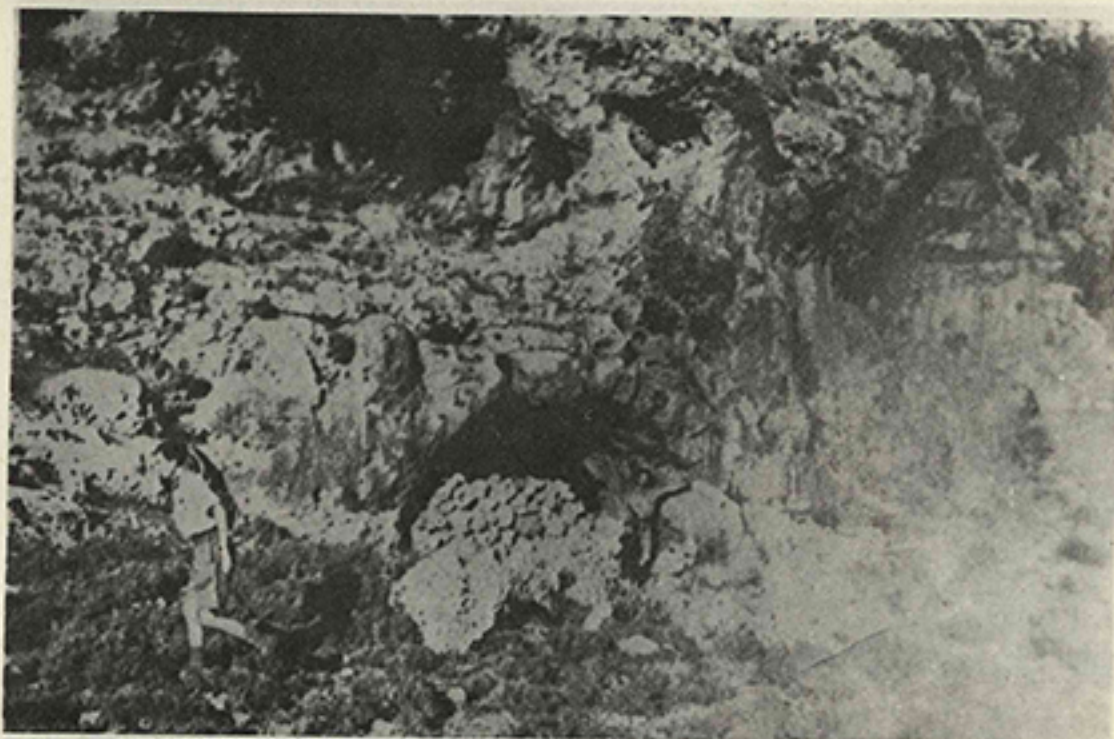
Πριν αναχωρήσει ο Φρέϋμπεργκ ανέθεσε στον Ουέστων την διοίκηση όλων των δυνάμεων Κρήτης με εντολή να διατηρήσει το προγεφύρωμα των Σφακίων, ώστε να επιβιβάσθούν και οι υπόλοιποι άνδρες στα πλοία σωτηρίας.

Την Κυριακή 31 Μαΐου η 19 Αυστραλιανή Ταξιαρχία κατέλαβε θέσεις στο «Βιτσιλόκουμο» και απώθησε με σκληρές μάχες την κάθοδο των Γερμανών στις ακτές. Ο Ουέστων έλαβε εντολή να προπαρασκευάσει την τελευταία επιβίβαση, που θα γινόταν την ίδια βραδιά της 31 Μαΐου. Σύμφωνα με δική του διαταγή θα επιβιβάζονταν 1.100 Νεοζηλανδοί, 1.250 Αυστραλοί, 500 πεζοναύτες και 550 κορμάντος, που ήταν όλοι μάχιμοι. Όταν τα πλοία Φέμπη, Άμπνπιελ, Τζάκαλ, Κιμπερλέυ και Χότσπουρ αγκυροβόλησαν, διέρρευσε η πληροφορία ότι η αποστολή αυτή ήταν η τελευταία. Εδημιουργήθηκε τότε μεγάλος θόρυβος και συνωστισμός. Η φρουρά που είχε επιφορτισθεί για την τήρηση της τάξης αποσύρθηκε ή παρασύρθηκε από την ανθρωποπλημύρα.

Η διαταγή του Ουέστων δεν εφαρμόστηκε και μόνο 19 άνδρες από την Αυστραλιανή Ταξιαρχία, που πολέμησαν τόσο σκληρά την ίδια μέρα στο «Βιτσιλόκουμο» και πολλοί λίγοι από τη «Λεύφορς» επιβιβάστηκαν. Συνολικά 3.710, που οι περισσότεροι δεν συμπεριλαμβάνονταν στον κατάλογο της αποστολής. Με αεροπλάνο Σάτερλαντ αναχώρησε και ο Ουέστων για τη Μέση

Ανατολή. Ο διακεκριμένος Βρετανός συγγραφέας της «Μάχης της Κρήτης» Τ. Σπιούαρτ γράφει για την αποστολή αυτή: «Ο Χάργκεστ τακτοποίησε την 5η Νεοζηλανδική Ταξιαρχία αποφασισμένος να χρησιμοποιήσει και βία, αν παρίστατο ανάγκη, για να εξασφαλίσει τη διάσωση των ανδρών του, την οποία πίστευε ότι δικαιούντο... Η ταξιαρχία συστειρώθηκε και άρχισε να κατεβαίνει από τους λόφους σε ένα συμπαγή όγκο και με αργό βήμα, ώστε κανείς άλλος να μην μπορεί να εισδύσει. Όλοι είχαν ξυριστεί, φορούσαν κράνη και έφεραν γυλιό. Ο καθένας είχε το όπλο του. Βαδίζαν σκυπηλοί και δεν ακουγόταν παρά μόνο το τρίξιμο του εξοπλισμού και το ποδοβολητό επάνω στο πετρώδες μονοπάτι. Άλλοι άνδρες σηκώνονταν όρθιοι για να τους δουν που περνούσαν. Μέσα στο σκοτάδι ακούγονταν μурμουρητά. «Οι Νεοζηλανδοί, οι Νεοζηλανδοί». Αλλά οι περισσότεροι από αυτούς που κοίταζαν σέκονταν βουβοί και ακίνητοι μέσα στις σκιές που έρριχνε το φεγγάρι που έβγαινε. Η ζήλεια τους ανακατευόταν με το θαυμασμό και αγανακτούσαν εναντίον αυτών των στρατιωτών της σιωπηλής φάλαγγας. Ήταν η ημέρα τους σήμερα και η καλή τους τύχη. Αλλά ποιοι θα είχαν σειρά αύριο; Και πραγματικά λίγοι από εκείνους που πέρασαν εκείνη τη νύκτα στην ελευθερία επρόκειτο να επιζήσουν του πολέμου».

Η αυγή της Δευτέρας 1ης Ιουνίου ανέτειλε και στις ακτές της Χώρας Σφακίων. Τίποτε δεν

Το εξωτερικό της σπηλιάς που χρησιμοποίησε ο Φρέντινγκερ, ως στρατηγείο στα Σφακιά.

επρόδιδε το θόρυβο και οχλοβοή που επικράτησαν κατά το προηγούμενο βράδυ στον ίδιο αυτό χώρο.

Απόλυτη ησυχία βασιλευε στην απεραντοσύνη του Λιβυκού πελάγους και μόνο τα μικρά κυματάκια, που είχαν στήσει συνομιλία με την ακτή, την παραβίαζαν. Στο δρόμο από τη Χώρα Σφακίων μέχρι την κοιλάδα των πικροδαφνών, που χρησίμευε ως τόπος συγκέντρωσης των στρατιωτών, άλλοι 550 Βρετανοί και πάρα πολλοί Έλληνες τραβούσαν με κόπο την πνοή της ζωής, η οποία υπήρχε ακόμη μέσα τους.

Οι Γερμανοί κατέβηκαν από τις υψηλές θέσεις τους και κανείς τότε δεν τους πυροβόλησε. Χωρίς να ανταλλάσσουν κουβέντες έβλεπε με επιφυλακτικότητα ο ένας τον άλλο. Οκτώ αεροπλάνα της Λουφτβάφε εμφανίστηκαν πριν το μεσημέρι και πυροβόλησαν αδιάκριτα εχθρούς και φίλους. Αντιλαλούσαν οι χαράδρες και ο αντλαλος έμοιαζε με «ρεφραίν» του μακάβριου τραγουδιού του πολέμου.

Η παράδοση των άτυχων πολεμιστών έγινε από τον αρχαιότερο αξιωματικό της «Λεύφορς» τον αντισυνταγματάρχη Κόλβιν, που έλαβε τη διαταγή από τον Ουέστον. Έλεγε: «Η κατάσταση πρέπει να εξετασθεί κάτω από το φως των ακόλουθων γεγονότων»:

1. Δεν υπάρχουν άλλα τρόφιμα διαθέσιμα και οι άνδρες δεν έχουν λάβει τροφή, επί τρεις ημέρες.

2. Ο ασύρματος μπορεί να διαρκέσει μόνο λίγες ώρες και ο κίνδυνος από την αναμονή για παραπέρα οδηγίες από το αρχηγείο Μέσης

Ανατολής δεν μπορεί να γίνει δεκτός.

3. Η απόφαση να δοθεί προτεραιότητα κατά την αποχώρηση σε μάχιμα τμήματα, εμείωσε τον αριθμό των αξιωμαχών ανδρών σε όριο κάτω του ελαχίστου αναγκαίου γι' αντίσταση.

4. Άλλη εκκένωση δεν είναι δυνατή.

5. Θα συγκεντρώσετε όσο το δυνατό πιο πολλούς από τους αρχαιότερους αξιωματικούς και θα τους γνωστοποιήσε το περιεχόμενο αυτής της διαταγής.

6. Διατάσσεσθε να έλθετε σε επαφή με τον εχθρό και να κανονίσετε συνθηκολόγηση».

Κατά το μεσημέρι οι Γερμανοί άρχισαν να συγκεντρώνουν αιχμαλώτους και να τους οδηγούν πίσω προς τις βόρειες ακτές της Κρήτης.

Συντετριμμένοι και περίλυποι έβλεπαν ξανά το μονοπάτι που τους παρέδιδε τώρα στην αιχμαλωσία και την ταπείνωση, ενώ το ίδιο τους υποσχόταν προηγούμενα την ελευθερία και την υπερηφάνεια. Θα αντιμετώπιζαν κατά την αιχμαλωσία τους τους αδιάτακτους ναζί, οι οποίοι θα καυχόνταν για την νίκη των στην Κρήτη.

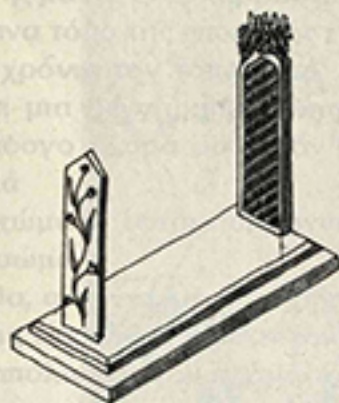
Εμακάριζαν όσους κατόρθωσαν να πηδήσουν προς την ελευθερία από τις ακτές των Σφακίων. Πολλοί από αυτούς δεν επέζησαν όπως και πολλοί από τους αιχμαλώτους δεν επέστρεψαν στις πατρίδες τους.

Κλείστηκαν προσωρινά στα στρατόπεδα του Μάλεμε και των Αγίων Αποστόλων, όπου και πήραν την πρώτη γεύση των απαίσκων στρατοπέδων της Ναζιστικής παραφροσύνης...

ΑΙΜΙΛΙΑΣ ΚΛΑΔΟΥ - ΜΠΛΕΤΣΑ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ

ΜΙΑ ΜΕΖΑΡΟΠΕΤΡΑ
ΑΠΟ ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΧΑΝΙΩΝ

σχ. 1. Απλός γυναικείος Τούρκικος τάφος.

εικ. 1. Μεζαρόπετρα από την περιοχή του Ρεθύμνου.

Στην αυλή του μουσείου Χανίων, τέμενος του Γιουσούφ Πασά¹ σώζονται αρκετές μεζαρόπετρες, δηλ. μαρμαρίνες επιτύμβιες στήλες της Τουρκοκρατίας, από τάφους του νεκροταφείου της αυλής, αλλά και άλλες που έχουν μεταφερθεί και από αλλού².

Ένας από τους περισσότερο συνηθισμένους³ τρόπους κατασκευής μουσουλμανικού τάφου ήταν αυτός του σχήματος (σχ. 1).

Μια μαρμαρίνη οριζόντια πλάκα έχει στα δύο άκρα της δυο κατακόρυφες στήλες, μια μεγαλύτερη προς το μέρος της κεφαλής του νεκρού όπου αναγράφεται τ' όνομά του, η χρονολογία του θανάτου κ.λπ. και μια μικρότερη προς τα πόδια, όπου αναγράφεται κάποιο ρητό του κορανίου, διακοσμείται με φυτική παράσταση (εικ. 1, 2) ή και μένει όπως είναι.

Στη στήλη της κεφαλής λαξεύεται ομοίωμα του «κιουλαχίου»⁴ του νεκρού, απ' όπου γίνεται αμέσως αντιληπτός ο βαθμός ή το επάγγελμά του⁵.

Στους γυναικείους τάφους (εικ. 3), όπως αυτός του σχεδίου, αλλά και του θέματος, στη θέση αυτή λαξεύονται λουλούδια. Η μαρμαρίνη στήλη που περιγράφουμε, στήλη κεφαλής από τάφο γυναίκας (εικ. 4), έχει διαστάσεις ύψος 130 εκ., πλάτος κάτω 30 εκ., πλάτος πάνω 34 εκ. και πάχος 10 εκ.

Η θαυμάσια λαξευτή πλαγιαστή γραφή με τους αραβικούς χαρακτήρες και την γλυπτή ανθεμωτή⁶ νεοκλασική στέψη αποτελούν και την διακόσμηση της στήλης.

Ανάγλυφη ταινία πλάτους 1 εκ. ορίζει την θέση της επιγραφής⁷ και τον τρόπο διάταξης της ανάλογα και με το κείμενο δημιουργώντας με λοξές προεκτάσεις θέσεις για τον τίτλο, τους στίχους του κυρίως θέματος και το τελείωμα με την χρονολογία.

Το ποιητικό κείμενο⁸ της στήλης αναφέρεται στη μικρή Τζεμιλέ⁹ που πέθανε στα τρία της χρόνια στα (1890-91).

Η μεζαρόπετρα με τη θλιβερή ιστορία της μικρής Τζεμιλέ αποτελεί κι αυτή με την σειρά της ένα κρίκο στην ιστορία της πόλης των Χανίων και των ανθρώπων της του περασμένου αιώνα.

εικ. 2. Μεζαρόπετρα από την την περιοχή του Ρεθύμνου.

εικ. 3. Μεζαρόπετρα κεφαλής από το Ρέθυμνο.

Σημειώσεις

1. Εδώ γινόνταν οι κηδείες εμφανών Τούρκων. Βλέπε Ι. Μανωλικάκη περίπατος στα Παλιά Χανιά. Χανιά 1983. Ετήσια έκδοση Δήμου Χανίων, σελ. 43... 46.
2. Οι μεζαρόπετρες είτε με επιγραφές, είτε με ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο είναι σκόπιμο αφού καθαριστούν να τοποθετηθούν έτσι ώστε να είναι επισκέψιμες από το κοινό. Αποτελούν χαρακτηριστικά έργα γλυπτικής της Τουρκοκρατίας και η μετάφρασή τους θα δώσει χρήσιμες πληροφορίες στους μελετητές.
3. Αριστείδη Παπαδαίου. Η πόλη του Βοσπόρου, Αθήνα 1981, σελ. 80γ. Τάφοι και μανωλιεία, εικ. 53.
4. Κιουλάχι, στα Τούρκικα είναι το κάλυμα της κεφαλής.
5. Αντίστοιχα στους χριστιανικούς τάφους χαρακτηριστικά του επαγγέλματος του νεκρού σκαλίζονται στις ταφόπετρες. Βλέπε

Άννας Γουήλ. Επιτύμβιες πλάκες στον Πύργο Τήνου Ζυγός 18/1976, σελ. 67...71.

6. Η ανθεμωπή γλυπτή στέψη αποτελεί χαρακτηριστικό των μνημείων, ταφικών και άλλων, που συναντώνται στα χριστιανικά νεκροταφεία και τις πόλεις της Κρήτης τον 19ο αιώνα.
7. Η γραφή για τους Μουσουλμάνους παίζει για το Κοράνι το ρόλο που παίζει η αλφάβητος για το Ευαγγέλιο. Το εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη γραφή, της έδωσε επιπλέον διακοσμητική σημασία. Μεγάλοι καλλιγράφοι δημιούργησαν με την γραφή πραγματικές καλλιτεχνικές συνθέσεις. Βλέπε Αριστείδη Παπαδαίου. Η πόλη του Βοσπόρου, Αθήνα 1981, σελ. 109. Επιγραφές.
8. Η μετάφραση του κειμένου έγινε από το καθηγητή της Τουρκικής γλώσσας της Φιλοσοφικής σχολής στο Ρέθυμνο κ. Β. Δημητριάδη τον οποίο και ευχαριστώ.
9. Τζεμιλέ στα Τούρκικα, σημαίνει Τέλειο.

Ο πόνος του Θανάτου

- Δυστυχώς είμαι· ενώ ήμουν στην αγκαλιά της μάνας ένας παράδοξος ξένος ήλθε
- Έκανα τόπο της υπομονής εγώ στα τρία μου χρόνια τον τόπο αυτό
- Είμαι μια φεγγαροπρόσωπη κόρη, ενώ το άψογο όνομά μου ήταν Τζεμιλέ, ξαφνικά
- στο χώμα μ' έφερε άσπλαχνη τύχη ψυχή και σώμα
- 'Ηλθα, αλήθεια, στον άσχημο ετούτο τόπο, μα τίποτα δεν αισθάνθηκα στον τόπο της απόλαυσης τον κόσμο τον χαρμόσυνο
- Η μαύρη μου τύχη την νεαρή μου ηλικία έγραψε στην ταφόπετρά μου για να την βλέπει κανείς
- Μια τέτοια φριχτή πλάκα κάνει ασφαλώς όλες τις καρδιές να κλαίνει
- Για να γράψει την χρονολογία του θανάτου βγήκε η ψυχή από το σώμα
- Ο θάνατός μου έκανε ν' αναστενάζουν οι δυστυχείς πατέρας και μητέρα
- Είμαι η Τζεμιλέ μας μικρή κόρη. Εμείς πληρώσαμε
Ο Ιμπραχίμ για την ψυχή της μια προσευχή.

Έτος 1308 (1890-1891)

εικ. 4. Μεζαρόπετρα κεφαλής από το Μουσείο Χανίων.

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΟΣ (1869-1913)¹

Ν.Ε. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

Δ.Φ., ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

Όταν αναφερόμαστε στον Κωνσταντίνο Μάνο, αναγκαστικά αναφερόμαστε και σε μια εποχή, η οποία υπήρξε αποφασιστικής σημασίας για το σύγχρονο Ελληνισμό, όσον αφορά τον εθνικό και πολιτικό, αλλά και τον κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό χώρο.

Είναι η εποχή των τελευταίων δύο δεκαετιών του 19ου και η πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα, εποχή, η οποία σφράγισε το σημερινό Ελληνισμό ή προδιέτυψε τις εξελίξεις μέχρι τα τελευταία χρόνια. Στα τέλη του 19ου αι. η Ελλάδα, αναζητεί να εκπληρώσει τους πόθους της για απελευθέρωση των αλύτρωτων περιχώρων και να βγει από τα ασφυκτικά της σύνορα.

Την ίδια εποχή γίνεται προσπάθεια με το κίνημα της γενιάς του 1880² να πραγματοποιηθεί η ανασύνδεση, στη γλώσσα και τη λογοτεχνία, με την πολιτιστική παράδοση. Η γενιά του 1880 προσπαθεί να αποβάλει όλα ψευδεπίγραφα της είχε υποβάλει και επιβάλει ο

ευρωπαϊκός νεοκλασικισμός, ο οποίος ήθελε τους Νεοέλληνες όμοιους προς τα πρότυπα της κλασικής αρχαιότητας – αγνοώντας την εξέλιξη μέσα από τη χιλιετηρίδα του Βυζαντίου και τα τετρακόσια χρόνια τουρκοκρατίας – με όλες τις ολέθριες ανασταλτικές συνέπειες που είχε η όλη προσπάθεια στη γλώσσα και τη γενικότερη παιδεία του Έθνους.

Η γενιά του 1880 με τη μαχητικότερη μορφή του Ψυχάρη, τον καθοδηγητικό ρόλο του Ν. Πολίτη και τον ενθουσιασμό των ποιητών και πεζογράφων της, απορρίπτοντας μια για πάντα τα κηρύγματα του ρομαντισμού, που στάθηκε ξένος, από τη φύση του, στον ελληνικό χώρο και την ιδιοσυγκρασία του Έλληνα, αναζητεί τα γνήσια μοτίβα που θα δημιουργήσουν μια λογοτεχνία γεμάτη σφρίγος, δοσμένη μέσα από τη ζωντανή γλώσσα του λαού, φορέα μιας αδιάσπαστης συνέχειας, καταφρονημένης όμως και παραμερισμένης.

Με τη γενιά του 1880 ξαναγυρίζει η λογοτεχνία να βρει τα πρώτα εκείνα δημιουργήματα που έδωσε ο Σολωμός κι όλη η Επαναστατική Σχολή, αλλά και ο Μακρυγιάννης κι ο Κασομούλης. Εκείνη η προσπάθεια είχε διακοπεί με την ολοκλήρωση του αγώνα του Εικοσιένα και την επιβολή των «Ευρωπαϊκών λύσεων» στο νεοσύστατο κράτος, που απομάκρυνε και τη λογοτεχνία από τις στέρεες βάσεις που είχαν θέσει οι παπάνω.

Τώρα η παρουσία του Ψυχάρη και του κύκλου των λογοτεχνών του 1880 αναζητεί και πετυχαίνει την επανασύνδεση. Ο Ψυχάρης αναζητεί τη γνήσια γλώσσα με το «Ταξίδι» του, κι ο Ν. Πολίτης με την προκήρυξη διαγωνισμού για συγγραφή ελληνικού διηγήματος, στα 1883, μεταφέρει τα κηρύγματα που δεσπόζουν στη Γερμανία της εποχής και που είχαν ξεκινήσει με τους ρομαντικούς και προπάντων με τους αδελφούς Wilhelm και Jakob Grimm. Προσπαθεί να παρακινήσει τον κύκλο του να στραφεί προς τη δημιουργία μιας τέχνης με χαρακτήρα λαϊκό, δεμένο με τα ιδεώδη του λαού. Νά πώς αναφέρει ο Γ. Δροσίνης αυτό το ξεκίνημα:

«Ήρθε από τη Γερμανία με το κήρυγμά του: «να κάνουμε μια τέχνη με όλες της τις εκδηλώσεις ελληνική, εθνική» και αρχίσαμε τα σαββατινά βραδυνά σε μια μπουραρία της οδού Ομήρου (όπου η «Φιλαδέλφεια» των Γερμανών) με ιδιοκτήτη κάποιον Babeck ή Βαβέκιον, όπως τον λέγαμε. Εκεί εκτός του κύκλου της Εστίας:

Κασδόνης, Αντ. Μηλιαράκης, Γ. Βιζυηνός, Δ. Καμπούρογλου, Α. Κουρτίδης κι εγώ (ο Παλαμάς δεν ήταν στην Αθήνα), ήρχονταν ο Φωκιάς, ως γυμναστικός, ο Λύτρας ως ζωγράφος, ο Βρόντης ως γλύπτης, ο Ζέζος αρχιτέκτων...»³.

Αν προσέξουμε την ομάδα γύρω από τον Ν. Πολίτη – και δεν έχουν ακόμη προστεθεί οι: Καρκαβίτσας, Παλαμάς, Κρυστάλλης και άλλοι – βλέπουμε ότι αυτή αποτελεί ένα πυρήνα, ο οποίος εμπεριέχει ήδη ανθρώπους που αντιπροσωπεύουν τις αναζητήσεις προς την νέα κατέβουση σε κάθε τομέα της Τέχνης, έχοντας ως βασικά αξιώματα τη γλώσσα του λαού, τη λαϊκή παράδοση και μια ακραιφνώς ελληνοκεντρική κατεύθυνση στη θεματική τους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν επηρεάζονται και από τα ξένα ρεύματα.

Αναφέρθηκα αρκετά στη γενιά του 1880, γιατί και ο Κ. Μάνος, ευθύς από τα πρώτα του βήματα, εντάσσεται στην κίνηση αυτή.

Για να μπω όμως στο θέμα μου και να παρουσιάσω τον Κ. Μάνο θα ήθελα να τονίσω ότι γενικά στις ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας ελάχιστα αναφέρονται γι' αυτόν σε σχέση προς το μέγεθος της προσφοράς του στα ελληνικά γράμματα, πράγμα που μας δείχνει το ανέκδοτο ως σήμερα αρχείο του.

Το κείμενο που δημοσιεύεται σήμερα αποτελέσει θέμα μιας διάλεξης την 1. 12. 1986 κατά τον εορτασμό της επετείου της Ένωσης της Κρήτης.

Έτσι ξεκινώντας να αναφερθώ στον Κ. Μάνο ως άνθρωπο των γραμμάτων, αλλά και περισσότερο ως αγωνιστή, πρέπει αφενός να πω, ότι το τελευταίο δημοσίευμα γι' αυτόν ήταν στο τεύχος της Ν. ΕΣΤΙΑΣ (1941)⁴ και αφ' ετέρου ότι πολύ νωρίς ο Μάνος και η μεγάλη του προσφορά ξεχάστηκαν. Αναφέρομαι σ' ένα δημοσίευμα του Ι. Κονδυλάκη μόλις οκτώ μήνες μετά τον θάνατό του, στην εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ». Το επιγράφει: «Μία παράλειψις».

Γράφει μεταξύ άλλων ο Κονδυλάκης: Μία παράλειψις του Αθηναϊκού τύπου και μεγάλη παράλειψις, ήτο, ότι κατά τας εορτάς της Κρήτης, δεν έγινε μνεία του Κωνσταντίνου Μάνου. Ανυψώθη η Ελληνική σημαία εις τον ιστόν του Φιρκά και δεν ενθυμήθημεν εκείνον, όστις επρωτοστάτησεν εις την πρώτην ανύψωσιν της και εις το επακολουθήσαν ζήτημα...».

Και αφού εγκωμιάζει τον ήρωα καταλήγει: «Εις την μνήμην αυτού οι Κρήτες οφείλουν μεγάλην τιμήν και αγάπη. Εις τα ηρώα δε, δια των οποίων θα τιμήσουν τους πεσόντες Κρήτας, ανήκει διακεκριμένη θέσις εις τον Κ. Μάνον»⁵.

Την 1η Δεκεμβρίου 1913 πραγματοποιήθηκε η πολυπόθητη Ένωση της Κρήτης με την μητέρα Ελλάδα, για την οποία Ένωση και απελευθέρωσή της ο Κ. Μάνος είχε πολεμήσει και εργαστεί. Καλύτερα θα έλεγα είχε ταυτίσει την ύπαρξή του με την υπόθεση. Όμως κατά την ημέρα εκείνη ο Κ. Μάνος δεν ζούσε πια. Λίγους μήνες πρωύτερα στις 17 Απριλίου του ίδιου χρόνου είχε σκοτωθεί πέφτοντας με το αερο-

πλάνο, που οδηγούσε ο εξαδελφός του Αργυρόπουλος, στο Λαγκαδά της Μακεδονίας, όπου νωρίς το πρωί στη 10η ώρα, είχαν πετάξει για να κατασκοπεύσουν τις θέσεις των Βουλγάρων.

Ο Κωνσταντίνος Μάνος γεννήθηκε το Σεπτέμβριο του 1869. Γιος του Θρασυβούλου Μάνου και της Ρωξάνης Μαυρομιχάλη, έχει πίσω του μια διπλή παράδοση. Στο Βυζάντιο και τη Μολδοβλαχία και στη Μάνη.

Η οικογένεια των Μάνων ξεκινά από πολύ παλιά, από την Ιταλία (Γένοβα), όπου και καταγράφεται ο πρώτος γνωστός πρόγονος, Ραούλο Μανό, τον 10ο αιώνα. Στην Κωνσταντινούπολη ήρθαν οι Μάνοι μαζί με άλλες γενοβέζικες οικογένειες τον 13ο-14ο αι. και πρωτοκατοίκησαν στον Γαλατά, απέναντι στην Κωνσταντινούπολη. Από τους Μάνους αυτούς κατάγονται οι Μάνοι που βρίσκομε αργότερα στην αριστοκρατία του Φαναριού και πιο ύστερα ως ηγεμόνες στην Μολδοβλαχία⁶.

Ο Θρασύβουλος Μάνος υπηρέτησε ως αξιωματικός στον ελληνικό στρατό και έφθασε μέχρι το βαθμό του στρατηγού. Στον ατυχή πόλεμο του 1897 ηγείται της ελληνικής στρατιάς και μέσα στην ασυνεννοησία των επιτελαρχών του καταφέρνει να κάμει το καλύτερο κατά την ήττα του ελληνικού στρατού.

Ο Θρασύβουλος είναι που με το ξέσπασμα της επανάστασης του 1866 κατεβαίνει με σώμα εθελοντών στην Κρήτη και πολεμά στον Αποκόρωνα. Στη μάχη του Βαφέ 9-12 Οκτωβρίου διακρίνεται για τη γενναϊότητά του μαζί με τον Ζιμβρακάκη, Αλεξ. Πραϊδη Δ. Σέκερη και τους Κρητικούς σωματάρχες Τσιρτύρη, Β. Καζάκο, Τζοντολάμπη κ.ά. Στη σκληρή μάχη της 12ης Οκτωβρίου ο Θρασύβουλος Μάνος συλλαμβάνεται αιχμάλωτος μαζί με τον Ν. Βούλγαρη και Εμμ. Βαρδίκη. Μεταφέρεται στην Κωνσταντινούπολη και παραμένει στις φυλακές για τρία χρόνια ως το 1868.

Το περιβάλλον, στο οποίο ανατράφηκε ο Κωνσταντίνος Μάνος, υπήρξε από την αρχή αποφασιστικής σημασίας για τις κατοπινές αναζητήσεις του. Σημαντικό στοιχείο για την ιδιαίτερη αγάπη που έδειξε ο Μάνος προς την Κρήτη είναι τα βιώματα που είχε από τον πατέρα του, όταν εκείνος, όπως ανέφερα παραπάνω, πολέμησε στα 1866 στο Μεγάλο Σηκωμό του Νησιού.

Πριν όμως φανερώσει αυτή του την αγάπη και στραφεί σε σκληρούς αγώνες για την λευτεριά του νησιού, ο Κωνσταντίνος αγωνίζεται σ' έναν άλλο στίβο, σ' εκείνο των γραμμάτων.

Μετά από την εγκύκλιο παιδείας του ο Κωνσταντίνος Μάνος, με μια γερή υποδομή και κατοχή τριών ξένων γλωσσών πηγαίνει στη Γερμανία όπου σπουδάζει νομικά στα πανεπιστήμια της Λειψίας και Heidelberg. Δίπλα όμως στην επιστήμη του Δικαίου ο νεαρός Μάνος, από πολύ νωρίς γίνεται κι ο αγαπημένος των Μουσών. Από πολύ ενωρίς στρατεύεται. Στο Αρχείο του, το πρώτο λογοτεχνικό του έργο είναι ένα πεζό γραμμένο το 1885 στα γαλλικά, οκτώ χειρόγραφες

σελίδες, χωρίς μεγάλες αξιώσεις⁵.

Στα 1889 παίρνει μέρος στον ποιητικό διαγωνισμό τον οποίο είχε καθιερώσει ο Πολίτης, με την συλλογή του «Λόγια της καρδιάς»⁶, η οποία τυπώθηκε τον επόμενο χρόνο. Ο Κωνσταντίνος βρίσκεται στη Γερμανία κατά την βράβευση του έργου του. Ένα γράμμα του Θρασύβουλου στο γιό του μεταδίδει και ο εμάς την εντύπωση που προξένησε η συλλογή. Γράφει σε επιστολή της 18/30 Απριλίου 1889 από τον Πειραιά:

«Κωνσταντίνε μου,

Παρέστημεν προχθές μετά της Μαρίας εις την κρίσιν του Ποιητικού Διαγωνίσματος. Εννοείς με ποίον καρδιόκτυπον επεριμέναμε να έλθη η σειρά των ιδίων σου. Σε βεβαιώω δε ότι όταν ο Πολίτης είπε: «Λόγια της καρδιάς» η ιδιότης μου καρδιά βαθιά έκαμεν ένα τάκι. Εν τη εφημερίδω βλέπεις πόσον ευφύμως ομίλησεν ο Πολίτης περί των ποιημάτων σου. Όταν δε (πράγματι εξαιρετικώς) ανεγνώσθη ολόκληρον «αι Νεράιδες» ηκούσθη εν παρατεταμένον «Ω!!», επιδοκμασίας από το ακροατήριον. Θέλεις και την ιδιότητά μου κρίναι; Οι κριταί έλαβον πλειότερον του δέοντος υπ' όψει την ηλικίαν σου. Στέφανος ή έπαινος εις ένα παιδί! Αντιβαίνει εις την ποιητικήν ιεραρχίαν. β) Τα ποιήματά σου επηνέθησαν πλειότερον από τα λάβοντα έπαινον.

Γράψε τας κρίσεις ταύτας εις τους φίλους σου ως ιδικάς μου. Ο αρχίατρος Σούτλος μοι είπεν ότι ο νέος Ράλλης γράφει πολλά καλά υπέρ σου, λέγει δι' ότι καταγίνεται πολύ διαζόμενος δια τας εξετάσεις. Πρόσεχε την υγείαν σου...»⁷.

Η βράβευση της Συλλογής και η αναγνώριση του ποιήματος «Οι Νεράιδες» – πέραν από τις αυστηρές κρίσεις του Θρασύβουλου για τον νεαρό ποιητή – δείχνουν την υποδοχή και την αποδοχή που είχε το έργο στους λογοτεχνικούς κύκλους. Ο Μάνος, ένα «παιδί» 19-20 χρόνων έχει συλλάβει τον παλμό της γενιάς του 1880 και το κήρυγμα του Ν. Πολίτη. Το ποίημα είναι εμπνευσμένο από το χώρο των παραδόσεων του ελληνικού λαού: Όποιος αγαπήσει νεράιδα είναι καταδικασμένος να πεθάνει. Η νεράιδα τον σέρνει στα βάθη του νερού και κει βρίσκεται το θάνατο. Στο ποίημα η Κάλλω η βασίλισσα, η πιο όμορφη ανάμεσα στις νεράιδες, απελπισμένη από την μοίρα της αυτή, αποφασίζει να πεθάνει χορεύοντας μέχρι την αυγή.

Προσκαλεί στο χορό όλες τις νεράιδες: Τη Ζαφείρω, τη Μαργάρω, τη Μαυρομάλλω... και χορεύουν πάνω στη λίμνη, που τη λούζει το φως του φεγγαριού. Χορεύουν όλη τη νύχτα και πεθαίνουν με το πρώτο φως της αυγής, γιατί καμιά νεράιδα δε ζει σαν αντικρύσει το φως της μέρας:

«Νεράιδα ξύπνια αν αυγή αν ποτέ τύχη ναύρη
Κι αν την προφτάση να την δη ο ήλιος που προβάλλει

Ευθύς να σθύσουν, να χαθούν τ' ατίμητά της
κάλλη»⁸.

Ο στίχος του ποιήματος είναι ένας απεργάδιαστος, καλοδουλεμένος δεκαπεντασύλλαβος. Η επίδραση

από το δημοτικό τραγούδι παρουσιάζεται έντονη. Δεν απουσιάζουν όμως κάποια κατάλοιπα από το σκηνογραφικό ρεπερτόριο του ρομαντισμού. Το μοτίβο της νύχτας, η φεγγαρολουσμένη λίμνη ανοίγουν την αυλαία:

«Μέσ' απ' το δάσος πρόβαλε τ' ολόφεγγο
φεγγάρι

Ανέθηκε στον ουρανό λίγη δροσιά να πάρη
Και με το φως του το γλυκό να φέξη σταις
Παρθέναις

Πού 'ναι στις λίμνης τα νερά βαθιά-βαθιά
κρυμμένες».

Βρισκομαστε ακόμη στην πρώτη δεκαετία της γενιάς του 1880. Έχουν τυπωθεί οι «Στίχοι» του Νίκου Καμπά (1880) και οι «Ιστοί Αράχνης» του Γ. Δροσίνη, κι έχει ανοιχτεί ο δρόμος για τις νέες αναζητήσεις. Οι νέοι ποιητές και πεζογράφοι αναζητούν τον κομψό κι ανάλαφρο στίχο που ταιριάζει στο κλίμα των σαλονιών, παράλληλα όμως εξορμούν – κι εδώ δεσποζουν οι υποδείξεις του Ν. Πολίτη – να γνωρίσουν τον χώρο έξω από το ψευτοεξευρωπαϊσμένο άστυ, να δέσουν το υφάδι τους στο στέρεο στημόνι της λαϊκής παράδοσης και γλώσσας.

Στη συλλογή «Λόγια της καρδιάς» συναντούμε αυτή τη διπλή προσπάθεια. Με τον γενικό τίτλο «Τραγούδια του χρόνου» δίδει ο Κωνσταντίνος Μάνος 13 ποιήματα⁹, ένα για κάθε μήνα του χρόνου και συνεχίζει μια ποίηση λόγια που κρατεί από το Βυζάντιο, όπως είναι τα γνωστά ποιήματα «Εις τους 12 μήνες» του Μανουήλ Φιλή¹⁰ και του Θεοδώρου Προδρόμου¹¹. Η διαφορά από κείνα, είναι, ότι ο Μάνος συνταιριάζει σε χαρτωμένο και ανάλαφρο τόνο το ερωτικό στοιχείο. Δίδω δυο παραδείγματα από τα ποιήματα του Απρίλη και του Μάη:

ΑΠΡΙΛΗΣ

Απρίλη κατεργάρη
Απρίλη φαφαλά.
Για κάνε μου τη χάρη
πάψε τα χωράτά.

Έβαλες να μου πούνε
την άνοστη ψευτιά,
πώς ήλθε κείνη πούνα
στη μαύρη ξενητιά.

Ακούω το πιστεύω
αφήνω τη δουλειά.
Τρέχω και τη γυρεύω.
Κι ήταν Πρωταπριλιά.

ΜΑΪΟΣ

Ξανάλθε κι η μελαχροινή μου
κι ο Μάης τ' όμορφο παιδί.
Δεν ξέρει τώρα η φωνή μου
ποιόν απ' τους δυο να
τραγουδεί.

Ο Μάης έχει τα δροσάτα
τα ρόδα της τριανταφυλλιάς.
Έχει και τ' άνθη τα χιονάτα
της φουντωτής τριανταφυλλιάς.

Και συ, ψυχή μου, έχεις σώμα
χιονοπλασμένο τρυφερό,
και το μικρούλι σου το στόμα
τριανταφυλλάκι δροσερό¹².

Τα στοιχεία της νέας λογοτεχνικής κίνησης είναι εμφανή και η διαφοροποίηση από τον ξεφτισμένο ρομαντισμό έντονη.

Οι νεράιδες μέσα από την λαϊκή παράδοση έχουν ονόματα, όπως Ζαφείρω, Μαργάρω, Μαυρομάλλω, καθαρά λαϊκά, το ιδανικό της ομορφιάς είναι η μελαχροινή σε αντίθεση με τις λυμφοειδείς κόρες των ρομαντικών, που η ανάπλαση της παράστασης τους προξενεί τουλάχιστον αποτροπιασμό, όπως στους

γνωστούς εκείνους στίχους του Αχιλλέως Παράσχου, όπου γράφει ο ποιητής:

«Την θέλω ασθενή εγώ την φίλην μου, ταχείαν
ωχράν την θέλω και λευκήν ως νεκρικήν
σινδόνην

με είκοσι φθινόπωρα και άνοιξη καμμιάν»¹⁴

Σ' ένα ανεπίγραφο και ανέκδοτο διήγημα (1888), από το Αρχείο 5 χειρογράφων σελίδων, η ηρωίδα η Καλή είναι και πάλι μια μελαχροινή καλλονή. Όλοι την αποθαυμάζουν σαν την βλέπουν ντυμένη στα γιορτινά της:

«Όταν έβαζε τα καλά της την Κυριακή και το κεντημένο πουκάμισο και τ' άσπρο σιγκούνι, το κόκκινο ζουνάρι και την κόκκινη ποδιά, εσήκωναν τα μελαχροινά της κάλλη. Ποιός 'μορφονιός την αγνάντευε, χωρίς να σταθεί να καραρώσει; Αλλά η Καλή περνούσε το δρόμο της κατεβάζοντας τα μάτια και σωπώντας...»¹⁵

Στο σύντομο διήγημα περιγράφεται με γρήγορες πινελιές η ηρωίδα που είναι μοναχοκόρη, η μάνα κι ο πατέρας φτωχοί χωρικοί. Στο β' μέρος το σκηνικό είναι ένα πανηγύρι στο χωριό. Η ώρα ηλιοβασιλευμα. Μέσα στο χορό συναντιούνται τα βλέμματα της Καλής και του Μήτρου, που της απευθύνει τραγουδώντας το δίστιχο:

«Τον Τούρκο δεν φοθήθηκα μηδέ το κύτταγμά
του.

Μα το δικό σου κύτταγμα με ρίχνει του
θανάτου».

και κείνη του απαντά:

«Λάμπει κι η γυαλιστάδα σου, λάμπουν και τ'
άρματά σου.

Λάμπει σαν άστρο τ' ουρανού η ζηλευτή θωριά
σου»¹⁶.

Το διήγημα, με όλη την απλότητα που έχει, τελειώνει ακριβώς εκεί, πριν ακόμη υπάρξει καμιά παραπέρα εξέλιξη, ως εξής:

«Κι η Καλή τό 'νοιωθε πώς το τραγούδι του Μήτρου ήταν γι' αυτήν, κι η καρδιά της εκτυπούσε και το αίμα της ανέβηκε στο πρόσωπο κι εκοκκίνησε. Κι αυτό ήταν το πρώτο κοκκίνισμα της αγάπης»¹⁷.

Αξίζει να προσεχτεί εδώ, πέρα από την στρωτή δημοτική γλώσσα, η εντελώς συνειδητή προσπάθεια του Μάνου να δώσει ιδιαίτερο χρώμα στο διήγημα. Τα διδάγματα του Πολίτη είναι εμφανή και η επίδραση του Δροσίνη, που έχει εκδόσει δυο χρόνια πριν το «Αμαρυλίσ», έντονη.

Μια λεπτομέρεια στο χειρόγραφο δείχνει τα προσεκτικά βήματα που κάνει ο συγγραφέας για να κατακτήσει και να αφομοιώσει τα μαθήματα που παίρνει. Το όνομα που έχει δώσει στην ηρωίδα αρχικά είναι Άννα. Βλέπουμε ότι το έχει διαγράψει τέσσερις φορές και έχει προσθέσει το Καλή περισσότερο ταιριαστό, λαϊκό. Μην ξεχνούμε ότι και στο ποίημα Νεραϊδες η βασίλισσά τους φέρει το όνομα Κάλλω.

Στα ίδια πλαίσια, αλλά παρμένο από τον κόσμο του παραμυθιού είναι γραμμένο και ένα άλλο διήγημα «Η βασιλοπούλα και ο παράλυτος», αδημοσίευτο στα ελληνικά, δοσμένο όμως σε γαλλική μετάφραση στο

«Semaine Athénienne» στις 13.1.1893¹⁸.

Το διήγημα πρέπει να γράφτηκε από το Μάνο στα 1891. Ένα γράμμα που παίρνει από τον Ψυχάρη, γραμμένο στις 26 Αυγούστου 1891, αναφέρεται κοντά σε άλλα και στο παραμύθι, όπως το λέει ο Ψυχάρης. Το γράμμα είναι ενδιαφέρον και για ένα ακόμη λόγο: Μας παρουσιάζει την εκτίμηση που τρέφει ο μεγάλος Ελληνιστής στον νεαρό Μάνο, αλλά και τις ευκρινείς και αγωνιώδεις προσπάθειές του να βρει στέρεα θεμέλια στη γλώσσα του λαού. Σας διαβάζω ένα απόσπασμα με το χαρακτηριστικό ψυχαρικό τόνο:

«Μα την αλήθεια, Κωστή, πολύ όμορφα γράφεις... Σάσπισα με τα σωστά μου και δεν το πρόσμενα από σένα. Έγφος και γλώσσα, τίποτες δε σου λείπει. Εσύ, φίλε μου, ξέρεις τα ρωμαϊκά· αυτό είναι το κάτω-κάτω· εγώ πολεμώ να τα μάθω, χτυπώ μια λέξη από δω, μια λέξη από κει, μα δεν τα ξέρω – και πίστεψέ με. Αν είναι το παραμύθι σου γραμμένο σαν το γράμμα σου, πάει καλά και μ' έρχεται λαχτάρα να το διαβάσω. Έχεις όλο μαζί δύναμη και χάρη.

Δεν ντρέπεσαι να με λες όλο τις ίδιες ανοησίες, πως απελπίζεται, πως δεν έχεις πίστη, κι ένα σωρό τέτοια; Γράφεις και σκίζεις. Είμαι βέβαιος πως ξέσασες ως τώρα τα καλύτερά σου. Δε μου τα στέλνεις τουλάχιστον να τα δω και να μη σ' αφήσω να τα πετάς όλη ώρα; Κοίταξε να μας φτιάξεις κανένα παραμύθι που να χαλάσει ο κόσμος... Να μου συγυρίσης τη βασιλοπούλα και να της φτιάξεις ρούχο χρυσό...»¹⁹.

Αναφέρθηκα παραπάνω στον ανέμελο τόνο που διακρίνει πολλά ποιήματα της συλλογής «Λόγια της Καρδιάς» και πρέπει να συμπεριλάβω εδώ δύο ανέκδοτα από το αρχείο γραμμένα το 1889 και 1892 αντίστοιχα, το πρώτο με τίτλο «Παυλός» σε 11 πεντάστιχες στροφές και το δεύτερο με τίτλο «Εις το λεύκωμα της κ. Ελένης Αγγ. Βλάχου». Διαβάζω ένα απόσπασμα από το α':

«Τιμημένε κύριε ή καλή κυρία
κι αν να σας γνωρίσω τύχη μου κακή,
ως αυτήν τη μέρα δεν είχα ευκαιρία.
Είναι καθώς πρέπει, κι είστε θελκτική.

Έσπε από το χέρι τον Παυλή θα πιάσω
και στην αφεντιά σας θα τον παρουσιάσω
λέγοντάς σας τώρα για συστατικό
τ' άλλα τα καλά του πριν σας αραδιάσω
ότι έχει βλέμμα συμπαθητικό»²⁰.

Το δεύτερο ποίημα αρχίζει μ' ένα τετράστιχο που θα μπορούσε να το πει κανείς ανάλαφρο φλερτ σε στίχους:

Είν' η ψυχή μου πεταλούδα
καθώς την πλάσαν οι θεοί.
Γύρω στα κάλλη φτερουγίζει
ώσπου μια μέρα να καή²¹.

Δεν θα ήθελα να επεκταθώ περισσότερο στα έργα της πρώτης λογοτεχνικής του παραγωγής. Πρέπει να πω μόνο ότι στο Αρχείο σώζεται ένα μεγάλος πλήθος ανέκδοτα και ατελείωτα ποιήματα καθώς και πολλά σχεδιάσματα για θεατρικά έργα ή διηγήματα, όχι μόνο

στα ελληνικά, αλλά και στα γαλλικά και γερμανικά. Αν αυτά ξεχωρίζω ν' αναφέρω τέσσερα ποιήματα στα γαλλικά, από τα οποία ένα μόνο έχει τίτλο "Nicopolis" και ένα στα γερμανικά "Die Wollust" (la volupté). Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ένα δισέλιδο διήγημα στα γαλλικά "La bataille" κι ένα τετράφυλλο με τη μετάφραση στα γαλλικά του α' επεισοδίου από τον Ιππόλυτο, όπως και μια μετάφραση του ποιήματος του H. Heine: «Ο Έλατος κι η Φοινικιά» στα 1892.

Στα 1893 ο Μάνος αναλαμβάνει τη θέση του «διδασκάλου της ελληνικής» κοντά στην αυτοκράτειρα Ελισάβετ της Αυστρίας, αντικαθιστώντας τον μέχρι τότε διδάσκαλο Barker. Όμως για την ανήσυχη φύση του το ασφυκτικό περιβάλλον του αυτοκρατορικού πρωτοκόλλου και οι συνεχείς μετακινήσεις της Ελισάβετ δεν τον χωρούν. Θα παραμείνει μόνο για σχεδόν έξη μήνες για να πάραχωρήσει με σύστασή του τη θέση του στον Κ. Χριστομάνο. Από 26 Απριλίου μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου. Από την περίοδο αυτή μας έχει σωθεί ένα ημερολόγιο των πρώτων ημερών (26 Απριλίου - 14 Μαΐου) ανέκδοτο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ημερολόγιο, όχι μόνο για το περιεχόμενο, που σε αρκετά σημεία είναι αληθινά ποιητικό, αλλά και για την φθίνουσα καμπύλη που ακολουθεί η τήρησή του. Ο Μάνος όλα τα αρχίζει συστηματικά και «με καλές ελπίδες» κι όλα τ' αφήνει κάπου στη μέση. Είναι ένα φαινόμενο που παρουσιάζουν όλα του τα γραφτά. Όλα είναι ημιτελή. Ίσως η πολυμέρεια, η πολυπραγμοσύνη του, δεν τον αφήνουν να ολοκληρώσει τίποτε. Ίσως κι η αναζήτηση της τελειότητας.

Το βλέπουμε άλλωστε αυτό κι από τις αμέτρητες διορθώσεις στίχων που έχει επιφέρει σ' ένα αντίτυπο της μετάφρασης της «Αντιγόνης».

Η αυστηρότητα που δείχνει ο ίδιος απέναντι στο έργο του φαίνεται καθαρά από ένα σωζόμενο στο αρχείο τετράδιο, που φέρει στην πρώτη εσωτερική σελίδα την ένδειξη: «Ελισάβετ. Στην έπαυλη του Ερμή, του Μάη 30ή 1893». Στο τετράδιο αυτό περιέλαβε ο Μάνος πολλά από τα ποιήματα της συλλογής «Λόγια της καρδιάς», αλλά και άλλα αδημοσίευτα και νεώτερα από το 1890 και φαίνεται ότι το συμπλήρωνε συνέχεια αργότερα. Έχει προσθέσει και ποιήματα μετά το 1893, όπως τον «Ύμνο του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου», τον οποίο μελοποίησε ο Σαμάρας. Άξιο παρατήρησης, είναι ένα μικρό άπλο ποίημα, γραμμένο το Φεβρουάριο του 1893, στο οποίο διαφαίνεται το πνεύμα της ολυμπιακής ιδέας:

Ελάτε της παλαιστρας φίλοι,
Έλληνες, άντρες, νέοι παιδιά,
κι ας ευχηθή το κάθε χέλι
κι ας το θελήση κι η καρδιά.
Εδώ στην ξακουστή μητέρα.
Εδώ στη γη τη λατρευτή
πάλι ν' αδελφωθούν μια μέρα
η Ομορφιά κι η Αρετή!²²

Τα χρόνια μέχρι το 1896 δείχνουν ένα Μάνο ανήσου-

χο, αναζητητή κι εραστή των Μουσών, όπως φαίνεται από τα γραφτά του και από την αλληλογραφία του με όλο τον εσμό των φίλων λογοτεχνών και ανθρώπων του πνεύματος της γενιάς του 1880. Στο αρχείο σώζονται 62 αδημοσίευτες ως τα τώρα επιστολές από 22 επιστολογράφους, γνωστούς όλους στα γράμματα και την πνευματική κίνηση. Αλληλογραφεί με τον Βικέλα, Βλαχογιάννη, Περικλή Γιαννόπουλο, Ίωνα Δραγούμη, Γ. Δροσίνη, Μ. Μαλακάση, Αλ. Πάλλη, Ι. Πολέμη, Κωστή Παλαμά, τον Γάλλο Ελληνιστή Pernot, τον Ψυχάρη, τον Ταγκόπουλο και άλλους.

Μετά από την αποχώρηση από τη θέση του «διδασκάλου της Ελληνικής» κοντά στην Ελισάβετ, ο Μάνος μεταβαίνει στην Οξφόρδη, όπου παρακολουθεί κλασική φιλολογία. Μετά τη συμπλήρωση των σπουδών του επιστρέφει στην Αθήνα για ν' ασχοληθεί πια απερίσπαστος με την ποίηση και τη δράση στον αγώνα των δημοτικιστών²³.

Δεν καταγίνεται όμως ο Μάνος μόνο με την ποίηση. Μαζί με τον Δ. Βικέλα και την Ελληνική Επιτροπή συντελεί τα μέγιστα στην άρτια οργάνωση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896.

Μια επιστολή του Δ. Βικέλα από το Παρίσι στις 13.8.1895, η οποία αναφέρεται σε οργανωτικά θέματα της Επιτροπής, μας δείχνει τη σημαντική συμβολή του Μάνου στην προετοιμασία των Αγώνων. Στο ποίημα, το οποίο σας διάβασα προηγουμένως, ο Μάνος αναζητεί τη συναδέλφωση των ανθρώπων στον ιδανικό συνδυασμό Ομορφιάς και Αρετής του «καλού κάγαθο».

Στην προετοιμασία των Ολυμπιακών αγώνων και στη διεξαγωγή τους κατεβαίνει από τη ράχη του Πηγάσου ν' αγωνιστεί για την πραγμάτωση του ιδανικού.

Φαίνεται πως οι αληθινοί ποιητές από τα πανάρχαια ακόμη χρόνια που λειτουργούσαν οργανικά δεμένοι με την φυλή ή την πόλη τους, ποτέ δεν έπαψαν να εναλλάσσουν το πέταγμα με καβάλα στον Πήγασο με τον αγώνα και την πράξη. Ήσαν και είναι και πρέπει να είναι οι οδηγητές του λαού τους, οι προφήτες του, οι vates. Και οι αληθινοί ποιητές προτιμούν τις δάφνες ενός αποτελεσματικού αγώνα, από τις δάφνες των στίχων.

Ο Αισχύλος δεν ήταν εκείνος που ζήτησε να του γράψουν πάνω στο μνήμα του το επίγραμμα:

Αισχύλον Εὐφορίωνος Ἀθηναῖον τόδε κεῦθει
μνήμα καταφθίμενον πυροφόροιο Γέλας,
ἀλυσὴν δ' εὐδόκιμον Μαραθῶνιον ἄλσος ἂν εἴποι
καὶ βαθυχαλῆεις Μῆδος ἐπιστάμενος²⁴.

(Τον Αισχύλο το γυιό του Ευφορίωνα τον Αθηναίο, κρύβει αυτό το μνήμα, που πέθανε στην Γέλα. Τη μεγάλη του αντρεία μόνο του Μαραθώνα το ἄλσος θα μπορούσε να διηγηθεί κι ο μακρυμάλλης Πέρσης που εκείνος ξέρει καλά).

Ο μεγάλος τραγικός δεν «προτάσσει τα χάρτινα στήθη των στίχων για να σωθεί από την ανωνυμία»²⁵. Προτάσσει τα δικά του τα στήθη.

Το Πάσχα 5 Απριλίου 1986 άρχισε η τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων που είχαν μεγάλη επιτυχία κι έδωσαν και το Λούη Ολυμπιονίκη στην Ελλάδα. Μια αναλαμπή χαράς μέσα στα μαύρα προβλήματα που δέρνουν την Ελλάδα κείνο το χρόνο.

Πριν ακόμα χλωμιάσουν οι δάφνες που έδρεψε η Ελλάδα με τους Ολυμπιακούς αγώνες την άνοιξη, τα πράγματα στην Κρήτη, που πήρε από τον προηγούμενο χρόνο να σηκώνει το ντουφέκι, καλούν σε νέους αγώνες που δεν είναι παιγνίδι του κορμιού μέσα στο στάδιο. Είναι παιγνίδι του Διγενή με το Χάρο. Στις 17 Ιουνίου αναχωρεί ο Μάνος για το νησί.

Ένα μικρό σημειωματάριο, μαύρο, με το μολύβι ακόμη στερεωμένο στη ράχη του και με την ένδειξη στο εξώφυλλο «ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ 1896 ΚΡΗΤΗ» - από το Αρχείο Μάνου στη Πελαϊκαπύνα - κλείνει σε λίγες σελίδες, συνολικά 10, το διάστημα από 17 Ιουνίου μέχρι 25 Αυγούστου. Είναι η πρώτη κάθοδος του Μάνου στην Κρήτη, που θα γίνει η δεύτερη πατρίδα του. Η Κρήτη θα γίνει το ιδανικό του. Ο ποιητής, ο επαναστάτης της γλώσσας, ο κομψός των αθηναϊκών σαλονιών, ξεγυρνάει τα φραγκικά και φορεί το κρητικό μείνταντογέλεκο και το κρουσάτο μαντήλι. Κατεβαίνει από τον Πήγασο της ποίησης και καβαλά το άλογο του πολέμου. Ένας άλλος Αισχύλος πολεμά στα κρητικά βουνά.

Είναι συγκινητικό να παρακολουθήσει κανείς τις γραμμές του ημερολογίου του. Σημειώνει με ακρίβεια τις μετακινήσεις του και την πορεία των επιχειρήσεων. Διαβάζουμε μια ημερομηνία:

2 Ιουλίου: Εκστρατεία εις Πλέναν.

Αναχώρησις 6 το πρωί

Σαμονάς 7.

Νιό Χωριό 8 1/4

Αρμένος 8 1/2

Καλοσυκιά

Νιο Χωριό - Διαφυκτέρευσις

Κι αλλού πάλι: 7 Ιουλίου. Κάμπος Συνέλευσις, Πληρεξούσιοι Κυδωνίας, Κισσάμου, Αποκορώνου, Σελίνου, Σφακίων, Αμαριού, Αγίου Βασιλείου, Ρεθύμνου.

Οι Λάκκοι γίνονται το στρατηγείο του και ο αγαπημένος του τόπος. Κυριαρχούν και σ' αυτό το ημερολόγιο και στα επόμενα. Ξεχωριστά αγάπησε ο Μάνος του Λακκιώτες. Μαζί τους θα αγωνιστεί και στο νησί, αλλά και αργότερα στην Ελλάδα.

Σώζεται στο Αρχείο του ένα ομαδικό εισιτήριο για ταξίδι 300 ατόμων + 1 από Χανιά προς Πειραιά. Είναι το εισιτήριο που πλήρωσε, όταν πήρε τα παλληκάρια του να πολεμήσει στην Ήπειρο το 1912.

Η ξεχωριστή αγάπη των Λακκιωτών προς το Μάνο φαίνεται από τον τρόπο που τον αγκάλιασαν και τον έβαλαν ανάμεσα στους δικούς τους ήρωες. Ακόμα και σήμερα ακούγεται το τραγούδι τους για το Μάνο:

«Όποιος πιστεύει στο Χριστό και την άγια
του πίστη
ας έρθη να του διηγηθώ τι γίνηκεν στην Κρήτη.
Ας έρθη να του διηγηθώ ιντά καμεν ο Μάνος
απού κατέβη κι έγινε στην Κρήτη καπετάνιος».

Με το ημερολόγιο του '96 βλέπει κανείς όχι μόνο τις επιχειρήσεις του Μάνου στην Κρήτη, αλλά και την πρώτη γνωριμία του με το νησί. Σημειώνει ονόματα οικογενειών από τα χωριά, πιθανόν συνεργατών του και ανδρών για τις ομάδες του αγώνα. Διαβάζουμε: Λάκκοι Βολάνηδες, Σκουλάδες, Ζουριδής, Καζάληδες.

Σημειώνει όμως και λέξεις που ίσως τις ακούει πρώτη φορά και δεν αμελεί, μέσα στου πολέμου την έγνοια να τις καταγράψει, όπως αρίγανη, θρύμπη, φασκομηλέ, λαγοδοκοιμητιά, καλοσυκιά.

Ακόμη περισσότερο βέβαια τραγούδια. Σε μια σελίδα του ημερολογίου έχει καταγράψει το ριζίτικο:

Τον Πλουσιγιάργην ηύρηκα

στα όρη κι εκοιμάτο.

Τον ουρανό είχε πάπλωμα και τα

χαλίκια στρώμα

και τ' αργυρόν του το σπαθί

ώριο προσκεφαλάρι.

Ανάμεσα σ' ένα λαό που πολεμά τραγουδώντας κι έχει τον πόλεμο τραγούδι, είναι μπορετό ν' ατονίσουν οι ευαισθησίες ενός ποιητή;

Στις 21 Αυγούστου 1896 αναχωρεί ο Μάνος από την Κρήτη, σημειώνει μάλιστα στο ημερολόγιο: «επιβίβασις εις σκυλοπνίκτην», για να επανέλθει και πάλι τον Ιανουάριο του 1897 (9 Ιανουαρίου) και να παραμείνει μέχρι τις 23 Ιουλίου. Ένα μικρό σημειωματάριο, πάλι παρόμοιο με το πρώτο, περικλείει στις σελίδες του τα γεγονότα μέρα με τη μέρα.

Το 1897 στάθηκε μαρτυρικό για την Κρήτη και κρίσιμο για την Ελλάδα. Οι Τουρκικές βιαιότητες τον Ιανουάριο γενικεύτηκαν σε φοβερές σφαγές και πυρπολήσεις των χριστιανικών συνοικιών στα Χανιά.

Μετά από αυτές τις τουρκικές ωμότητες ο Έλληνας πρόξενος στα Χανιά ζητά την παρέμβαση της κυβέρνησης των Αθηνών για την προστασία των Χριστιανών και την αποστολή πλοίων και στρατού κατοχής.

Επακολουθούν τα γνωστά: Αμφιταλάντευση της κυβέρνησης Δελιγιάννη περί του πρακτέου, η οποία ελπίζει σε μια ειρηνική διευθέτηση, δυναμική παρέμβαση της αντιπολίτευσης, και τέλος, απόφαση της κυβέρνησης να αποσταλεί στόλος στην Κρήτη.

Η αντίδραση της Τουρκίας και η απειλή αποστολής νέων στρατευμάτων στο νησί είχε ως κατάληξη, την απόφαση των Δυνάμεων για διεθνή κατοχή της Κρήτης.

Μπροστά στην κατάσταση αυτή η κυβέρνηση και ο Γεώργιος αποφασίζουν να πραγματοποιήσουν ελληνική κατοχή του νησιού. Ετοιμάζουν την αποστολή μιας δύναμης 1.500 ανδρών, συγκροτημένων σε δύο τάγματα πεζικού, ένα τάγμα μηχανικού και μια πυροβολαρχία υπό τον Τιμολέοντα Βάσσο συνταγματάρχη του Πυροβολικού. Ο περιορισμένος αυτός αριθμός του σώματος έδειχνε, ότι ο σκοπός του δεν ήταν η κατάληψη του νησιού με τη βία.

Η απόβαση έγινε στις 3 Φεβρουαρίου στον όρμο Κολυμπάρι κοντά στο μοναστήρι της Κερά-Γωνιάς.

Στην ενέργεια αυτή της Ελληνικής Κυβέρνησης η Τουρκία αντέδρασε με μια απλή διαμαρτυρία προς τις Δυνάμεις και την Ελλάδα. Παράλληλα όμως έστειλε στην Κρήτη τον Φωτιάδη - πασά στη θέση του Βερόβιτς, ο οποίος είχε αποχωρήσει από το νησί, διέταξε τον **Ετέμ-πασά** να εγκαταστήσει το στρατηγείο του κοντά στα Ελληνοτουρκικά σύνορα, και τοποθέτησε ως αρχηγό του επιτελείου του τον Σείφουλλάχ μπέη, στρατιωτικό ακόλουθο της πρεσβείας της στην Αθήνα, πρόσωπο που ήταν σε θέση να γνωρίζει καλά τα ελληνικά θέματα.

Στην Κρήτη προχώρησε η Κυβέρνηση των Αθηνών και στην πολιτική διοργάνωση του εδάφους. Κατάργησε τα ελληνικά προξενεία και διόρισε του Γεννάδη βασιλικό επίτροπο δίπλα στις δυνάμεις κατοχής.

Παρά το γεγονός, ότι οι ξένες Δυνάμεις έχουν απαγορεύει κάθε πολεμική δραστηριότητα και έχουν μάλιστα δημιουργήσει ζώνη 6 χιλιομέτρων γύρω στα Χανιά, οι Έλληνες χτυπούν τον Πύργο των Βουκολιών στις 7 Φεβρουαρίου και τον καταλαμβάνουν. Την επόμενη μέρα εκπορθούν τον οχυρό στρατώνα στα Λιβάδια. Οι Τούρκοι αναγκάζονται να αποσυρθούν και να κλειστούν στα Χανιά. Ωστόσο ο Βάσος βλέποντας την εχθρική στάση των Δυνάμεων μετακινεί το στρατόπεδό του από την προχωρημένη θέση του Πλατανιά και το μεταφέρει στον Αλικιανό.

Δεν είναι σκοπός μου εδώ να διηγηθώ τα γεγονότα, που άλλωστε είναι γνωστά από την ιστορία. Θα ήθελα όμως να τα συνδέσω με το μικρό ημερολόγιο του Μάνου. Μελετώντας κανείς τις σελίδες του παρατηρεί ότι ο Μάνος βρίσκεται συνεχώς στην πρώτη γραμμή των επιχειρήσεων. Για κάθε μέρα σημειώνει βιαστικά λίγες γραμμές. Διαβάζουμε: «6 Φεβρουαρίου: Επίθεσις εις Βουκολιές. 7 Φεβρουαρίου, Κατάληψις Πύργου Άνω χωριού εις Βουκολιές, Μερνανό, Σειρήλι, Κοντομαρί, Γεράνι, Μόδι, Πατελάρι. Μάχη εις Στρατώνες Λιβαδίων. 8 Φεβρουαρίου. Αλικιανού. Κηδεία Σαράτσογλου».

Εδώ αξίζει να κάνω μια παρένθεση. Πίσω από τις λακωνικές φράσεις του ημερολογίου κρύβεται η σεμνότητα του Μάνου. Δεν αναφέρει καμιά λεπτομέρεια. Για τη μάχη όμως στα Λιβάδια και την κατάληψη του οχυρού στρατώνα, έχουμε μια λεπτομερή αναφορά του Γενικού Αρχηγού της Επαρχίας Αποκορώνου προς τον Τιμολέοντα Βάσο. Παραθέτω, εξ' αιτίας του μεγάλου μήκους της, μόνο μερικά αποσπάσματα:

«Προς τον Γενικόν Αρχηγόν και Αντιπρόσωπον της Α.Μ. του Βασιλέως των Ελλήνων κ. Τιμολέοντα Βάσον.

Αρχηγέ,

Δια τριών χθεσινών μου επιστολών σας εξέθεσα τα διατρέξαντα. Σήμερον δε θεωρώ καθήκον μου να Σας γράψω και πάλιν... Από της 6 π.μ. της χθεσινής 7 τρέχοντος Φεβρουαρίου 1897, ενώ εξεκίνησα από το Μόδι της Κυδωνίας προς το απέναντι χωρίον των Βρυσών, όπου ηκούοντο πυροβολισμοί εκ της θέσεως Καστέλλου, επιυποβολήθη και ηναγκάσθη να

λοξοδρομήσω και να ανεβώ προς τα υψώματα. Εκεί εύρον και τας τέσσαρας σημαίας των Λάκκων. Επίσης τας σημαίας του Βατολάκκου, Αλικιανού, Μεσκλών, Σκινέ και Φουρνέ, μετά αποσπασμάτων διαφόρων άλλων Κυδωνιακών σημαίων...

Την αυτή στιγμήν ηκούσαμεν ισχυρούς πυροβολισμούς εις την απέναντί μας θέσιν Λιανοκούμαρον κατά του εν Λιβαδίσις και Γαλατά επιτιθεμένων Τούρκων.

Αι εκεί σημαίαι ήσαν η του Θερίσου και των Καρασκαφιδιανών, αίτινες ερρωμένως απέκρουον το πυκνόν πυρ των Τουρκικών τουφεκίων και του πυροβόλου. Αι ημέτεραι σημαίαι εξώρμησαν κατά του Πύργου της Αγίας και κατέλαβον αυτόν, αλλά προλαβόντες οι Οθωμανοί έθεσαν πυρ και ανεχώρησαν.

Τούτους κατεδίωξαν οι ημέτεροι κατερχομένους προς τα Λιβάδια... ότε κατέφθασεν και ο υπό τον Κωνσταντίνον Μάνον Ιερός Λόχος. Το σώμα τούτο εξώρμησεν ενθουσιωδώς και συμπαρέσυρε πάντας προς τον Στρατώνα των Λιβαδίων... Τότε παρακολουθών τους εντοπίους Χριστιανούς εστράφη προς τον στρατώνα των Λιβαδίων και εκυρίευσεν αυτόν. Εις τον Στρατώνα των Λιβαδίων εισήλθεν πρώτος ο Κωνσταντίνος Μάνος μετά του Ιερού Λόχου και ευθύς αμέσως αι σημαίαι των Λακκιωτών...»²⁶.

Από τη σελίδα 12 μέχρι 22 του ημερολογίου βρίσκονται κατάλογοι ονομάτων ασφαλώς ανδρών της ομάδος του, όπως και σημειώσεις για χρηματικά ποσά τα οποία καταβάλλει ως βοήθεια σε οικογένειες αγωνιστών: «300 δραχμάς δια την οικογένεια Γιάνναρη, μένουσαν εις Αθήνας. Να λάβη από Παύλον Παυλάκην».

Και πρέπει να αναφέρω εδώ ότι ο Μάνος δεν πολεμά μόνο στην Κρήτη και για την Κρήτη, έχοντας μάλιστα σώμα ανδρών, το οποίο ο ίδιος συντηρεί, αλλά και ενισχύει χρηματικώς οικογένειες αγωνιστών είτε στην Αθήνα ευρίσκονται, είτε στο νησί. Υπάρχουν στο αρχείο αποδεικτικά στοιχεία και από την επανάσταση του '97, αλλά και από το Θέρισο αργότερα, που δείχνουν την μεγάλη προσφορά του Κωνσταντίνου Μάνου. Έχοντας κληρονομήσει τον θείο του Αλέξανδρο Σούτσο το 1893, διαθέτει την κληρονομιά του αυτή και πολύ περισσότερα για την κρητική υπόθεση.

Ας σημειωθεί εδώ ευκαριακά μια λεπτομέρεια. Μετά από την επανάσταση του Θερίσου πούλησε το ακίνητο, στο οποίο στεγάζεται σήμερα η Γαλλική Πρεσβεία της Αθήνας - προίκα τότε της γυναίκας του Λάσσης - για να ξεπληρώσει χρέη, τα οποία είχε δημιουργήσει χρηματοδοτώντας την επανάσταση του Θερίσου. Στα πλαίσια όμως ενός δημοσιεύματος, όπως το παρόν, δεν υπάρχουν τα περιθώρια για να αναφερθούν τα υπάρχοντα ντοκουμέντα.

Αλλά για να επανέλθουμε στη ροή των γεγονότων. Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος που ξεσπά στις 6/18 Απριλίου και που είχε ολέθριο αποτέλεσμα για την Ελλάδα, αναγκάζει την ελληνική κυβέρνηση να ανακαλέσει, για τις ανάγκες του θεσσαλικού μετώπου,

τον Τιμολέοντα Βάσο από την Κρήτη και να αποσύρει επίσης και τους δύο λόχους του μηχανικού μαζί με τριάντα αξωματικούς. Στο τέλος έφυγε και ο Στάικος με το υπόλοιπο σώμα, το οποίο αποτελούσε τον «στράτο κατοχής».

Με τις ενέργειες αυτές η κυβέρνηση των Αθηνών αποδέχεται την πρόταση, που είχε γίνει από τις 18 Φεβρουαρίου εκ μέρους των Δυνάμεων για αυτονομία της Κρήτης.

Η ανάμειξη των Δυνάμεων στο Κρητικό Ζήτημα γίνεται αποφασιστική για τις παραπέρα εξελίξεις και για την αναστολή του πόθου των Κρητικών για Ένωση. Η διαφορετική επίσης πολιτική καθεμιάς από τις Δυνάμεις, ανάλογα προς τις βλέψεις τους, θα δημιουργήσει και διαφορετικές απόψεις ανάμεσα στους αγωνιστές, που θα καταλήξουν σε μια διάσταση αρχικά και μια πόλωση αργότερα.

Η εκλογή του Πρίγκιπα Γεωργίου και η δημιουργία της Κρητικής Πολιτείας, η ταπεινωτική για την Ελλάδα κατάληξη του πολέμου, στις επιχειρήσεις του οποίου μάλιστα ο πατέρας του Θρασύβουλος έλαβε μέρος, προσφέροντας τον καλύτερο εαυτό του, όλα μαζί, ήταν για τον Κωνσταντίνο Μάνο καταστάσεις οι οποίες τον έκαναν να ασφυκτιά.

Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα στις 23 Ιουλίου επιχειρεί ένα ταξίδι από 31 Αυγούστου 1897 μέχρι 2 Φεβρουαρίου 1898, περνώντας, όπως φαίνεται στο ημερολόγιο, που βρίσκεται στο Αρχείο του, αστραπιαία από Κωνσταντινούπολη, Βουκουρέστι, Βιέννη, Τίεσι, Κέρκυρα, Μπρίντζι, Καζέρτα, Foggia, Τορίνο, Παρίσι με κατάληξη στο Λονδίνο.

Από το Λονδίνο θα επιχειρήσει εκείνη την περιπέτειά του στην μακρινή Αλάσκα, από τις 7 Φεβρουαρίου μέχρι τις 22 Μαΐου, οπότε επιστρέφει και πάλι στο Λονδίνο. Στο ημερολόγιο φαίνεται η διαδρομή που ακολουθεί: Λονδίνο, Μόντρεαλ, Βαγκούβερ, Wrangle, Stikeer Island, Σύνορα (ασφαλώς Αλάσκα, όπου από 15 Μαρτίου μέχρι 14 Απριλίου σημειώνονται μόνο ημερομηνίες και διαδρομές σε μίλια, επιστροφή στο Stikeer Island και στην συνέχεια η ίδια πορεία επανόδου.

Ένας ογκώδης φάκελος περιέχει πλήθος επιστολές και συμβόλαια με την εταιρία και με συνεργάτες του.

Η περιπέτεια στην Αλάσκα έληξε και ο Μάνος επιστρέφει και πάλι στην Ελλάδα. Τον ίδιο χρόνο κατεβαίνει στην Κρήτη.

Ένα ακόμα ημερολόγιο σύντομο καλύπτει το διάστημα 22 Αυγούστου - 19 Μαρτίου. Είναι όμως μόνο δύο σελίδες.

Γνωρίζουμε ότι τώρα εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Κρήτη. Φαίνεται άλλωστε κι από την αλληλογραφία του με φίλους του από την Αθήνα και το εξωτερικό, καθώς και από 2 ημερολόγια ως τα ονομάσω έτσι «ειρηνικά» που καταγράφουν εκδρομές του ανά την Κρήτη. Είναι η πρώτη φορά που ο Μάνος γυρίζει παντού πάνω στο αγαπημένο του νησί χωρίς να πολεμά.

Όμως ασφαλώς και πάλι αρχίζει ένα παλιό παρατημένο αγώνα. Στη γλώσσα και την ποιητική δημιουργία. Ένα πλήθος σχεδιάσματα ριγμένα σε άτακτα φύλλα δείχνουν πως ο Πολεμάρχος δεν σταματά. Όταν αφήνει το ντουφέκι πιάνει το κοντύλι. Κατά το διάστημα αυτό, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις και στα επόμενα χρόνια, από το 1901 μέχρι το 1904, πρέπει να εργάστηκε για τη μετάφραση της Αντιγόνης του Σοφοκλή.

Από το 1900 όμως, μαζί με τα δυο «ειρηνικά» ημερολόγια, έχουμε και μια μακροσκελή επιστολή προς κάποιον «κύριο Χαράλαμπο», τον οποίο προς το παρόν δεν μπορώ να ταυτίσω. Η επιστολή αυτή είναι περιγραφή μιας εκδρομής στο Μυλοποτάμο και το Ηράκλειο και παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον τρόπο, με τον οποίο ο Μάνος παρατηρεί, χαρακτηρίζει, καταγράφει και εκτιμά ανθρώπους και πράγματα. Σας διαβάζω μικρά αποσπάσματα. Το πρώτο αναφέρεται στα Ανώγεια:

«Μιαν ώρα εντεύθεν απέχουσι τα ευάερα και καλλιθέα Ανώγεια, εν των υψηλοτάτων και ωραιολόγων και φιλοξενολόγων χωρίων της Κρήτης... Τα πάντα δ' εν αυτώ τέρπουσιν, η δροσερότης της Ιδαίας αύρας, η ευθυμία και φιλοξενία των κατοίκων, η γραφική ενδυμασία των γυναικών, η μη αηδώς πιθηκίζουσα τους Ευρωπαϊκούς συρμούς, όπως εις τα πλείστα των άλλων χωρίων, τα πάντα λέγομεν εγχαράττουσιν προσφιλές εις την μνήμην του επισκέπτου το όνομα των Ανωγείων...».

Το δεύτερο αναφέρεται στο Ηράκλειο:

«Εκ των τριών πόλεων της Κρήτης το Ηράκλειον είναι η παρουσιάζουσα την ήττον ευχάριστον εντύπωσιν. Η μεγάλη της έκτασις, αι ημιέρημοι οδοί της, προδίδουσιν αυτή όψιν νεκροπόλεως. Είναι μολοντούτο εισέτι η πολυανθρωποπάτη των κρητικών πόλεων και οι αρχαιολογικοί θησαυροί, ων πληρούται καθ' εκάστην, θα την καταστήσωσι προσεχώς απαραίτητον προσκυνητήριον παντός αρχαιοφίλου».

Ολόκληρη η περιγραφή του ταξιδιού είναι γεμάτη χάρη. Ο Μάνος γεμάτος ενδιαφέροντα περιηγητή, σαν εκείνων του 18ου και των αρχών του 19ου αι., καταγράφει τόπους αρχαιολογικούς και οικισμούς σύγχρονους:

Αρχαία Ελεύθερνα, Καστέλλι, Μυλοποτάμου, ο νέος οικισμός, σπήλαιο Μελιδονίου, μια επιγραφή σε εκκλησία της Αξού, όλα αναφέρονται με μικρές πινελιές. Ακόμη παρατηρήσεις για την καταστροφή αγιογραφιών σε ναϊσούς:

«...ότι δεν κατάρθωσεν ο χρόνος και ο κατακτητής συνεπλήρωσε το απαίσιον σουβάντισμα, υπό το οποίον σχεδόν αποκρύπτονται πλείστα βυζαντινά αγιογραφία, πού και πού μόνον προσμειδιώσαι εις τον παρατηρητήν...».

Κατά το διάστημα 1901-1902 εκλέγεται και διατελεί Δήμαρχος στα Χανιά⁷⁷. Την ίδια εποχή ο Βενιζέλος είναι Σύμβουλος στο Δημοτικό Συμβούλιο.

Ανικανοποίητος πάντα από τη «λύση» που δόθηκε

στο Κρητικό Ζήτημα και ανήσυχος μαζί με κείνους που γνοιάζονταν για την πραγματική λευτεριά της Κρήτης, τάσσεται με την επαναστατική αντιπολίτευση που διαφωνεί ριζικά με την πολιτική του Πρίγκιπα Γεωργίου. Ήδη ο μεγάλος γυιός της Κρήτης, ο Βενιζέλος, που έμελλε να οδηγήσει το νησί στην Ένωση και την Ελλάδα στα δίκια της, έχει ανδρωθεί στον καπνό του μπαρουτιού από το '97 στο Ακρωτήρι. Τώρα είναι ο ισχυρός αντίπαλος του Πρίγκιπα Γεωργίου.

Η πόλωση ανάμεσα στους δυο άνδρες έχει ήδη αρχίσει και ο Μάνος ταγμένος δίπλα στον Ελευθέριο Βενιζέλο αναγκάζεται να παραιτηθεί σε κάποια διαφωνία του με τον Πρίγκιπα, από το Δημοκρατικό Αξίωμα²⁸.

Από εδώ και πέρα θα κινηθεί δυναμικά μαζί με τους άλλους γύρω από τον Βενιζέλο για την Ένωση. Στο μεσοδιάστημα από την παραίτησή του μέχρι το 1905 διοχετεύει όλη του τη δραστηριότητα και πάλι στρατευμένος με κοντύλι και ντουφέκι. Έχει δυο μέτωπα στα οποία είναι ορκισμένος και πολεμά: Τη Λευτεριά και τη Γλώσσα του Λαού του. Αν η Λευτεριά άρχισε να υποφώσκει στην Κρήτη, αν υπάρχει εκεί μισή λευτεριά, στο Βορρά τα πράγματα είναι δύσκολα. Το κομμάτι των Βουλγάρων είναι οργανωμένο και δρα στην Μακεδονία. Η Αθήνα ετοιμάζει την Απάντηση.

Ο Μάνος αναλαμβάνει να κάμει τη συνεννόηση. Έτοι ξεκινά για την Καστοριά. Πρέπει να ανοίξει το δρόμο για τον αγώνα στη Μακεδονία. Παίρνοντας πλαστό διαβατήριο με το όνομα Μιχαηλίδης ζωέμπορος και συντροφιά δυο Κρητικούς κι ένα Μανιάτη, περνά τα σύνορα. Στο ημερολόγιό του, από 7 Φεβρουαρίου μέχρι 6 Μαρτίου 1904, αναφέρονται όλες οι περιπέτειές του.

Το κείμενο της αναφοράς του προς τον τότε Υπουργό Εξωτερικών της Ελληνικής Κυβέρνησης, το οποίο σώζεται στο Αρχείο, μας δίνει λεπτομερή περιγραφή της μετάβασης μέχρι την Καστοριά, καθώς και της σύλληψής του και των κινδύνων που διέτρεξε, μέχρι να περάσει δραπετεύοντας τα σύνορα και να γυρίσει στην Αθήνα.

Αμέσως μετά την επιστροφή του στην Αθήνα, κατεβαίνει και πάλι στα Χανιά. Η ανήσυχη ψυχή του δεν απομακρύνεται από τους στόχους της.

Στο ιστορικό κίνημα των Λάκκων, που αποτελεί το προάγγελμα του Θερίσου, είναι η κινητήρια δύναμη, ο οργανωτικός νους και ο οικονομικός ενισχυτής. Στο Αρχείο του σώζονται μια σειρά έγγραφα σχετικά με τα γεγονότα. Από το με αριθμ. 600/17.9.1904 Έγγραφο του Πρωτοδικείου Χανίων μαθαίνουμε τα ονόματα των 23 τολμηρών, οι οποίοι στις 29 Ιουνίου επιτέθηκαν στο Σταθμό Χωροφυλακής των Λάκκων και αφόπλισαν τους άνδρες, ύστερα όρμησαν στο Δημοκρατικό κατάστημα και καταξεδίχοντας την Κρητική σημαία, ανύψωσαν την Ελληνική. Όλοι τους καταδικάζονται και καταδικάζονται. Στην έφεση που υπέβαλαν συνήγορος είναι ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Στο Αρ-

χείο βρίσκεται ένα προσχέδιο για το κείμενο της εφέσεως. Στο αριστερό περιθώριο υπάρχει ένα σημείωμα: «Δημητρό (πρόκειται ασφαλώς για τον Δημήτριο Μαλινδρέτο, το πρωτοπαλλήκαρο του Μάνου), κάνε αμέσως έναντίγραφον της παρούσης εφέσεως, αφήνων ανοικτόν το μέρος των ονομάτων, τα οποία θα προστεθούν ύστερον και τα οποία θα είναι καμμιά δεκαριά». Βενιζέλος. (Υπογραφή).

Οι ηγέτες του κινήματος αδελφοί Μαλινδρέτοι κατόφεραν να διαφύγουν με μερικούς ακόμη και με πλοιάριο πέρασαν στην Ελλάδα.

Το κίνημα των Λάκκων μπορεί να εκτιμήθηκε από μερικούς ιστορικούς ως αψυχολόγητη ενέργεια και κάκιστα οργανωμένη επιχείρηση, με περιορισμένες δυνατότητες, δεν παύει όμως να έχει ξεχωριστή αξία, γιατί δείχνει ακριβώς εν δυνάμει τις τάσεις που υπήρχαν στο νησί και τις διαθέσεις των Κρητικών, πόσο αρνητικά διακείμενες ήσαν απέναντι στην όλο και αυστηρότερη συμπεριφορά του Πρίγκιπα Γεωργίου. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη, ότι στο κίνημα των Λάκκων η μικρή ομάδα, που έδρασε, ανεξάρτητα αν στο υποβολείο βρίσκεται ο Μάνος, είναι ντόπιοι από οικογένειες αγωνιστών, τότε δύσκολα μπορούμε να δεχτούμε ότι η επανάσταση του Θερίσου έχει όπως μερικοί ερμηνεύουν αστική την προέλευσή της²⁹. Είναι ένα αίτημα παλλαϊκό, είναι η συνέχεια των αγώνων των Κρητικών για αληθινή λευτεριά. Ο Μάνος το 1904 στους Λάκκους και η Τριανδρία το 1905 στο Θέρισσο πιάνουν σωστά και κατευθύνουν στους λαϊκούς παλμούς.

Αναφέρθηκα προηγουμένως στην αποστολή του Μάνου στην Καστοριά. Εδώ πρέπει να πω ότι ο Μάνος συνδέεται με φιλία γερή με την άλλη εκείνη μορφή του Νεώτερου Ελληνισμού που η καρδιά της φλεγόταν από ελληνικότητα. Με τον Ίωνα Δραγούμη. Στο Αρχείο υπάρχει μια σειρά ανέκδοτες επιστολές του προς τον Μάνο από την εποχή που ο Ίων υπηρετεί στο Ελληνικό Προξενείο Πύργου της Ρωμυλίας. Από την καίρια αυτή θέση προσπαθεί να οργανώσει τον Ελληνισμό της Μακεδονίας, ο οποίος τον καιρό που ο Μάνος πάει στην Καστοριά, βρίσκεται στην πιο δύσκολη ώρα του. Σε μια από τις επιστολές του γράφει ο Ίων, που έχει κατεβεί στην Αθήνα:

«Φίλε Μάνο,

Και εις τας 12 Ιανουαρίου και χθες μαζευθήκαμεν δια να συζητήσωμεν τον κανονισμόν της Επιτροπής που θα έχει την θέλησιν να εύρη τον τρόπο να ιδρύσει σχολείον δια διδασκάλους-ανθρώπους και αποστόλους.

Δεν επρόκειτο ακόμη δια την σύνταξιν προγράμματος ή οργανισμού του σχολείου αυτού, αλλά απλώς δια την σύνταξιν του κανονισμού της επιτροπής. Και κατά μεν τα άλλα ο κανονισμός αυτός είναι σύμφωνος με όλους τους κανονισμούς όλων των σωματείων. Δύο πράγματα θα σημειώσω εδώ ως κύρια: α) ότι ο σκοπός της επιστροφής θα είναι η ίδρυσις, διατήρησις και εποπτεία σχολής προς κατάρτισιν διδασκάλων δια

τον έξω Ελληνισμό, ούτως ώστε να μπορούν να γίνουν έπειτα και ιερείς ή ιεροκήρυκες... και β) ότι η επιτροπή θα απαρτίζεται από τους ιδρυτές της και μόνον, οι δε άλλοι συνδρομηταί θα είναι απλώς επίκουροι...»³⁰.

Σε νεώτερη επιστολή, τον Αύγουστο 1900, γράφει πάλι ο Ίων στο Μάνο σχετικά με την δραστηριότητά του για την εκπαίδευση διδασκάλων που θα δράσουν στον έξω Ελληνισμό:

«Φίλε Μάνο,

Σου στέλνω από εν αντίτυπον μιας έκκλησης και μιας έκθεσης που γράφτηκαν εδώ από δυο Έλληνες από τους οποίους εγώ είμαι ο ένας. Σε πολύ λίγους θα στείλω απ' αυτά και δι' αυτό τα έκαμα λιθογραφημένα. Αν η εταιρία που είσθε και σεις μέσα – ένας από τους πρώτους υποθέτω – έχει την ιδέα πως μερικοί αποφασισμένοι άνθρωποι μπορούν να αρχίσουν αυτήν την εργασία που προτείνω και αναλαμβάνω, τότε την παρακαλώ να μας βοηθήσει όπως μπορεί.

Το εκπαιδευτικόν συνέδριον δεν θα εθάρυνε εντελώς το πρόγραμμά μου, επειδή ίσως δεν συμφωνεί πολύ με τας αρχάς της γερμανικής, σουηδικής ή φινλανδικής παιδαγωγίας. Αλλά δεν είστε σύμφωνος πως περισσότερο μας χρειάζονται άνθρωποι, παρά σοφολογιώτατοι, κούκλαις, νευρόσπαστες της επιστήμης ψυχais χωρίς ειλικρίνεια;»³¹

Την επιστολή συνοδεύουν τα δυο κείμενα. Η «Έκκληση» και η «Έκθεση»³². Στο πρώτο επισημαίνεται η ανάγκη κατάρτισης ειδικού προγράμματος που θα εκπαιδεύσει δασκάλους - εθνοκήρυκες στον έξω Ελληνισμό που κινδυνεύει. Είναι ένα πρόγραμμα αυστηρό, το οποίο ο Ίων δομεί σύμφωνα με τις ελληνοκεντρικές του ιδέες. Στόχος του η χαλύβδωση σώματος και ψυχής για το δύσκολο έργο. Η διδασκαλία επτά μαθημάτων επικεντρώνεται σ' αυτό το στόχο. Το σχολείο προτείνει ο Ίων να δημιουργηθεί κάπου στα σύνορα. Οι απόφοιτοι θα ευρίσκονται σε συνεχή επαφή προς το σχολείο και δεν θα λησμονούν τον αυστηρά εθνικό χαρακτήρα της αποστολής τους. Όπως τονίζει θα δρουν παρόμοια προς τους μοναχούς του τάγματος των Ιησουϊτών: Μόνιμα στρατευμένοι στο έργο τους. Στο δεύτερο, στην Έκθεση, αφού παρουσιάζει την οικτρή κατάσταση του Ελληνισμού στις αλύτρωτες ακόμη περιοχές, τονίζει την ανάγκη να οργανωθούν όχι μόνο σχολεία, αλλά και τυπογραφεία για έκδοση εφημερίδων και βιβλίων. Επαναλαμβάνει την ανάγκη της στράτευσης ανθρώπων αποφασισμένων να υπηρετήσουν το πρόγραμμα αυτό. Όπως αναφέρει: «Πρέπει λοιπόν να παρασκευάσωμεν τώρα τα όργανα ταύτα» αλλά να τα παρασκευάσωμεν επίτηδες. Να παρασκευάσωμεν εν είδος γενιτσάρων, εν είδος τάγματος ιησουϊτών, και αν θέλεις ονόματα ιερώτερα, εν είδος Σπαρτιατών, Αποστόλων, ετοιμών και εις πυρ και εις θάνατον»³³.

Έτοιμος «και εις πυρ και εις θάνατον» πρέπει να ήταν όπως δείχνουν οι πράξεις του και ο Μάνος όταν μετέβη στην Καστοριά.

Αμέσως μετά ακολουθεί η δράση του αδελφού του Πέτρου, ο οποίος παραιτείται από τον στρατό, όπου ήταν αξιωματικός και περνά στην Μακεδονία για δράση. Μια σειρά επιστολών από το Αρχείο δείχνει τις κινήσεις του. Θα ακολουθήσουν οι αγώνες των Μακεδονομάχων – όπου ανάμεσά τους διακρίνονται οι Κρητικοί – και η ηρωική θυσία του Παύλου Μελά. Η χορεία των μαρτύρων και ηρώων που ανοίγουν τα πρώτα μονοπάτια μέσα στις δύσκολες νύχτες του αλύτρωτου Ελληνισμού μέχρις ότου ο μεγάλος Γυιός της Κρήτης πάρει αποφασιστικά τον «όκα του παγκοίνου σκάφους» κι οδηγήσει τη φυλή στα μεγάλα χρόνια του 1912-18. Μέχρι τότε ο Μάνος και ο Δραγούμης έχουν κάμει την απαραίτητη προετοιμασία.

Πριν όμως ακόμη να περάσω στο μεγάλο χρόνο του 1905 πρέπει να σταματήσω εκεί στο τέλος του 1904, που για το Μάνο είναι ένας χρόνος γεμάτος. Το Δεκέμβριο στις 12 και στη συνέχεια στα επόμενα φύλλα ο Μάνος δίνει μια ακόμη μάχη. Αυτή τη φορά με το κοντύλι. Σε 3 συνέχειες δημοσιεύεται στο «Νουμά» του Ταγκόπουλου, το προχωρημένο φυλάκιο του μαχητικού δημοτικισμού, η μετάφραση της «Αντιγόνης» του Σοφοκλέους. Έχοντας υπ' όψη τα όσα αναφέρθηκαν σχετικά με τη δράση του Μάνου αναρωτιόμαστε: Αλήθεια, πού βρήκε όχι μόνο το χρόνο, αλλά και την ψυχική εκείνη διάθεση και την αισθαντικότητα να μεταφράσει το Σοφοκλή σε σίχους, που μύριζαν δημοτικού τραγουδιού ευωδία, όταν διεξήγε επιχειρήσεις σαν εκείνη της Καστοριάς ή το κίνημα των Λάκων; Δεν προϋποθέτουν ο πόλεμος κι ο αγώνας ψυχής σκληροτράχηλος; Δεν έρχονταν αντίθετα η πέννα και το ντουφέκι; Ή μήπως ο αληθινός ποιητής λειτουργεί όπως ο Αισχύλος και η αισθαντικότητα μοναχή είναι μια παραποίηση της ποίησης, μια αντιποίηση;

Η μετάφραση της Αντιγόνης χαιρετίστηκε ως ένα μεγάλο γεγονός. Προστέθηκε ένα ακόμη τετράπηχο αγκωνάρι στο οχυρό του δημοτικισμού.

Ο Γιάννης Σιδέρης σε άρθρο του στο περιοδικό «Θέατρο» εξαιρεί την προσφορά του Μάνου, δίπλα στους άλλους: Γρυπάρη, Χρηστομάνο, Ζήαιο, Σιδέρη, Χρήστο Βαρλέντη.

Γράφει χαρακτηριστικά: «Οι μεταφράσεις εκείνες ήταν πολύ καλύτερες, πιο καλλιτεχνικές, πιο βαθιές πνευματικά από τ' άλλα πρωτότυπα τους έργα. Ο πόθος για το καλύτερο – με τις μεταφράσεις τους σαν αποδεικτικό στοιχεία για την αξία της δημοτικής – τους έδινε φτερά.

Μια καλή μετάφραση δεν γίνεται με το να ξέρει κανείς τις δυο γλώσσες, αλλά με το ιδανικό που φλογίζει τον τεχνίτη τους. Το πάθος για την επιβολή της δημοτικής ήταν μέγα ιδανικό. Η εργασία κάθε μεταφραστή έχει τα δικά της γνωρίσματα, όλες όμως έχουν ένα κοινό. Την ψυχιακή αδιαλλαξία για τη γλώσσα»³⁴.

Παρακολουθούμε την μεγάλη εντύπωση που προξένησε η μετάφραση του Μάνου, όχι μόνο μέσα από

τα έντυπα της εποχής, αλλά κι από τα γράμματα που λαμβάνει και τα έχουμε στο αρχείο του ανέκδοτα. Δεν μπορώ ν' αναφερθώ λεπτομερώς, θα αναφέρω όμως μια επιστολή του μπροστάρη της κίνησης του Δημοτικισμού. Γράφει ο Ψυχάρης στο Μάνο από το Παρίσι στις 24 Δεκεμβρίου 1904:

«Αγαπητέ μου,

Απόσπασμα της Αντιγόνης σου διάβασα στο Νουμά και συνεπάρθηκα ολότελα. Ωραίος στίχος. Και τι ζωή, τι φλόγα, τι νιάτα! Ναι, εσύ είσαι νέος, ενώ εμείς γεράσαμε. Μπράβο σου, και για τα νιάτα, και για τη φρεσκάδα του ρυθμού, και για την λαμπρή τη γλώσσα»³⁶.

Δεν παραλείπει βέβαια ο Ψυχάρης να κάμει και παρατηρήσεις για τις κάποιες υποχωρήσεις που κάνει ο Μάνος στη γλώσσα. Γράφει στην ίδια επιστολή:

«Μερικά όπως «Κρέων», «γέρων» μου θυμίζουνε κάτι γαλλικά του Μεσαίωνα... Ω, ποιητή μου, σου αρέσουνε αυτά τα παράχորδα;...»³⁷

Και κλείνοντας την επιστολή γράφει:

«Ας είναι. Πρέπει να σε φιλήσω, αφού δούλεψες κι αφού μας έκαμες μιαν Αντιγόνη ωραία...».

Με τις αρχές του 1905 τα πράγματα στην Κρήτη ανάμεσα στον Πρίγκηπα και τον Ελ. Βενιζέλο έχουν φτάσει σε οξύτητα μεγάλη. Έχει προηγηθεί η μετάβαση στην Αθήνα της τριανδρίας Βενιζέλου, Μάνου και Φούμη, τον Αύγουστο του 1904, που σκοπό είχε να εκθέσει τα πράγματα της Κρήτης στον τότε πρωθυπουργό Γ. Θεοτόκη. Το εγχείρημα στάθηκε χωρίς αποτέλεσμα. Ο πρωθυπουργός όντας υποχείριο του Γεωργίου δεν δέχτηκε να συζητήσει μαζί τους. Εκεί που σταματά ο διάλογος σειρά έχουν τα όπλα.

Στις 6 Ιανουαρίου ο Βενιζέλος γράφει στο Μάνο, που βρίσκεται στην Αθήνα να φροντίζει για το «εμπόρευμα»: Είναι τα όπλα τα οποία παραγγέλλονται³⁸.

Δuo μήνες αργότερα την Πέμπτη 10 Μαρτίου οι ορκισμένοι για τη λευτεριά και την Ένωση θα κάμουν στραγγείο τους το Θέρισο και θα κρατήσουν απτόητοι τον αγώνα μέχρι τις 11 Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου, ημέρα που δίδεται αμνηστεία. Στις 27 του ίδιου μήνα ο Βενιζέλος, συνοδευμένος από τον σεβάσμιο γέροντα αγωνιστή Ι. Παπαγιαννάκη, φθάνει στην Αθήνα. Εκεί εργάζεται δραστήρια για να συγκληθεί Διεθνής Εξεταστική των Πραγμάτων Επιτροπή για το ζήτημα της Κρήτης.

Δεν θα ήθελα να επαναλάβω πράγματα που άλλοι έχουν ερευνήσει.

Θα επιθυμούσα μόνο να σταματήσω σε δυο σημεία που αφορούν τον Κωνσταντίνο Μάνο: Πρώτα στην επιστολή που απέστειλε προς τον Ε. Βενιζέλο στις 14 Μαΐου 1905 ο Μάνος, ο οποίος ύστερα από παρεξήγηση με τον Βενιζέλο ζητεί να παραιτηθεί από τη συναρχηγία. Την αναφέρω όχι μόνο γιατί δεν έχει δημοσιευθεί, αλλά και γιατί αποτελεί μνημείο ευθύτητας του ανδρός, αδιαφορίας για πολιτική καριέρα και φλόγας άδολου πατριωτισμού. (Είναι ο ποιητής στην πράξη). Γράφει:

«Αγαπητέ μου κ. Ε. Βενιζέλε,

Αν και προς υμάς προσωπικώς τρέφω μεγίστην εκτίμησιν και αγάπην, αναγκάζομαι να σας κάμω την εξής δήλωσιν, την οποίαν σας παρακαλώ να αναγνώσετε ενώπιον της Επαναστατικής Συνελεύσεως, ίνα δικαιολογηθεί η από της συναρχηγίας παραίτησις και της του Γραμματέως θέσεως.

Είμαι πεπεισμένος ότι ο ιδικός μας αγών θα υπάγην εμπρός, αλλ' ουδέποτε έθεσα την φιλοδοξίαν ανωτέραν της φιλοπατρίας μου. Επειδή δε ψελλίζεται ενίοτε ότι εξασκώ κακήν επιρροήν επί των των μελών της Συνελεύσεως, προτιμώ να θυσιάσω την ήδη κηθείσαν θέσιν μου εν τη επαναστάσει, ήτις και άνευ εμού είμαι απολύτως πεπεισμένος ότι θα θριαμβεύση ή να υπέχω ευθύνην δια στάσιν, ην ουδόλως προτίθεμαι να μεταβάλω, φρονών ότι έκαστος είναι ελεύθερος να εκφέρη ελευθέρως εν τη Συνελεύσει την εαυτού γνώμην.

Εκφράζων προς υμάς και προς τον κ. Κ. Φούμην την άπειρον ευγνωμοσύνην μου δια την ην μου επεδείξατε πάντοτε εύνοιαν και εκτίμησιν.

Διατελώ πάντοτε πρόθυμος υμέτερος φίλος.

Κ.Μ.»³⁹

Μεγάλη αξία έχει και η απάντηση του Βενιζέλου, δημοσιευμένη ήδη από τον Κ. Μητσοτάκη στο βιβλίο του «Ο Επαναστάτης», στην οποία παρατηρεί ο αναγνώστης την ικανότητα του μεγάλου πολιτικού να επαναφέρει καταστάσεις δυσαρμονίας στον κανονικό ρυθμό, χρησιμοποιώντας πειστικά επιχειρήματα, στο όνομα μιας ενότητας και ομοψυχίας αναγκαίας στην περίσταση.

Το δεύτερο σημείο είναι μια επιστολή-έκθεση ύστερα από τη μάχη στο Ατσιπόπουλο. Την επιστολή γραμμένη στις 3 Αυγούστου στέλνει ο Μάνος από τα Ρούστικα Ρεθύμνης, αναφέροντας όλες τις λεπτομέρειες από τη μάχη των επαναστατών με τους Ρώσους. Ο Κ. Μητσοτάκης στο βιβλίο του αναφέρει μόνο την αρχή της επιστολής γράφοντας ότι δεν σώθηκε ολόκληρη. Πραγματικά όμως ευρίσκεται στο αρχείο. Έχει έκταση 10 σελίδων και είναι αντίγραφο της πρωτότυπης, γραμμένο από το χέρι του Θρασύβουλου Μάνου. Μόνο οι σελίδες 5-8 είναι γραμμένες από άλλο χέρι.

Το σημαντικό στην επιστολή είναι, όπως αναφέρει ο Μάνος, ότι οι επαναστάτες επιτέθηκαν στους Ρώσους και τους χωροφύλακες του Ρεθύμνου, πράγμα που συμφωνεί με όσα γράφει ο Σβαλόπουλος στο βιβλίο του⁴⁰, επικαλούμενος τα αγγλικά αρχεία: Rubric Record Office, Admiralty Records. Αντίθετα ο Μητσοτάκης αναφέρει ότι οι Ρώσοι εξόρμησαν να καταλάβουν το Ατσιπόπουλο. Η εκτίμηση του γεγονότος είναι στην περίπτωση σημαντική, γιατί φανερώνει ότι η ενέργεια των επαναστατών δείχνει ακριβώς την αντίθεσή τους προς την ρωσική πλευρά, η οποία και λόγω της αυταρχικής ιδεολογίας της Ρωσίας, αλλά και λόγω των συγγενικών δεσμών του Τσάρου προς τον Γεώργιο, πολύ ενωρίς ήδη από το τέλος Μαρτίου,

είχε εκφράσει την εμμονή της για την αποστολή στρατιωτικής ενισχύσεως, προκειμένου να κατασταλεί η επανάσταση και να διατηρηθεί το αυτόνομο καθεστώς στο νησί, πράγμα που θα εξυπηρετούσε και τις ανάγκες του ρωσικού στόλου με την κατοχή του λιμένος της Σούδας.

Η δράση του Μάνου είναι μεγάλη και το υλικό του Αρχείου τεράστιο. Και δεν θα επιθυμούσα να επεκταθώ περισσότερο. Σύντομα μόνο θα ήθελα να αναφερθώ ότι ο Μάνος μετά το Θέρισο θα συνεχίσει τις αγώνες του σε άλλη κονίστρα. Μαζί με τον Βενιζέλο θα μπει και εκείνος μετά το 1909 στην ελληνική Βουλή.

Στη Βουλή θα δώσει μια ακόμη μεγάλη μάχη. Τη μάχη για τη γλώσσα. Τα πρακτικά της Βουλής δείχνουν ότι ο Μάνος είναι από τους μαχητικότερους για την επικράτηση της δημοτικής. Λέει ότι αγωνίζεται να λάβει το λόγο «ένεκα της αμαθείας των υποβαλλόντων αίτησιν δι της ζητείται ο καθορισμός της καθαρευούσης ως επισήμου γλώσσας. Αλλά ποίας; Της του Κόντου ή της του Μυστριώτου ή της του Βερναρδάκη.»⁴¹

Και εκφράζει τη θέση: «Η γλώσσα είναι ζων οργανισμός και υφίσταται τα περιπετειώδη ζώντος οργανισμού». Βέβαια οι αγώνες του Μάνου δεν περιορίζονται μόνο στη συζήτηση στη Βουλή το 1911 ή στη χρήση της δημοτικής στο λογοτεχνικό έργο και τη μετάφραση της Αντιγόνης.

Δυο επιστολές από το το Μόναχο τον Ιανουάριο και Σεπτέμβριο του 1902 γραμμένες από τον Ηλία Πανταζόπουλο, δείχνουν ότι συμμετείχε στην προσπάθεια να αναμειχθεί στη συζήτηση – όπως και έγινε τότε – ο καθηγητής της έδρας της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας Karl Krumbacher. Γράφει ανάμεσα στα άλλα ο Πανταζόπουλος στον Μάνο:

«Πιστεύω να εδιαβάσατε εις το «Νέον Άστυ» την ανακοίνωσιν του Κρουμβάχερ δια το γλωσσικόν ζήτημα. Εκόστισε πολλούς κόπους να τον φέρουμε εις την γραμμήν του πυρός, αλλά εκείνο το οποίον εσκοπεύαμεν, δηλ. να προκληθή συζήτησις και ανακινηθή το ζήτημα, προσωρινώς απέτυχεν. Η γνώμη του Κρουμβάχερ επολεμήθη με τον επισημειώτερον και μόνον δυνατόν τρόπο, sie wurde einfach fortgeschwiegen (αποσιωπήθηκε)! Μόνον το «Άστυ» εδημοσίευσεν την μετάφρασιν άνευ σχολίων και η σιωπή των εναντίων είναι η απαντησις. Αλλά ο Κρουμβάχερ δεν είναι άνθρωπος που υποχωρεί, επεξεργάζεται ήδη εκτενέστερον μετά μαρτυριών και συστηματικώς το ζήτημα και η πραγματεία θα εκδοθή μετ' ολίγας ημέρας εις τα «Πρακτικά της Ακαδημίας» (εννοεί της «Βαυαρικής Ακαδημίας»)....»⁴².

Οι αγώνες του Μάνου συνεχίζονται με το μοίρασμα της δραστηριότητάς του ανάμεσα στον πόλεμο και τα γράμματα. Μετά τον πόλεμο του 1912 θα βρει και πάλι την ευκαιρία να θυμηθεί τις παλιές ημέρες των αγώνων του στην Κρήτη.

Με δικό του ανεξάρτητο σώμα Κρητών πολεμά στην Ήπειρο. Η κατάληψη της Πρέβεζας οφείλεται στο δικό του ηρωισμό. Ονομάστηκε ο «πορθητής της Νικοπόλεως». Από τους πρώτους μάχεται στη Μανω-

λιάσα με τους Κρητικούς. Δίπλα του οι γενναίοι Μανιάτες του 8ου Συντάγματος. Έφιππος μπαίνει από τους πρώτους στα Γιάννενα.

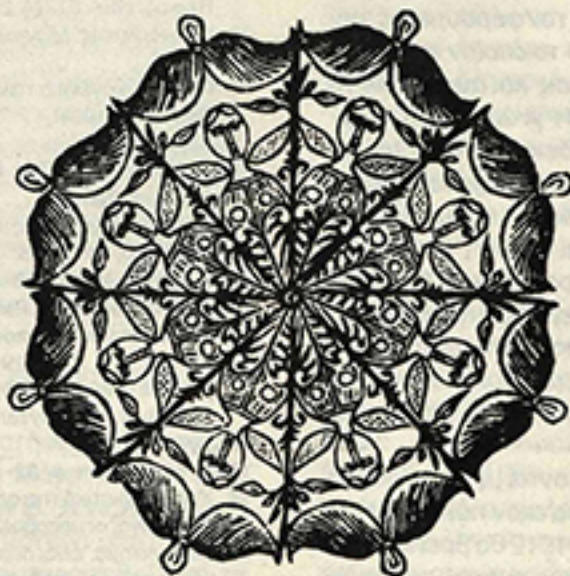
Η γενναιότητα της ψυχής του τον έκανε να παίζει με το θάνατο. Σε κάθε μάχη τον προκαλούσε να παλέψουν οι δυό τους.

Τελικά τον συνάντησε και αυτή τη φορά νικήθηκε. Το μαρμαρένιο αλώνι ήταν αυτή τη φορά ο γαλανός ουρανός πάνω από το Λαγκαδά. Στις 17 Απριλίου 1913 ο Ακρίτας των Κρητικών βουνών κι ο Πρόμαχος του δημοτικιστικού κινήματος, έπεφτε σαν άλλος Ίκαρος από τα ύψη των αιθέρων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Διάλεξη που δόθηκε στην Αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου Χανίων «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ» την 1.12.1986 και που μαζί με την έκθεση ντοκουμέντων από το Αρχείο του Κ. Μάνου ήταν αφιέρωμα του Συλλόγου, με το οποίο συμμετείχε στις εορταστικές εκδηλώσεις της Νομαρχίας Χανίων για την πεντήκτη της Ένωσης της Κρήτης. Το κείμενο δημοσιεύεται με ελάχιστες αλλαγές και με προσθήκη μόνο μερικών απαραίτητων παραπομπών και σχολίων. Στη μονογραφία για την Κ. Μάνο που ετοιμάζεται από τον γράφοντα θα δημοσιευτούν, μαζί με το αρχεϊκό υλικό, όλα διεξοδικότερα.
2. Για τη γενιά του 1880 βλ.: Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978, σ. 353 κ.ε. Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985, σ. 184 κ.ε.
3. Στέλιος Κυριακίδης, *Λαογραφία και Δημοτικισμός*, ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ 26.6.1984, Πρβλ. και Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, Κριτική ανάλυση, Αθήνα 1978, σ. 82-83.
- 3α. Τ. Μπάρας, *Κωνσταντίνος Μάνος. Ο ποιητής του ηρωισμού*, Περιοδ. ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ 29 (1941), τεύχ. 344, σ. 319-325.
- 3β. Ι. Κονδυλάκης, *Μία παράλειψις*, εφημ. ΕΜΠΡΟΣ, 13.12.1913, σ. 1.
4. Για την οικογένεια των Μάνων βλ. G. Mano, *La Famille Mano*, Bucarest 1901.
5. Αρχείο Κ. Μάνου.
6. Κ. Μάνου, *Λόγια της Καρδιάς*, Αθήνα 1890.
7. Αρχείο Κ. Μάνου.
8. Κ. Μάνου, *Λόγια της Καρδιάς*, Αθήνα 1890, σ. 17.
9. Κ. Μάνου, ό.π. σ. 15.
10. Κ. Μάνου, ό.π. σ. 28-40.
11. E. Miller, *Manuelis Philae, Carmina...*, τ. Β', Pan's 1859.
12. W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [W.B.S. 11] Wien 1974. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. Handbuch der Altertumswissenschaft, XII = Byzantinisches Handbuch 5*, München τ. 2, 1979.
13. Κ. Μάνος, ό.π. σ. 32-33.
14. Χαρακτηριστικά της σατιρικής διάθεσης, με την οποία αντιπετυγχάνονται οι υπερβολές του Αχ. Παράσχου, όπως στο παραπάνω ποίημα, είναι οι στίχοι του Δ. Καμπούρογλου από συλλογή, την οποία υπέβαλε το 1874 στο Βουτσινάιο διαγωνισμό: «Θέλω την φίλην φθισαίην, ασώματον, στάκτην, κόνην, άνεμον, επιθανάτον, φάσμα, θθανάσιον, αυτήν να έχω αδελφήν και αδελφήν μου μονήν, αλλ' όχι και νυμφίον μου, αλλ' όχι και νυμφίον». Σχετικά πρβλ. Κ.Θ. Δημαράς, ό.π. σ. 309 και σ. 579, σημ. 309. Λ. Πολίτης, ό.π. σ. 179.

15. Αρχείο Κ. Μάνου.
16. Αρχείο Κ. Μάνου.
17. Αρχείο Κ. Μάνου.
18. Εφημ. "Semaine Athénienne", 13.1.1893, σ. 1.
19. Το γράμμα είναι από το Παρίσι γραμμένο στις 26.8.1891, Αρχείο Κ. Μάνου.
20. Αρχείο Κ. Μάνου.
21. Αρχείο Κ. Μάνου.
22. Αρχείο Κ. Μάνου.
23. Για τη δράση του Κ. Μάνου στον αγώνα των δημοκρατικών βλ. ενδεικτικά: Λ. Πολίτη, Η φοιτητική Συντροφιά και η ιστορία της, Ν. Εστία, Χριστούγεννα 1937, σ. 7. Κ.Μ. Μαχαλιδή, Ανέκδοτα γράμματα του Παλαμά στον Αλέξανδρο Πάλλη, περίοδ. «Αγγλοελληνική Επιθεώρηση» Δ' (Μάρτιος 1950), σ. 323, σημ. 31. Στη Διοικητική Επιτροπή της Εταιρείας «Η Εθνική Γλώσσα» συμμετέχει ο Μάνος μαζί με τους: Κ. Στασινόπουλο, Κ. Χατζόπουλο, Α. Πορφύρα, Ξ. Μάτσο, Μ. Μαλακάση. Είναι ιδρυτικό μέλος ο Μάνος μαζί με τους: Κ. Παλαμά, Γ. Ξενόπουλο, Ζ. Παπαντωνίου, Α. Κορκαβίτσα, Ίωνα Δραγούμη, Ελ. Γιαννίδη. Βλ. και Γ. Παπακώστα, Ο Φώτης Φωτιάδης και το αδελφότο της Εθνικής Γλώσσας, Η αλληλογραφία, Αθήνα 1985, σ. 19, σημ. 2. Μ. Γρηγοράκη, Από το κίνημα του Δημοκρατισμού στα Χανιά. Ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων [Χανιά 1977], σ. 38-39.
24. ΑΡ VII, 39.
25. Α. Αλεξάνδρου, Ποιήματα, Αθήνα 1972, σ.
26. Αντίγραφο της επιστολής γραμμένο από το χέρι του Θρασύβουλου Μάνου, βρίσκεται στο Αρχείο Κ. Μάνου, απ' όπου και τα αναφερόμενα αποσπάσματα.
27. Βλ. Ως Δήμαρχος Χανίων αναφέρεται στο Πρακτικό 7 της 21.12.1901. Αρχείο Δήμου Χανίων, Πρακτικά και αποφάσεις του Δημ. Συμβουλίου Χανίων 1901-1903.
28. Το τελευταίο Πρακτικό του Δημ. Συμβουλίου, όπου εμφανίζεται ο Κ. Μάνος ως Δήμαρχος είναι το υπ' αριθ. 30 της 21.3.1902, Πρακτικά και Αποφάσεις του Δημ. Συμβουλίου Χανίων 1901-1903. Ο Μάνος υποβάλλει παραίτηση την 9η Μαρτίου, η οποία δεν γίνεται αμέσως δεκτή (Εφ. ΠΑΤΡΙΣ, 9.3.1903, Β' φύλλο 311, σελ. 2). Η απάντηση για την υποβολή παραίτησης έρχεται τηλεγραφικά από τον Πρίγκηπα Γεώργιο, που βρίσκεται στη Βενετία, την 6.6.1902 (Εφημ. ΠΑΤΡΙΣ, Β' φ. 238/6.6.1902).
29. Βλ. Κ. Σβωλόπουλος, Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην, Αθήναι 1974, σ. 160.
30. Αρχείο Κ. Μάνου.
31. Αρχείο Κ. Μάνου.
32. Η «Έκθεση» και η «Έκκληση» σε λοβογραφημένα αντίγραφα, τα οποία ο Ι. Δραγούμης είχε αποστείλει σε πολλούς από τους συνεργάτες του, βρίσκονται στο αρχείο Κ. Μάνου.
33. Απόσπασμα από την «Έκθεση», ό.π., σημ. 32.
34. Ο Μακεδονικός αγών και τα εις Θράκην γεγονότα, Γενικών Επιτελείων Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, Αθήναι 1979, σ. 148 και 195.
35. Γιάννη Σιδέρη, Οι αντάρτες του Νουμά μεταφράζουν τραγωδίες στη Δημοτική, Θέατρο Στ', τεύχ. 31 (Γενάρης - Φλεβάρης 1973, σ. 54).
36. Αρχείο Κ. Μάνου. Στο αρχείο σώζονται 13 επιστολές του Ψυχάρη.
37. Αρχείο Κ. Μάνου, ό.π. σημ. 36.
38. Η επιστολή δημοσιευμένη από τον Κ. Μητσότακη στο βιβλίο του «Ο Επανάστατης» (Αθήνα 1970), σ. 18.
39. Η επιστολή δεν δημοσιεύτηκε από τον Κ. Μητσότακη (Ο επαναστάτης). Έχει δημοσιευθεί μόνο η απάντηση του Βενιζέλου (αυτ. σ.123 - 126).
40. Κ. Σβωλόπουλος, ό.π. σ. 222, σημ. 3.
41. Πρακτικά της Βουλής, 1911.
42. Αρχείο Κ. Μάνου.

ΤΑ ΧΑΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ Κ. ΧΙΩΤΑΚΗ

ΑΘΗΝΑ ΜΠΛΑΖΟΥΔΑΚΗ - ΣΤΑΥΡΟΥΛΑΚΗ

Αρχοντοπολιτεία μου,
στον ήσκιο σου
χόρτασε η καρδιά μας όνειρα
κι η σκέψη φορτωμένη θρύλους
ξανοίχτηκε σε αγώνες.
Να μη σβήσει η αγία μορφή σου
μες στην αδιαφορία και τη σύγχυση.

Η ποίηση του Κώστα Χιωτάκη σε ένα μεγάλο μέρος της αναφέρεται στα Χανιά, τη δεύτερη πατρίδα του, που τον δέχτηκε στοργικά, όταν δάχρυνο προσφυγόπουλο τον έρριξε εδώ η Μικρασιατική καταστροφή. Τα παιδικά και εφηβικά του βιώματα από τούτη την πόλη ζωντανεύουν σε στίχους συγκινητικούς, γεμάτους θαυμασμό, αγάπη, λατρεία, θάλεγε κανείς για το χώρο αυτό.

Στους παραπάνω στίχους ο ποιητής τονίζει τις επιρροές και τις επιδράσεις που άσκησε πάνω του η «Αρχοντοπολιτεία», στην καρδιά και το νου, τα αισθήματα και τη σκέψη. Αυτή η πόλη, που φέρνει πίσω της ιστορία αιώνων, καθαγιασμένη από τους μαρτυρικούς αγώνες της για λευτεριά και δικαιοσύνη, γέννησε κι έθρεψε στην ψυχή του πόθους και οράματα, πολιτικά και ποιητικά. Οι παμπάλαιοι μύθοι και οι θρύλοι της που ολοένα ξαναζωντανεύουν στο κύλισμα του χρόνου, του διατήρησαν τη σπιθαμή για τα υψηλά και τα ωραία, δυνάμωσαν την ψυχή του και κράτησαν ακμαίο το αγωνιστικό του φρόνημα στην παλαιότερα της ζωής.

Αγωνιά και αγωνίζεται, να μη χάσει η ιστορική πολιτεία την παλιά μορφή της, την παραδοσιακή, όχι μόνο την εξωτερική, αισθητική της όψη, αλλά το μέσα της πρόσωπο, το ψυχικό με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Να μην αλλοτριωθεί από τις ξένες επιδράσεις μέσα στη σύγχυση του σύγχρονου πολιτισμού, μέσα στην αδιαφορία της ευζωίας και τη σιωπή του βολέματος.

Στα ποιήματα «Της Πατρίδας μου» ο ποιητής αγγίζει τις πιο ευαίσθητες χορδές μας με την ευαισθησία, την αγάπη, τη στοργή του για την πόλη μας. Είναι ένας πατριδολάτρης. Σήμερα, εποχή διασποράς και μετανάστευσης, μας εκπλήσσει αυτή του η πατριδολατρεία, που αγγίζει πολλές φορές τα όρια του σωβινισμού.

Τα Χανιά, πιστεύει, δε μοιάζουν με καμιά άλλη πόλη. Εκτός από το φυσικό κάλλος, ξεχωρίζουν με την ιστορία τους, τους θρύλους και τις παραδόσεις, τα μεσαιωνικά μνημεία, δεμένα σε μια παναρμόνια

ζωγραφικά. Μέσα στο γαλανό φόντο του λιμανιού, ο Φάρος, οι μινιαρέδες και τα τζαμιά, οι ντάμπιες με τα Βενέτικα λιοντάρια, οι τρούλοι με τα καμπαναριά, ο Τοπανάς και το Καστέλλι αποτελούν μιας σπάνιας ομορφιάς σύνθεση. Γι' αυτό τους δίδει τόσα κοσμητικά επίθετα αποκαλώντας τα: Ανθοντυμένη πόλη, Μαγεμένη, Γαλάζιο ναό, ιερό Τέμενος, πόλη του θρύλου, πόλη της αντρείας, πόλη της θυσίας και πολλά άλλα, κι έχει την τάση να τα προσωποποιεί και να τα θεοποιεί.

Καλώς να ρηθίτε
την ώρα τούτη του στοχασμού
στη γαλάζια πολιτεία μας
πατρίδα του όνειρου,
μήτρα του θρύλου,
με το φιλτραρισμένο ουρανό
και τα κανάλια των οραματισμών
στο χρόνο.

Όταν λείπει στην εξορία, γράφει γι' αυτά στίχους νοσταλγικούς γεμάτους πικρία:

«Στείλτε μου μια λουρίδα ουρανό
να μερώσω τη νοσταλγία μου».

Διατηρεί στη μνήμη του τη μοναδική ζωγραφιά της με το τόξο της Μαδάρας στο βάθος:

Στύλωσα τη μολυβένια στέγη μου
με το ουράνιο τόξο της Μαδάρας
κι όλο βάφω στο θαλασσί
την ερημιά μου.

Παραπονείται γιατί τόσο λίγο έζησε κοντά της:

Πείνασα, μαννούλα μου,
ποτέ μου δε χόρτασα πατρίδα και φως
κι ας πλημμυρίζει ο τόπος
φωτεινούς καταρράχτες.

«Τα Χανιά είναι για τα άρματα», λέει ο παλιός λόγος. Είναι η πόλη της αντρείας, κατά τον ποιητή, που τράνεψε στον ήσκιο της Μαδάρας κι αντανάκλουν οι αγώνες και οι θυσίες της στα κάστρα και τα βουνά της.

Τα Χανιά ξυπνούν στη μνήμη του, αγώνες ακατάπαυστους, επαναστάσεις ματωμένες, γιουρούσια απελπισμένα, Σουρμελήδες, Χαψηδες.

Τα Χανιά τα χτίσαν πολεμάρχοι
σε ώρες π' αντιφέγγιζε η Κρήτη
ήλιους αθέριστους και ποτάμια φωτιάς...

Κι είναι τα βράχια της λουσιμένα
στο φως των Σουρμελήδων
και τα γιουρούσια των Χαλινδων...

Η Μαδάρα, με τη μεγαλόπρεπη σε όγκο και ύψος κορμοστασιά της είναι το ορμητήριο και το καταφύγιο των αετών της Κρήτης, που μόνο τους όπλο έχουν τη φλόγα της ψυχής για ελευθερία. Οι Μαδαρόστρατες ανιστορούν τις αποκοιτίες των παληκαριών και τα βουνά της έγιναν μάρτυρες πολλών κατορθωμάτων και θυσιών. Οι ψυχές γρηγορούν και φλογίζονται στο ριζίτικο «Πότε θα κάμει ξαστεριά».

Η παλιά πόλη ασκεί πάνω του μια γοητεία μοναδική. Μεγάλωσε στα σοκάκια του Αραπ Τζαμί. Εκεί ένοιωσε τα πρώτα σκιρτήματα της νεότητας, δέθηκε μαζί της και δεν μπορεί να την ξεχάσει. Όταν είναι κοντά της, τριγυρίζει στα στενά της, στον Τοπανά, το Φάρο, τις Χιόνες, το λιμάνι, τα μπεντένια και τα μουράγια της και τραγουδεί τις ομορφιές της. Όταν λείπει, οι εικόνες αυτές, ζωντανεμένες από τη νοσταλγία του, αποκτούν μια γραφικότητα, μια μελωδικότητα μοναδική:

Τραγουδώ στη σιγαλιά
δίπλα στο Φανάρι
και θυμάμαι τα παλιά
βγήκε το φεγγάρι.

Και φιλά τη γειτονιά
με το καλντερίμι
τα στενά του Τοπανά
γέμισαν ασημί.

Στα μπαλκόνια λυγερές
στο στρατί κιθάρες
πρωτοείδωτες χαρές,
στεναγμοί, λαχτάρες...

Ζωντανεύουν ξανά
οι καημοί κι οι θρύλοι
όνειρό είναι τα Χανιά
τις νυχτιές τ' Απρίλη.

Το όραμα της αγαπημένης πόλης γεμίζει τις πικρές ώρες της μοναξιάς του, κι όταν στα σύντομα χρονικά διαστήματα έρχεται κοντά της, τρέχει να ξαναβρεί την ψυχή του στα παλιά σοκάκια της:

Έφτασα με τ' όραμα πάλι συντροφιά
την αυθουτυμένη πόλη να φιλήσω
απ' τη σκέψη μάκρυνε πια η συννεφιά
έτρεξα τη δίψα μου στα στενά να οβήσω...

Στη γλυκειά Αρχόντισσα σιγοτραγουδώ
με πνιγμένη τη φωνή, μάτια νοτισμένα,
τόσα χρόνια, αγάπη μου, πούχα να σε δω,
φούντωσαν οι θύμησες, έκλαψα στα ξένα...

Από την παλιά πόλη ο ποιητής αγκαλιάζει τον ευρύτερο χώρο του Ακρωτηριού με τις κίτρινες θάλασσες των ασπαλάθων. Η Χονολουλού, το Μπουργαρί, ο Τουρλωτός, η Λύρα, οι λιποπερίχυτοι βράχοι των Αγίων Αποστόλων, είναι οι αγαπημένοι τόποι, που περνοδιαβαίνει, λουσιμένος στα χρώματα και το φως.

Στο γαλάζιο φόντο στέκ' ο «Τουρλωτός»
και ζωγραφιστή αντικρουστά η «Λύρα»...

Τροβαδούρος της Άνοιξης στέλνει τις ειρηνικές ανάσες του σ' αυτήν την πόλη, που του έχει γίνει μοναδική έγνοια.

«Όμορφη πόλη, άσβηστο αστέρι, είσαι η
έγνοια μας».

Η ειρήνη είναι το πολυτιμότερο, το πρώτο αγαθό για τον άνθρωπο. Χρέος του ποιητή είναι σαλπίζει την ειρήνη στους λαούς της γης:

«Νάταν και να μπορούσες
να τονίσες με βροντές
ένα θούριο,
να ξεσηκώσεις τους λαούς
στη μεγάλη πορεία της Ειρήνης...

Την αγάπη του για την πόλη ο ποιητής την εκδηλώνει δυναμικά και έμπρακτα με την πολυδιάστατη παρουσία του. Ως δημοτικός σύμβουλος και βουλευτής, αλλά και ως πνευματικός άνθρωπος, παίρνει πάντα θέση στα προβλήματά της. Πιστεύει πως όλοι οι άνθρωποι και ιδιαίτερα οι πνευματικοί άνθρωποι, έχουν αυξημένη ευθύνη στην αντιμετώπιση των προβλημάτων του καιρού τους. Ο Χιωτάκης είναι επί πλέον και ποιητής και πιστεύει στην αποστολή του. Η ευθύνη του είναι διπλή. Το τάλαντον που κατέχει, πρέπει να το θέσει στην υπηρεσία του λαού του. Να σταθεί δίπλα του στη χαρά και στη λύπη, στις δύσκολες ώρες της ανάγκης του, να γίνει εθνικός οδηγός του.

Ποιητή, στάσου μπροστά της, κάνε το στίχο σου
φωτιά, στα χέρια του λαού και τράβα μαζί του.
Στάσου δίπλα στο λαό στα πανηγύρια και
τις μάχες τις όποιες μάχες με όποιον εχθρό».

Γι' αυτό υποφέρει και θρηνεί, όταν βλέπει τις μπουλτόχες να κατεδαφίζουν τα παλιά αρχοντικά, νεοκλασικά κτίρια, ζωντανά δείγματα της θαυμαστής και περήφανης ιστορίας των Χανίων.

«Κι είχαμε πλέξει όνειρα για τα παιδιά μας
να μη οβήσουν οι θρύλοι που τάισαν τους
πολέμαρχους της Λευτεριάς».

Αλλού υψώνει φωνή διαμαρτυρίας: «Αλήθεια ποιοί καταδίκασαν τα ιερά μας στο χαμό; Ας βγουν να το διακηρύξουν πρόσωπο με πρόσωπο με την ιστορία, πρόσωπο με πρόσωπο με την παράδοση, πρόσωπο με πρόσωπο με την Κρήτη, όρθιο κυπαρίσι στις θύελλες. Όχι πια λάθη που σκοτώνουν την πολιτεία».

Δυστυχώς οι φωνές του πνίγηκαν στο βάλτο της αδιαφορίας, της μοιρολατρίας, της κακώς εννοούμενης ανάπτυξης. Οι εργάτες του «Μαμωνά» συνεχίζουν ανενόχλητοι το ανόσιο έργο τους. Το πρόσωπο της πόλης, που σαν τίμιο φυλαχτό έκλεινε στην καρδιά και τη μνήμη του, έχει πια αλλοιωθεί, απ' την εισβολή των νέων θεών.

Η παλιά μου γειτονιά έχει πια γκρεμίσει,
χάθηκαν τ' αρχοντικά, το Αράπ-Τζαμί,
πάει το πλακόστρωτο και το γιασεμί.
Η φωτιά κι ο πόλεμος τάχουν όλα οβήσει».

Οι πολυκατοικίες ή μια δίπλα στην άλλη απρόσω-
πες, θλιβερά ομοιόμορφες, ποτέ δεν έδεσαν με τον
τόπο μας. Για χάρη του κέρδους θυσιάστηκε το γραφι-
κό καλντερίμι, η αυλή με τα γιασεμιά και τα αμπέρια,
ο γέρο πεύκος με το τραγούδι των πουλιών. Χάσαμε
τον ήλιο και τον αέρα που ανασαίναμε, κλειστήκαμε
στα ανελέητα τσιμεντένια κλουβιά μας, τραγικά θύ-
ματα του «πολιτισμού».

Ο ποιητής δεν είναι ανεδάφικος και εξωπραγματι-
κός. Είναι ρεαλιστής και βλέπει πως δεν γίνεται να
πισωστρατίσει η εξέλιξη, η ανάγκη. Όμως οι υπεύθυ-
νοι πρέπει να σεβασθούν την παράδοση, την πολιτι-
στική κληρονομιά αιώνων, την ιστορία του νησιού.

*«Αδερφέ, Αρχιτέκτονα, πολεοδόμε,
Μηχανικέ, οικοδόμε,
συνταίριασε το ζήλο σου στο ρυθμό πορείας
της ιστορίας.*

Στάσου με ευθύνη μπροστά στη Λεβεντογέννα...

Η απελπισία του κορυφώνεται, όταν βλέπει τους
τσιμεντένιους όγκους να υψώνονται στο ειδυλλιακό
τοπίο. «Η παλιά πόλη χάνεται. Σβήνει το λίκνο των
ονείρων μας».

*«Τσιμεντένιοι θεοί βεβηλώνουν τα ιερά μας
γκρεμίζουν τους θρύλους, πούθρεψαν
τις μεγάλες θυαίες,*

*πνίγουν τις λαχτάρες μας
στη θάλασσα του γαλιού και του αλουμίνιου
στην πλήμμουρα των φώτων και της επίδειξης».*

Θεωρεί εγκληματικό να θυσιάζεται το ταπεινό πλα-
κόστρωτο στις «ξίπασμένες» λεωφόρους και απαιτεί
ακόμη μια φορά: «Να σταματήσει η ρημαγή της πολι-
τείας». Το κόψιμο των δέντρων στην πλατεία των
Δικαστηρίων τραυματίζει ανεπανόρθωτα την ευαι-
σθησία του. Τρέχει αγανακτισμένος στους ιδύνοντες,
παρακαλεί, ξεσηκώνει τον κόσμο: «Ε, σεις, που δολο-
φονείτε τα δένδρα, για το γκαζόν. Εσείς που κάνετε
την πόλη μας Σαχάρα. Σταματήστε να πεθαίνετε τους
ανθρώπους από νοσταλγία».

Απλώνει την καρδιά του στις στράτες της πόλης να
σημάνει συναγερμό για τους κινδύνους που την απει-
λούν, να ξυπνήσει τα ναρκωμένα πνεύματα, να διώξει

τη στείρα αδιαφορία και την άρνηση.

Οι βάσεις του Ακρωτηριού αποτελούν θανάσιμο
κίνδυνο για την πόλη και το νησί γενικότερα. Οι
συμπολίτες του, πρέπει να αντιληφθούν, να συνει-
δητοποιήσουν την κρισιμότητα των καιρών.

Μα τα Χανιά μας τα απειλούν κι άλλοι εξίσου σοβα-
ροί κίνδυνοι. Είναι οι ξενόφερτες συνήθειες, που αλ-
λοιώνουν την παράδοση, τα ναρκωτικά που διακι-
νούνται στα ύποπτα μαγαζιά του λιμανιού, η αναίμα-
κτη χωρίς όπλα κατάληψη του νησιού μας από τους
ξένους, η μετανάστευση και η ερήμωση του νησιού
μας από τους νέους.

Ο ποιητής πονεί για όλα αυτά. Πονεί για τα ερημω-
μένα χωριά, για το λευκό θάνατο που θερίζει τα νειά-
τα, για τους λεβέντες μας, που πήραν τους δρόμους
του κόσμου να ζητιανέψουν δουλειά, για τις ακρογια-
λιές μας και τον τόπο μας, που αγοράζονται από
ύποπτους ξένους με τα δολάρια του «Μαμωνά».

Με τη συναίσθηση της ευθύνης πασχίζει να αποτρέ-
ψει το κακό με το δικό του όπλο, τον πύρινο λόγο του.
«Δεν θα κλειστώ στη σιωπή, να περιμένω το ξημέρω-
μα».

Μόνο αν ξαναγυρίσουμε στις ρίζες μας, αν ποτι-
σθούμε με τα γάργαρα νερά των παραδόσεών μας,
από τις εθνικές πηγές μας, που μαράθηκαν από το
λίβα των ξένων εισβολέων, τότε μόνο θα σωθούμε.
Τότε θα θρονιασθεί στο νησί μας και στα Χανιά μας η
περηφάνεια και η αξιοπρέπεια.

Γενικά η ποίηση του Χιωτάκη δεν εξαντλείται σε
ένα ρηχό και στείρο συναισθηματισμό. Ο λυρι-
σμός του υποχωρεί μπροστά σε ένα έντονο και
βαθύ προβληματισμό και αποκτά μια δραματικό-
τητα, καθώς εκφράζει την αγωνία του για το μέλ-
λον αυτής της πόλης και των ανθρώπων της γενι-
κότερα. Και το πνεύμα του αυτό πασχίζει να μετα-
δώσει σε όλους μας. Αυτές είναι οι υποθήκες του
ποιητή. Σεβασμός στην πόλη που μας γέννησε.
Σεβασμός στα μνημεία της, που μας ιστορούν το
ένδοξο παρελθόν της. Σεβασμός στο λόγο και τις
παραδόσεις της. Είναι τα ιερά κειμήλια της πολύ-
παθης Μάννας μας, που έχουμε χρέος να παραδώ-
σουμε, σαν τίμια φυλακτά στα παιδιά μας.

ΣΤΑΜ. Α. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ
ΛΑΣΚΑΛΟΥ - ΛΑΟΓΡΑΦΟΥ

Φεγγάρι μου λαμπρότατο, τ' αστέρια δε σε φτάνουν,
κι' από τη ζήλια χύνονται, κι αντιλαμπρές κάνουν.

Φεγγάρι μου πως δεν μπορώ να μη σε καμαρώνω,
κι' όντε σε γκρούνει η συννεφιά, νιώθω διπλό τον πόνο.

Φεγγάρι, χαιρετίσματα να δώσεις του ποταμού μου,
και πε του, πως ούτε στιγμή, δε φεύγει από το νου μου.
(- Κρητ. Μαντινάδες

«Του φεγγαριού θα ν' ακλουθεί, να πα να βασιλέψω
να πα να βρω τη μένα μου, να την αναρωτήσω,
που κόν' ο ήλιος κολατού, που κάνει μεσημέρι
και που κάνει το δείπνο του...»

Ριζίτικο Δ. Κρήτης (Παπαγρ. σ. 194)

Μέρες και χρόνια συγκεντρώνεται, με πολλή αγάπη, το υλικό π' ακολουθεί και το θεωρούμε πως τελειωμό δεν έχει. Και τούτο, γιατί τα πλούτη της Κρητικής μας Λαογραφίας, είναι ατέλειωτα, καθώς η Κρήτη δεν είναι μικρός περιορισμένος τόπος, μα, μια ολόκληρη «απέραντη Ήπειρος», όπου δεν προλαβαίνει κανείς μια ολόκληρη ζωή, να την περπατήσει μ' ορθάνοιχτα μάτια και καρδιά, κι ένα τεφτέρι μ' ένα μολύβι στο χέρι του!

Από την συγκομιδή που εμείς είχαμε την ευτυχία να κάνουμε, ένα μικρό ανθολόγημα χαρίζουμε στους αναγνώστες μας. Κορφολόγημα, από τον ανθόκηπο της Κρητικής Λαογραφίας μας, κι ιδιαίτερα από το παρτέρι του περιβολιού που έχει φυτέψει το φεγγάρι σ' αυτόν τον μυρισμένο τόπο!

— * —

Το φεγγάρι, τούτος ο μοναδικός της Γης μας δορυφόρος, είναι το πιο κοντινό σε μας ουράνιο σώμα, κι ίσως γι' αυτό να τράβηξεν τόσο πολύ την προσοχή των κατοίκων της γης, από τ' αρχαιότατα χρόνια.

Ο Αναξαγόρας (500-428 π.Χ.) είχε αντιληφθεί τί προκαλούσε τις εκλείψεις του Ήλιου και της Σελήνης, ενώ ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) είχε συμπεράνει απ' αυτές, ότι η Γη «πρέπει να είναι στρογγυλή».

Η έρευνα κι η πρόοδος των γνώσεων αυτών, διακόπηκε από την Αρχαιότητα ως την Αναγέννηση, οπότε ο Γαλιλαίος, στα 1610 μ.Χ. έστρεψε προς τη Σελήνη, το μικρό τηλεσκόπιο που μόλις είχε κατασκευάσει και διαπίστωσε ότι αυτή έχει κρατήρες και βουνά στην επιφάνειά της. Στην αρχή νομιζόταν πως οι μεγάλες σκοτεινές περιοχές ήταν θάλασσες —γι' αυτό πήραν αυτή την ονομασία — και οι λαμπρές

περιοχές ήπειροι. Μέχρι τον 19ο αιώνα, επικρατούσαν η άποψη πως οι ορεινές περιοχές ήταν κυρίως ηφαιστειακής προέλευσης, η γνώμη όμως αυτή έχει αναθεωρηθεί σήμερα.

Σήμερα, εξ άλλου, οι γνώσεις μας για τη Σελήνη είναι πλούσιες¹, και όποιος επιθυμεί, υπάρχουν τα λεξικά και τα ειδικά έργα, για να μάθει όσα δε γνωρίζει. Όσα ήταν όνειρα, ως τις 16 Ιουλίου 1969....

Στις σαγηνευτικές —εξ άλλου— σελίδες της η Ελληνική Μυθολογία, καταγράφει πολλά. Από μια, παλαιότατη έκδοση², σας μεταφέρουμε:

«... Η Σελήνη ήταν θυγατέρα του Υπερίωνα και της Θείας, κι είχε για έργο της, να φωτίζει τη γη την νύκτα. Για νόμιμο άνδρα της είχε τον Αέρα, με τον οποίο αποκτήσανε τη μοναχοκόρη τους, τη Δροσούλα. Σαν είδεν όμως τον Ενδυμώνα, το βασιλιά της Ήλιδας, που κοιμόταν στο βουνό Λάτμου, θαύμασε τα κάλλη του, κι από τότε κάθε νύχτα κατέβαινε κοντά του, κι απέκτησαν πενήντα θυγατέρες...

Αυτό το μύθο οι εξηγητές τον ερμηνεύουν έτσι: Λένε, πως ο Ενδυμώνας σαν κυνηγός, κυνηγούσε τις νύχτες με το φως της Σελήνης, ενώ τη μέρα αναπαύονταν, κι έμεινε η αρχαία παροιμία «ενδυμίωνος ύπνος», για όσους κοιμούνται πολύ.

Άλλοι ερμηνεύουν τον μύθο, έτσι: Λένε ότι ο Ενδυμώνας πρώτος μελέτησε τη φιλοσοφία γύρ' από τα μετέωρα, κι απ' αφορμή του φωτισμού και των κινήσεων της Σελήνης, και γι' αυτό κοιμόταν τη μέρα γιατί τον καταπονούσαν η μελέτη της νύκτας!...

Την Σελήνη εξωγράφζαν σαν ωραία γυναίκα, με δυο κέρατα στο μέτωπο όρθια, ως ακριβώς είναι το σχήμα της νέας Σελήνης. Καθόταν σε άμαξα που έσερναν δυο άλογα ή ταύροι, από τη μια μεριά λευκά κι από την άλλη μαύρα, διότι ένα μόνο μέρος της Σελήνης φωτίζεται από τον Ήλιο, και ντυμένη με μακρύ πέπλο. Πολύ συχνά ελοίζονταν στον Ωκεανό κι έπειτα ντύνοταν με λαμπρότερα φορέματα.

Η Σελήνη ήταν η προστάτιδα της μαγείας, γι' αυτό και την επικαλούνταν οι μάγισσες, ιδιαίτερα μάλιστα, στα ερωτικά μάγια των. Της Θεσσαλίας, μάλιστα, οι μάγισσες καυχόνταν πως κατεβάζανε τη Σελήνη στη Γη...»

— * —

Κι από την Ελληνική Μυθολογία, στου Λαϊκού Πολιτισμού της Κρήτης μας, το ταμείο, και μάλιστα στη θυρίδα: Του Φεγγαριού!...

Εδώ, οι γονιόι κι οι παπούδες μας, πολλά έχουν να μας διηγηθούν. Παραμύθια και μύθους, παροιμίες και

προλήψεις, τραγούδια και μαντινάδες, προγνωστικά των καιρών, επιδράσεις στις γεωργικές εργασίες των, επήρεια στις συζυγικές των σχέσεις, κ.α., ενώ οι μητέρες κι οι γιαγιάδες μας, θα μας εκμυστηρευτούν αρκετά τους νεανικά χτυποκάρδια, π' αναθέσανε στου φεγγαριού τα μάγια, την επιθυμητή των έκβαση.

Ας τα βάλουμε λοιπόν σε μια σειρά, κι ας τους δώσουμε το λόγο. Είναι, θαρρούμε, η σωστότερη ενέργεια... Αρχίζουμε λοιπόν:

Από τον «Ερωτόκριτο», του Βιτσ. Κορνάρου το αριστούργημα η απαρχή. Μα τί Κρητικοί θά 'μασαν, αν απ' εδώ δεν ξεκινούσαμε... Τραγουδούμε λοιπόν, αποσπάσματα στα οποία γίνεται αναφορά στο φεγγάρι:

1. «... Η ζουραφιά τση κεφαλής κι ο στίχος ό,τι λάλει,
ήδειχνε την εμπόρεση τς αγάπης τη μεγάλη.
Είχε φεγγάρι λαμπιρό και στρογγυλό γεμάτο,
κι ένα δέντρο πολλά ξερό στο φέγγος αποκάτω,
και πάλι ανάδια άλλο δέντρο με τ' άνθη με τα μύλα
κι ο 'Ερωτας κοιμότανε στα δροσερά ντου φύλλα.
Το γράμμαν φανέρωνε, κι εκείνο ξεδιαλύει,
για ίντα το να 'ναι χλωρό, τ' άλλο ξερόν εγίνη:
«Στη γέμωση του φεγγαριού άλλο δέντρο δεν πιάνει
μόνο τς αγάπης στο δέντρο που πάντα ρζες κά-
νει»...

2. «... Είν' άντρας μου ο Ρωτόκριτος, ό,τι καιρός περάσει,
γη εδά στα νιότα, στον αθό, γη πούρι σα γεράσει,
κι αμνόγω του στον Ουρανό, στον 'Ηλιο, στο Φεγγάρι
άλλος ο για γυναίκα ντου, ποτέ να μη με πάρει...»

3. «... Σωσμένος δεν ήτον καλά, κι από μακρά γροικούσι,
σάλλιγγες με τσι νιάκαρες, βούκινα και κτυπούσι,
κι όλοι στραφήκαν και θεωρού προς την μεράν εκείνη
και πεθυμούν να μάθουσι ίντα 'ναι κι ίντα γίνη·
κι ωσά φεγγάρι λαμπιρό φαίνεται στη μέση
γ' εις καβαλάρης κι ήρχετο τη τζόγια να κερδέσει...»

4. «... Εις έναν τόπο στρέφουνταν κι έναν κορμίν εθώρει,
κιανέναν άλλο δεν ψηφά ν' ανατρανέσει η κόρη.
'Όλοι τση φαίνονται δόκημοι, δίχως αντρεία και χάρη,
κι όλοι σα νύχτα σκοτεινή, κι ο Ρώκριτος φεγγάρι...»

Στα μνημεία του Λόγου της Κρητικής Λαογραφίας, συχνά, το φεγγάρι περιπλέκεται ανάμεσά τους.

Έτσι, στο ριζίτικο τραγούδι του Νησιού μας, που ξεπερνά κάποτε τους πέντε αιώνες η ηλικία του, εύκολα ξεχωρίζει κανείς αναφορές του λαϊκού ποιητή, στο φεγγάρι.

Άλλοτε, το παρακαλεί να «συμπορπατήξουνε στη Μαδάρα», κι άλλες φορές «να τ' ακολουθήξει» (δηλ. του φεγγαριού), στην αιώνια κι ουράνια πορεία του, που τον σαγηνεύει, ή τον βοηθά να ξεδιαλύνει απορίες κι ερωτηματικά... Ας χαρούμε δυο — τρία ριζίτικα:

1. «Του φεγγαριού θα ν' ακολουθώ να πα να βασιλέψω

να πα να βρω τη μάνα μου, να την αναρωτήξω,
που κάν' ο ήλιος κολατσιό, που κάνει μεσημέρι,
και που κάνει το δείπνο του...»³

2. «'Ηλιε μου και Φεγγάρι μου και κόσμε γορευτή μου,

σ' ούλον τον Κόσμο ανάτειλε, σ' ούλην την Οικουμένη,
στον Μπαρμπάρεσω τις αυλές, ήλιε μην ανατείλεις,
κι αν ανατείλεις, ήλιε μου, να γοργοβασιλέψεις,
για να βραχού οι γι' αχτίδες σου, που των σκλαβών τα δάκρυα...»⁴

3. «Του φεγγαριού θα ν' ακολουθώ, να ξοριστώ στα ξένα,

να πα να βρω τη μάνα μου, να την αναρωτήξω,
πού κάν' ο γιός τση κολατσιό, που κάν' ο γιός τση γιόμα.
Στο νότος κάνει κολατσιό...»⁵

4. «Με γέλασ' ο αυγερινός, τ' άστρα και το φεγγάρι,
και βγήκα νύχτα στο βουνό, πριχού να ζημερώσει,
κι άκουγα πέτρες και κλαδιά να λένε μοιρολόγια,
Εκλαήανε τσι Κρητικούς που είναι σκοτωμένοι,
στην 'Ηπειρο στον πόλεμο, και στη Μακεδονία,
εκλαήαν κι εθρηνούσαν τσι...»⁶

Στο χώρο της μαντινάδας, τον ατέλειωτο κι ωραίο, δεν είναι εύκολο στον ανθολόγο, ποιά να μεταφέρει εδώ και ποιιάς τα κάλλη να μη σας θυμίσει.

Φαίνεται πως τα μάγια του φεγγαριού έλυσαν τη γλώσσα του τραγουδιστή και του ανώνυμου μαντιναδολόγου της Κρήτης, και δώσανε φτερά στη σκέψη και στις καρδιάς το χτύπο έμπνευσης, για να μπορέσει με τέτοιας ποιότητας μαντινάδες να τραγουδήσει τις χάρες και του καίμους, τα βάσανα και τις πίκρες, τσ' αναποδιές τσ' αγάπης και τα πείσματα, τη λεβεντιά και την ομορφιά που 'χει το ταίρι του, όπως διαπιστώνεται από τις μαντινάδες π' ακολουθούν:

1. «— Λάμπεις ως λάμπει ο ήλιος, κι ως λάμπει το
φεγγάρι,
κι ως λάμπει ο Τίμιος Σταυρός με το μαργαριτάρι...»

2. «— 'Ιντα το θέλ' η μάνα σου, τη νύχτα το λυχνάρι,
απού 'χει μες στο σπίκι τζης, τον ήλιο, το φεγγάρι...»

3. «— Φεγγάρι μου λαμπρότατο, κι
αγιοκωσταντινάτο,
τα κάλλη σου δεν τα 'δα γω στον Ουρανό από κάτω...»

4. «— Νικά η μέρα την αυγή κι ο ήλιος το φεγγάρι,
κι η γι' εδική σου ομορφιά, κάθ' ομορφιά
και χάρη...»

5. «- Δυσ' ναι τα φώτα τ' Ουρανού, ήλιος και
φεγγάρι,
χαρά στο νιο που σ' αγαπά και θέλει να σε πάρει...»
6. «- Έχεις του ήλιου τσ' ομορφιές, του
φεγγαριού γλυκάδες,
του μήλου του βενέτικου, τσι ροδοκοκκινάδες...»
7. «- Ε! χρυσολαμπαδόκορμη, φεγγαρολαμπιρούσα,
χρυσοδοχτυλιδόστομη, κι ανθοδροσομιλούσα...»
8. «- Τα μάθια σου 'ναι σαν ελιές, απού 'ναι
στο κλωνάρι,
τα φρύδια σου καμαρωτά, σα δυό μερώ φεγγάρι».
9. «- Φεγγάρι μου, που πορπατεῖς, κι όλο
τον κόσμο βῆκες,
άμε, χαιρέτα μου τονε, απού τονε γνωρῆξεις».
10. «- Φεγγάρι μου, που πορπατεῖς και πας αόρι-αόρι,
άμε, χαιρέτα μου τηνε, την μάνα και την κόρη.
11. 'Άμε, χαιρέτα μου τηνε και πιάστην απ' το χέρι,
και πε τῆς πως τη χαιρετά, το μπιστικό τῆς ταῖρι.
12. - 'Άμε, χαιρέτα μου τηνε, σκύψε και πες στ'
αυτί τῆς
πώς τρώνε με οι πόνοι τῆς, κι οι γι' αναστεναγμοί
τῆς».
13. «- Φεγγάρι, απού 'σαι στα ψηλά, ντιγνέριζε
και γροίκα,
άμε να πες τσ' αγάπης μου, πως κλαῖ
μέρα-νύχτα».
14. «- Οντέ σου θέλω θυμηθεί, πορῶ στο φεγγάρι,
και παίρνω μιαν παρηγοριά, πως το θωρούμε ομάδι».
15. «- Φεγγάρι μου 'που πορπατεῖς στη γῆς,
στην οικουμένη,
ποια κι άλλη κόρη σαν κι εμέ, περνά ζωῆ κρυμμένη».
16. «- Το φεγγαράκι ρώτηξε, και τ' άστρα να
σου πούνε,
πώς τρέχουνε τα μάθια μου, όντε σου θυμηθούνε.
17. Ήλιε μου φωτεινότατε, φεγγάρι λαμπιρό μου,
μην τωνα ξαναφέξεις μπλιό, των ντουσουμάνηδον
μου».
18. «- Φεγγάρι μου ζηλεύω σου στην λαμπιρότητά
σου,
ήθελα να σ' ακολούθουνα, στα βασιλέματά σου».
19. «Δευτερογούλη αστροφεγγιά, κι Αγουσιανό
φεγγάρι,
κι η μάνα σου να σε χαρεί κι ο νιος που θα σε πάρει».
20. «- Νύχτα γιάντα μου τα 'κρυψες, τ' άστρη
και το φεγγάρι,

κι επλήσιανές μου τσι καθμούς που στην καρδιά
'χω βάλει».

21. «- Πολλές φορές μεσάνυχτα, προβαίρω στο
Φεγγάρι,
και παίρνω την παρηγοριά, πώς το θωρούμ' ομάδι».
22. «- Φεγγάρι, ξόμπλι τ' Ουρανού, κι άστρη
μου φιλντισένια,
έχετε σεις από ψηλά, τσ' αγάπης μου την έγνωια».
23. «- Φεγγάρι μου, μην ξαφνιαστεῖς, αν θαμπωθεί
το φως σου,
την πόρτα βγήκε η π' αγαπώ, δε θέλει το κακό σου».
24. «- Όποιος δεν επορπάτηξε, τη νύχτα με φεγγάρι,
και την αηγή με τη δροσιά, τον κόσμο δεν εχάρη!»⁷
Αλλά, όσο κι αν ο πειρασμός της ομορφιάς των
επεμβαίνει, σταματούμεν εδώ!

— * —

Θρύλοι και παραδόσεις του τόπου μας, δίνουν
με το δικό τους τρόπο, λαϊκές ερμηνείες πάνω στη
γνώση του φεγγαριού. Μια τέτοια παράδοση, από τον
Αγ. Βασίλειο Κρήτης (που αποθησαυρίζεται και στο
μνημειώδες έργο του πατέρα της Ελληνικής Λαογρα-
φίας Νικολ. Πολίτη (1852-1921), («Παραδόσεις»,
τομ. Α', σελ. 129, Αθήναι 1904), σας μεταφέρουμεν
εδώ. Λέει:

«Οι μαύρες αλεμματές του φεγγαριού»

«Μια φορά κ' ένα καιρό δεν ήτونه το φεγγάρι
τόσο ψηλά σα σήμερα, μόνο πήγαινε προπατηχτό
απάνω σ' τη γῆς· κι ότι να μην είχενε δροσιά να
φάει, εζήτανε και του δίδανε.

Μιαν κοπανιά έφταξενε σ' ένα χωριό κι επεήανε
και πάει σ' ένα σπίτι να διακονιστεί. Τότες όμως
έτυχε η νοικοκερά να πανῆει το φούρνο με το
πάνιστρο και να 'ναι μανισμένη, γιατί τς έσπασανε
το σπασούλι απού 'σανε δεμένα τα πανιά στο ξύλο
και τσ' εκαίοντανε τα πάνιστρα. Και τη στιγμή που
έμπαινε το φεγγάρι στην πόρτα τση είχεν εκείνη
αποπανισμένο το φούρνο κι επέτανε με μάνιτα το
πάνιστρο από την πόρτα όξω, κ' εβάρηκενε του
φεγγαριού στη μούρη και του κάμενε τσι μαύρες
αλεμματές απούχει ακόμη σήμερα.

Τότες το φεγγάρι, το πήρην η παραπόνεση κι
έφυγενε και πήγαινε ψηλά, εκεία που 'ν' εδά»⁸.

Άλλη παράδοση ή θρύλο, από έλλειψη χώρου, δεν
καταχωρούμε. Ούτε το θαυμάσιο παραμύθι: «Ήλιος
και Φεγγάρι», που γερόντισσα του Πελεκάνου μας
διηγήθηκε, μπορεί να δημοσιευτεί, για τον ίδιο λόγο.

— * —

Έτσι προχωρώντας, θα φτάσουμε στο κεφάλαιο:
Λαϊκή Μετεωρολογία, από παρατηρήσεις του φεγγα-
ριού. Στα χωριά μας, όλοι εξετάζουν τον κύκλο και τη
βολούρα του, τη θέση και το δίσκο του, κι έχουν να
πουν πως μαντεύουν τους καιρούς απ' τα στοιχεία της
σελήνης, που τα λογαριάζουν αλάνθαστα.

Έτσι:

1. «'Όντε 'ν είναι το φεγγάρι ανάσκελα, θά 'χουμε βροχές, θα κακοκαιρίσει».

2. «Μπούμπουρα το φεγγάρι, στεγνός καιρός!».

3. «'Όντε 'ν έχει το φεγγάρι γύρου-γύρου δίσκο, σαν το στεφάνι, θα βγάλει ανεμική».

4. «Θολό φεγγάρι, κακοκαιριά θα φέρει» κ.λ.π.

Κι οι θαλασσινοί μας στα γυρογιάλια του Νησιού, τα ίδια πιστεύουν, μόνο πως τα εκφράζουν στη γλώσσα τους. Λένε, δηλαδή:

5. «Ορθό φεγγάρι, δέπλα γεμιτζής. (= γαλήνη).

Δέπλα φεγγάρι, ορθός γεμιτζής. (= τρικυμία).

Εμάς των παιδιών οι παπούδες μας, μας τα μάθαιναν απλά-απλά, όλα τούτα. Σαν και χθες το θυμούμαι το μάθημα, κι ας πέρασαν έξι σχεδόν δεκαετίες:

6. «'Όντε θωρείς παιδί μου το φεγγάρι ετσά λογίων που ανέν του γύρεις νερό θα σταθεί, θα βρέξει. Πάλι κι ανέν χυθεί, δε βρέχει...».

Κι εμείς τα γειτονάκια, γυρίζοντας τα βράδια από τη βρώση, συζητούσαμε και λογαριάζαμε τον καιρό, κι η κουβέντα μας δεν είχε τελειωμό... Είχαμε «ξεσκολλίσει»... μετωρολόγοι!

Ύστερα είχαμε τσ' αποσπεριτάδες... Εκείνες τις ευλογημένες «αργαδινές» στα χωριά μας. Οι γειτόνοι αγαπημένοι, το βρισκούμενο, π' απλώνονταν στο σκαμνί και το κρασί που κατάρτανε, μ' ένα χρώμα, «του κοράκου», κι ένα άρωμα, αδέχαστο! Ποια, χειμωνιάτικη-γεναριάτικη, βραδιά, δεν ακούγονταν ο λόγος: «Του Γενάρη το φεγγάρι, ήλιο της ημέρας φτάνει».

Και σε ποιο χωριό, οι αποσπεριτάδες* δεν βγαίνουν έξω από το σπίτι τα βράδια, στην αυλή, για να δουν και να «βγάλουν το δελτίο του καιρού», χωρίς τις επιστημοσύνες και τις μετρήσεις της Ε.Μ.Υ.

Τότες είναι που πιάνει τ' αυτί σου, τέτοιους διαλόγους:

«— Συναδερεφέ, θωρείς τον κύκλο γύρου-γύρου στο φεγγάρι;»

«— Ναίσκες, θωρώ τονε!»

«— Μεγάλος είναι, και θαρρώ πως αύριο θα σηκώσει ανεμική (= δηλ. αέρα, ανεμοθύελλα).

«— Εγώ τονε λογαριάζω μικρό, και περιμένω βροχή!»

«— Για να δούμε ποιος τα κατέει, καλύτερα, αύριο!...».

— * —
Άλλη συζήτηση πιο κει, και πάλι με τα προγνωστικά του καιρού.

«Φιλιότσο μου, τη θωρείς τη μπαμπακιά (= ελαφρά ομίχλη) τριγύρω στο φεγγάρι;»

«— Ναίσκες, ντάντο! (= νονέ!)»

«— Ανεμική, θά 'χουμε αύριο!»

«— Κι εμένα μού 'λεγε οπιοθές ο μπάμπας μου ο Σήφης, παλιός βοσκός, να το κατέω το φεγγάρι. Ως είναι κάθε φορά, μαρτυρά τον αυριανό καιρό».

«— Κάτω το σκαφίδι του, μού 'λεγε, βροχές μας έρχονται».

«— Ορθό φεγγάρι, καιρός για εργάτες αύριο, δηλ. καλοκαιριά».

Έτσι συγκεντρώθηκαν οι παρατηρήσεις των ανθρώπων των χωριών μας, για τα προγνωστικά του καιρού.

Κι όταν η κουβέντα τό 'φερνε στις αυριανές εργασίες, οι γεροντότεροι συμβουλευάνε:

«Σύντεκνε, Γενάρη μήνα κλάδευε, φεγγάρι μην ξετάξεις».

και μεταβιβάζανε στους νεώτερους την πείρα της ζωής των και για την αποψινή ώρα, όπου ο λόγος για το φεγγάρι, τα σχετικά γεωργικά προγνωστικά. Όπως:

1. «Λίγωση φυτεύουμε τσι φιθίες⁹ και σε καιρό βοριά».

2. «Λίγωση κάνουμε το κλάδος των ελιών, γιατί αλλοιώς σαρακιάζουν οι κόπουσες¹⁰ και σαπίζει το δέντρο».

3. «Λίγωση και βοριά, φυτεύουμε σκόρδα και κρεμμύδια. Το ίδιο προσέχουμε κι όταν τα βγάζουμε, γιατί στη γέμωση, σαπίζουν».

4. «Λίγωση προσέχουμε νά 'ναι όντε μεταγγίζουμε το μούστο ή το κρασί κι ο καιρός βροχερός και ζωντανός, κι όχι αμουχλόκαιρος, γιατί θα ξυδιάσει».

5. «Λίγωση φεγγαριού πρέπει νά 'ναι και βοριάς στο φύτεμα και στο κέντρισμα των δέντρων».

6. «Λίγωση θέτουμε και την κλωσσού και λογαριάζουμε να φτάξει στο τέλος όχι μονομηνιάτικα ούτε μονοφεγγαριάτικα, γιατί αλλοιώς πουλάκια δε γλυτώνουν»¹¹.

7. «Λίγωση κουρεύουμε τα οζά, γιατί αλλοιώς κοτζίμπιδιάζουν τα μαλλιά»¹².

8. «Στη γέμωση του φεγγαριού αναρρίχνουνε τσι κοπριές¹³ στους στάβλους, για να πυρώσουν».

9. «Στη γέμωση του φεγγαριού, συμπληρώνει κι η γερόντισσα, οι κοπελιές κόβγουν τσ' άκρες από τσι πλεξούδες των, για να πληθύνουν τα μαλλιά των».

— * —

Τώρα όμως απλώθηκεν στη συντροφιά των αποσπεριτάδων η κουβέντα για το φεγγάρι. Τα παιδιά έχουν ως τόσο πάει για ύπνο και μόνον οι γερόντοι κι οι γερόντισσες με τους νιούς κάθονται γύρω στο τραπέζι και συνεχίζουν.

Επίκεντρο, παραμένει το φεγγάρι ακόμη. Το τι δεν ακούστηκε. Παρατηρήματα και προλήψεις, παροιμίες και γηθειές, άλλα διάφορα προγνωστικά και... συνταγές για νέους! Ένας ατέλειωτος ποταμός, σαν τη διαδρομή του φεγγαριού στο στερέωμα. Ας δούμε ως πού θα φτάσει...

Όρα, για τα παρατηρήματα (= προλήψεις):

«'Όντε δεις, φιλιότσο μου, νιο φεγγάρι, πιάσε κάτι χρυσό, θά 'χεις πάντα σου παράδες».

«Ξια σου, παιδί μου, καινούργιες δουλειές σε χασοφεγγαριά, δεν αρχίζουνε, ούτε δέντρο φυτεύουνε, ούτε κυπαρίσσι κόβουνε, είναι κακό!»

«Δεν κατοικούμε¹⁴ αντίκρυ στο φεγγάρι, γιατί θα κιτρινίσουμε»

«Το προζύμι και την κνισάρα, κοπελιά μου, δεν πρέπει να τα δει το φεγγάρι, γιατί 'ναι κακό. Αν είν' ανάγκη να τα πάμε ποθές, τα σκεπάζουμε με πεσκίρι»¹⁵.

— * —

«Να σας μάθω και μερικές γηθειές¹⁶, πετιέτ' από την άλλη άκρη του σπιτιού, μια πολύξευρη γειτόνισσα. Ας ακούσουμε το λόγο της, σαν μνημείο, γιατί δεν πιστεύουμε πως δίδεται και σήμερα πίστη σ' αυτά από κάποιους. Όμως και πάλι, τι να πούμε... Ωροσκόπια γράφονται σ' όλα τα έντυπα, έφτασαν μάλιστα και στην τηλεόραση!... Κάποιοι... τα συμβουλευονται. Να και οι... πρόγονοί των:

1. «Εμείς στα χρόνια μας, λέει η γερόντισσα, σαν κορίτσια βγαίναμε έξω κάτω από το φεγγάρι σε πανσέληνο, βαστούσαμε κι ένα κλωνί βασιλικό κι έναν καθρέπτη και λέγαμε:

«— Χαίρε Μαρία και Κεχαριτωμένη
— Φεγγάρι, φεγγαράκι μου,
που μυστικά γνωρίζεις,
φανέρωσε τον άντρα μου,
ανεν τονε γνωρίζεις,
και πε του πως επά 'μαι 'γω,
και πολύ τον πεθυμώ!...»

και κοιτάζαμε στον καθρέπτη να δούμε τ' αγαπημένο πρόσωπο.

— * —

2. «Όντεν πρωτοβλέπαμε, πάλι, νιο φεγγάρι, σηκωνόμασταν ορθές, εκάναμε το σταυρό μας και λέγαμε:

Προσκυνώ σε νιο φεγγάρι,
κι αφού σ' έμπεψεν ομάδα,
ως παχαίνεις, να παχαίνω,
κι ως μορφαίνεις, να μορφαίνω,
κι όσα μάθια με θεωρούνε,
τόσα να με λαχταρούνε!»
(Αγ. Ειρήνη Σελίνου)

— * —

3. «Στα παλιά τα χρόνια οντό θέλα πρωτοφανεί το καινούργιο φεγγάρι, οι γι' ανθρώποι εβγαίνανε στα δώματα των σπιθιών κι εξανοίγανε το καινούργιο φεγγάρι. Εκάνανε το σταυρό ντως και λέγανε την παρακάτω γηθειά για το καλό του σπιτιού ντων:

«Προσκυνώ σε νιο φεγγάρι,
κι αφού σ' έστελνεν ομάδα,
κι αφού μ' έστελνεν και μένα,
και τη μάνα που μ' εγέννα.
Βλέπε ούλη τη γενιά μου,
το χωριό, τη γειτονιά μου»¹⁷

— * —

4. «Άμα κιανείς άνθρωπος έχει μερμυγκιές στα χέρια γη ποθές αλλού, οντάς βγει το καινούριο φεγγάρι, παίρνουνε τρια κομματάκια ελιγιά αφού φυτρώνει στσι ποταμούς, σταυρώνανε τον άνθρωπο αφού 'χει τσι μερμυγκιές τρεις βολές κι απόεις λένε αφού τρεις

βολές, σε τρεις βραδιές συνέχεια, τη γηθειά:

«Προσκυνώ σε νιο φεγγάρι,
κι αφού σου 'διδε τη χάρη,
κι αφού σου διδε τσ 'εσκιάς
να χαθούν οι μερμυγκιές...»¹⁸

— * —

Κι από τις γηθειές και τα παρατηρήματα του λαού μας, στις δεισιδαιμονίες και τις προλήψεις που έχουν σχέση με το γάμο και την σύλληψη παιδιού.

«...Τήν μεγαλυτέραν όμως επίδρασιν εξασκεί ή σελήνη κατά τās διαφόρους αυτής φάσεις επί του γάμου. Καίτοι δέ προϊόντος του χρόνου ή ισχύς της προλήψεως ταύτης ελαττούται, εν τούτοις ως επί τό πλείστον αυτή όρίζει τήν ήμέραν της τελέσεως των γάμων. Τοῦτο δέ συμβαίνει αναλόγως της θέσεως της θύρας της οίκιας καί της θέσεως της σελήνης κατά τούς διαφόρους άνέμους, καιρούς. Η δέ θέσις αυτή εξαρτάται εκ του αριθμού των ήμερών, άς έχει διανύσει αυτή μέχρι της ώρισμένης διά τήν τέλεσιν των γάμων ήμέρας.

Παραδέχονται δηλαδή, ότι κυριώτατοι άνεμοι είναι όκτώ (8) κατά σειράν οι έξής κατά τήν ναυτικήν γλώσσαν.

α) Λεβάντες, β) Σιρόκος, γ) Όστρια, δ) Γαρμπής, ε) Πονέντες, στ) Μαίστρος, ζ) Τραμουντάνα, η) Γραίγος.

Η διάρκεια της διαμονής της σελήνης εις έκαστον τούτων κατά τήν άνω έκτεθείσαν σειράν είναι μία (1) ήμέρα. Όκτώ (8) λοιπόν ήμερών είναι ή διάρκεια της Σελήνης εις τούς καιρούς. Κατά δέ τήν έννατην είναι εις τά «ουράνια» όπως λέγουσι, καί κατά τήν δεκάτην εις τά «καταχθόνια». Από της ένδέκατης πάλιν αρχίζει νέα σειρά μέχρι της δεκάτης έννάτης, μή συμπεριλαμβανομένης, όμοια μέ τήν πρώτην. Η δεκάτη έννάτη ίσοδυναμεί πρός τήν έννάτην καί ή είκοστή πρός τήν δεκάτην. Από δέ της είκοστής πρώτης μέχρι της είκοστής έννατης άρχεται ή αυτή μέ τήν πρώτην σειράν. Η είκοστή έννάτη ίσοδυναμεί τη έννάτη καί ή τριακοστή τη δεκάτη. Μετά ταύτα άρχίζει πάλιν ή πρώτη σειρά καί ούτω καθ' έξής:

Έπειδή λοιπόν κατά τήν 10ην, 20ήν καί 30ήν ήμέραν αυτής ή Σελήνη εύρίσκεται εις τά «καταχθόνια» καί δέν δύναται νά εξασκήση επί του ανθρώπου ουδεμίαν επίδρασιν δύναται τις νά τελέση τούς γάμους του άφόβως.

Εάν όμως τελεσθώσιν οι γάμοι κατά τήν 9ην, 19ην καί 29ην του Σεληνιακού μηνός, τότε είναι αδύνατον νά μή συμβή δυστύχημα τι έπειδή ή ζηλότυπος θεά εύρισκομένη εις τά έπουράνια βλέπει πανταχού.

Όστε ή 9η, 19η καί 29η ήμέρα της σελήνης θεωρούνται ως άφοφράδες.

Προσέτι εάν συμπέση ώστε καθ' ήν ήμέρα τελεσθώσιν οι γάμοι, ή σελήνη νά εύρίσκηται εις τόν «καιρόν» πρός όν είναι έστραμμένη ή θύρα της οίκιας τότε θά επέλθη κακόν τι οίονόηποτε. Τοῦτο δέ διότι ή σελήνη είναι άντικρύ τῷ έξερχομένῳ νυμφίῳ. Τούτου ένεκεν όσάκις συμβή δυστύχημα τι κατά τινα γάμον λέγουσι:

«Τ' ἄστρο ἦτον ἀπ' ἐμπρός»

Τινα ἀποφεύγωσι τοῦτο ἐξέρχονται ἐξ ἑτέρας θύρας, ἐν ἑλλείψει δὲ τοιαύτης καὶ ἐκ παραθύρου ἢ ἀναβάλλουσιν εἰς ἑτέραν ἡμέραν τὴν τέλεσιν τῶν γάμων...»¹⁹.

Ο πατέρας της Ἑλλην. Λαογραφίας Ν. Πολίτης, στὴ «Λαογραφικὴ Επιθεώρηση» τοῦ πρώτου τόμου τῆς περ. ἐκδόσεως «Λαογραφία», σχολιάζει τὸ δημοσίωμα ἐκτενέστατα (σελ. 357-359) καὶ τονίζει τὴ σημασία του, σημειώνοντας: «στοιχεῖα ἀγνώστα ἀλλοθεν»²⁰.

Εἰς τὸν Β' δε τόμο τῶν «Λαογραφικῶν Συμμεϊκτῶν» του, γράφει γιὰ τὸ ἴδιο ἄρθρο, τοῦ Μ. Κόρκα: «...ὁλῶς ἰδιάζουσα εἶναι ἡ δοξασιὰ τῶν Σφακιανῶν...»²¹.

Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ παρατήρησις τοῦ Π. Βλαστοῦ²², στὸ ἔργο του: «Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ», ὅπου σημειώνεται:

«...Κατὰ τὸ τελευταῖον τῆς Σεληνῆς τέταρτον, ὅπερ ὑπὸ τῶν Κρητῶν λέγεται «λίγωσις», δὲν τελεῖται γάμος. (σελ. 37)».

«Ὅταν ὁ καιρὸς μεταβάλλεται συχνὰ ἀπὸ βροχὴν εἰς εὐδίαν, καὶ τ' ἀνάπαλιν, προμηνύεται εὐτυχία κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο, ὥστε καὶ οἱ πένητες ἀκόμη ὑπανδρεύονται, ὡς ὁ λαὸς λέγει:

«*Ἥλιος καὶ βροχὴ
παντρεύοντ' οἱ φτωχοί.*»

Θεωρεῖται δὲ κακὸς οἰωνὸς διὰ τὸν γάμον, ἐάν ἐν τῷ Οὐρανῷ φαῖνεται οἱ δύο φωστήρες: ἡλῖος καὶ σεληνὴ, τὴν ἡμέραν τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου· διότι λέγουσιν:

«*Ἥλιος καὶ φεγγάρι
παντρεύοντ' οἱ γαῖδαροι*» (ὑπόσημ. σ. 37)

— * —

Καὶ μια... συνταγὴ πού ἀκόμη προσέχουν στὰ χωριά μας:

«...Εμεῖς, προσέχαμε πολὺ, ὅπως μας ὀρμηνεύανε καὶ οἱ παλιοὶ μας, ὄντ' ἐν ἡμέλῃ νὰ κάμουμε κοπέλλι. Παρακολουθοῦσαμε, δηλαδὴ ν' ἀρχίζει καὶ νὰ τελειώνει ἡ περίοδος τῆς γυναίκας λίγωσι φεγγαρίου καὶ λογαριάζαμε νὰ ἔναι λίγωσι καὶ βοριάς καιρὸς στὴ σύλληψιν, γιὰ νὰ γεννηθεῖ ἀσερνικὸ κοπέλλι. Γιατί ὄντ' ἐν ἡμέλῃ νὰ εἶναι χαρό φεγγος γεννιέται θηλυκὸ παιδί...»²³.

Εἰδὼ ἔχει τὴ θέσιν του, καὶ ἕνα ἐπικαιρὸ «Κισαμίτικο νάκλι», δημοσιευμένο στὸν χανιώτικον ἡμερησίον τύπο²⁴, ἀπὸ τὸν Καστελλιανὸ Λυκούργου Μ. Καμηλάκη. Ἡ προσφορὰ του καὶ στὸν τομέα αὐτὸ εἶναι καὶ αξιόλογη ποιοτικὰ καὶ αυθεντικὴ γλωσσικὰ. Ἀς χαροῦμε λοιπὸν τὴ «λίγωσι» του. Γράφει:

«— Καλημέρα Κατερίνη.

— Καλῶς τὴν Ἀρετῶ.

— Δε μου λῆεις Κατερίνη μου, ἐπίασε λίγωσι γιὰ ἀκόμη εἶναι γέμωσι;

— Οἱ Ἀρετῶ μου, ταχιά Πέμπτη κόβει τὸ φεγγάρι καὶ μπαίνει στὴ λίγωσι. Ντα γιάντα με ρωτᾷ;

— Ἐκεῖ ἐστὶν πάνω μπάντα στὸ στενοπέζουλο θέ-

«Ἥλιος καὶ φεγγάρι»

(Ἀπὸ τὴν ἀνεπανάληπτη εἰκονογράφηση τῶν: Φ. Κόντογλου - Ρ. Κοψίδη, τῶν «Παραμυθίων» τοῦ Γ. Μέγα).

λω νὰ πάω νὰ φυτέψω κάμποσες κεφαλὲς σκόρδα, ἐδᾶ που διπλόβρεξε, καὶ λένε πὼς σαν τὰ φυτέψεις, λίγωσι δὲ κατρανιούνε, καὶ δὲ πολλιοτσιοῦνε.

— Δε τὸ ξανακούσα πὼς φυτεύουν καὶ τὰ σκόρδα με τὴ λίγωσι. Ἐργοῖκου τὸ συχωρεμένο τὸ λάλο μου κεῖλεγε πολλὰς φορές γιὰ δουλειές που πρέπει νὰ γίνουνη τὴ λίγωσι γιὰ νὰ μὴ χάνουνη οἱ ἄνθρωποι τὸν κόπο ντῶνε.

— Μα καὶ ἐγὼ ἀπὸ τὴ μακαρίτισσα τὴ λάλη μου τάκουσα γιὰ τὰ σκόρδα καὶ μας ἔλεγε γιὰ ἕνα σωρὸ δουλειές πὼς γιὰ νὰ πετύχουνη πρέπει νὰ γίνουνη λίγωσι. Τοσανὰ που μας ἔλεγε! μα τὰ ξέχασα.

Ἐλα νὰ κάτσεις νὰ δούμε ἀνεξεδιάλεχτε μερικά.

— Νὰ κάτσω θέλει λιγάκι, ὥστε νάναί ὥρα γιὰ τὸ τσουκάλι. Οὐδὲς Κατερίνη μου ἔκοψα ἀπὸ τὸ κήπο μας δυο-τρὶς μελιτζάνες καὶ θὰ τσι ψήσω σκέτες. Θὰ τῶνε βάλω πολλὰ-πολλὰ σκόρδα καὶ κρομμύδια, μαῖντανό καὶ ντομάτες φέτες. Ἐχω καὶ τυρόλαδο καὶ τῶνέ βάνω μπόλικο. Δὲν ἀπολείπουν καὶ ἀρῶψυχα ἀπὸ τὸ τυρί. Τσαφὴν καὶ σιγοψήνουνται. Τῶν ἀρέσουνε οὐλωνῶν! Καὶ ἀπατὴ σου Κατερίνη μου ἦντα θὰ μαγερέψεις;

— Εὐκόλο φαί θὰ ψήσω καὶ ἐγώ.

Ἐχω δυο-τρὶς ὄψιμες κολοκυθίδες καὶ ἔκοψα μερικά κολοκυθάκια καὶ θὰ τὰ κάμω αὐγοκολόκυθο. Εὐκόλο φαητό. Τὸ ψήνω συχνὰ, τὸ τρώνε καὶ τὰ κοπέλια.

— Ψήνω τὸ καὶ ἐγώ καὶ τοῦ βάνω πολὺ-πολὺ δῶσμο καὶ μυρίζει.

Ἐκεῖα που τὰ λέγαμε νάσου καὶ φτάνει ἡ κερά Παπαδιά.

— Καλῶς τὴ Μαρίκα! Ἦταν γίνηκες καὶ μουδὲ στὶ μέσες φαίνεσαι μουδὲ στὸ ἀναμεσάδες;

— Εἶχαμε ξεζυμωσιά καὶ ἐζύμωσα σήμερον 25 ὀκάδες αλεύρι. Ἐσιαξα τὸ μισὸ παξιμάδι καὶ ἕνα τεψί μπουρέ-

κι. Επαέ βαστώ σ' ένα σκουτέλι λιγάκι καιδυο τρία χαλιά φρέσκο ζεστό ψωμί.

— Ευχαριστώ και καλοξόδευτο. Κάτσε δα να ξεκουραστείς σαν την αποζυμώστρα.

Σηκώνεται η Κατερίνη, βάνει ένα πιάτο τσακιστολιές, κόβει κι ένα κομμάτι ζυλοκουπί φέρνει και το σκουτελικό τη Παπαδιάς γεμίζει και ένα μπουκάλι κρασί. Εξαυτήκανε καλά-καλά ήπιανε και κάμποσες κρασιές κήρθανε στην όρεξη.

— Καλό το μπουρέκι σου Παπαδιά! λέει η Αρετώ.

— Τούχω βάλλει πολλά και διάφορα. Τυρόλαδο και μυζήθρα.

— Ταιριάζει με τσ' ελιές. Μπεκρή μεζές, λέει η Κατερίνη! Και δε μου λείεις κερά παπαδιά όντε ζυμώνεις, διαλέξεις νάναι λίγωση;

— Οϊδά, που στραφένουμε νάναι λίγωση και στο ζυμωτό. Εγώ εγροίκουνα πολλές φορές το συχωρεμένο τον πατέρα μου και μας έλεγε για τη λίγωση.

— Για πες μας, σε ποιες δουλειές πρέπει να στραφένουμε τη λίγωση, έτσα που σας τα λέγε ο πατέρας σου. Αρχινίζει η παπαδιά.

— Όντε κλαδεύουμε τα δεντρά και τ' αμπέλια. Όντε κόβουμε ξύλα για τράβες των σπιτιών, για βρέλια και για καφκία, καθέκλες, και ότι άλλο χρειάζεται για εργαλείο, στελιάρια, ζυγάλετρα, ούλα του ανά πρέπει να κόβονται του Γενναριού τη λίγωση.

Όντε κόβουμε σταφύλια για σταφίδες, ελιές για τσάκισμα και για σκίσιμο νεροντζολιές και ξυδολιές, όντε κόβουμε βέργιες και καζάνια και για κοφίνια. Όντε κόβουμε αθανάτους για σκοινιά, όντε φυτεύουμε σκορδοκρόμμυδα και πατάτες, και γι' άλλα πολλά χρειάζεται λίγωση... λέει η Κατερίνη.

— Για πέστα να τ' ακούσωμε αποσώνει η Αρετή.

— Οψές ήθελα να πάω την αίγα μου στον τράο για να πηδηθεί. Ήτονε επαέ και η Μαγδαληνή και μου λέει. Μα εδά θα πάεις την αίγα στον τράο πούναι γέμωση. Να την αφήσεις και να την πάεις όντε θα γυρίσει λίγωση, που θα σου κάμει μπορεί δυο ρίφια γερά και θηλυκά. Λέω τση. Ήντα κουζουλίστικα είναιι τουτανά. Κιαναι ξεθυμάνει η αίγα και φύγει η λίγωση. Άντε ύστερα να γυρεύω τράο και λίγωση... Δεν γκατέω ήντα να σου πω... Εμένα ο μακαρίτης ο άντρας μου ήτονε πάντα του βοσκός κι αμόλερνε τσοί τράους στη λίγωση τ' Αυγούστου. Μη μπα νά πανε, πως και για να κάνουμε σερνικά κοπέλια, χρειιάζεται νάναι λίγωση όντε θα...

— Ε, λέει η παπαδιά. Είπαμε δα να μη χοντρογουλίζουμε... Για τα ξύλα και τα σύνεργα και για τα μαζούλια η λίγωση είναι σωστή.

Στο' άλλες δουλειές, μην ανακατώνετε τη λίγωση. Αυτές γίνονται γέμωση και λίγωση, μόνο όρεξη νάχουμε.

— Είπαμε τα και τα καλόπαμε και τα πολιοξεχειλίσαμε κιόλας. Όρα μας είναι δα, να πάμε ν' αναμαζώσουμε τα σπίτια μας, μα οι κουβέντες και οι δουλειές δεν έχουνε τελειωμό, είναι λίγωση, δεν είναι. Μόνο καλήν αντάμωση και καλή δύναμη σ' ούλες μας τσι δουλειές και νερό κι αλάτι ότι είπαμε!

— Στο καλό κερά Παπαδιά και προσκυνήματα στο γέροντα».

— * —

Ύστερα από τούτο το ιδιωματικό κείμενο της Κρητικής Διαλέκτου, παραθέτουμε κι ένα σύντομο λεξιλόγιο, με λέξεις και εκφράσεις γύρ' από το φεγγάρι, όπως ζουν και λειτουργούν σήμερα στη γλώσσα των ανθρώπων των χωριών της Δυτικής Κρήτης.

Η αποθησαύρισή των, είναι αρκετά πλούσια, εδώ όμως μεταφέρεται — από έλλειψη χώρου — ένα δείγμα μόνο, αυτού του γλωσσικού θησαυρού, που μέρα τη μέρα αλλοιώνεται και χάνεται...

1. «Ανάθεμά τηνε, α δεν κατεβάζει το φεγγάρι στη αυλή τ'η».
(Η φράση λέγεται για γυναίκες με ξεχωριστές μαγικές δυνάμεις. Κριτήριο δηλ. αξίας).
2. «Απόψε έχει πανσέληνο».
(Είναι δηλ. ολόκληρη η επιφάνεια της Σ., που φαίνεται προς τη Γη φωτισμένη).
3. «Άξαφνα 'δεν το φεγγάρι».
(Λέγεται για όσους απότομα έγιναν εγωϊστές κι απλησίαστοι).
4. «Βάνει τον ήλιο κούτελο και το φεγγάρι αστήθι, και του κοράκου το φτερό, βάνει καμαροφρέδι».
(Έχει μιαν ξεχωριστή ομορφιά).
5. «Βασιλεύει το φεγγάρι». (Ευνόητη. Δύει το φεγγάρι).
6. «Γέμωση του φεγγαριού». (Ευνόητη).
7. «Είναι μια φεγγαρόλαψη, χάση κόσμου!»
(Για βραδιάς που το φεγγάρι φωτίζει σαν ήλιος).
Ανάλογη η παροιμία:
*«Του Γενάρη το φεγγάρι,
ήλιος της ημέρας μοιάζει».*
8. «Εκάμαμε και μαζί, ένα φεγγάρι».
(Είχαμε στο παρελθόν συγκατοικήσει, συνεργαστεί, για λίγο... και τον ξέρω).
9. «Επρόβαλλε το φεγγάρι». (Φάνηκε, αλλά και μετ'φ. για νέα όμορφη).
10. «Έχει τα φεγγάρια του».
(Δεν είναι στις καλές του, «έχει τα λειψά του...»).
11. «Έχεις κούτελο καμάρι, ήλιος είναι και φεγγάρι».
(Έχεις ωραίο πρόσωπο και ιδιαίτερα ωραίο μέτωπο).
12. «Έχω φεγγάρια να σε δω, καιρούς να σ' ανταμώσω». (Ευνόητη).
13. «Θώριε ξασμένα νέφαλα, γύρ' απού το φεγγάρι».
(Μετεωρολογική. Προμηνύει άνεμο, τρικυμία).
14. «Κόκκινο 'ναι το φεγγάρι, κι ο Θεός να μας φυλάει».
(Πιστεύεται από το λαό, πως προμηνά πολέμους κι αιματοχυσίες).
15. «Λειψό 'ναι το φεγγάρι». (Ευνόητη. Όχι ολόκληρο).
16. «Λίγωση». (Ευνόητη).
17. «Νιο φεγγάρι». (Νέα Σελήνη).
18. «Μου κάμανε τα μαϊκά, στου φεγγαριού τη φέξη».
(Φράση που προήλθε από τη λαϊκή πίστη, πως τα

μάγια γίνονται απαραίτητα, κάτ' από το φως του φεγγαριού).

19. «Μπαλωμαδιάρικο είναι το φεγγάρι απόψε».
(= Έχει κηλίδες, που κατά την παράδοση έρριψε κατά του Φεγγαριού, όταν ο Ουρανός ήταν χαμηλά κι άγγιζε τη Γη, ένας κακός άνθρωπος).
20. «Όντε δειπνάς και δε με δεις, δέξου λίγωση καλή».
(Στα χωριά μας, δειπνούν νωρίς. Όταν λοιπόν δειπνούν και δεν είναι το φεγγάρι στον Ουρανό, θά 'χουμε καθάρια λίγωση).
21. «Πιάστηκε το φεγγάρι». (Έκλειψη σελήνης).
22. «Προσκυνώ σε νιο φεγγάρι, κι από σέ' μπεν ομάδι». (Ευχή).
23. «Σεληνιασμός τό 'πιασε το κακορίζικο!»
(Η φράση προήλθε από την ασθένεια της επιληψίας, που πιστεύεται πως αρκετά φταίει γι' αυτήν η Σελήνη. Λέγεται και σε περιπτώσεις επικίνδυνα εκνευρισμένων ανθρώπων).
24. «Στάσσει το φεγγάρι».
(Είναι τόσο λαμπερό τ' Αυγούστου το φεγγάρι, θαρρείς και στάζει φως).
25. «Στη χάση και στην πιάση, φαίνεται» (πιάση = έκλειψη).
(Τον βλέπεις αραιά, όσο συμβαίνουν κατά τα φαινόμενα αυτά στη Σελήνη).
26. «Στο πηγάδι το φεγγάρι».
(Φράση από την ευτράπελη ανάλογη διήγηση* του «Μπουνταλά χωρικού»).
27. «Στραβή κουρούνα, στο φεγγάρι χτενίζεται».
(Ενώ έχει και μειωμένη όραση, εργάζεται και σε λίγο φως).
28. «Το φεγγάρι, έχει αλώνι»
(Μετεωρολογική παρατήρηση. Προμήνυμα τρικυμίας, ανεμοθύελλας).
29. «Φεγγαράκι 'σάν τη μέρα, και στραβός 'πού δεν το βλέπει».
(Λέγεται για όσους προσποιούνται πως δεν αντιλήφθηκαν ολοφάνερα πράγματα).
30. «Χασοφεγγιά, χασόφεργο». (Ευνόητη, βραδιά χωρίς φεγγάρι).

— * —

...Κάποτε όμως πρέπει να φτάνουμε στο τέλος. Κανόνας από τον οποίο κι αυτές οι σειρές, δεν μπορούν να ξεφύγουν.

Να μας λοιπόν, στις επιλογικές γραμμές²⁵.

Παρακολουθήσαμε, στις σελίδες που διαβάσαμε, μερικά αποθησαυρίσματα από τις καταθέσεις του Λαού μας, πάνω στο θέμα: «Λαογραφικά του Φεγγαριού».

Πήραμε έτσι μιαν ιδέα του ανεκτίμητου πλούτου των σχετικών ριζιτικών τραγουδιών και των μαντινάδων μας. Σταματήσαμε στις συναρπαστικές παραδόσεις μας. Παρακολουθήσαμε τους συλλογισμούς του λαϊκού μας μετεωρολόγου, ο οποίος στα προγνωστικά του για τον καιρό, δεν δέχεται αμφισβητήσεις. Σταθήκαμε με περίσκεψη — στ' αλήθεια — μπρος στις προλήψεις, τις γη-

θειές και τις δεισιδαιμονίες του λαού μας, και — τέλος — χαρήκαμε κάποια δείγματα από τον γλωσσικό πλούτο πού 'χει ποιήσει η γλώσσα, στο Νησί μας, γύρ' από το Φεγγάρι!

Βεβαιωθήκαμε, την ίδια ώρα, για την ανάγκη που επιβάλλει, κι αυτά τα πατρογονικά, της Κρήτης μας, στοιχειά, να συλλεγούν, να ερευνηθούν και να μελετηθούν προσεκτικά!

Πρόκειται δηλ. για Έργο, υπομονετικού ερευνητή και για «στραβιά» ακαταπόνητου οδοιπόρου, πάνω στα χώματα του τόπου μας!

Ανθρώπου που θα σταθεί μ' αγάπη περισσή, δίπλα στους πολυβασανισμένους ξωμάχους και στις σταφιδασμένες, από τους χρόνους και τα βάσανα, γερόντισσες των χωριών μας.

Θα ζήσει κοντά τους. Θα ρωτήσει και θα καταγράψει ότι θεωρούν τα μάτια του και «πιάνουνε» τ' αυτιά του.

Κι είν' απαραίτητο, να συμπορατήξει μαζί τους, στα σύρρακα και στις πλαγιάδες των χωριών μας, με το φεγγάρι από πάνω τους, σαν οδηγό και φωτισμό ανέσπερο.

Κι είν' ωραίο, να τραγουδήσει μαζί των, μαντινάδα, τούτης της ώρας:

«Φεγγάρι μου χαμήλωσε, στην κάμερα ν' τσ' απόνω,

χαϊρέτα την και να τη πεις, πως δέχως τη, δεν κάνω!»

και ν' ανηφορίσει συντροφιαστά, στρατάκια και σοκκάκια και ν' αναθυμηθεί του παλιού της Τουρκοκρατίας, μαθητή, το τραγουδάκι:

«Φεγγαράκι μου λαμπρό,

φέγγε μου να περπατώ,

να πηγαίνω στο σκολεϊό...».

Κι ύστερα, να καταλαγιάξει σε μιαν αποσπερίδα «του παλιού καιρού», αντάμα με τα νιάτα και τα γερατειά του χωριού, και «να κλέψει μια βραδιά του Χάρου»... Μια βραδιά, κατάφορτη από τραγούδι, χορό και ριζίτικο, κατ' απ' ένα φεγγάρι, που στάζει, με την αλήθεια, το φως του δίσκου του, στη μακαρισμένη γη μας!... Αξέχαστες κι ανεπανάληπτες ώρες..., όπου:

— Πολλά θά 'χει μάθει! Και κύρια, θά 'χει χαρεί και θά 'χει ζήσει, μέσα στην ομορφιά και το μεγαλείο της Φύσης!...

— Κι αυτό, δεν θά 'ναι λίγο!...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αποστολάκη Α. Σταμ.: «Έθιμα της σκοράς στο Σέλινο», στο τριμην. περιοδικό σύγγραμμα: «Ελληνική Ψυχή», Αθήνα 1972.
2. Βαβουλέ Π. Παντ.: «Ο Κρητικός τραγουδιστής», Χανιά 1950.
3. Βαβουλέ Π. Παντ.: «Παρατηρήματα», Ηράκλειο 1957.
4. Βλαστός Γ. Παύλος: «Ο γάμος εν Κρήτη», Αθήνα 1893.
5. Ελλην. Λαογρ. Εταιρεία: περ. έκδ. «Λαογραφία», τομ. Α', Αθήνα 1909.
6. Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών, Αθήνα 1940, τομ. Β'.

7. Κοντέου Θ.: «Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια -ΚΟΣΜΟΣ», τομ. ΚΔ', Θεσ/νίκη 1982.
8. Κοντόγονου Κων.: «Επιτομή Ελληνικής Μυθολογίας», Αθήναι, έκδ. Γ', 1847.
9. Κοντοσόπουλου Νικ.: «Διάλεκτοι και Ιδιώματα της Νέας Ελληνικής», Αθήναι 1981.
10. Κρίσθη Αριστ.: «Πλήρης συλλογή Κρητικών Δημοδών Ασμάτων», Αθήναι 1920, έκδ. Β'.
11. Λαγουμιτζάκη Κων/νου: «Μνημόσυνα», Χανιά 1915.
12. Λαμπιθανάκη-Παπαδάκη Ευαγγ.: «Λαογραφία Κρήτης», Ηράκλειο 1982, τόμ. Α'-Β'-Γ'.
13. Λιουδάκη Μαρίας: «Μαντινάδες», Αθήναι χ.χ. (Εκδ.: Ελευθερουδάκη).
14. Λουκάτου Σ. Δημ.: «Εισαγωγή στην Ελλην. Λαογραφία», Αθήναι 1977.
15. Μεγάλη Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια -Πυρσού- - Δρανδάκη - τόμ. ΚΑ', Αθήναι 1925.
16. Μέγα Α. Γεωργίου: «Ζητήματα Ελλην. Λαογραφίας», στην Επετηρίδα του Ελλ. Λαογρ. Αρχείου, τομ. Γ'-Δ' (1941-42), σ. 142-144.
17. Μερακλής Γ. Μιχ.: «Πέντε λαογρ. δοκίμια για τη γλώσσα και την Ποίηση», Αθήναι 1985.
18. Παπαρηγοράκη Ι. Ιδομ.: «Κρητικά Ριζίτικα τραγούδια», τόμ. Α', Χανιά 1957.
19. Περιοδική έκδοση: «Αρχαιολογία», τούχ. 20 (Ιουν.-Αυγ. 1986), σελ. 7-51. (Δ/ντής: Άννα Λομπράκη). Τούχος αφιερωμένο στη Μαγεία-Μαντική).
20. Πολίτου Γ. Νικολ.: «Λαογραφικά σύμμεικτα», τόμ. Β', Αθήναι 1921, 1975.
21. Πολίτου Γ. Νικολ.: «Παραδόσεις», τόμ. Α', Αθήναι 1904, 1965.
22. Σπυριδάκη Κ. Γεωργ.: «Οδηγία προς συλλογής λαογραφικής ύλης», στην Επετηρίδα του Ελλ. Λαογρ. Αρχείου, τομ. ΙΓ'-ΙΔ' (1960-61), σ. 73-147.
23. Φραγκάκη Ευαγγελίας: «Συμβολή στα λαογραφικά της Κρήτης», Αθήναι 1949.
24. Χρυσουλάρη-Πάτρου Κατίνας: «Λαογραφικά των Σφακιών», Αθήναι 1986.
8. Νικ. Πολίτου: Μελέται περί του βίου και της γλώσσας του Ελληνικού Λαού: «Παραδόσεις», τόμ. Α', έκδ. Α', Αθήναι 1904, σελ. 129.
Χαρακτηριστική η Ρεθεμιάτικη (αγιοβασιλιάτικη προφορά, στη παράδοση. Μικρές οι διαφορές μας (των Χανιωτών), εκτός από το —ε— των ρημάτων.
9. φθιές λέμε τα νεόφυτα αμπέλια. Νέα κλήματα, νέο αμπέλι.
10. σαρακιάζουν οι κόπουσες, σημαίνει: σπάζουν οι τοιές.
11. Πιστεύεται (Δ. Σέλινο - Πελεκάνος, πληροφ. Βασ. Ι. Κατσανεβάκη, 1986) πως δεν θα ζήσουν όσα κλωσσοπούλα δεν βγήκαν απ' τ' αυγά, ανάμεσα σε δυο μήνες και δυο φεγγάρια. Απαραίτητο όμως ν' αρχίζει η επώαση (κλώσισμα) με λίγωση.
12. δηλ. τα καταστρέφει ο σκώρος, ο κομπίτσας, ο κοτζιμπιδός (Δ. Σέλινο).
13. ενν. ότι κάνουμε σωρό τις κοπριές των ζώων, για να στεγνώσουν, ώστε αργότερα να μεταφερθούν εύκολα, στα χωράφια και στους κήπους.
14. Ζωντανή διατηρείται και καταγράφεται συχνά στα μέρη μας, η πρόληψη αυτή, ότι δηλ. είναι κακό να ουρήσει κανείς βράδυ έχοντας αντίκρυ του το φεγγάρι. Πιστεύεται πως θ' αρρωστήσει άσχημα (Σέλινο).
15. Πληροφ. Αναστ. Α. Αποστολάκη, Καμπανός Χανίων, 1986 (80 χρόνων, γραμμ. Δημ. Σχολ.).
16. Γηθεές στην Κρήτη λέμε τα ξόρκια, τα γητέματα, στα οποία ο γητευτής επικαλείται αθάνατες δυνάμεις, μαγικά σχήματα, ακαταλαβ. φράσεις, επικλήσεις σε αγίους, κ.τλ.
17. Δες: Ευαγγελίας Λαμπιθανάκη-Παπαδάκη: «Λαογραφικά Κρήτης», Ηράκλειο Κρήτης 1982, το έργο είναι τρίτομο. Εδώ παραπομπή: τόμ. Β', σ. 225.
18. Όπου παραπάνω, σελ. 225. Η ίδια γηθεία αποθησαυρίστηκε από μας και στο Δ. Σέλινο (Αρχοντικό Χανίων, Ευαγγελία Γ. Κοντάκη, 1986, χρόνων 61).
19. Αυτά, μεταξύ άλλων έγραψαν ο Μανούσος Ι. Κόρκακας, πριν από εννέα δεκαετίες, στο άρθρο του: «Η Σελήνη και ο γάμος», στο περ. «Κρητικός Αστήρ», Χανιά, 1 Σεπτ. 1908, έτος Β', αρ. τούχ. 41, σελ. 317.
20. Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας: «Λαογραφία», Δελτίο κατ' έτος εκδιδόμενον, Αθήναι 1909, τόμ. Α', σελ. 357-359.
21. Νικολ. Γ. Πολίτου: «Λαογραφικά σύμμεικτα», τόμ. Β', Αθήναι, έκδ. Α', 1921, έκδ. Β', σελ. 202.
22. Παύλου Γ. Βλαστός: «Ο γάμος εν Κρήτη» — Ήθη και έθιμα των Κρητών — Αθήναι 1893, σελ. 37 κ. έπειτα.
23. Από τον Πελεκάνο του Σελίνου η... συνταγή. Μου την εμπιστεύτηκαν οι Γ. Κατ., Β.Κ. (15.12.1986). Ανάλογη και από τον Καμπανό Σελίνου (πληροφ. Ε.Χ. Μπ.).
24. Δες: Εφημερίδα Χανίων: «Χανιώτικα Νέα» (Εκδ.-Δ/ντής: Γιάνν. Γαρεδάκης), αριθμ. φύλλου 5732, της 5-11-1986, σελ. 5η.
25. Σημ.: Γράφοντας αυτή την εργασία: — Αναλογιστήκαμε — πρώτ' απ' όλα ως σε ποια θαυμαστάωση έχει φτάσει ο άνθρωπος, ύστερ' από την προσέδοσή του στη Σελήνη! — Ξαναφέραμε στο Νου μας, εκείνα τα αμύλητα ερωτηματικά που μας προβληματίζουν αιώνες και χιλιετίες, καθώς αντικρύζαμε το φεγγάρι. — Λογαριάσαμε το τι σήμαινε για την Ανθρωπότητα η συγκλονιστική ημερομηνία της 16ης Ιουλ. 1969, που πάτησε το πόδι τ' ανθρώπου στη Σελήνη, και που από τότες κι ύστερα δεν έχουμε τα παλιά ερωτηματικά, αλλά μετρούμε με λέιζερ αποστάσεις, λογαριάζουμε ηλικίες, μελετούμε πετρώματα, παίρνουμε (εδώ στη Γη, απ' το Φεγγάρι) πληροφορίες, μέσω των οργάνων που άφησαν εκεί οι κοσμοναύτες, και —τέλος— δοξολογούμε τον Πάνσοφο Δημιουργό, για το μέγα δώρο του, το μυαλό τ' ανθρώπου, που πετυχαίνει τέτοια επιτεύγματα!...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δες πρόχειρα: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια -Πυρσού-, τόμ. ΚΑ', σ. 652 κ.ε. Επίσης: Θ. Κοντέου: «Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια -Κόσμος», τομ. ΚΔ', σ. 90 κ.ε. — κ.α.π.
2. Κων. Κοντόγονου: «Επιτομή Ελληνικής Μυθολογίας», έκδ. Γ' (1847) εκδότης: Ανδρ. Κορομηλάς, Αθήνησι, 1847, σ. 39. — (σελ. 1-190, σχήμα 14 X 20,5). Το παραπάνω απόσπασμα μεταφέραμε στη σημερινή γλώσσα και έκφραση...
3. Ιδομ. Παπαρηγοράκη: «Κρητικά Ριζίτικα τραγούδια», τόμ. Α', Χανιά 1957, σελ. 194.
4. Όπ. παραπάνω, σελ. 82.
5. Επετ. Εταιρ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Β', σ. 436.
6. Κων/νου Λαγουμιτζάκη: «Μνημόσυνα», Χανιά 1915, σελ. 21.
7. Τις περισσότερες από τις μαντινάδες αυτές, κι άλλες διακόσιες περίπου ανάλογες, μου είπαν διάφοροι, όπως οι: Ευαγγελία Γ. Κοντάκη, Γιάννης Κατσανεβάκης, Βασιλική Ι. Κατσανεβάκη, από τ' Αρχοντικό Σελίνου, Αναστασία Α. Αποστολάκη, Ελένη Χρ. Μπουλαδάκη, από τον Καμπανό Σελίνου, Κώστας Μουντάκης, λιράρης, από το Ρέθυμνο, Ονούφρ. Δεκαβάλης, από τον Καμπανό Σελίνου, κ.ά.
Ανάλογο υλικό βρίσκει ο αναγνώστης εύκολα, στις συλλογές Κρητ. μαντινάδων: Μαρίας Λιουδάκη, Παντελή Βουβουλέ, Μήτσου Σταυρακάκη, Αλεξ. Κ. Δρουδάκη, κ.ά., καθώς και σε βιβλία γενικότερης λαογραφικής ύλης της Κρήτης, όπως: Ευαγγ. Φραγκάκη: «Συμβολή στα λαογραφικά της Κρήτης», Γιάννη Μαυρακάκη: «Λαογραφικά της Κρήτης», Κατίνας Χρυσουλάρη-Πάτρου: «Λαογραφικά των Σφακιών», κ.α.π.

* αποσπεριτάδες λέμε στην Κρήτη τους νυχτερινούς, ύστερ' από το δείπνο, επισκέπτες, γείτονες συνήθως και συγγενείς, που έρχονταν, «να πούνε μια κουβέντα, έν' αστέιο», κ.τ. όμοια. Ατέλειωτες διηγήσεις, ιστορίες, ευτράπελα και κάποτε χοροί και τραγού-

BENIZELOS - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

(Παρατηρήσεις, γνώμες, εικασίες επί των στρατιωτικών και πολιτικών συμβάντων της δεκαετίας 1910 - 1920.
Τι θα μπορούσε να γίνει και τι να μη γίνει αν....)

ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ ΠΑΠΑΔΑΚΗ

Νομίζω ότι ο Βενιζέλος, όταν μετά την επανάσταση του Γουδί ανέλαβε την διακυβέρνηση της χώρας, αστόχησε, ατύχησε, για να μη πω ότι εντελώς έσφαλε, με την πράξη του επαναφοράς στα πράγματα και αποκαταστάσεως του Κωνσταντίνου και του πριγκιπικού και στρατιωτικού περιβάλλοντός του.

Ο αείμνηστος Ζορμπάς είχε δίκιο λέγοντάς του ότι θα θρέψει φίδια στα στήθη του. Τον παρήκουσε δυστυχώς τον προφήτη, όπως παρήκουσε και την φωνή αγανακτήσεως και διαμαρτυρίας, την κατακραυγή που ηγέρθη στη Βουλή από πολιτικούς ηγέτες, όπως ο Δημ. Ράλλης, ο Στέφ. Δραγούμης, ο Κ. Κουμουνδούρος και από πολλούς άλλους βουλευτές, που με συγκίνηση τον παρακαλούσαν και τον εξόρκιζαν ν' αποσύρει το νομοσχέδιο, που ως Υπουργός των Στρατιωτικών εισηγείτο τον Ιούνιο 1911, περί διορισμού του Κωνσταντίνου ως Γενικού Επιθεωρητού του Στρατού. Το παρελθόν και η εν γένει κακή πολιτεία και διαγωγή του Κωνσταντίνου που είχε διαιρέσει και αποσυνθέσει το στράτευμα που είχε ως αρχιστράτηγος το 1897 ηγηθεί και αποδειχθεί ανίκανος, είχε καθαιρεθεί για όλα αυτά το 1900, προκάλεσε τις οξύτερες αυτές πολιτικές και στρατιωτικές επικρίσεις και αντιδράσεις διότι επιστεύετο βάσιμα ότι η παρουσία του και πάλι επί σκηνής θα δημιουργούσε μεγάλες κι ανεπανόρθωτες συμφορές για το Έθνος. Εδικαιολογείτο ο Βενιζέλος ότι τούτον, τον Κωνσταντίνο, εύρισκε τον καταλληλότερο και ικανώτερο για το αξίωμα αυτό πράγμα που σημαίνει ότι ηρεύνει προηγουμένως, εξήτασε και συνέκρινε τους φακέλους και το ποίόν των

αξιωματικών, edίσταζε, ανεζήτησε και άλλους αλλά δεν βρήκε δήθεν και ότι οπωσδήποτε περίμενε τις αντιδράσεις. Και όμως επέμενε στη πρόκρισή του αυτή που απεδείχθη όντως λανθασμένη και καταστρεπτική εκ των υστέρων γιατί αυτή ακριβώς η ανάθεσή της αρχιστρατηγίας και η ανάδειξη εκ της αφάνειας και ισχυροποίηση του Κωνσταντίνου, υπήρξε η αιτία όλων των εθνικών συμφορών που αργότερα επακολούθησαν.

Είχε βέβαια κατά νου μεγαλεπίβολα σχέδια ο Βενιζέλος και εχρειάζετο, μπορούμε να πούμε, όλους τους παράγοντες, όλες τις δυνάμεις του Έθνους συνηνωμένες, ομόγνωμες και ομόφυχες. Να εξορμίσει, επωφελούμενος όσον τάχιστα της καταρρέουσας Τουρκικής Αυτοκρατορίας, για ν' απελευθερώσει, πριν από κάθε άλλο έργο τους υπόδουλους αδελφούς και επεκτείνει τα όρια του Κράτους.

Ο Βενιζέλος για τους σκοπούς του αυτούς εστηρίζετο φυσικά στις προσωπικές ψυχικές και διανοητικές ικανότητές του, στην αυτοπεποίθησή του, είχε όμως με το μέρος του την εμπιστοσύνη και την υποστήριξη ολοκλήρου (πλην ελαχίστων εξαιρέσεων), του στρατιωτικού και πολιτικού κόσμου της Χώρας, ολοκλήρου του λαού. Ποια η ανάγκη επομένως προσεταιρισμού και του Κωνσταντίνου διαδόχου για να προχωρήσει; Μήπως για να μη θεωρηθεί αντιδυναστικός ή για να μη δημιουργήσει ενδεχομένως δυσάρεστες εντυπώσεις στις άλλες βασιλικές οικογένειες (Αγγλίας, Ρωσίας π.χ.), που ανέκαθεν αλληλοϋποστηρίζοντο και που θα ήθελε για το μέλλον να τους είναι αρεστούς; (Οι περίφη-

δα, ήταν το περιεχόμενο της Κρητικής αποσπερίδας... Ναι ήταν, κι όχι είναι, γιατί σήμερα μας βόμβαν η... διχόνοια και το video!...

* «Ένας μπουνταλάς πήγε στη Κρήνη να πηγάδι να σύρει νερό. Κι ως θεωρεί το φεγγάρι μέσα στο πηγάδι, φωνάζει τ' ορτάκη του:

— Έπεσε το φεγγάρι στο πηγάδι, μόνο φέρε το γουβά...

Του τον έφερε, κι ως τον έρριξε μέσα εφάρυγε το φεγγάρι να το βάλει στον γουβά. Ύστερα έσερνε... έσερνε... έσερνε, ώσπου

έσπασε το σκοινί (γιατί είχαν ασπερδέξει σε μια τσούνη πέτρας του τοίχου του πηγαδιού).

Ο βοσκός εντούμπαρε (= έπεσε ανάσκελα) χάμες με τ' αποδέλι-πο σκοινί στη χέρα. Σαν άνοιξε όμως τα μάτια ντου και θεωρεί το φεγγάρι στον Ουρανό, άρχισε να φωνάζει, ξεχνώντας τον πόνο του:

— Κοκόλη, Κοκόλη, γιάε μωρέ που τ' ανέβασα με το σέρνε-σέρνε.

Κι εγλύτωσε και το πνίξιμο, το καμήχαρο!...».

μες συμμαχίες στις οποίες απέβλεπε και επί των οποίων εστηρίζετο πάντοτε εις όλον τον πολιτικό του βίο). Αλλά τον Βασιλέα Γεώργιο δεν τον έθιξε ποτέ τον θεσμό της βασιλείας, δεν τον αντιπολιτεύετο, απεναντίας τον υπεστήριζε ως είναι γνωστό. Είχε καταληφθεί μήπως «ο δικηγόρος των Χανίων» από ένα —θα λέγαμε— σύμπλεγμα κατωτερότητας ή και ενοχής (για το δώξιμο π.χ. του βασιλόπαιδος Γεωργίου από την Κρήτη), όταν το πρώτον, το 1910, παρουσιάσθη και αντίκρουσε τον περιλάλητο Βασιλέα των Ελλήνων και για να του φανεί ευάρεστος, ως είχε πολιτικό συμφέρον, έσπευσε να του υποσχεθεί (πράγμα που και τον ενθουσίασε όντως), την επαναφορά και αποκατάσταση του Κωνσταντίνου και ήτο εκ του λόγου τούτου εκτεθειμένος απέναντί του, αι δε μετέπειτα δήθεν κρίσεις του και δηλώσεις του στη Βουλή περί της υπεροχής του Κωνσταντίνου έναντι των άλλων ηγητόρων του Στρατού, δεν ήσαν στην πραγματικότητα αληθινές και αμερόληπτες;

Ανυπόμονος, χαρούμενος, ως έχω κάπου διαβάσει, ένας μικρός πρίγκηπας (ποιος ακριβώς δεν θυμάμαι), έσπευσε τρέχοντας ν' αναγγείλει το μεσημέρι στα υπόλοιπα μέλη της βασιλικής οικογενείας, ότι ο «Παπάκης —ο πατέρας Γεώργιος Α'— είναι σήμερα πολύ ευχαριστημένος και γεμάτος χαρά γιατί ο Βενιζέλος του υπεσχέθη ότι θα επαναφέρει τον Κωνσταντίνο». Αυτό το περιστατικό νομίζω ότι δείχνει σαφέστατα πώς και αυτός ο Βασιλιάς αμφέβαλλε, το θεωρούσε πολύ, δεν το περίμενε έχοντας υπ' όψη του προφανώς την οργή και την αντιπάθεια του κόσμου κατά του ειρηνέμου γιού του.

Ο Βενιζέλος, ως λέμε παραπάνω, ήταν και Υπουργός των Στρατιωτικών. Ένα αρχιστράτηγο δεν μπορούσε τάχα να επιλέξει και ένα ικανό και άρτιο επιτελείο να συγκροτηθεί μεταξύ τόσοων άλλων επιστημόνων - επιτελικών αξιωματικών όπως π.χ. του Δαγκλή, του Σαπουντζάκη, του Μανουσσογιαννάκη, του Νίδερ, του Παρασκευόπουλου και τόσοων πολλών άλλων καθ' όλα άξιων ηγητόρων του Στρατού με επίκουρο τον μεγάλο επίσης πατριώτη ναύαρχο Κουντουριώτη; Και αυτοί οι περιβόητοι επιτελικοί ο Δούσανης και ο Μεταξάς, καλούμενοι, τι θα έκαναν τάχα; Θα ηρνούντο τις υπηρεσίες των στην αναγέννηση και στη δημιουργία της μεγάλης Πατρίδας; Όπως κι αν έχουν τα πράγματα το αποτέλεσμα είναι ότι εμψφίσθηκε τελικά το νομοσχέδιο και ανετέθη η αρχιστρατηγία στον Κωνσταντίνο. Και η καθαρή αλήθεια ότι έτσι το ήθελε ο Βενιζέλος γιατί πίστευε ότι κατ' αυτόν τον τρόπο συνήκωνε και ομονοούσε, όπως και παραπάνω λέμε, όλους τους παράγοντες του Στρατού και όλες τις δυνάμεις του Έθνους μηδέν των ελαχίστων εξαιρουμένων. Ενήργει ορισμένως καλή τη πίστει και με την συ-

νήθη αισιοδοξία και αυτοπεποίθησίν του, δεν επιρίμενε ασφαλώς και δεν εφαντάζετο μελλοντικές διαφωνίες και διαστάσεις του με το Στέμμα, ούτε φυσικά τον πρόωγο θάνατο του βασιλιά Γεωργίου Α' ή τις μετέπειτα εξελίξεις και περιπέτειες του παγκοσμίου πολέμου.

Πάντως γεγονός είναι ότι ο Στρατός, η υγιής μερίδα του πολιτικού κόσμου, ο λαός όλος στην πλειοψηφία του, που είχαν πλέον απηυδήσει από την ανίκανη, χρεωκοπημένη στρατιωτική και παλαιοκομματική ολιγαρχία με τις υπερβάσεις, τους εκτραχηλισμούς την ευνοιοκρατία και την παρακμή του Έθνους, και ποθούσαν μια νέα κατάσταση πραγμάτων, μια ανασύλωση, άνοδο και προς τα εμπρός πορεία, τον ενεπιστεύθη ευθύς αμέσως τον νέο ηγέτη - εγγυητή, τον Βενιζέλο και ανεπιφύλακτα ετάχθηκαν παρά το πλευρόν του, αναθέτοντες πλέον εις αυτόν την πραγματοποίηση των εθνικών πόθων και ονείρων του. Χαρακτηριστικό, καταπληκτικό αλλά και συγκινητικό παράδειγμα της εμπιστοσύνης αυτής είναι το γεγονός ότι ενώ βρισκόταν ο Βενιζέλος στην Ελβετία, απουσίαζε κατά τις εκλογές του Αυγούστου του 1910, ο λαός αυθόρμητα του έθεσε υποψηφιότητα και με πρωτοφανές δημοψήφισμα τον εξέλεξε πρώτο πληρεξούσιο βουλευτή Αττικοβοιωτίας.

Και πράγματι, ο νέος αυτός παράκλητος, μεγαλοφυής ηγέτης, μεταγγίζει αμέσως νέον αίμα, εμπνέει πίστιν, πνεύμα αισιοδοξίας και αυτοπεποίθησέως στην ψυχή του Έθνους, μεταρρυθμίζει, αναγεννά, ανορθώνει, δημιουργεί Κράτος, διοργανώνει και προετοιμάζει τον Στρατό και το Ναυτικό και με τις βάσεις και τα στηρίγματα αυτά, χωρίς να χάνει χρόνο, ξεκινά. Δεν αργούν καθόλου να φανούν τα ευεργετικά αποτελέσματα των προσδοκίων και των μεγαλεπιβόλων τούτων σχεδίων του. Συνάπτει τάχιστα, παρά τις δυσκολίες, τις αμυντικές συνθήκες και συμφωνίες με Σερβίαν, Μαυροβούνιο και Βουλγαρίαν και επιτυγχάνει και εξασφαλίζει προ εκπλήκτων οφθαλμών, τις ένδοξες νίκες του 1912-13, την κατάληψη και απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, της Μακεδονίας, Θράκης και των άλλων επαρχιών και νήσων, το μέγα λωμα της Ελλάδος και τον υπερδιπλασιασμό του πληθυσμού της.

Ο Κωνσταντίνος, καθώς έλεγε και ο καθηγητής του (ο Ρωμάνος αν δεν κάνω λάθος), ήταν εκ φύσεως μικρόνους. Και αποδείχνεται όντως τούτο απ' όσα με φρίκη και αγανάκτηση διαβά-ζει κανείς, ιδίως στη μελέτη του Γεωργίου Βεντήρη «Η Ελλάς του 1910 - 1920», αλλά και σε άλλα κείμενα διαφόρων ιστοριογράφων, για τα τεράστια λάθη του —κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου— την ανακολουθία και ασυνέπεια, την δειλία και αναποφασιστικότητα, την αδιαλαξία, την εμπάθεια, το πείσμα, τον εγωί-

σμό, την ανικανότητα και ακρισία, την αναισθησία και απάνθρωπη αδιαφορία, για τα κατά συνέχεια παραδιδόμενα οχυρά, τα καταπατούμενα ελληνικά εδάφη, τις σφαγές των Βουλγάρων και τους εξολοθρευμούς των πληθυσμών των, την αυτομόληση ολοκλήρου σώματος στρατού στον εχθρό, την έλλειψη τέλους πατριωτικού γνησίου φορνήματος, αισθήματος και πόνου, του στενοκέφαλου και αμετανόητου Γλύμπουργκ, τούτου που κάθε άλλο παρά αληθινός Έλληνας να ήταν και που μύριες συμφορές και αμέτρητες ανεπανόρθωτες καταστροφές επροκάλεσε και επεσώρευσε στην Πατρίδα μας. Να γιατί ο Βενιζέλος κακώς τον επανέφερε. Τον ανέδειξε τρανό, ένδοξο και λαοφιλή, τον εγέμισε από δάφνες, αυτόν τον πρώην ασυγχώρητο, απόβλητο και μισητό, για να διαπράξει **θάσει τούτων ακριβώς των δαφνών και ισχυροποιήσεων**, όσα μετέπειτα (κατά την διάρκεια, λέμε, του Α' Παγκ. Πολέμου) ολέθρια, φριχτά κι απάισια διέπραξε εις βάρος του ευεργέτου του και εις βάρος προ πάντων της δύσμοιρης Πατρίδας μας. Θα τον πήγαινε ορισμένως και σ' αυτή την περιπόθητη Κωνσταντινούπολη δαφνοστεφή Βυζαντινό Αυτοκράτορα, άλλον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και πανενδοξότατο Βασιλέα της Μεγάλης και κραταιάς Ελλάδας αν είχε νου και προχωρούσε, έστω και αργά, στην Τριπλή Συνεννόηση, ως τον ικέτευε ο Βενιζέλος και ως απαιτούσαν οι εθνικές ανάγκες και τα συμφέροντά μας.

Διερωτώμαι: Ποιος αλήθεια, στη περίπτωση αυτή, θα ήταν ο αρχιστράτηγος των Ελληνικών και συμμαχικών δυνάμεων του μετώπου της Θεσσαλονίκης; Ο Σαράϊγ, ο Φρανσού Ντ' Εσπρέ, ο Μίλν ή ένας και δε ένδοξος Βασιλιάς; Και ποιος άλλος θα πήγαινε νικητής και τροπαιούχος, στην Κωνσταντινούπολη, μεταφέροντας το στρατηγείο του, ο Φρανσού Ντ' Εσπρέ ή ο Κωνσταντίνος; Και ακόμη: Τι είδους διεθνής πόλις θα ήταν η Κωνσταντινούπολις (των Τούρκων, ως εμελετάτο, απωθουμένων στα υψίπεδα της Ανατολής), παρά ελληνικωτάτη με το πολυπληθές, ακμαίο εκεί ελληνικό στοιχείο, με την Βυζαντινή ιστορία, παράδοση και κληρονομιά;

Η ανάδειξη, η δόξα και η ισχύς του Κωνσταντίνου οφείλεται στον Βενιζέλο. Αν αντιθέτως δεν τον ανακαλούσε και δεν τον έχριζε αρχιστράτηγο, αλλά τον άφηνε περιφερόμενο εκεί στην Ευρώπη, μακράν από την Ελλάδα, στο περιθώριο, την αχρηστία στην οποία τον είχε τάξει η Επανάσταση, ο Κωνσταντίνος δεν θα ήταν και δεν θα παρέμενε παρά ένας απομονωμένος, άσημος πρίγκιπας-διάδοχος και όχι θέβαια ο φημισμένος δαφνοστεφής των Βαλκανικών πολέμων, ο ένδοξος λαοφιλής βασιλιάς. Στο κάτω της γραφής δεν έφερε την ευθύνη της απομακρύνσεως και του περιορισμού αυτού του Κων-

σταντίνου ο Βενιζέλος και θα ημπορούσε κάλλιστα να δικαιολογείται σε περιπτώσεις αξιώσεων. Ήτο, ως γνωστόν, θέλησις, απαιτήσις εκ των ουκ άνευ, της κυριαρχούσης τότε του τόπου Επανάστασεως. Θέλησις του Στρατού, του πρωτεύοντος παράγοντος τούτου, που κανονικά σοβαρά θα έδει να λάβει υπ' όψιν του ο Βενιζέλος.

Πρέπει, εν τούτοις, ν' αναγνωρισθεί στον Κωνσταντίνο ότι κατ' αυτούς τους πολέμους του 1912-13 δεν έδειξε ηττοπάθεια όπως το 1897 και ότι συμμερίστηκε τις κακουχίες του πολέμου με την παραμονήν του εις το μέτωπον πλησίον των μαχητών του, η οποία παραμονή φυσικόν είναι να ηύξανε το θάρρος και την γεναιότητά των. Αυτή όντως η παρουσία του, δικαίον είναι να πούμε ότι ήταν, μεταξύ ίσως και άλλων, μια θετική πράγματι συμβολή και σημαντική εθνική υπηρεσία του. Όχι όμως ότι η στρατιωτική και επιτελική διάννοιά του ήταν αυτή που εξασφάλισε τις περίφημες νίκες και κυριεύσεις και απόδειξεις τούτου το μετά του Βενιζέλου αγωνιώδες εκείνο επεισόδιο (που απετέλεσε και την πρώτην ρήξιν των), για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης πριν αυτή πέσει στα χέρια των επιβούλων Βουλγάρων.

Αλλοίμονον δε και τρισαλλοίμονον αν συνέβαινε τούτο. Εισήρχοντο δηλαδή πρώτοι οι Βούλγαροι εις την Θεσσαλονίκην. Μάταιος, ανωφελής και αποτυχημένος θ' απέβαινε έτσι ο αγών όλος παρά το χυθέν αίμα, παρά τις άλλες τεράστιες θυσίες μας, με την οικτράν πιθανώτατα κατάληξιν να περιορισθεί πάλιν η δύσμοιρη Ελλάς, εκεί που ευρίσκετο και προηγουμένως εις τα σύνορα δηλαδή της Μελούνας περίπου. Ο Τούρκος στρατιωτικός διοικητής εις τον Βούλγαρον κατακτητήν αρχιστράτηγον θα παρέδιδε την πόλιν και όχι φυσικά εις τον Έλληνα. Δικαιωματικώς πλέον αλλά και βάσει ακόμη των αρχών του Διεθνούς Δικαίου (αν υποθεθεί ότι ετίθετο εις διαιτησίαν το ζήτημα), η Θεσσαλονίκη με την ενδοχώραν της θα κατεκυρώνετο εις τους Βουλγάρους και μάλιστα αφού δεν υπήρχε εκ των προτέρων συμφωνία των συμμάχων περί διανομής μεταξύ των και δε συγκεκριμένως των κατακτηθησομένων εδαφών. Δεν θα την έπερναν άλλωστε την Θεσσαλονίκην από την Ελλάδα οι Βούλγαροι, από τους Τούρκους, τους κοινούς εχθρούς, θα την έπερναν. Όσον δια τους Ελληνικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας, απλώς θα εξοντώνοντο ή θα εκβουλγαρίζοντο απaráλλακτα ως και εις το παρελθόν (αλλά και μετέπειτα κατά τον Α' Παγκόσμιον πόλεμο), επεχειρήθη υπό των ιδίων τούτων σκληροτράχηλων Βουλγάρων. Δια τούτο, δια τας συνεπείας εν γένει τας καταστρεπτικές και ανεπανορθώτους επέσπευδε και αγωνιούσε ο Βενιζέλος. Αμφίβολον έτσι αν επακολουθούσε ο Ελληνο-Βουλγα-

ρικός πόλεμος του 1913 ως μη έχων πλέον αιτιολογίαν και ηθικόν έρεισμα και οπωσδήποτε αμφίβολη η αιτία έκβασις του κατόπιν της εθνικής ταύτης συμφοράς, του κατατρεσμένου ηθικού, της απογοητεύσεως στρατού και λαού και των προσθέτων διαβαστάκτων οικονομικών δαπανών που θα συνεπείγετο και ο δεύτερος αυτός πόλεμος.

Υποθέσεις βέβαια κάνω με όλα τα παραπάνω και τα παρόμοια που εκθέτω περαιτέρω. Δεν νομίζω ωστόσο να είναι όλως αστήρικτα, απίθανα, φανταστικά, με το «ζόρι τραθηγμένες» οι ει κασίες μου αυτές. Και θα έφθανα να πω ακόμη, χωρίς να είναι του χαρακτήρος μου και να μου αρέσουν καθόλου οι απαισιοδοξίες και οι Κασσανδρικοί αυτοί χρησμοί, αμφίβολον όπκι και αυτά τα μόλις απελευθερωθέντα ταλαιπωρα νησιά του Αιγαίου, η Σάμος, η Λέσβος κλπ., θα ήταν δυνατόν να συγκρατηθούν τελικά εν όψει της ούτω αδυνατισμένης Ελλάδος και του караδοκούντος και ελοχεύοντος, από την άλλη μεριά, υπούλου και προαιωνίου εχθρού μας Τουρκου. Τοιούτων ολέθριων συνεπειών, τοιαύτης τρομεράς εθνικής συμφοράς θα εγένετο πρόξενος (αν δεν επρολάμβανε και διέσωζε την κατάσταση ο διορατικός και μεγαλοφυής Ελευθέριος Βενιζέλος), ο πολὺς Κωνσταντίνος, του οποίου η στρατιωτική και πολιτική αδεξιότης και ακαταλληλότης δείχνεται φανερά και απ' αυτό το περιστατικό. Επέμενε δυστροπών, με πείσμα θα έλεγα (πλην ασκόπως, χωρίς σοβαρόνλόγονωσ λέγουν οι ειδικοί και απεδείχθη άλλως τε εκ των υστέρων), να βαδίζει, χάνων πολύτιμον χρόνον, κατά του Μοναστηρίου και όχι προς Θεσσαλονίκην ως αι επείγουσαι Εθνοσωτηριαί ανάγκαι απαιτούσαν. Εις την πολεμικήν και πολιτική ιστορίαν των Εθνών συναντά κανείς πλείστα όσα παραδείγματα κατά τα οποία ήρκεσε ένα και μόνον παραμικρό λάθος, μια παράλειψις ή αβλεψία ή αδράνεια, ένα τυχαίο και απροσδόκητο τέλος περιστατικό που εμεσολάβησε, δια να λάβουν τα πράγματα τελείως διαφορετικήν τροπή και αντί της αναμενομένης αισίας εκβάσεως να καταλήγουν εις οικτράν αποτυχίαν και καταστροφήν. Ας συνεχίσω όμως τις παρατηρήσεις και τους στοχασμούς μου. Ελέγαμε παρπάνω ότι ο Κωνσταντίνος προσέφερε μια θετική όντως εθνική υπηρεσία με την παραμονήν του πλησίον των στρατιωτών και τον συμμερισμόν των κακουχιών του πολέμου. Έτσι ασφαλώς θα έπραττε και πας άλλος στρατηλάτης. Αλλ' ανεξάρτητα προς αυτό: Βαρύνει άραγε και στην πλάστιγγα η συμβολή και υπηρεσία του αυτή μπροστά στον όγκο των μετέπειτα, ως τα περιγράφωμε, τερατουργημάτων του για να του την καταγράψουμε, τουλάχιστον αυτήν, στο ενεργητικό του;

Και θα ερχόταν βέβαια αυτοδικαίως και νομί-

μως ως βασιλιάς ο Κωνσταντίνος αργότερα, μετά τον θάνατον του πατέρα του Γεωργίου Α', αλλά αφεύκτως θα εκάθονταν άλαλος και ανίσχυρος, κατατρεσμένος (και όχι με δάφνες και αγάπες και δύναμη) εκεί σε μια γωνιά για τον τύπο, γιατί δεν θα ήταν κατά βάθος στην κοινή συνείδηση (για το ότι δεν θα έλειπαν οι περιστοιχίζοντες οπαδοί και αυλοκόλακες και τότε ως και σήμερα, δεν υπάρχει βέβαια καμιά αμφιβολία), τίποτε άλλο παρά ο ανίκανος, ο επιαισχυντος φυγάς και ηττημένος του 1897 τον οποίον στρατός, Βουλή, Κόμματα, Τύπος, σύμπας ο Ελληνικός λαός, είχαν επισήμως και δημοσία στιγματίσει και αποδοκιμάσει. **Και δεν θα ήταν επίσημα παρά ο μηδέν πράξας** για την δημιουργία και το μεγαλείο της νέας Μεγάλης Ελλάδας. Και ο Βενιζέλος απηλλαγμένος τότε κακών δαιμόνων θα ημπορούσε ελεύθερα και ανεμπόδιστα, χωρίς εθνικές περιπέτειες και συμφορές, να εφαρμόσει την πολιτική του, να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του, ν' αποφύγει ακόμη την Μικρασιατική καταστροφή και πλην των άλλων να προσαρτήσσει και την Κύπρο, την πολύπαθη αυτή ελληνικώτατη νήσο, που ακόμη μέχρι σήμερα μας απασχολεί και επικίνδυνα μας προβληματίζει. Και να σκεφθεί κανείς ότι την Κύπρο αυτή μας την έδιδαν οι Άγγλοι οριστικώς και αμετακλήτως ανεξάρτητα —λέει— από την έκβαση του πολέμου. Η νικηταί δηλαδή ή ηττημένοι απέβαιναν εντέλει του πολέμου οι Άγγλοι, η Κύπρος απ' εκείνης της ημέρας που θα ετασσόμεθα παρά το πλευρό της Αντάντ και θα μετείχαμε της εκστρατείας της Καλλιπόλεως, θα ήταν ελληνική, από το 1915 δηλαδή. Όσο για την εκστρατεία και την κατάληψη της Καλλιπόλεως (των προθύρων των Δαρδανελλίων και της Κωνσταντινούπολης), δεν επρόκειτο κατ' ουσίαν παρά περί ενός αυτόχρημα —καθώς λένε οι ειδικοί— στρατιωτικού περιπάτου του εμπειροπόλεμου και αρτίως εξοπλισμένου Στρατού μας και πολύ μάλλον αφού και υπεραφθόνως και ποικιλοτρόπως θα εφοδιάζετο και θα ενισχύετο ο Στρατός μας από τους συμμάχους Αγγλογάλους. Ίσως έτσι, με το γονάπισμα από τότε της Τουρκίας και ο πόλεμος κατά πολύ να εσυντομεύετο προς σωτηρίαν εκατοντάδων χιλιάδων ανθρωπίνων ψυχών και αποφυγήν τεραστίων καταστροφών.

Αλήθεια απορεί κι εξίσταται κανείς τι, προς Θεού, εγύρευε, τι προσδοκούσε ο Κωνσταντίνος από τους Γερμανούς (που τον εμπαιζανε), διατηρώντας έμμονα την ουδετερότητά του. Κοινός νους βλέπει και κρίνει ότι και στην περίπτωση ακόμη που θα κέρδιζαν τον πόλεμο οι Γερμανοί (καθώς λένε ότι επίστευε μέχρι τέλους ο Κωνσταντίνος και όχι διότι απλώς είχε δώσει τον λόγον του εις τον Κάιζερ απεμπολώντας τα

εθνικά συμφέροντα), ερωτάται: 'Ητο ποτέ δυνατόν μετά τον πόλεμο, να ευνοήσουν, το κατ' ελάχιστο έστω, την Ελλάδα, προς χάριν του «Ντιν» την απόλεμη και αδρανήσασα στην όλη σύρραξη Ελλάδα, έναντι των συμμάχων των Τουρκων και Βουλγάρων (τους προαιωνίους αυτούς εχθρούς μας), που επολέμησαν στο πλευρό των, έχυσαν το αίμα των και δικαιωματικώς θα έπρεπε οπωσδήποτε να ικανοποιηθούν; Και πώς αλλιώς, δι' όνομα Θεου, θα ήταν δυνατόν να ικανοποιηθούν οι σύμμαχοί των αυτοί παρά μόνον με τις εδαφικές βλέψεις και παραχωρήσεις εις βάρος της Ελλάδας (και αντιστοίχως της Σερβίας) και την υποδούλωση πάλιν Ελληνικών πληθυσμών;

Δύσμοιρη ΕΛΛΑΣ! Πόσο μεγάλη και κραταιά «σεβαστή στους φίλους σου και τρομερή στους εχθρούς σου» θα ήσουν πράγματι αν ο Κωνσταντίνος και το ελεεινό και τρισάθλιο στρατιωτικό και πολιτικό εκείνο περιβάλλον του, έσφιγγαν το χέρι που κατ' επανάληψιν, για το εθνικό συμφέρον, των έτεινε ο Βενιζέλος, ησπάζοντο και ακολουθούσαν την πολιτική του. Υπό τας συνθήκας αυτάς θα εγένετο διχόνοια, φανατισμός, διχασμός, όλεθροι, ανθρωπίνες και υλικές τεράστιες καταστροφές, εκλογική αποτυχία και κατάρρευσις το 1920, Μικρασιατική καταστροφή;

Ας γράψουμε εδώ, με την ευκαιρίαν και μιαν άλλη παρατήρηση και σκέψη μου θλιβερή.

Είχα επισκεφθῆ μια Κυριακή, προ ετών, το ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ, εκεί στην παλιά, ως λέγεται, Βουλή. Περιδιάβασα όλες τις αίθουσες και

έφθασα και σ' αυτήν της Βασιλικής, ως την ονομάζουν, Οικογενείας, όπου είδα τις στολές, τα παράσημα, ταξίφη, τα προσωπικά αντικείμενα, τα γραφεία και άλλα πράγματα των Βασιλέων και κει, σε μια προθήκη... να! μια πιστόλα που από πάνω της είχε ένα μπιλλιετάκι που έγραφε:

«Αυτή είναι η πιστόλα με την οποία ο Σχοινάς σκότωσε στην Θεσσαλονίκη το 1912 τον Βασιλέα των Ελλήνων Γεώργιον Α'».

Κοιτάζοντάς την σκεπτόμουν μελαγχολικός. Για δες πόσο ένας ανισόροπος, ένας τιποτένιος, ελεεινός άνθρωπος, μπορεί ν' αλλάξει όλως διόλου την τύχη ενός ολοκλήρου Έθνους. Ο Γεώργιος Α', ο οποίος και πείραν και φρόνησιν είχε, λέγεται δε πώς ήταν και Αγγλόφιλος, τα πήγαινε καλά με τον Βενιζέλο (που και υπεστήριζε τον θεσμόν της βασιλείας πιστεύων —δεν ξέρω κατά πόσον ορθώς— ότι δεν ήταν ώριμος ο λαός ο Ελληνικός δια το Δημοκρατικόν Πολίτευμα). Γέρων πολύ δεν ήτο ο Γεώργιος Α' και ημπορούσε να θεωρήσουμε με σιγουριά ότι θα επιζούσε ως Βασιλεύς του πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Θα τον ήκουε ασφαλώς, όπως τον υπήκουε και προ του θανάτου του, τον μεγαλοφυή και διορατικόν Πρωθυπουργόν του, εις ότι από πολιτικής και διπλωματικής πλευράς θα του εισηγείτο δια το εθνικόν συμφέρον. Με τα δεδομένα αυτά ημπορεί ο καθένας να φαντασθεί το αποτέλεσμα της ευτυχούς κι ομόγνωμης συγκυρίας και δυάδας εν όψει και των δραματισθέντων πολεμικών και πολιτικών κοσμογονικών γεγονότων κατά την εποχήν εκείνην...

“GIRID TARIHI”: ΕΝΑ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ ΜΕ ΘΕΜΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΣΤΕΛΛΑΣ ΑΛΙΓΙΖΑΚΗ
ΦΙΛΟΛΟΓΟΥ

Hüseyin Kâmi Hatîvî, Girid Tarihi, Istanbul 1288* (1871-1872) [8ο (23 εκ.), σελ. 307 (2 + 6)].

Τα παραπάνω αποτελούν το βιβλιογραφικό λήμμα ενός βιβλίου που εντοπίστηκε μαζί με άλλα¹ σε κάποια σκονισμένα ράφια της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Χανίων, από το Μιχάλη Γρηγοράκη. Από τότε μέχρι σήμερα, ασχολούμαι με το βιβλίο αυτό, στο οποίο αναφέρεται το παρακάτω άρθρο.

1. Γενικά στοιχεία

Το βιβλίο “Girid Tarihi” (Ιστορία της Κρήτης) βρέθηκε σταχωμένο με μαύρο στάχωμα και με διαστάσεις 23 X 14 εκατοστά. Η βιβλιοδεσία του βιβλίου δε φαίνεται ιδιαίτερα προσεγμένη, ενώ στη ράχη διακρίνονται οι λέξεις Girid Tarihi, χαραγμένες με οθωμανικά στοιχεία².

Η πρώτη σελίδα του βιβλίου, κατά την οθωμανική αρίθμηση, φανερώνει ότι πρόκειται για έργο του Χουσεΐν Κιαμή Χατιβή, που τυπώθηκε στην Κωνσταντινούπολη, στο τυπογραφείο του Μουχεντίς Ογλού Οχανίς (Εβχανίς:), το έτος 1288, (1871-1872)³. Από την ίδια σελίδα διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για βιβλίο της Βιβλιοθήκης Μάλμου⁴.

Συνολικά το βιβλίο αποτελείται από 307 αριθμημένες σελίδες, καθώς και από 8 άλλες, που προσθέτονται στο τέλος και περιλαμβάνουν πίνακα παροραμάτων (οι δύο πρώτες) και περιεχομένων (οι άλλες).

Το βιβλίο επίσης περιέχει χάρτη της Κρήτης, καθώς και δύο σχέδια των φρουρίων των πόλεων Χανίων και Ρεθύμνου, που παρουσιάζονται και εδώ⁵. Ιδιαίτερα ο χάρτης είναι γνωστός από αλλού: πρόκειται για το χάρτη, που παραθέτει ο Μ. Χουρμούζης-Βυζάντιος, του οποίου τα τοπωνύμια ή τα διάφορα άλλα στοιχεία έχει μεταφράσει και μεταγράψει ο συγγραφέας στα Τουρκικά⁶.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχει η ένδειξη “Cild Envel” (πρώτο τεύχος), στην πρώτη σελίδα του βιβλίου. Παρ’ όλ’ αυτά δεν είναι γνωστό, αν εκδόθηκε ούτε αν σώζεται άλλος τόμος του βιβλίου⁷.

2. Το περιεχόμενο του βιβλίου

Ο τίτλος του βιβλίου “Girid Tarihi” υποδηλώνει το ιστορικό περιεχόμενό του, αν και εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι μεγάλο μέρος του έχει γενικότερο χαρακτήρα.

کرید تاریخی

اثر

حسین کامی حاتوی

جیلد اول

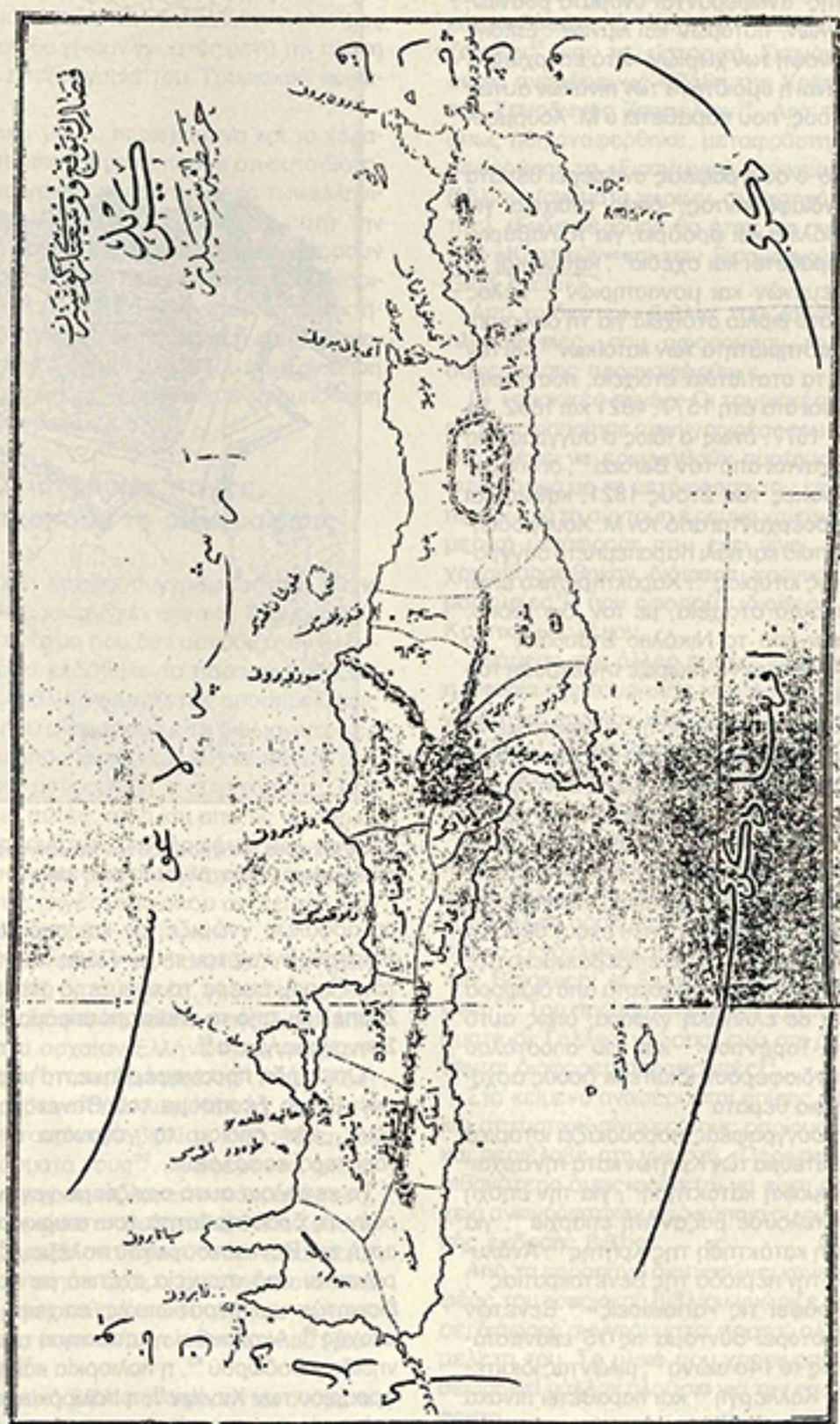
درستاده

تمتدش اولی او حاتک مطبعه مطبع اولی

۱۲۸۸

Εικ. 1. Η πρώτη σελίδα του βιβλίου, στο οποίο αναφέρεται το άρθρο.

Συνολικά το περιεχόμενο του βιβλίου χωρίζεται σε τρία μέρη: α) Γενικά εισαγωγικά στοιχεία, που αναφέρονται στην τοπογραφία, τους οικισμούς, τη διοίκηση, τον πληθυσμό, β) Το πρώτο κεφάλαιο, που αναφέρεται στην ιστορία της Κρήτης από την αρχαιότητα ως το Βενετοτουρκικό πόλεμο του 1645, γ) το δεύτερο κεφάλαιο⁸, που αναφέρεται στα γεγονότα του Βενετοτουρκικού πολέμου έως και την κατάκτηση του Ρεθύμνου από τους Τούρκους.

Εικ. 2. Ο χάρτης τον οποίο παραθέτει ο συγγραφέας του τουρκικού βιβλίου

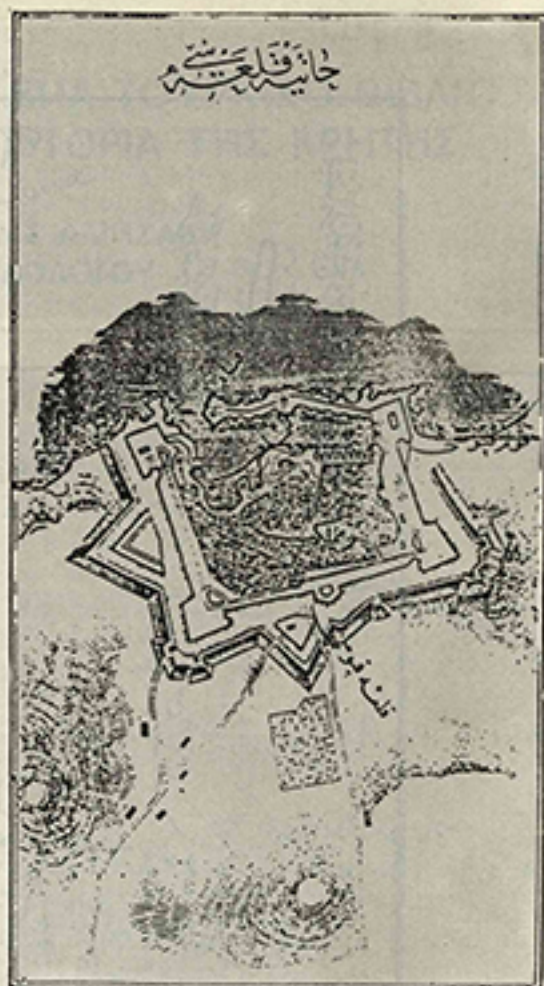
Αναλυτικότερα στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται στοιχεία για την έκταση, τη γεωφυσική κατάσταση του νησιού της Κρήτης: αναφέρονται ονόματα βουνών, ακρωτηρίων, λιμανιών, ποταμών και λιμνών⁹. Επίσης παρουσιάζεται σύνοψη των χωριών, κατά επαρχίες¹⁰. Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα των πινάκων αυτών με τους αντίστοιχους, που παραθέτει ο Μ. Χουρμούζης - Βυζάντιος¹¹.

Στο μέρος αυτό ο συγγραφέας αναφέρει θέματα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, όπως στοιχεία για εξαφανισθείσες πόλεις και φρούρια, για το Λαβύρινθο, του οποίου παραθέτει και σχέδιο¹², καθώς και τα ονόματα ιερών τεμενών και μοναστηριών¹³. Τέλος περιλαμβάνονται στο βιβλίο στοιχεία για τη διοίκηση, την οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων¹⁴ και τον πληθυσμό. Ειδικά τα στατιστικά στοιχεία, που περιέχονται, αναφέρονται στα έτη 1577, 1821 και 1832. Τα πρώτα, του έτους 1577, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας σημειώνει, προέρχονται από τον Βαροζζι¹⁵, οι επόμενοι στατιστικοί πίνακες του έτους 1821, καθώς και του έτους 1832, προέρχονται από τον Μ. Χουρμούζη - Βυζάντιο, στον οποίο και πάλι παραπεμπει ο συγγραφέας της τουρκικής ιστορίας¹⁶. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα στατιστικά αυτά στοιχεία, με τον ίδιο τρόπο, παρουσιάζονται και από το Νικόλαο Σταυράκη¹⁷, ο οποίος όμως δεν φαίνεται να γνώριζε την έκδοση του τουρκικού βιβλίου¹⁸.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου ή - σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του συγγραφέα - στο «πρώτο κεφάλαιο», αναφέρονται πρώτα στοιχεία για τις συνήθειες, τα ήθη και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των κατοίκων της Κρήτης από την αρχαία εποχή¹⁹. Είναι αξιοσημείωτο ότι από τις πρώτες σελίδες ως τις τελευταίες, αλλά και ειδικά σ' αυτό το κεφάλαιο ο συγγραφέας παρουσιάζει διάφορα στοιχεία, που έχουν θέμα τα ελαττώματα των Κρητών²⁰. Για να επιβεβαιωθεί η αξιοπιστία του παραθέτει και αποσπάσματα από διάφορα κείμενα γραμμένα σε ελληνική γλώσσα, όπως αυτό του Λεωνίδα του Ταρέντιου²¹ και του αποστόλου Παύλου²². Αυτά ενδιαφέρουν ιδιαίτερα όσους ασχολούνται σε παρόμοια θέματα²³.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας παρουσιάζει ιστορικά στοιχεία για το πολίτευμα των Κρητών κατά την αρχαιότητα²⁴, για τη ρωμαϊκή κατάκτηση²⁵, για την εποχή που η Κρήτη αποτελούσε βυζαντινή επαρχία²⁶, για την πρώτη ισλαμική κατάκτηση της Κρήτης²⁷. Αναλυτικότερα εξετάζει την περίοδο της Βενετοκρατίας²⁸: ειδικότερα καταγράφει τις «αποικίσεις»²⁹ Βενετών στην Κρήτη³⁰, εξιστορεί σύντομα τις 15 επαναστάσεις, που έγιναν ως το 14ο αιώνα³¹, μιλώντας ιδιαίτερα για τον Αλέξιο Καλλέργη³² και παραθέτει πίνακα των επαναστάσεων αυτών³³.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο πίνακας αυτός αφορά επαναστάσεις, που έγιναν από το 1205 έως το 1365. Μάλλον δεν αποτελεί σύμπτωση ότι τα χρονικά αυτά όρια συμπίπτουν με τα χρονικά όρια των αφηγήσεων των «Ιστορικών Σκηνογραφημάτων» του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου³⁴, που ο συγγραφέας του τουρκικού βιβλίου

Εικ. 3. Η εικόνα του φρουρίου των Χανίων, όπως παρουσιάζεται στο τουρκικό βιβλίο. βλ. G.T., σελ. 255.

ου ασφαλώς γνώριζε, αν και παραπέμπει σ' αυτό καταγράφοντας τον τίτλο «Πάθη της Κρήτης επί Ενετών»³⁵, που έφερε το ευρύτερο ατελείωτο έργο του Ζαμπέλιου, από το οποίο απόσπασμα είναι τα ιστορικά Σκηνογραφήματα³⁶.

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, το μέρος αυτό τελειώνει με το ξέσπασμα του Βενετοτουρκικού πολέμου³⁷, του οποίου τα γεγονότα ιστορούνται στο «δεύτερο κεφάλαιο».

Το κεφάλαιο αυτό αρχίζει με γεγονότα, που αφορούν τη δραστηριότητα του τουρκικού στόλου στην αρχή του Βενετοτουρκικού πολέμου³⁸, αυτά συμπληρώνονται από στοιχεία σχετικά με τους διορισμούς διοικητών και στρατιωτικές επιχειρήσεις της ίδιας εποχής³⁹. Ακολουθεί η κατάκτηση των φρουρίων της νησίδας Θοδωρού⁴⁰, η πολιορκία και η κατάληψη του φρουρίου των Χανίων⁴¹, η πολιορκία της Σούδας⁴², η πολιορκία και η κατάκτηση του φρουρίου του Ρεθύμνου⁴³. Εξιστορούνται επίσης και άλλα γεγονότα, που συνέβησαν την εποχή αυτή και αφιερώνονται ειδικές σελίδες σε αρχηγούς των τουρκικών στρατευμάτων της εποχής, καθώς ο Γιουσούφ πασάς, ο Μεχμέτ πασάς, ο Δελή Χουσεϊν⁴⁴. Το κεφάλαιο τελειώνει με μαρτυρία του Καπουδάν Μουσί πασά⁴⁵.

Το δεύτερο αυτό κεφάλαιο, καθώς βασίζεται σε διάφορες τουρκικές μαρτυρίες για τα γεγονότα του Κρητικού πολέμου, φαίνεται να περιέχει πολύτιμες πληροφορίες, που θα γίνουν γνωστές μετά την πλήρη μετάφραση και επεξεργασία του Τουρκικού κειμένου⁴⁶.

Συμπερασματικά για το περιεχόμενο και το χαρακτήρα του βιβλίου μπορούμε να πούμε ότι αυτό διατηρεί μερικά από τα γενικά χαρακτηριστικά των ελληνικών ιστορικών βιβλίων⁴⁷, που εκδίδονται αυτή την εποχή και ως τις αρχές του 20ού αιώνα και αφορούν την Κρήτη: το περιεχόμενο δεν είναι αυστηρά ιστορικό, αλλά μπορεί να θεωρηθεί γενικότερου χαρακτήρα, η αναφορά στην αρχαιότητα είναι αναγκαία ανεξάρτητα από το ειδικό θέμα του βιβλίου και η αίσθηση της ιστορικής συνέχειας απαραίτητη προϋπόθεση της ιστορικής συγγραφής.

3. Οι ιστορικές πηγές που χρησιμοποιεί το συγγραφέας

Ο Χουσεϊν Κιαμή Χατιβή, συγγραφέας της "Girid Tarihi", δεν αναφέρει συγκεντρωτική βιβλιογραφία για το έργο του, πράγμα που δεν συνηθίζονταν άλλωστε την εποχή που εκδόθηκε το παραπάνω βιβλίο. Παρ' όλ' αυτά το βιβλίο έχει αρκετές υποσημειώσεις σε κάθε σελίδα, που αναφέρουν είτε βιβλιογραφικές παραπομπές ή και αποσπάσματα άλλων κειμένων, που χρησιμοποιεί ή και μεταφράζει ο συγγραφέας. Από τις υποσημειώσεις αυτές, αλλά και από τις ευκαιριακές αναφορές ονομάτων συγγραφέων και τίτλων ιστορικών ή άλλων κειμένων, που γίνονται, μπορούμε να εντοπίσουμε τις πηγές, από όπου αντλεί τις πληροφορίες του κάθε φορά.

Γενικά οι πηγές μπορούν να διακριθούν σε τρεις ομάδες: α) ελληνικές, β) τουρκικές, γ) ξενόγλωσσες.

α) Ελληνικές: Σε διάφορες σελίδες της Girid Tarihi βρίσκουμε ονόματα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, όπως του Πλάτωνα⁴⁸, του Αριστοτέλη⁴⁹, του Πλουτάρχου⁵⁰, του Στράβωνα⁵¹ ή άλλων. Κάποτε μάλιστα ο συγγραφέας του τουρκικού βιβλίου παραθέτει και ολόκληρα αποσπάσματά τους⁵². Αναφέρονται ακόμη μεταγενέστεροι συγγραφείς και αποσπάσματά τους, χωρίς όμως να μπορεί να επιβεβαιωθεί ότι ο Χουσεϊν Κιαμή Χατιβή ανέτρεξε στα πρωτότυπα. Είναι πολύ πιθανό ότι χρησιμοποίησε έτοιμα αποσπάσματα από άλλες εκδόσεις, όπως πιθανό να συνέβη με το γνωστό απόσπασμα της επιστολής του Αποστόλου Παύλου προς τον Τίτο⁵³.

Επίσης στο τουρκικό βιβλίο αναφέρονται ονόματα Βυζαντινών ιστορικών, όπως του Γεωργίου Φραντζή, του Νικήτα Χωνιάτη⁵⁴ ή άλλων, χωρίς και πάλι να επιβεβαιώνεται η άμεση χρήση των κειμένων τους από το συγγραφέα. Βέβαια η ολοκλήρωση της μεταφραστικής εργασίας του τουρκικού βιβλίου θα έχει ασφαλώς να δώσει κάποιες πληροφορίες και για το ζήτημα αυτό.

Εκτός από όλα τα παραπάνω είναι βέβαιο ότι ο συγγραφέας χρησιμοποίησε δύο σύγχρονες ελληνικές εκδόσεις: τα «Κρητικά» του Μ. Χουρμούζη-Βυζάντιου⁵⁵ και τα «Ιστορικά Σκηνογραφήματα», τα οποία αναφέρει ως «Πάθη της Κρήτης επί Ενετών» του Σπυρδωνος Ζαμπέλιου⁵⁶. Από το πρώτο βιβλίο, όπως ήδη αναφέρθηκε, μεταφράστηκαν θέματα που αφορούσαν τα «Εισαγωγικά στοιχεία» του τουρκικού βιβλίου, (ονόματα χωριών, στατιστικά δεδομένα, χάρτης). (Ενδιαφέρουσα θα ήταν μια συγκριτική μελέτη των «Κρητικών» και των Εισαγωγικών στοιχείων της Girid Tarihi).

Από το δεύτερο βιβλίο, του Ζαμπέλιου λήφθηκαν πληροφορίες, που αφορούσαν τη Βενετοκρατία, όπως επίσης προαναφέρθηκε.

β) Τουρκικές πηγές: Οι τουρκικές πηγές, τις οποίες χρησιμοποίησε ο συγγραφέας του τουρκικού βιβλίου, πρέπει να ερευνηθούν συστηματικότερα και σε συνδυασμό με τη μετάφραση του κειμένου. Προς το παρόν από τη σύντομη έρευνα και την αποσπασματική μερική μετάφραση που έχει γίνει, είναι γνωστό ότι χρησιμοποιήθηκαν διάφορα χρονικά και τουρκικές μαρτυρίες⁵⁷, που αφορούν ιδιαίτερα την εποχή του Κρητικού πολέμου.

Ανάμεσα στις άλλες πηγές, ιδιαίτερα γνωστή είναι η ιστορία της τουρκικής κατάληψης των Χανίων, που γράφτηκε από τον Hüseyin Fahri Bey*, απόγονο του Piri Paşa*. Ο συγγραφέας της "Girid Tarihi", μνημονεύει τον Χουσεϊν Φαχρί Μπέη⁵⁸, του οποίου το έργο γνώριζε και ο Hammer⁵⁹.

γ) Ξενόγλωσσες πηγές: Άσχετα με τις οποιεσδήποτε ευκαιριακές αναφορές βενετικών ή άλλων ονομάτων από μια πρώτη εξέταση και μελέτη του τουρκικού βιβλίου προκύπτει ότι χρησιμοποιήθηκαν και ορισμένα ξενόγλωσσα βιβλία, όπως η Histoire de Crète των Bolonachi et Fazy⁶⁰, η Histoire de Venise του Daru⁶¹. Του πρώτου αναφέρονται ολόκληρα αποσπάσματα σε Γαλλική γλώσσα, ενώ στο δεύτερο σημειώνονται διάφορες παραπομπές⁶².

Στο κείμενο αναφέρονται επίσης ο Barozzi, καθώς και στατιστικοί πίνακες τους οποίους διέσωσε αυτός και περιέλαβε στη γνωστή «Περιγραφή...» του⁶³. Το πιθανότερο όμως φαίνεται να είναι ότι αυτά τα στοιχεία αντιγράφηκαν από κάποιο σύγχρονο της τουρκικής έκδοσης βιβλίο.

Από τα παραπάνω διαπιστώνει κανείς ότι ο συγγραφέας του τουρκικού βιβλίου γνώριζε και είχε μελετήσει διάφορα συγγράμματα, προτού ο ίδιος συντάξει τη μελέτη του. Το υλικό που χρησιμοποίησε μπορεί να θεωρηθεί μάλλον πλούσιο για την εποχή και αξιοπρόσεκτο.

4. Ο συγγραφέας του βιβλίου

Πολύ λίγα πράγματα γνωρίζουμε για το συγγραφέα της "Girid Tarihi". Από το πρώτο φύλλο του βιβλίου μαθαίνουμε το όνομά του, που είναι Χουσεϊν Κιαμή

Χατιβή. (Από τη γραφή του ονόματος στα Οθωμανικά, μάλλον αποκλείεται η περίπτωση ανάγνωσης του Χατιβή ως Χανιεβή ή Χανιαλή⁶⁵, όπως θεωρήθηκε σε κάποιες βιβλιογραφικές παραπομπές. Έτσι, χωρίς να αποκλείεται η περίπτωση ο συγγραφέας να είναι Τουρκοκρητικός⁶⁶, το στοιχείο όμως αυτό δεν μπορεί να επαληθευθεί από το όνομά του, αν και η πιθανότητα αυτή ενισχύεται από διάφορα δεδομένα, όπως το ενδιαφέρον του για την Κρήτη, η γνώση της ελληνικής γλώσσας.

Ειδικά το τελευταίο – ότι ο συγγραφέας ήταν γνώστης της ελληνικής – φαίνεται να επιβεβαιώνεται από διάφορα στοιχεία: α) Πριν αρχίσει το κυρίως κείμενο, ο συγγραφέας εντοπίζει σε εισαγωγικό σημείωμα⁶⁷ τις φωνολογικές διαφορές της Τουρκικής και Ελληνικής γλώσσας, β) σε διάφορες σελίδες του κειμένου παρουσιάζονται αυτούσια αποσπάσματα αρχαίων ή μεταγενέστερων Ελλήνων συγγραφέων⁶⁸, γ) ελληνικά ονόματα, τα οποία ο συγγραφέας σημειώνει με την τουρκική γραφή, για να διαβαστούν σωστότερα, παραθέτει και την ελληνική γραφή τους.

Από ανάλογα με τα προηγούμενα δείγματα φαίνεται να επιβεβαιώνεται η άποψη ότι ο συγγραφέας γνώριζε και γαλλικά⁶⁹.

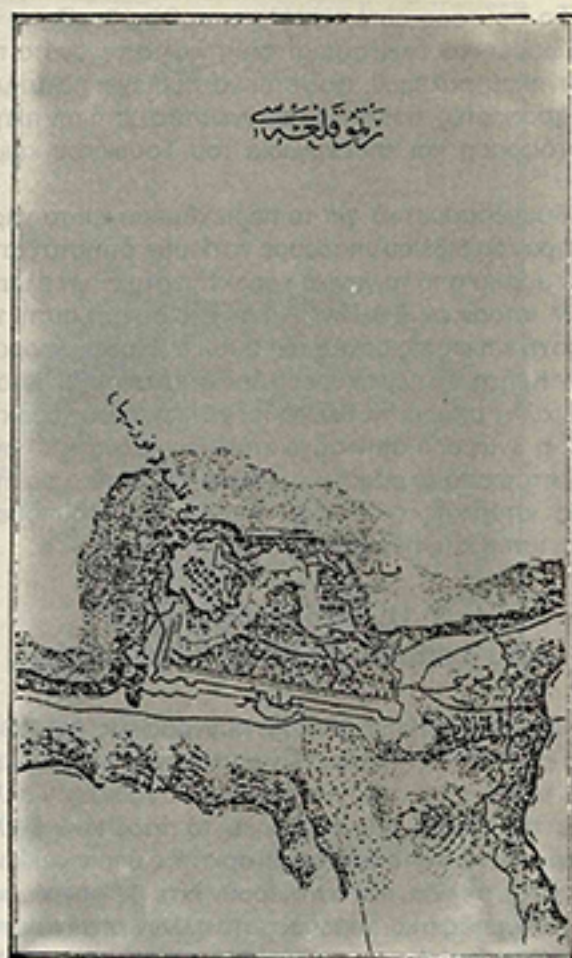
Από την έρευνα που έχει γίνει μέχρι τώρα δεν έχουν συγκεντρωθεί άλλες πληροφορίες για το συγγραφέα.

5. Η σημασία του βιβλίου

Το βιβλίο "Girid Tarihi", που βρίσκεται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων φαίνεται να έχει πολύ μεγάλη σημασία τόσο για τον Κρητολόγο, όσο και για τον ιστορικό και το μελετητή του Κρητικού Πολέμου⁷⁰ και της πρώτης φάσης της Τουρκικής κατάκτησης της Κρήτης. Αποτελεί πολύτιμο δείγμα της Τουρκικής άποψης γι' αυτά τα ζητήματα και διασώζει σπάνιες και δυσεύρητες πληροφορίες, που κύρια προκύπτουν από άγνωστες τουρκικές πηγές. Με τα δεδομένα αυτά, είναι προφανής η αξία μιας συστηματικότερης μελέτης του.

Σημειώσεις και Παραπομπές

1. Βρέθηκαν πολλές εκδόσεις, βιβλία και περιοδικά, καθώς και διάφορα φυλλάδια. Πάντως χαρακτηριστικό είναι ότι δεν υπάρχει άλλο ανάμεσα σε αυτά με παρόμοιο με το εξεταζόμενο βιβλίο τίτλο ή θέμα.
2. Ολόκληρο το βιβλίο άλλωστε, όπως και τα άλλα που βρέθηκαν είναι τυπωμένα στην παλιά τουρκική γραφή.
3. Οι δύο χριστιανικές χρονολογίες δικαιολογούνται από το γεγονός ότι δεν γνωρίζουμε τον ακριβή μήνα της έκδοσης, στην οποία αναγράφεται μόνο έτος Εγείρας (Hicre*).
4. Φέρει τη σφραγίδα της Βιβλιοθήκης Μάλμου, καθώς και την ένδειξη «Κρητικά, 1808».
5. βλ. τις αντίστοιχες εικόνες (3, 4), που δημοσιεύονται σε αμικρυνση.
6. Για το συσχετισμό των δύο βιβλίων της Girid Tarihi και των

Εικ. 4. Το φρούριο του Ρεθύμνου, βλ. G.T., σ. 299.

- Κρητικών του Μ. Χουρμούζη-Βυζαντίου θα γίνει λόγος παρακάτω.
7. Οποιοδήποτε δεύτερος τόμος δεν βρέθηκε στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων.
 8. Ο ίδιος ο συγγραφέας χωρίζει σε δύο κεφάλαια το έργο του: Birinci Bab* και İkinci Bab*.
 9. βλ. Hüsein Kâmi Hatîvî, Girid Tarihi, İstanbul*, 1288 (1871-1872), σελ. 8-16. (Στη συνέχεια στο εξεταζόμενο αυτό βιβλίο θα παραπέμπουμε με τα διακριτικά G.T.).
 10. βλ. G.T. σσ. 19-43.
 11. βλ. Μ. Χουρμούζη-Βυζαντίου, Κρητικά. Εν Αθήναις, 1842, σσ. 36-49. Ενδεικτικά η σύγκριση που έγινε για τα χωριά της επαρχίας Αποκοράντου απέδειξε ότι τα δύο βιβλία ανέφεραν ακριβώς τα ίδια χωριά. βλ. G.T., σ. 25-26, Μ. Χουρμούζη-Βυζαντίου..., σ. 43.
 12. βλ. G.T. σ. 49, όπου το σχέδιο, βλ. επίσης G.T., σσ. 44-50, για τις πόλεις και τα φρούρια.
 13. βλ. G.T. σσ. 51-63.
 14. βλ. G.T. σσ. 18, 63-72.
 15. βλ. G.T. σ. 74.
 16. βλ. G.T. σσ. 75-77. Επίσης βλ. Μ. Χουρμούζη..., σ.
 17. βλ. Νικολάου Σταυράκη, Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εικηλαστικών κ.τ.λ. ειδήσεων περί της νήσου. Αθήνησι, 1890, σ. 191, 187. (Στα στατιστικά στοιχεία για το έτος 1577, παρατηρούνται κάποιες διαφορές ανάμεσα σ' αυτά που γράφει ο Σταυράκης και αυτά που γράφονται στην G.T.).
 18. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα το ανέφερε, αν το γνώριζε, όπως κάνει για διάφορες άλλες εκδόσεις ή για ανέκδοτες τουρκικές πηγές. (βλ. Ν. Σταυράκη, Στατιστική..., σ. 188, 189).
 19. βλ. G.T. σσ. 82-85.

20. Το θέμα είναι αρκετά ενδιαφέρον και απασχόλησε ιδιαίτερα στην ελληνοισλαμική εποχή, στα ρωμαϊκά χρόνια, όσο και μεταγενέστερα. βλ. Ανδρέα Παναγόπουλου, Πλάτων και Κρήτη. Αθήνα, 1981, σσ. 21-22, σημειώσεις.
21. βλ. G.T. σ. 35.
22. βλ. G.T. σ. 35.
23. Πρόσφατα στο Κρητολογικό συνέδριο είχε παρουσιάσει ο κ. Παναγιωτάκης μια ανακοίνωση με θέμα τα «Ελαττώματα των Κρητών». Θα ενδιέφερε ίσως η σύγκριση των στοιχείων, για να διαπιστωθούν «κοινά τόποι» των διάφορων συγγραφέων σε τέτοιου είδους αναφορές.
24. βλ. G.T. σ. 36-94.
25. βλ. G.T. σ. 95-97.
26. βλ. G.T. σσ. 98.
27. βλ. G.T. σσ. 98-114.
28. βλ. G.T. σσ. 117-203.
29. Ο όρος προέρχεται από την ιστορία της Βενετοκρατίας του Ξανθουδίδη. βλ. Στεφάνου Ξανθουδίδη, Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών. Αθήνα, 1939.
30. βλ. G.T. σσ. 122, 128, 146.
31. Συγκεκριμένα έως το 1365. Οι επαναστάσεις εξιστορούνται σύντομα στις παρακάτω σελίδες του βιβλίου: 121, 123, 125, 126, 130, 132, 138, 146, 147, 148, 149, 151, 154, 156, 161, 189.
32. βλ. G.T. σσ. 152-153.
33. βλ. G.T. σ. 191.
34. βλ. Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου, Ιστορικά Σκηνογραφήματα, Αθήνη-αι, 1860.
35. βλ. G.T. σσ. 130, 189 και αλλού.
36. βλ. Σπ. Ζαμπέλιου, Ιστορικά Σκηνογραφήματα..., σσ., 3, 151. Δηλαδή δηλώνεται ότι αυτή η έκδοση είναι απόσπασμα του ευρύτερου έργου στην αρχή και στο τέλος του κειμένου.
37. βλ. G.T. σ. 199.
38. βλ. G.T. σσ. 211-214.
39. βλ. G.T. σ. 214.
40. βλ. G.T. σ. 215.
41. βλ. G.T. σσ. 215-241.
42. βλ. G.T. σ. 284.
43. βλ. G.T. σσ. 291-296.
44. βλ. G.T. σσ. 257-290.
45. βλ. G.T. σ. 304.
46. Η εργασία που έχει γίνει μέχρι στιγμής έχει μάλλον εισαγωγικό χαρακτήρα.
47. Αυτό ισχύει για όλα τα ανάλογα βιβλία της εποχής, ακόμη και για τις μεγάλες - για την εποχή - ιστορίες της Κρήτης.
48. βλ. G.T. σ. 11.
49. βλ. G.T. σ. 10.
50. βλ. G.T. σ. 91.
51. βλ. G.T. σ. 92.
52. βλ. G.T. σ. 10 και αλλού.
53. βλ. G.T. σ. 85. Επίσης βλ. Σπ. Ζαμπέλιου, Ιστορικά..., σ. 137.
54. βλ. G.T. σσ. 103, 107, αντίστοιχα.
55. βλ. Μ. Χουρμούζη..., όπου παραπάνω.
56. Ήδη σχολιάστηκε αυτό το ζήτημα, βλ. σημ. 36.
57. βλ. G.T., σ. 256. Επίσης βλ. Νικολάου Σταυρινίδου, «Ανδρέας Μπαρότσης, ο προδότης του Μεγάλου Κάστρου», Κρητικά Χρονικά 1947, σ. 394.
58. βλ. G.T., σ. 274. Επίσης βλ. Νικολάου Σταυρινίδου, Η τελευταία περίοδος της πολιορκίας του Μεγάλου Κάστρου, Ηράκλειο, 1979 σ. 12, σημείωση 1.
59. J. der Hammer, Histoire de l' Empire Ottoman Depuis son Origine Jusqu'à nos Jours. Paris, Londres, S. Petersbourg, 1838, τόμος 10, σελ. 105.
60. Δεν γνωρίζω ποιο ακριβώς είναι το βιβλίο αυτό. Πάντως ο συγγραφέας της G.T. το γνώριζε και παραπέμπει σ' αυτό. βλ. G.T., σσ. 197, 198. Το αναφέρει και ο Βασ. Ψυλλάκης που σημειώνει ως εξής τον ακριβή τίτλο: G.C. Bolomachi et H. Tazy, Précis de l' Histoire de Crète, Paris 1869.
61. Πρόκειται για το: La Comte Darn, Histoire de la République de Venise. Bruxelles, 1840. Επίσης βλ. G.T. σ. 132 και αλλού.
62. Το βιβλίο αυτό χρησιμοποιεί και ο Ζαμπέλιος. βλ. Σπ. Ζαμπέλιου, Ιστορικά..., σ.
63. Πρόκειται για τη γνωστή Descrizione dell' isola de Creta composta da Francesco Barozzi compilata nel 1577. Τη βρίσκουμε σε πολλά βιβλία της εποχής καθώς και στο: Ν. Σταυράκη, Στατιστική..., σ. 187.
64. Ο Σταυρινίδης τον αναφέρει ως Hüseyin Kâmi Hanlıen*. βλ. Ν. Σταυρινίδου, Η τελευταία περίοδος της πολιορκίας..., σσ. 12, 153. Ίσως γιατί δεν γνώριζε ακριβώς την τουρκική γραφή του ονόματος. Ο ίδιος δηλώνει αλλού ότι δεν είχε το εξώφυλλο του βιβλίου. (βλ. Ν. Σταυρινίδου, «Ανδρέας Μπαρότσης...», σ. 394). Υποθέτω ότι αναφέρεται στο ίδιο αυτό βιβλίο, για το οποίο γράφεται αυτό το άρθρο.
65. βλ. Παύλου Ν. Χαδироγλου, «Σημειώντες Τουρκοκρήτες», Κρητικά Χρονικά, 1972, σ. 474. Ο Χαδироγλου γράφει τα εξής: «Hanlyi Hüseyin Gami: Συγγραφέας του περί Κρήτης έργου Girid Târihi, Istanbul, 1288 (1871-72). Φαίνεται ότι λόγω της εκ Χανίων καταγωγής ονομάζεται Hanlyi (ο εκ Χανίων». Μάλλον δεν είχε δει ο συντάκτης του άρθρου το βιβλίο (διαφορετικά δεν μπορεί να εξηγηθεί το "Hanlyi" (Η περίπτωση του να πρόκειται για διαφορετικό βιβλίο δεν είναι πολύ πιθανή). Φαίνεται ότι ο συντάκτης του άρθρου δεν γνώριζε ούτε είχε στη διάθεσή του τη συγκεκριμένη έκδοση.
66. βλ. G.T. σ. 1.
67. Ήδη παραπέμπουμε σε ορισμένα, (σσ. 10, 12, 85 και σε πολλά άλλα σημεία).
68. βλ. G.T. σσ. 197, 198.
69. βλ. Ν. Σταυρινίδου, «Ανδρέας Μπαρότσης...», σ. 394.

* Οι φράσεις με τον αστερίσκο πρέπει να διαβαστούν με την τουρκική προφορά.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ Η ΖΩΗ ΜΕ ΤΟΥΣ ΓΕΡΜΑΝΟΥΣ ΚΑΤΑΚΤΗΤΕΣ

Κ. ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ - ΠΑΤΕΡΟΥ

Ήταν ένα Αυγουστιάτικο απομεινέριο του 1944. Ο ήλιος έκαιγε. Τα τζιτζίκια λαλούσαν ασταμάτητα κι ενοχλητικά κι οι μυίγες είχαν γίνει μαστίγες μέσα κι έξω απ' τα σπίτια. Λίγο πριν, είχε τελειώσει το συσσίτιο που μοίραζαν στο χωριό, από τρόφιμα του Ε.Ε.Σ. Στην αράδα ήταν τα παιδιά του σχολείου την ώρα που ετοιμάζονται για την γυμναστική των, όλοι οι ηλικιωμένοι του χωριού με τα τενεκεδένια κονσερβοκούτια, περίμεναν να παραλάβουν μια μερίδα φαγητού. Συνήθως ήταν πληγούρι ή ρεβίδια, αλλά υπήρχε πάντα το λάδι και το φαγητό τρωγότανε.

Στην τροφή των χωριανών βοηθούσε τώρα πια και η καλλιέργεια του λειβαδιού με τα λαχανικά και τις πατάτες. Τα αμπέλια έδιναν το γλυκό σταφύλι και οι μηλιές με τις σκληριές όψιμες στα ορεινά, αποτελούσαν μια ελπίδα αντοχής. Όμως εκείνο που πονούσε ήταν η έλλειψη του ψωμιού και του ρουχισμού. Οι άνθρωποι ανεβοκατέβαιναν στα βουνά, βόσκοντας ότι ζωντανά τους είχαν μείνει και με τα λάστιχα απ' τις ρόδες των αυτοκινήτων, τα κατάφερναν να μην είναι ξυπόλυτοι. Τα καλοκαιρινά φορέματα εμάς των γυναικών, πολλά καμωμένα από αλεξιπτωτα βαμμένα, είχαν αρχίσει να λιώνουν. Τρέμαμε στη σκέψη πως θα περάσουμε άλλο χειμώνα με το φοβερό κρύο, γιατί και τα παλτά μας από εγγελέζικες κουβέρτες, μας αποχαιρετούσαν. Είχαμε περάσει τρία ολόκληρα χρόνια σ' αυτή την κατάσταση και δεν βλέπαμε την ώρα της απελευθέρωσης. Τα μηνύματα ωστόσο με τον ασύρματο μας έδιναν φτερά, γιατί είχε γίνει η μεγάλη απόβαση κι ο πόλεμος στην ουσία είχε κριθεί. Οι Γερμανοί όμως φρόντιζαν να μένουν πάντα ατάραχοι και περήφανοι. Στα έργα που έφτιαχναν είχαν επιτάξει πολλούς χωριανούς με αμοιβή λίγο ψωμί από μαύρο σικαλίσιο αλεύρι. Η βεβαιότητα ότι θα κέρδιζαν τον πόλεμο τελικά με τα ατομικά όπλα του Βέρνερ φον Μπράουν, τους είχε εμψυχώσει κι ακολουθούσαν να φέρονται σκληρά όπως και στην αρχή.

Εκείνο λοιπόν το απόγευμα στην λαύρα του καλοκαιριού, κάτω από τον ίσκιο μιας φουντωτής μουριάς που την είχαν ξαλαφρώσει απ' τον καρπό της τα παιδιά πολύ πριν ωριμάσει, καθόταν να ξεκουραστούν παίρνοντας μια ανάσα, ως να στεγνώσουν τα ρούχα που είχαν απλώσει εκεί δίπλα, δύο χωριανές φιλενάδες, η Αθηνά κι η Δέσποινα, αρχίζοντας όπως κάθε φορά ψιλή κουβέντα.

Ήταν γυναίκες ηλικιωμένες φαμελήτρες, κι από χρόνια έθρεφαν με βάσανα και κόπους τα ορφανά

των. Είχαν αναλάβει την υπηρεσία να πλύνουν τα ρούχα των Γερμανών. Η δουλειά αυτή βοηθούσε να προμηθεύονται μερικά πράγματα. Λίγο σαπουνί και τα υπόλοιπα από τα φαγητά του καθημερινού συσσιτίου του Γερμανικού λόχου. Η Δέσποινα ήταν μια ψηλή μελαχροινή γυναίκα, γεροδεμένη, αγέλαστη, με βαθιά-βαθεία δεμένο στο κεφάλι το μαύρο της τσεμπέρι. Η Αθηνά ήταν μια μικροκαμωμένη μαριόλα, που έκανε και τη καφετζού σε ώρα ανάγκης. Από καιρό έλεγε στην φιλενάδα της ότι έβλεπε στο φλυτζάνι του καφέ ένα δέμα νάρχεται. Αγαπούσε πολύ τον καφέ κι οι Γερμανοί έπιναν καβουρτισμένο άλεστο καφέ κι ύστερα έδιναν τους βρασμένους κόκκους, στεγνούς φυσικά, με αντάλλαγμα αυγά ή πατάπτες. Έτσι η Αθηνά κάθε τόσο έκανε την ανακοίνωση για το δέμα που τάχατες έβλεπε στον καφέ. Η Δέσποινα την κοίταζε ειρωνικά και φαρμακωμένα.

— Δεν λες κακομοίρα μου να μπορούσες να βρεις μια πήχυ πανί, να ντύσεις την γυμνια σου, μόνο περιμένεις δέματα!

Εί, αυτό θάναί είπε η Αθηνά και χασκογέλασε. Έκανε ένα πονηρό μορφασμό κλείνοντας και το ένα μάτι κι ύστερα αποφάσισε να πει την σκέψη της.

— Μωρή Δεσποινιά, από καιρό το σκέφτομαι μα ανατρίχιαξα και δεν σου τόπα. Να, δηλαδή, σκέφτηκα μήπως το πάρεις ανάποδα και σου κακοφανεί ή φοβηθείς κι ύστερα πράμα δεν γίνεται. Γδυμνοί είμαστε μωρή και τα παιδιά μας εφτάγδυμα. Δυο κουρέλια σκεπάζουν τα κορμιά των. Από μέσα δεν φορούν έλεος.

Τα υποκάμισα τα μετρούν οι κακοθάνατοι οι Γερμανοί. Τα εσώρουχα το ίδιο. Τα σεντόνια επίσης. Εμείς όμως πρέπει να βρούμε τρόπο να ντύσουμε τα κοπέλια μας. Θάρθει κι ο φτερινός χειμώνας κι αυτοί καλά κάθονται. Εμείς όμως θα νετάρουμε από την πείνα, αλλά και την γδύμνια...

— Εί κι ήντα θέλεις κακομοίρα, να πούμε πως εχάσαμε τα ρούχα; Θα μας κρεμάσουν την ίδια ώρα!...

— Εγώ τόξερα πως είσαι βαρυνούσα Δεσποινιά μου, μα είναι κι άλλος τρόπος... Δηλαδή; ρώτησε γνοιασμένη η Δεσποινιά.

— Να, είπε η Αθηνά. Τα σεντόνια έχουν ραφή στην μέση. Εμ μπορούμε να ξηλώνουμε το ένα φύλλο και στο μέτρημα τα σεντόνια θάναί πάλι το ίδιο, μόνο στενότερα. Άντρες είναι δεν θα το βρουν.

Σαν νάχεις δίκαιο π' ανάθεμά σε, αν θέλεις κιόλας.

Για να δούμε.

Ο ζεστός αέρας φυσούσε τα ρούχα επάνω στα σκοινιά και τα στέγνωσε. Πολύ γρήγορα κι οι φιλενάδες με ανυπομονησία ξεκρέμασαν ένα σεντόνι. Περιεργάστηκαν την ραφή είδαν πως ξηλώνεται κι αποφάσισαν να δράσουν.

Προσεκτικά με υπομονή εξήλωσαν κάθε μια από ένα σεντόνι και πήρε το ένα φύλλο, που ήτο κάπως στενότερο του άλλου.

Η επιχείρηση εκείνη τη μέρα έφθασε ως εκεί. Πήγαν στα σπίτια τους έκοψαν τα κομμάτια και έφτιαξαν στα παιδιά των δυο-τρία εσώρουχα. Το ύφασμα των σεντονιών ήτο δύο ειδών: Το ένα βαμβακερό συνηθισμένο. Το άλλο ήτο σαν λινό κι οι Γερμανοί έλεγαν ότι είχε γίνει από ξύλο. Είχε ωραία εμφάνιση, κάπως βαρύτερο του βαμβακερού και μέσα σχημάτιζε μικρούς κόμβους. Τέτοια υφάσματα δεν ήσαν τότε σε μας γνωστά. Την άλλη μέρα σ' ένα μικρό ανώγειο κάτω απ' το οποίο είχαν την αποθήκη ιματισμού του λόχου των οι Γερμανοί, ο Φρίτς και ο Κάρλ σαν αποθηκάριοι, περίμεναν να παραλάβουν τα πλυμένα ρούχα.

Η Αθηνά με τη φιλενάδα της έφεραν τα ρούχα όπως κάθε φορά και στάθηκαν διστακτικές έξω από τη πόρτα.

— 'Ωφου! μαύρη μοίρα μας και το νοιώσανε είπε η Δέσποινα που να όψεσαι μωρή και πήρες και μένα στο λαιμό σου.

— Σώπα χαμπάρι δεν παίρνουνε. Το νούμερο είναι το ίδιο της αποκριθηκε η Αθηνά.

— Έμπα πρώτη ξανάπε η Δεσποινιά, που άρχισε κιόλας να χάνει το χρώμα της.

Η Αθηνά επιστράτευσε όλη την τόλμη της και χτύπησε την πόρτα. Ο Καρλ άνοιξε και κατηφής όπως πάντοτε χωρίς κουβέντες και καλημερίσματα, έκανε νεύμα να περάσουν. Έβγαλε προσεκτικά τα ρούχα από τις κόφες, τα μέτρησε κατά είδη, τα τοποθέτησε σ' ένα πάγκο και της είπε: gut (καλά). Έβγαλε κατόπιν και τους έδωσε από τρόφιμα δυο σικαλίσια ψωμιά και δυο κονσέρβες κρέας για την κάθε μια, όπως κάθε φορά.

Μόλις βγήκαν έξω έκαναν τον σταυρό τους, δίπλα ήταν η εκκλησία της Παναγίας και κάπως ηρέμησαν.

Στην επόμενη πλύση δεν ξηλώσανε κανένα σεντόνι. Περίμεναν υπομονετικά να περάσουν λίγες μέρες. Ο καιρός περνούσε, είδαν ότι δεν έγινε η πράξη τους αντιληπτή κι εθεώρησαν καλό να επαναλάβουν το σεντονοξήλωμα.

Είχανε ξηλώσει κάμποσα σεντόνια και πάντα προσέχανε να παίρνουν το στενό κομμάτι. Όμως μια μέρα η Αθηνά έβγαλε καλύτερη απόφαση.

Μωρή, Δεσποινιά, είπε: Βλέπεις τα παντέρμα τούτα τα σεντόνια; Θαρρείς και μεταξωτά είναι. Κι έδειξε τα παράξενα γι' αυτές υφάσματα. Η αλήθεια είναι πως είναι ένα καμάρι είπε κι η άλλη.

— Θεόψυχά μου, των σκύλων των αξιωματικών θάναι είπε η Δεσποινιά. Τι λες ξαναλάλησε η Αθηνά. Παίρνομε κι απ' αυτά κανένα κομμάτι;

Αν πάρομε, θα πάρομε μόνο ένα, να το κάνουν οι κοπελιές μας μαξιλαροθήκες για προικιό, απάντησε η Δεσποινιά. Αλλά το πράγμα δεν έμεινε στο ένα.

Στο πρώτο πλύσιμο μετά δεν έχασαν καιρό. Ξήλωσαν δυο σεντόνια λινά και πήρε κάθε μια τους από ένα κομμάτι. Έπειτα από λίγο διάστημα τα ίδια και συνέχεια. Αυτά τα σεντόνια είχαν δυο ίσα κομμάτια ύφασμα με ραφή στη μέση. Μαζί τα δυο κομμάτια έκαναν ένα σεντόνι άνετο. Αλλά με το ένα κομμάτι το σεντόνι έμεινε αισθητά στενό.

Δεν πέρασαν λίγες μέρες και οι κάτοικοι των σεντονιών, άρχισαν να συζητούν, γιατί τα σεντόνια τους είναι τόσο στενά που δεν σκεπάζονται. Έγινε μεγάλη συζήτηση και αισθητή αναστάτωση. Άνοιξαν την αποθήκη κι άρχισαν να ξεδιπλώνουν τα σεντόνια και να τα μετρούν. Όσα ήσαν αζηλωτα είχαν κανονικό φάρδος. Τα άλλα ήταν τελείως στενά και το γάζωμα στη μέση φανέρωνε τη πράξη, καθώς ήταν ξηλωμένο.

Εκάλεσαν αμέσως τις πλύστρες αλλά εκείνες αρνήθηκαν το φταιξιμό τους. Τις κράτησαν αμέσως και στη συνέχεια έκαναν έρευνα στα σπίτια των. Από τα εσώρουχα που είχαν ράψει δεν έβγαζαν συμπέρασμα. Αλλά για κακή τους τύχη, βρέθηκε στο σπίτι της Αθηνάς κι ένα κομμάτι από το λινό που φύλαγαν για το προικιό.

Τι να κάνουν μετά. Το πράγμα ήταν φανερό κι εκείνες πονηρές καθώς ήταν, ζήτησαν συχώρεση επικαλούμενες την γύμνια των παιδιών τους.

Οι Γερμανοί όμως δεν ξέρανε από τέτοια.

Την επομένη σ' ενός μεγάλου φορτηγού την καρότσα καθισμένες κοντά-κοντά μ' ένα μπογαλάκι κάθε μια στα πόδια της, τραβούσαν όπως μάθαμε για τις φυλακές της Αγιάς.

Είχαν κατεβάσει βαθιά-βαθιά τα τσεμπέρια των κι όπως ξεκινούσε το αυτοκίνητο η Αθηνά δεν κρατήθηκε και φώναξε του Γερμανού, που τις είχε συνοδεύσει ως εκεί:

«Ο θεός να δώσει και να μην σώσετε να πάτε στα σπίτια σας». Κάτι κατάλαβε ο Γερμανός, αλλά όσοι έτυχαν εκεί δεν μίλησαν. Ένας μόνο του εξήγησε πως οι κρατούμενες τον αποχαιρετούσαν. Έδειξε ότι δεν το πίστεψε, αλλά έφυγε σκεπτικός χωρίς άλλα επεισόδια.

Η ποινή των δύο γυναικών, εμάθαμε ότι ήτο 6 μήνες, αλλά λόγω της εξέλιξης των πολεμικών γεγονότων δεν έμειναν τόσο διάστημα φυλακισμένες. Η τιμωρία τους πάντως ήτο η επικριέστερη απ' όσες μπορούσε να τους επιβληθεί, δίδοντας κάποια αφορμή. Είχαν αρχίσει ως φαίνεται να βλέπουν τον κατήφορο που είχε πάρει η πολεμική των δραστηριοτήτων.

Οι δυο φιλενάδες έχουν προ πολλού πεθάνει. Ήσαν κι αυτές θύματα μέσα στα τόσα άλλα που γνώρισαν την πείνα, τη στέρηση, τον φόβο, την αγωνία της επιβίωσης, όπως όλοι οι σκλαβωμένοι λαοί, πληρώνοντας τόσο ακριβά την παράλογη πολεμική επιχείρηση του Γ' Ράιχ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΘΑΣ

Μ. ΤΖΕΡΑΚΗ - ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

Μια καταυγάζουσα μορφή με τα έργα της οποίας ασχολήθηκαν κι επήραν πηγές για αναρίθμητες ιστορικές εργασίες των, δικοί μας και ξένοι ιστοριοδίφες, είναι ο Κωνσταντίνος Σάθας.

Ειδικότερα ο Κωνσταντίνος Σάθας για μας τους Κρητικούς είναι ο άνδρας που έδωσε την πρέπουσα θέση στη δημοτική γλώσσα της Κρήτης κι εφώτισε τον πνευματικό κόσμο για τη συμβολή της σκλαβωμένης Κρήτης στα γράμματα.

Για τον λόγο αυτό νομίζω πως σαν ανηψιά του («εξ αγχιστείας», ήταν αδελφός της πεθεράς μου), μπορεί να δώσω άγνωστα κι αδημοσίευτα ως τώρα στοιχεία της βιογραφίας του, όπως τάκουσα από τις αντραδέλφες μου, που η τελευταία πέθανε το καλοκαίρι του 1967.

Ο Κωνσταντίνος Σάθας ήταν γυιός του Νικολάου Σάθα κι εγεννήθηκε στην Αθήνα το 1842. Ο πατέρας του ήταν δικηγόρος κι η μητέρα του κόρη Λίτσικα. Γι' αυτό κι ο Κ. Σάθας το πρώτο του έργο «*Το χρονικό του Γαλαξειδίου*» το αφιερώνει στους τρεις θεούς του που ήσαν γιατροί σπουδασμένοι στη Γερμανία. Ο Νικόλαος Σάθας επαντρεύτηκε στην Οθωνικήν εποχήν κι η γυναίκα του ήταν κόρη ιερέως των πρώτων Βασιλέων, γι' αυτό και όλα τα παιδιά του έμαθαν τα «ΠΑΥΑΡΕΖΙΚΑ», όπως λέγανε τότε τα Γερμανικά.

Ο Κωνσταντίνος Σάθας δεν ήταν ο πρεσβύτερος γυιός. Στη μεταπολίτευση ο πατέρας του επούλησε σημαντικά κτήματα στην Αθήνα κι εγύρισε πίσω στον τόπο καταγωγής του, το Γαλαξείδι. Φαίνεται ότι ευκορούσε γιατί έστειλε τον γυιό του, Κωνσταντίνο Σάθα, να σπουδάσει γιατρός στο Παρίσι. Και είναι γνωστόν πως την εποχή εκείνη τα ταξίδια κι οι σπουδές στην «Εσπερία» (εξωτερικό) δεν ήταν για τον καθένα. Ίσχυε κυριολεκτικώς το ρητόν «ού παντός πλείν εις Κόρινθον» και εν προκειμένω, εις Εσπερίαν.

Ενώ λοιπόν είχε γυρίσει κάποιο καλοκαίρι για τις διακοπές του στο πατρικό σπίτι κι έκανε ένα μοναχικό περίπατο έξω από την πολίχνη, το Γαλαξείδι, εκάθισε να ξεκουραστεί στο πεζουλάκι ενός ερημοκκλησιού. Κάποια πέτρα κατακύλησε, άλλη κουνήθηκε έτσι καθώς ο Κωνσταντίνος Σάθας προσπαθούσε να κάμη ισιάδα για να καθίσει και ξάφνου βλέπει ένα βιβλιαράκι μικρού σχήματος, σάπιο κι κατακουρελιασμένο να ξεπροβάλει.

Όπως λέει ο ίδιος στον πρόλογο του «Χρονικού του Γαλαξειδίου» φαίνεται πως το χειρόγραφο ήταν κρυμμένο σε κάποια κρύπτη κάποιου τοίχου και όταν έγινε ο σεισμός του 1862 κι έπεσε ο τοίχος καταχώστηκε κι η τύχη τόφερε να το βρει ο Κ. Σάθας, να το μελετήσει και να κινηθεί από το χειρόγραφο αυτό, να επιδοθεί σε ιστορικές μελέτες, παραιτώντας την ιατρική επιστήμη για την οποία, φαίνεται, δεν αισθανόταν καμιά κλίση.

Πόσα παιχνίδια, αλήθεια, δε σκαρώνει αυτή η θεά ή αυτός ο δαίμονας που λέγεται τύχη. Τέτοια που σε κάνει πολλές φορές να πιστεύεις, στη ζωή, ενώ ξεκινάς με την πυξίδα σου στραμμένη στο βορρά τα κύματα και οι άνεμοι θα σε πετάξουν όπου θέλουν αυτοί.

Ευτυχώς όμως, για μας, τον Κ. Σάθα, τον έσπρωξε η θεά ή ο δαίμονας ΤΥΧΗ σε λιμάνια που ήταν απάνεμα αλλά κι εγκαταλειμμένα. Στη μελέτη της ιστορίας της Ελλάδος και ιδίως της Κρήτης στα χρόνια των Ενετικών χρόνων. Για πενήντα χρόνια ο Κωνσταντίνος Σάθας πηγαινορχότανε στα αρχεία της Βενετίας, της Γένοβας, της Πίζας, τη Φλωρεντίας, του Παρισιού, του Μιλάνου και της Νεάπολης, μαζεύοντας και τακτοποιώντας πολύτιμο ιστορικό υλικό αδημοσίευτο και άγνωστο κι από πρωτότυπες πηγές, ως από εκθέσεις βασιλών, προβλεπτών, διοικητών, ναυάρχων, στρατηγών και ιερωμένων αποκαλύπτοντας έτσι άγνωστες αλλά σημαντικές εθνικές μας περιπέτειες. Ο Κωνσταντίνος Σάθας είναι από τους πρώτους λογίους που εκτίμησαν την δημοτική κρητική γλώσσα. Να τι γράφει σχετικά στα προλεγόμενά του στο Κρητικό θέατρο:

«*Η ποίησις και ιδία το θέατρον των Κρητών αντιπροσωπεύονται υπό αρκετών μνημείων, τοιαύτα όμως πλειότερα και τελειότερα ήθελον υπάρχει αν δυστυχώς και παρά τοις λογίοις των νησιωτών τούτων δεν επεκράτει η παλαιά βυζαντινή παράδοσις της περιφρονήσεως της εθνικής γλώσσης και της απομιμήσεως της παλαιάς μετρικής, δια τον λόγον τούτον βλέπομεν μέχρι τινός καλλιεργούμενην την αληθήν ποησιν υπό μόνου του λαού, μέχρις ου η καλαισθησία των Κρητών αποστείλασα το βάρος του σχολαστικού φορτίου ανεγνώρισεν ως μόνην ποιητικήν γλώσσαν την του Χορτάτη και Κορνάρου.*»

Αλλά ας δούμε μερικά από τα αποσπάσματα μιας τραγωδίας που πιθανώς είχε γραφτεί μετά τον πόλεμον και την πολιορκίαν της Κρήτης από τους Τούρ-

κους (1η Μαΐου 1669). Ο κρητικός λοιπόν Μαρίνος Ζάνης που εξιστορεί και θρηνεί τον θάνατον του Κατερίνου Κορνάρου γράφει:

*Πως το γροίκα η καρδιά κι έτρεμε το κορμί μου
Πώς θα να λάβγεις θάνατο ετότες Κατερή μου
Μα 'γω φιλώ το ρούχο σου, το αίμα σου θα χώσω
Να το κρατώ σε καύχηση εις όποια χέρια δώσω*

Κι ο Σάβας λέει πως όλα τα δράματα κι οι κωμωδίες είχαν βάση και μίμηση την Ερωφίλη και τον Ερωτόκριτο. Ακόμη από πολλά δράματα και κωμωδίες που βρήκε, νομίζει ότι υπήρχαν άλλα δράματα μεγαλύτερα ή καλύτερα που τα μιμήθηκαν μικροί κι ασήμαντοι ποιητές και δραματουργοί που όμως έχουν χαθεί. Με όλ' αυτά ο Σάβας υποπεύεται πως η πνευματική δημιουργία στην Κρήτη, παρά τη σκλαβιά των Ενετών, δεν εσταμάτησε και ότι αντίθετα την εποχή εκείνη, άνθισε στην Κρήτη και το θέατρο και η ποίηση που όμως ελάχιστα δείγματά της βρήκε ο ίδιος.

Στο μακρύ πρόλογό του του κρητικού θεάτρου παραθέτει αποσπάσματα συγκριτικά ιταλοφώνων έργων και κρητικών, γραμμένα ελληνικά και δεν διστάζει να φτάσει στο συμπέρασμα πως οι Ενετοί αντίγραψαν κι εμιμήθηκαν τους κρητικούς ποιητές κι ότι κι όταν ακόμη οι κρητικοί εμιμήθηκαν τους Ενετούς, τόπραξαν με πιο χαριτωμένο και ελκυστικό τρόπο, δίνοντας πιο ζωντανή μορφή στους ήρωές τους και τους συγχρόνιζαν χωρίς βερμπαλισμό.

Να πως το λέει ο ίδιος: «Και πιθανώς μεν νεώτεροι έρευναι να διαλύσωνι τας περί πρωτοτυπίας του Κρητικού Θεάτρου εικασίας μου, αλλά και αν τούτο αποδειχθή, πάλιν τα κρητικά δράματα θα μείνωσιν ως επιτυχείς των ξένων απομιμήσεις τοσούτον μάλλον συγγνωστέαι, όσο οι επί πλουσίων ποιηταί της νεωτέρας Ελλάδος μετά τινος δικαιώματος εδανείσθησαν ασθενή τινα μερίδα του προγονικού ταλέντου, το οποίον περιελθόν εις χείρας ευτυχεστέρων κατόχων εχρησίμευσεν ως βάσις του πνευματικού αυτών πλούτου. Αρχή της δραματικής ποιήσεως τότε των Ιταλών ήτο ουχί η πρωτοτυπία, αλλ' η επιτυχεστέρα των κλασικών απομίμησις, ο επιτυχέστερον τους κλασικούς μιμούμενος εθεωρείτο κατά τας τότε ιδέας, ο δοκιμώτερος των ποιητών. "Οι αρχαίοι είναι το κάτοπτρον άνευ του οποίου ουδέν δυνάμεθα να ιδώμεν" λέγει εις των μάλλον πρωτοτύπων κωμικών της 16ης εκατονταετηρίδος. Και κατωτέρω: "Καθά παρατηρεί Γάλλος περιηγητής οι δυστυχεές ημών πατέρες δεν έψαλλον βεβακώς ως οι παλαιοί, ουχ' ήττον όμως έψαλλον έτι, εν όσοω δε και ημεές ως εκείνοι ψελλίζομεν, δεν έχομεν το δικαίωμα να περιφρονώμεν τα σεβάσματα των πατέρων μας ψελλίσματα, μιμούμενοι την αγροικίαν των οψιπλούτων, αφού ούτε οψιπλούτοι δυνάμεθα να ονομασθώμεν έτι».

Με τα τελευταία αυτά λόγια ο Σάβας υποστηρίζει ότι κάθε τι που διασώθηκε και είχε γίνει κατά τους σκοτεινούς εκείνους χρόνους που η σκλαβιά εμαύριζε τη ζωή και το πνεύμα των κρητικών είναι άξιο σεβασμού σαν ιερόν κειμήλιον και δεν πρέπει να το

περιφρονούμε, έστω κι αν αργότερα πνευματικώς εγίναμε πλουσιώτεροι, αν εγίναμε.

Ο Κωνσταντίνος Σάβας έζησε σε μεγάλη ένδεια. Για να ζήσει τα τελευταία του χρόνια επουλούσε χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του. Το κράτος, με τη γραφειοκρατία του δεν μπόρεσε να του βγάλει σύνταξη όσο ζούσε. Αλλά ούτε και στη γυναίκα του έδωσε. Κι οι δυο πεθάνανε πρωτύτερα. Ο μεν Κ. Σάβας το 1914 στο Παρίσι, καθώς λίγο αργότερα και σύζυγός του.

Στις 19 Σεπτεμβρίου 1981 με πρωτοβουλία της Κοινότητας Γαλαξειδίου σε συνεργασία με το Σύνδεσμο Γαλαξειδιωτών μεταφέρθηκαν — επί τέλους — τα οστά του Κωνσταντίνου Σάβα και της συζύγου του στο Γαλαξείδι. Το γεγονός ότι πλαισιώθηκε με πολλές εκδηλώσεις, είχε εκδοθεί ειδικό πρόγραμμα και παρέστη και ο τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας κ. Κωνσταντίνος Τσάτσος, συγγενής της συζύγου του Κωνσταντίνου Σάβα. Η Χαρίκλεια σύζυγος Κ. Τσάτσου, όπως με είχε πληροφορήσει με επιστολή του ο Αλέξανδρος Γ. Τσάτσος ήταν θεία τους εξ αίματος, ο δε Κωνσταντίνος Σάβας μεγάλος θείος (δηλαδή αδέρφια των παππούδων τους) εξ αγχιστείας.

Στο ίδιο γράμμα του ο Αλέξανδρος Γ. Τσάτσος μου γράφει ότι τα λείψανα Κ. Σάβα ευρίσκοντο εις τάφον ιδιοκτησίας του πατρός του Γεωργίου Ι. Τσάτσου, του St. Quen της πόλεως των Παρισίων και τούτο διότι τον Μάιον του 1914 ήτο ο μόνος συγγενής ο ευρισκόμενος εν Παρισίοις και μεριμνήσανε δια την κηδείαν και ταφήν του Σάβα (επιστολή του Αλ. Γ. Τσάτσου εξ Αθηνών με ημερομηνίαν 29 Σεπτεμβρίου 1981)..

Η επιστολή μου εστάλη γιατί είχα γράψει ότι η σύζυγος του Σάβα ήταν Τσάτσου σε αθηναϊκήν εφημερίδα και μ' επληροφορήρησε ο Αλέξανδρος Τσάτσος, ότι ήταν το γένος Ιωάννου Κ. Μάγκου και είχε γεννηθεί (η Χαρίκλεια) στην Ερμούπολι της Σύρου, αλλ' ήτο καταγωγής εκ Χίου, όπως γράφει.

Επίσης ότι ο πατέρας του ακαδημαϊκού και τέως Προέδρου της Δημοκρατίας Δημήτριος κι ο πατέρας του Αλέξανδρου, Γεώργιος, είχαν νυμφευθεί δύο πρώτες εξαδέλφες κι έτσι με τον Κωνστ. Δ. Τσάτσον, ο Αλέξανδρος ήτο πρώτος εξαδέλφος από πατέρα και δεύτερος εξαδέλφος από μητέρα.

Αλλά προς αποφυγήν περαιτέρω περιπλοκών συγγενείας παραθέτω ολόκληρη την επιστολή του Αλεξάνδρου Γ. Τσάτσου (που είναι απάντηση στην παρακάτω δική μου σε αθηναϊκήν εφημερίδα):

Πρώτον η επιστολή μου προς την αθηναϊκήν εφημερίδα:

Ο ιστορικός Κ. Σάβας

Με μεγάλην συγκίνησην επληροφορήθηκα από το φύλλον σας της 20/9/81 (αριθ. 4606, Κυριακή, δεύτερα σελίς) την εκδήλωσιν για τον ιστορικόν-μεσαιωνοδίφην ΚΩΝ. ΣΑΘΑΝ, που έγινε με φροντίδα των

κ.κ. Κ. και Αλ. Τσάτσου, συγγενών της συζύγου του Κων. Σάθα, που ήτο το γένος Τσάτσου.

Ο ακούραστος αυτός μελετητής των μεσαιωνικών αρχείων δεν απέκτησεν κατ' ευθείαν απογόνους, οι μόνον δε εξ αίματος (αλλ' εκ πλαγίων) συγγενείς του ήταν τα τρία τέκνα της αδελφής του Κονδύλως, που είχε παντρευθή, τον επίσης Γαλαξειδιώτη, Κων. Βλασσόπουλον, πλοιοκτήτην της τότε εποχής.

Τα τέκνα της Κονδύλως Σάθα-Βλασσόπουλου ήσαν ένας υιός, ο Χαράλαμπος Βλασσόπουλος, του οποίου είμαι η δεύτερα σύζυγος, και δύο θυγατέρες, η Αικατερίνη (θανούσα το 1957, 81 ετών) και η Ευθυμία ήτο και αξιόλογος ζωγράφος, με ιδιαίτεραν επίδοσιν στην ανθογραφίαν, υπέγραφε δε τα έργα της (είχε κάνει πολλές εκθέσεις στον Παρνασσό) με το όνομα: ΕΥΘΥΜΙΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΑΘΑ.

Από τον σύζυγό μου (που πέθανε το 1943) και τις ανδραδέλφους μου, είχα ακούσει ότι ο μακαρίτης, εκ μητρός θεϊός των, Κων. Σάθας, άφησεν πολλήν και αξιόλογον εργασίαν αδημοσίευτον.

Αυτά, για περισσότερη ενημέρωση, σε ό,τι αφορά τον εξαίρετον αυτόν άνδρα που, από ιατρός που εσπούδαζε και από ένα τυχαίο περιστατικό, ορμήθηκε κι επιδόθηκε στις ιστορικές μελέτες με τόσον ζήλον.

Μ. ΤΖΕΡΑΚΗ - ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ
Λαογράφος του Ραδιοφ. Σταθμού Χανίων
Μπονιάλη 11, Χανιά Κρήτης

Δεύτερον η επιστολή του Αλεξάνδρου Γ. Τσάτσου:

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Γ. ΤΣΑΤΣΟΣ

Αθήναι, 29 Σεπτεμβρίου 1981

Κυρίαν Μ. Τζεράκη-Βλασσόπουλου
Μπονιάλη 11
Χανιά, Κρήτην

Αξιότιμος Κυρία,

Υπέπεσε εις τήν προσοχήν μου επιστολή σας προς εφημερίδα, σχετικώς με τον Κωνσταντίνον Ν. Σάθαν.

Πρός διόρθωσιν άνακριβειών τινών σās γνωρίζω ότι:

α) ή σύζυγος του Κ. Ν. Σάθα ήτο ή Χαρίκλεια, τό γένος Ιωάννου Κ. Μάγκου, γεννηθείσα εν Έρμουπόλει Σύρου, καταγωγής εκ Χίου.

Τέκνα του Ιωάννου Κ. Μάγκου ήσαν ό Κωνσταντίνος, πάππος μου εκ μητρός, ή Φραγκίσκη, γιαγιά του εξαδέλφου μου Κωνσταντίνου Δ. Τσάτσου και δύο έτεραι θυγατέρες ή Μαρούκω Αδ. Πετρίτση και ή Πολυξένη Γεωργίου Πετρίτση.

Ούτω ή Χαρίκλεια δέν ήτο Τσάτσου.

Ο πατήρ του Κωνστ. Δ. Τσάτσου Δημήτριος και ό πατήρ μου Γεώργιος είχαν νυμφευθή δύο πρώτας εξαδέλφας, ούτως ώστε με τον Κ.Δ. Τσάτσον είμαι και πρώτος εκ πατρός εξαδέλφος και δεύτερος εξαδέλφος εκ μητρός.

Η Χαρίκλεια Κ. Σάθα ήτο μεγάλη μας θεία εξ αίματος, ό δέ Κ. Σάθας μεγάλος θεϊός εξ άγχιστίας.

β) εν τή προσπάθειά μου νά επαναπατρίσω τά όστά όλων των μελών της οίκογενείας μας τα όποια τυχόν είναι εις νεκροταφεία του έξωτερικού, έμερίμνησα και διά τήν άνακομιδήν των λειψάνων του Κ. Σάθα, διά τά όποια ούδέποτε επέδειξε παρά τά σήμερον λεγόμενα ούδεις όποθενδήποτε ενδιαφέρον.

Τα λείψανα του Κ. Σάθα εύρίσκοντο εις τάφον ιδιοκτησίας του πατρός μου Γεωργίου Ι. Τσάτσου, του St. Quen της πόλεως των Παρισίων και τουτο διότι τον Μάϊον του 1914 ήτο ό μόνος συγγενής ό εύρισκόμενος εν Παρισίοις και μεριμνήσας διά τήν κηδείαν και ταφήν του Σάθα.

Ότε πρό έτους έγένετο ή έκταφή και ή άνακομιδή και μεταφορά εις Αθήνας, έγνώρισα εις τήν Κοινότητα Γαλαξειδίου ότι έσκόπευα νά μεταφέρω τά λείψανα εις Γαλαξίδι.

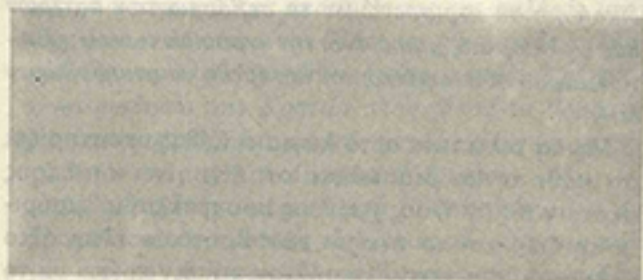
Έκτοτε και μόνον έκτοτε ήρχισε νά διαπιστοϋται ενδιαφέρον της Κοινότητος και του εν Αθήναις Συλλόγου Γαλαξειδιωτών, αλλά επειδή έπρεπε νά όμονοήσουν εις τό ποίος θά όργάνωνε τήν τελευτήν του εν Γαλαξειδίφ ένταφιασμού, έφθάσαμεν εις τήν 15.9.81, διότι εν τω μεταξύ άπέθανεν ό Πρόεδρος του εν Αθήναις Συλλόγου και ούτω έλύθη τό θέμα.

Αυτά προς διόρθωσιν και συμπλήρωσιν των πληροφοριών σας.

Μετά τιμής,
Α.Γ. Τσάτσος

Η Γαλλική Ακαδημία είχεν απονείμει στον Κωνστ. Σάθαν το 1878 όταν ο Σάθας ήταν 36 ετών, το ανώτατον χρυσούν παράσημον των Ακαδημαϊκών Δαφνών, τιμή που σπανίως απονέμεται εις επιφανείς ανθρώπους των γραμμάτων.

Πολλά έχει κανείς να γράψει για τον Κωνστ. Σάθαν, αλλά εμείς περιοριζόμαστε σ' αυτά τα λίγα, γιατί σκοπός μας δέν ήτο η βιογράφησή του, αλλά η συμβολή του, έστω και με συντομία, σε ό,τι αφορά την Κρήτη.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ:

Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤΟ ΛΕΙΒΑΔΑ ΣΕΛΙΝΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ

ΣΤΑΥΡΟΥ ΝΙΚΟΛ. ΜΑΔΕΡΑΚΗ

Η Κρήτη αποτελεί αναμφισβήτητα ένα πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο, σημαντικό στην περίοδο της Ενετοκρατίας (1208-1669), όπου παρά την κυριαρχία του Ελλην. στοιχείου και της βυζαντινής τέχνης, ήταν επόμενο να μεταφυτευθούν και να συνυπάρξουν ιδέες, αντιλήψεις, αισθητικοί κανόνες, που ήλθαν από τη Δύση μαζί με τους Ενετούς αποίκους. Η συνύπαρξη αυτή ευνοήθηκε από τη συνύπαρξη και συμβίωση πάνω στο Νησί δύο κοινοτήτων, που καθεμιά θέλει να διατηρήσει και να επιβάλει στην άλλη τη δική της φυσιογνωμία. Ποιές ήταν όμως οι πνευματικές και καλλιτεχνικές ανταλλαγές ανάμεσα στις δύο κοινότητες το 13ο αι., αιώνα της στερεώσεως των Βενετών στην Κρήτη και συνεχώς πολέμων και επαναστάσεων, δεν έχουμε σαφή αντίληψη, γιατί οι γνώσεις μας της τέχνης της Κρήτης στον αιώνα αυτό είναι περιορισμένες, τα μνημεία σώθηκαν αποσπασματικά και φαίνεται, ότι μετά την συνθήκη Βενετών Καλλέργη (1299), τα παλαιότερα μνημεία πρέπει να ανακαινίστηκαν μαζικά για διάφορους λόγους. Ότι οι δύο κοινότητες δεν ήταν ερμητικά κλεισμένες στον εαυτό των και πάντοτε εχθρικές, παρά το ότι πολύ συχνά βρισκόταν αντιμέτωπες, κανείς δεν το δέχεται και ότι οι δύο κοινότητες δεν έπαισαν να ανταλλάσουν καλλιτεχνικές και πολιτισμικές αντιλήψεις το μαρτυρούν οι ενδείξεις, που έχουμε από τα μνημεία του 13ου αι., ήδη ύστερα από τα μέσα του. Είναι βέβαια φυσικό κάτι τέτοιο, αφού οι κατακτητές Ενετοί δεν ήταν καθόλου ξένοι με την βυζαντινή παράδοση, εφόσον η Ενετία μέχρι και τα τέλη του 14ου αι., αν όχι αργότερα ήταν κέντρο και της βυζαντινής τέχνης. Ερχόμενοι λοιπόν οι άποικοι στην Κρήτη βρισκόταν σ' ένα καλλιτεχνικό περιβάλλον γνωστό, πράγμα που διευκόλυνε και τις ανταλλαγές, που θα πρέπει να είχαν αρχίσει από την αρχή του 13ου αι. Όμως και οι Κρήτες δεν μείναμε ανεπηρέαστοι από τη μορφή της τέχνης της Δύσης, που έφτανε στο Νησί, τέχνη, που μόνο σε γενικές γραμμές και στηριζόμενοι στην γνώση της τέχνης, που κυκλοφορεί στη Δυτ. Ευρώπη, μπορούμε να πούμε ποια είναι. Τι πήραν όμως οι κρητικοί καλλιτέχνες από αυτή την τέχνη; Από πού ερχόταν η τέχνη και οι επιδράσεις, που δεχόταν και υιοθετούσαν οι Κρήτες; Από την Ιταλία μόνο ή και από άλλες περιοχές της Ευρώπης; Κατά μια πολύ μεταγενέστερη μαρτυρία του Φοσκαρίνι (στην Κρήτη από το 1574 μέχρι το

1577) στα Χανιά π.χ. υπήρχαν πολλές οικογένειες, που καταγόταν από προγόνους καθολικούς φράγκους, που στην εποχή του έγιναν ορθόδοξοι¹ και αυτή η πληροφορία δείχνει, έστω και έμμεσα, ότι εκτός τους Ενετούς και Ιταλούς γενικότερα και από άλλες εθνότητες της Ευρώπης είχαν έλθει στην Κρήτη. Κατά συνέπεια, αν και το θέμα θέλει έρευνα, στην Κρήτη και έργα τέχνης πέραν από την Ιταλία, πράγμα που διευκόλυνε και το εμπόριο. Υπάρχουν όμως και μνημεία, που μαρτυρούν αυτές τις ανταλλαγές και ποια είναι; Πότε πρωτοπαρουσιάζονται; Πού εντοπίζονται τα δάνεια; Στην εικονογραφία, το ύψος ή μόνο σε μερικές λεπτομέρειες δευτερεύουσες;

Μέχρι σήμερα το πρόβλημα εντοπιζόταν στο πρόβλημα της καταγωγής της Κρητικής Σχολής² και μόνο σποραδικές νύξεις γινόταν σε παλιότερες εποχές και οι αναφορές γινόταν σ' επιμέρους εικονογραφικά θέματα ή λεπτομέρειες³, που γινόταν γνωστές απ' όσα ερχόταν κατά καιρούς στο φως κατά τη μελέτη των μνημείων. Παρά το ότι η έρευνα σ' αυτή την κατεύθυνση δεν είναι συστηματική και η μελέτη των μνημείων της Κρήτης καθυστερεί και, κατά συνέπεια, είναι δύσκολο, αν όχι επικίνδυνο να οδηγηθούμε σε εσφαλμένα συμπεράσματα, να γίνει μια εργασία, που να καλύπτει σ' ολόκληρο το πλάτος και το βάθος του το θέμα των δυτικών επιδράσεων, σαν συμβολή στην παραπέρα έρευνα του θέματος παρουσιάζω τις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Λειβαδά Σελίνου, δεύτερο έργο του αγιογράφου, που ιστόρησε λίγα χρόνια παλιότερα την εκκλησία του Χριστού (Μεταμόρφωση) στα Τεμένια της ίδιας επαρχίας. Ο άγνωστος αυτός αγιογράφος, Έλληνας ασφαλώς, των δύο αυτών εκκλησιών του Νομού Χανίων δεν είναι μοναδικός, αλλά ένας από τους τέσσερεις πιθανώς ακόμη ανώνυμους αγιογράφους της Κρήτης, που παρουσιάζουν τις ίδιες τάσεις. Δεν αποκλείεται τρίτο έργο του ίδιου αγιογράφου να είναι οι τοιχογραφίες της εκκλησίας του Χριστού επίσης (Μεταμόρφωση). Ο αγιογράφος αυτός εργάζεται στο ανατολικό μισό της εκκλησίας, στο Κεφάλι Κισάμου στα 1320 ή λίγα χρόνια παλιότερα⁴.

Η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου και του Χριστού στα Τεμένια είναι από καιρό γνωστή⁵, μόνο όμως η πρώτη σώζει ακόμη μερικά την κτητορική της επιγραφή και τη χρονολογία της 1314/5 ή 1315/6, γιατί το

Εικ. 1. Άγιος Δημήτριος στο Λειβαδά: Το Μανδήλιο.

τελευταίο γράμμα της χρονολογίας δεν είναι βέβαιο αν είναι το «γ» ή το «δ», επειδή ο αγιογράφος χρησιμοποιεί μια ωραία μικρογράμματη γραφή, πολύ όμως δυσανάγνωστη, που διαβάζεται ακόμη δυσκολότερα εξαιτίας της κακής διατήρησης της επιγραφής. Οι τοιχογραφίες του Χριστού είναι πρώτο έργο του αγιογράφου, εκτελέστηκαν λίγα χρόνια παλιότερα και ήταν μερικά ασπρισμένες και καθαρίστηκαν πρόσφατα κι μερικά μόνο στο βόρειο τείχος, όπου τα θέματα, που αποκαλύφθηκαν ήταν γνωστά και πριν τον καθαρισμό, γιατί ο ασβέστης δεν ήταν πυκνός. Επειδή ύστερα από τον καθαρισμό των τοιχογραφιών αυτών δεν νομίζω ορθό να ασχοληθώ λεπτομερώς με την εκκλησία, περιορίζομαι στις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου και αναφέρομαι επιπροχάδην σε θέματα της εκκλησίας του Χριστού, που δεν ήταν ασπρισμένα και ξέρω πριν το 1970. Θεωρώ απαραίτητη αυτή την διευκρίνιση, γιατί μερικά κενά ίσως υπάρξουν στην εργασία αυτή και για λόγους δεοντολογικούς και να αποφευχθούν τυχόν παρεξηγήσεις.

Η μικρή, μονόχωρη, καμαροσκέπαστη εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, χωρίς σφενδόνιο, με δύο όμως μικρά τυφλά αψιδώματα στον άξονα των δύο μακρών τοίχων (διαστάσεις: 4,10 μ. μήκος, 2,23 πλάτος και 3,25 ύψος) ανήκει στον τύπο Α, 1 κατά την γνωστή κατάταξη⁶. Η εκκλησία βρίσκεται σε μια περιοχή, όπου πρέπει να υπήρχε παλιότερα ένας συνοικισμός

διαφορετικός από το Λειβαδά, όπως δείχνουν υπολείμματα σπιτιών γύρω από την εκκλησία, που φαίνονται βυζαντινής περιόδου. Πότε και γιατί εγκαταλείφθηκε ο συνοικισμός δεν ξέρουμε. Οι επιφάνειες της εκκλησίας για διακόσμηση είναι πολύ περιορισμένες και, όπως τα θέματα στην καμάρα είναι πάρα πολύ μεγάλα για την κλίμακα της εκκλησίας, κατά την παράδοση των μνημείων του 13ου αι., τα ιστορημένα θέματα είναι περιορισμένα. Το πρόγραμμα ακολουθεί σε γενικές γραμμές το συνηθισμένο των καμαροσκέπαστων εκκλησιών της Κρήτης χωρίς τίποτε το εντυπωσιακό, είναι δε λιτό και μάλλον πτωχό και σώζεται πολύ αποσπασματικά. Από τα θέματα της εκκλησίας μόνο λίγα σώζονται, ενώ για τα υπόλοιπα μόνο αναφερόμενοι σε άλλα κρητικά μνημεία μπορούμε να κάνουμε υποθέσεις. Στον ανατολικό τοίχο πάνω από την αψίδα σώζεται το Μανδήλιο μεταξύ του Ιωακείμ και της Άννας, κατά την παράδοση των Βενετών πιθανώς και του Νικολάου, αγιογράφου του ανατολικού μισού του Αγίου Γεωργίου στη Σκλαβοπούλα⁷. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας ο Παντοκράτορας και οι Βασίλειος και Χρυσόστομος, που συλλειτουργούν δεξιά και αριστερά του Αμνού. Η αψίδα έχει κτιστεί σε ύψος 70 εκ. σήμερα. Τίποτε περισσότερο δεν σώζεται στον ανατολικό τοίχο. Στο ανατολικό τρίτο της καμάρας σώζεται μερικά η Ανάληψη, τίποτε όμως κάτω από αυτή, και στη συνέχεια στο νότιο μισό της καμάρας η γέννηση και η Υπαπαντή, ενώ στο βόρειο

Εικ. 2. Άγιος Δημήτριος στο Λειβαδά: Ο Παντοκράτορας.

μιό της καμάρας μια ζώνη με πέντε μέταλλα, τον Σέργιο και Βάκχο και τρεις Προφήτες. Κάτω από αυτή την ζώνη ιστορήθηκαν τρία θέματα από το βίο του Αγίου Δημητρίου. Πιο κάτω βρίσκεται η κτητορική επιγραφή και δύο μέταλλα με τους αγίους Αναργύρους σε σχέδιο. Χαμηλά στο βόρειο τοίχο σώζονται σε σχέδιο οι Κωνσταντίνος και Ελένη, δυτικά του αψιδώματος, ενώ στο αψιδώμα θα εικονιζόταν ο Άγιος Δημήτριος έφιππος, δεν σώζεται όμως τίποτε σχεδόν. Ανέναντι από τους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη, στο νότιο τοίχο, σώζονται οι Άγιοι Γεώργιος και Θεόδωρος ο Τύρων σε σχέδιο, όρθιοι, με τα δόρατα λοξά μπροστά από το στήθος και με την αριστερή χείρα ακουμπισμένη στην ασπίδα, σε μια σπάνια για την Κρήτη εικονογραφία. Στο τύμπανο του νοτίου τοίχου σώζονται τμήματα από μια ένθρονη μορφή, ο Χριστός πιθανώς. Όλες οι μορφές της κάτω σειράς είναι σε υπερφυσικό μέγεθος, πάνω από δύο μέτρα. Στην καμάρα τις πάνω σκηνές χωρίζει ωραίο κόσμημα από περιπλεγμένες σε σταυρό ταινίες λευκές και κόκκινες, ενώ στην άντυγα του τόξου του αψιδώματος του νοτίου τοίχου ωραίο φυτικό κόσμημα. Στο τύμπανο του δυτικού, τέλος, τοίχου σώζεται αρκετά καλά η Σταύρωση και κάτω από αυτή, δεξιά και αριστερά της πόρτας, ένας Άγιος και μια Αγία πολύ αποσπασματικά.

Σε σχέση με το λιτό αυτό πρόγραμμα της εκκλησίας του Λειβαδά το πρόγραμμα της πολύ μεγαλύτερης

εκκλησίας των Τεμενίων είναι πλουσιότερο. Πάνω από είκοσι Ευαγγελικές σκηνές στην καμάρα και το πάνω μέρος των τοίχων και πάνω από είκοσι μορφές Αγίων, φαίνονται σήμερα περίπου δεκαπέντε, εκτός τα θέματα του ανατολικού τοίχου, που παραμένουν ασπρισμένα, αν εξαιρέσουμε τη Δέηση και ένα τμήμα από την Κοινωνία των Αποστόλων. Μια δεύτερη διαφορά στο πρόγραμμα των δύο εκκλησιών είναι ότι στο Χριστό στα Τεμένια ο ζωγράφος δίνει έμφαση στις σκηνές του Πάθους (δεκατέσσερις πιθανώς), πράγμα που φανερώνει, κατά την γνώμη μου, ότι η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στην Ανάσταση κι όχι στη Μεταμόρφωση, που γιορτάζει σήμερα. Και στην εκκλησία των Τεμενίων οι μεγάλες σκηνές, μεγαλύτερες από την κλίμακα της εκκλησίας, καλύπτουν την καμάρα, ενώ οι σκηνές της χαμηλότερης ζώνης είναι πολύ μικρότερες, καμιά φορά εκτείνονται σε δύο γειτονικούς τοίχους, όπως η Ανάσταση στο Σταυρό ή δεξιά κι αριστερά των αψιδωμάτων, όπως ο Λίθος, που εικονίζεται σαν δύο σκηνές. Από τα δύο διακοσμητικά μοτίβα, που χωρίζουν τις σκηνές στην καμάρα αξίζει να σημειώσω εκείνο του δυτικού τρίτου, που εικονίζει τρεις ερωτιδείς, από το στόμα των οποίων βγαίνει ένα είδος αναρριχητικού φυτού, πολύ σχηματοποιημένου, το οποίο περιελίσσεται στο σώμα, και οι ερωτιδείς μοιάζουν περιπλεγμένοι σ' αυτό. Το ίδιο φυτικό κόσμημα βρίσκεται και στο κάτω μέρος της ζωφόρου με τα πέντε μέταλλα του βορείου τοίχου του Αγίου

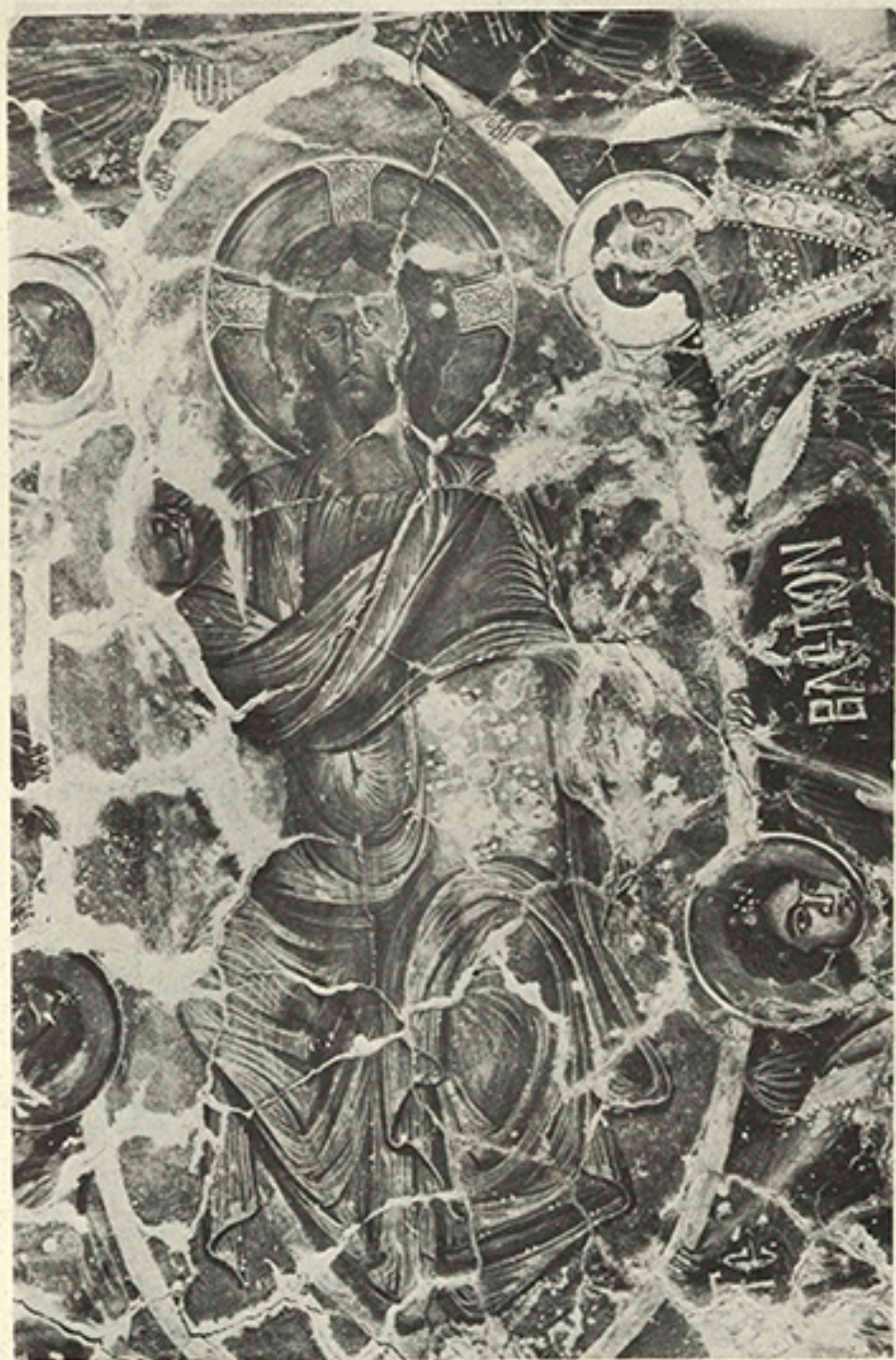
Δημητρίου. Το ελληνιστικό αυτό θέμα των ερωτιδών, γνωστό από μνημεία ρωμαϊκά, όπως π.χ. από ένα μωσαϊκό δαπέδου, που δείχνει δύο ερωτιδείς με ανθοπλοκάμους, που διακοσμούν μια κόγχη, όπου είχε τοποθετηθεί ο θρόνος του αυτοκράτορα στη λεγόμενη "Scuola" Αυτοκρατορική, χώρο λατρείας του αυτοκράτορα, στην αρχαία Καρχηδόνα*, είναι μοναδικό όσο ξέρω, αν και ο αγιογράφος του Χριστού το δίδει έντονα εκλαικευμένο. Έχοντας μεγαλύτερες επιφάνειες στη διάθεσή του ο αγιογράφος αναπτύσσει στην εκκλησία του Χριστού ένα εξαιρετικά πυκνό εικονογραφικό πρόγραμμα.

Δεν είναι όμως το πρόγραμμα και στις δύο εκκλησίες, που μας ενδιαφέρει άμεσα, όσο η εικονογραφία και η τεχνική του αγιογράφου, ο οποίος αν και σε πολλά σημεία ακολουθεί τις παραδόσεις του 13ου αι. και ίσως το έργο του Θεοδώρου-Δανιήλ Βενέρη, που πρέπει να γνωρίζει, αποκρίνεται όμως αρκετά από τους παλιότερους και συγχρόνους του αγιογράφους της Κρήτης, δέχεται ισχυρότατες δυτικές επιδράσεις, υιοθετεί σε πολλά την εικονογραφία, αλλά και ένα ορισμένο ύφος, που τον κάνουν ένα εντελώς πρωτότυπο αγιογράφο. Η επιτροχάδην εξέταση των εικονογραφικών θεμάτων του Αγίου Δημητρίου στο Λειβαδά, αλλά και η σύντομη αναφορά σε μερικά θέματα του Χριστού στα Τεμένια, που ήταν γνωστά σε μένα από τα παιδικά μου, μπορώ να πω, χρόνια, θα δείξουν τούτο.

Πάνω από την αιψίδα, στον ανατολικό τοίχο της εκκλησίας του Λειβαδά σώζεται το Μανδήλιο σε μια μοναδική, όσο ξέρω εικονογραφία. Ότι πρόκειται για το Μανδήλιο δείχνει ο χονδρός κόμβος αριστεράμας (εικ. 1). Το πρόσωπο του Χριστού δεν εικονίζεται αποτυπωμένο πάνω στην δεμένη με δύο κόμβους πετσέτα. Ο Χριστός εικονίζεται σε προτομή, να ευλογεί με τη δεξιά χείρα, φορεί πορφύρα, από χονδρό ύφασμα χιτώνα χωρίς σημείο (Clavus) και το μπλέ ιμάτιό Του είναι ριγμένο στους ώμους και θυμίζει το πάνω μέρος της παράστασης του Παντοκράτορα. Όπως είναι δεμένη η πετσέτα ή καλύτερα δύο μακρόστενα κομμάτια υφάσματος, στρογγυλεύουν οι προς τον θεατή πλατιές πτυχές και παίρνουν την μορφή μεταλλικού ελάσματος. Την εντύπωση επιτρέπει δεύτερη πτυχή στο κάτω μέρος, όπως δε η παράσταση δεν διατηρείται ακέραια, το μέρος αυτό μοιάζει σαν πλάγιο μέρος πλοίου. Με όμοιο τρόπο, αλλά τοξωτά υψώνεται πάνω από την κεφαλή του Χριστού ένα όμοιο σχήμα. Το βάθος πίσω από το σώμα του Χριστού είναι κόκκινο της ώχρας και μοιάζει να μιμείται το στρογγυλεμένο ύφασμα με το κόκκινο βάθος ένα αντικείμενο, φυάλη ή κάλυκα, από πολύτιμο λίθο δεμένο με έλασμα αργυρό και μέσα από αυτό προβάλλει το πάνω μέρος του σώματος του Χριστού και το χέρι που ευλογεί. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε το εσωτερικό του αντικειμένου αυτού κατασκευασμένο από χαλκηδόνιο της παραλλαγής κορνακίνης

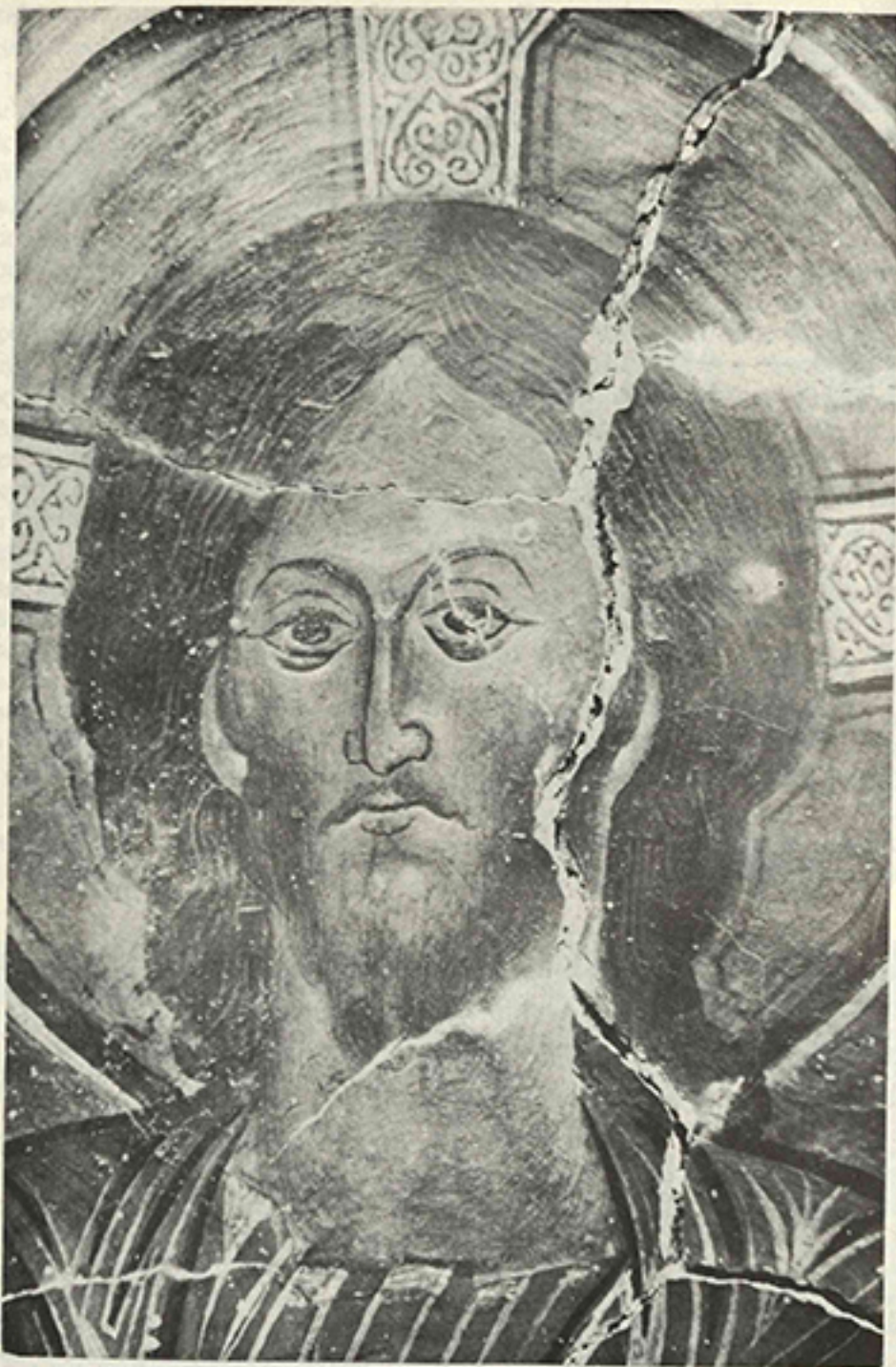
Εικ. 3. Άγιος Δημήτριος στο Λειβαδά: Αγ. Ιωάννης ο Χρυσόστομος.

Εικ. 4. Άγιος Δημήτριος στο Λεβαδά: Η Ανάληψη (τμήμα). Ο Χριστός.

και ότι ο Χριστός εικονίζεται σε κάλυκα ή φυάλη, αν ο κόμβος στα αριστερά μας δεν μας πληροφορούσε ότι πρόκειται για το Μανδηλίο. Η παράσταση αυτή είναι πολύ παράξενη και μοναδική, όσο ξέρω στην βυζαντινή τέχνη της Κρήτης και έξω από την Κρήτη, αλλά και στη τέχνη της Δύσης. Ίσως ο αγιογράφος είχε υπόψη του ένα έργο της με θέμα το Χριστό μέσα σε κάλυκα. Το θέμα όμως αυτό με το Χριστό γυμνό συνήθως παρουσιάζεται όσο ξέρω μόνο μετά το 15ο αι.⁹ Δεν μπορώ λοιπόν να πω πού βρήκε ο αγιογράφος ή από πού εμπνεύστηκε την παράσταση αυτή και ίσως θα πρέπει να την αποδώσουμε στις επινοήσεις του και

την τάση να τροποποιεί τα δυτικά θέματα, που χρησιμοποιεί, πράγμα που διαπιστώνουμε σε πολλές περιπτώσεις και θα πω παρακάτω. Και ο φωτοστέφανος του Χριστού καθώς και του Παντοκράτορα, λιγότερο βέβαια, πρέπει να αναζητηθεί σε δυτικά πρότυπα και βρίσκεται σε παραστάσεις Σταυρωμένων της Ιταλίας¹⁰. Δεξιά και αριστερά του Μανδηλίου είχαν εικονιστεί ο Ιωακείμ και η Άννα, κατά την παράδοση του αγιογράφου του ανατολικού μισού της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Σκλαβοπούλα, αγιογράφος Νικόλαος (1290/1)¹¹, των Βενέρηδων¹² και του αγιογράφου, που άρχισε την διακόσμηση της Παναγίας στον

Εκ. 5. Άγ. Δημήτριος στο Λεβαδά: Ανάληψη, τμήμα του Χριστού.

Αλήκαμπο, αν ο Παγωμένος, που ιστόρησε την εκκλησία δεν δοκίμασε και άλλους τρόπους, πριν κατασταλάξει στο γνωστό του ύφος (1315).

Στην αψίδα του ιερού βρισκόμαστε μερικά εξίσου ενδιαφέροντα εικονογραφικά στοιχεία, που διαφοροποιούν τον αγιογράφο μας από τους συγχρόνους του κρητικούς και βυζαντινούς αγιογράφους, αν και το πρόγραμμα της διακοσμήσεως της αψίδας και τυπικά βυζαντινό. Εκτός τον τύπο του φωτισμένου, που δεν είναι γνωστός σε βυζαντινά έργα, αν και θα πρέπει να τον αναζητήσουμε σε παραστάσεις, όπου οι κεραίες του σταυρού χωρίζονται στα δύο όπως του

Παντοκράτορα με τον Λέοντα το Σοφό στο μωσαϊκό της Αγίας Σοφίας¹³, ή στην επίδραση σμάλτων, ο τρόπος που φορεί το ιμάτιο, του οποίου μια άκρη περνά από το δεξιόν ώμο στη θέση του σημείου και το υπόλοιπο περνά και καλύπτει το στήθος, όπως και ο τρόπος, με τον οποίο σχεδιάζεται το Ευαγγέλιο είναι ξένα προς τις βυζαντινές παραδόσεις, αν και εικονογραφικά και τυπολογικά ο Παντοκράτορας σχετίζεται με τον Παντοκράτορα του Μονρεάλε και της Τσεφαλού¹⁴, όπως και ο Χριστός στη Δέηση στα Τεμένια, ο οποίος φορεί μόνο χιτώνα και μοιάζει με τον Παντοκράτορα της Τσεφαλού, παρά το ότι έχει αποδοθεί

Εικ. 6. Άγιος Δημήτριος στο Λειβαδά: Ο Μουσικός Βοσκός από τη Γέννηση.

πολύ πιο απλοποιημένα από τα αριστοκρατικά αυτά πρότυπα (επιγρ. IC XP, ο άκακος – ΕΓΩ ΕΙΜΙ Η ΘΥΡΑ ΔΙ ΕΜΟΥ ΕΑΝ) (εικ. 2). Ο Χριστός στα Τεμένια κρατεί κλειστό Ευαγγέλιο και η Παναγία με τον Ιωάννη έχουν την αριστερή και το δεξιό χέρι αντίστοιχα καλυμμένη με το ιμάτιό των, άγνωστη λεπτομέρεια από άλλη παράσταση της Δέησης (εικ. 15, 16).

Κάτω από τον Παντοκράτορα συλλειτουργούν δεξιά και αριστερά του Αμνού ο Βασίλειος και ο Ιωάννης. Ο Ιωάννης κρατεί Ευαγγέλιο κλειστό με το αριστερό και ο Βασίλειος κύλινδρο τυλιγμένο σε δύο κυλίνδρους. Το λειτουργικό κείμενο που απαγγέλουν δεν

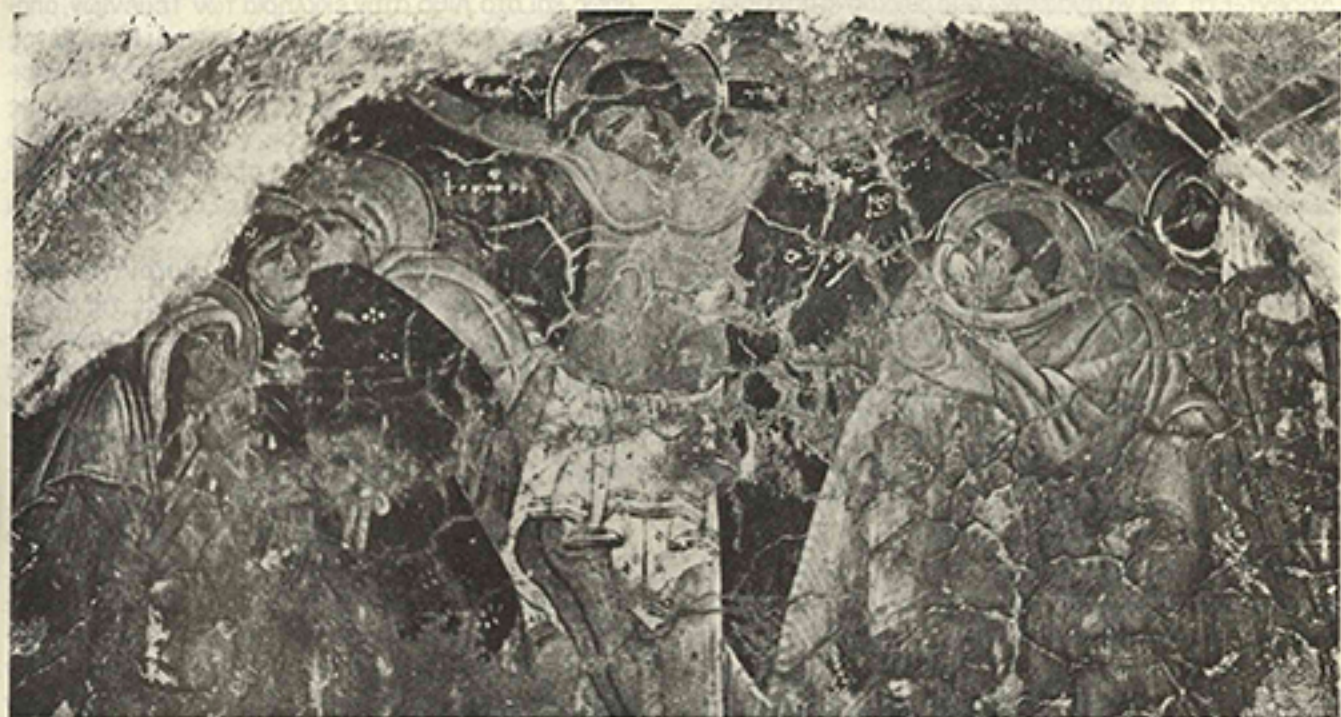
διαβάζεται από το ανοιχτό ειλητό, κατά την βυζαντινή παράδοση, αλλά είναι γραμμένο μπροστά των σε μια μακρόστενη ταινία, κομμάτι περγαμηνής, καρφωμένο στον τοίχο ή κολλημένο, και προέρχεται από την ευχή της Αναφοράς της Λειτουργίας του Βασιλείου, είναι παραλλαγμένο και φοβερά ανορθόγραφο το ένα, και από την Λειτουργία του Χρυσοστόμου το άλλο. (Το δε εις το ποτηριων τουτο τιμιον εμα του Χριστου ΘΕΒΝ – Και ποιήσον τον μεν αρτων αυτόν τιμιον εμα του Χυ σου ΘΕΒΝ) (εικ. 3). Φορούν μακρά στιχάρια με σημεία, που φτάνουν μέχρι κάτω, μπλέ ο Βασίλειος, πολυσταύριο φελώνιο ο Ιωάννης, όχι το γνωστό από άλλες

Εικ. 7. Άγ. Δημήτριος στο Λεβαδά: Η Παναγιά και η ο Ιωσήφ από την Υπαπαντή.

ανάλογες παραστάσεις, πολυκέντητο ο Βασίλειος, των οποίων φελωνίων το εσωτερικό είναι λευκό, ωμοφόριο του οποίου η άκρη η μία κρέμεται στην ράχη και επιμανήκια, που φτάνουν ίσως πάνω από τον αγκώνα. Εκείνο που πρέπει να τονιστεί είναι το μακρόστενο κομμάτι του υφάσματος, που κρέμεται στον καρπό του χεριού, που ευλογεί και που είναι άγνωστο από βυζαντινά έργα, πολύ γνωστό όμως από το 9ο αι. στην Γερμανία και αργότερα την Ιταλία και Γαλλία. Ενδεικτικό ιερατικού βαθμού, δεν βρήκα την ονομασία του δυστυχώς, το κρατούν οι ανώτεροι κληρικοί, που προσφέρουν στον Κάρολο το Φαλακρό, εγγονό του Καρ-

λομάγνου μια Βίβλιο (Βίβλος Vivian)¹⁵ ο Ιησούς του Ναυή σε μικρογραφία της Βίβλου Grandval¹⁶ σε μικρογραφίες, που εικονίζουν την στέψη ενός αυτοκράτορα του λεγόμενου «Κοινωνικού της Βαμβέργης» και κώδικα της Μητρόπολης της ίδιας Πόλης, έργα που δώρησε ο Ερρίκος ο II (1002-1014)¹⁷, σε κώδικα της ομάδας Uta, που εικονίζει τον Άγιο Erhard να λειτουργεί¹⁸ και σε μικρογραφία του Αντιφωναρίου του Σαλβούργου ο ιερέας, που προσφέρει βιβλίο στον Άγιο Πέτρο¹⁹. Το ίδιο ύφασμα κρατεί ο Άγιος Κλήμης σε μια τοιχογραφία, που τον δείχνει να λειτουργεί στην εκκλησία του στην Ρώμη²⁰, σε τοιχο-

Εικ. 8. Άγ. Δημήτριος στο Λειβαδά: Η Σταύρωση.

γραφία του Saint Hilaire στο Πουατιέ²¹, αλλά και οι ιεράρχες στον πυλώνα τον λεγόμενο των Ομολογητών στη Σαρτ (1210-1215)²², τέλος δε το βλέπομε τοποθετημένο μεταξύ της πάρας και του ποτηρίου στην Αγία Τράπεζα σε μια τοιχογραφία της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη και Παύλου στο Σπολέτο²³, που δείχνει το φόνο κατά την ώρα της λειτουργίας του Θωμά πέκετ (13ος αι.). Ένα έργο ρομαντικής τέχνης πρέπει να είχε λοιπόν υπόψη του ο αγιογράφος, όταν ζωγράφιζε τους ιεράρχες στον Άγιο Δημήτριο στο Λειβαδά

• • •

Ανάλογες παρατηρήσεις πρέπει να κάνουμε και για την Ανάληψη και κυρίως το Χριστό και τους Αγγέλους, αν και τα πρότυπά της δεν είναι γνωστά από έργα της δυτικής τέχνης. Παρά το ότι το σχήμα της δόξας και την εικονογραφία του Χριστού τα γνωρίζομε από τα φυαλίδια με αγιασμένο λάδι, γνωστά σαν Αμπούλες της Μόντζας²⁴ και το πορφυρό ιμάτιο και ο χιτώνας μπορούν να κατάγονται από παραστάσεις, όπως του Χριστού στην Ανάληψη της Αγίας Σοφίας στην Οχρίδα²⁵, ο τύπος του προσώπου, που επαναλαμβάνει τον Χριστό στα Τεμένια, μόνο που η τέχνη του αγιογράφου έχει πια ωριμάσει, ο φωτοστέφανος, το μακρόστενο Ευαγγέλιο και το κόσμημά του, όπως και η επίπεδη απόδοσή του είναι δάνεια από ρομανικά περισσότερο έργα²⁶. Αλλά και οι άγγελοι, που φέρουν τη δόξα με τον Χριστό, ντυμένοι διάκονοι, όπως δείχνουν τα ωράρια και φορώντας εσωτερικά ένα λεπτό με λευκή δαντέλλα στα πλατιά μανήκια ρούχο, που προβάλλει στο στήθος σε διάφορα χρώματα και ένα άλλο σαν μακρύ κολόβιο κόκκινο από πάνω διακοσμη-

μένο με ρόδακες από μαργαριτάρια, είναι άγνωστοι εικονογραφικά από άλλο μνημείο βυζαντινό ή δυτικό, σε μένα τουλάχιστον. Όσον αφορά τους Αποστόλους ο αγιογράφος ακολουθεί την παλιότερη παράδοση της Κρήτης, που κόβει στα δύο την κυκλική διάταξη, που βρίσκομε σε τρούλλους, στην Αγία Σοφία π.χ. Θεσσαλονίκης, για να τους μεταφέρει σε δύο ημιχόρια στην καμάρα πάνω από το ιερό. Αντί όμως να τοποθετήσει την Παναγία, το δεξιό της Άγγελο και τους εξ Αποστόλους με πρώτο τον Πέτρο στο βόρειο ημιχόριο, όπως κάνουν οι Βενέρηδες π.χ. και τον άλλο Άγγελο με τους υπόλοιπους Αποστόλους στο νότιο, όπως κάνουν οι Βενέρηδες και ο Παγωμένος, τοποθετεί πρώτο τον Άγγελο ύστερα την Παναγία, πράγμα που δείχνει μια τάση να μεταφερθεί η Παναγία στον άξονα της σύνθεσης, πράγμα που θα κάμει ο Παγωμένος για πρώτη φορά, όσο ξέρω. Δυστυχώς το κάτω μέρος της παράστασης της Αναλήψεως σώθηκε σε πολύ κακή κατάσταση στον Άγιο Δημήτριο και αποσπασματικά στα Τεμένια (εικ. 4, 5).

Από τη Γέννηση στο νότιο τοίχο σώζονται λίγα κομμάτια. Η Παναγία είναι ξαπλωμένη στο αριστερό πλευρό και ακουμπά την κεφαλή στο αριστερό χέρι και η κίνηση θυμίζει πρότυπα γοτθικά. Έτσι εικονίζονται το Χριστό στη Φάτνη. Από τα δεξιά της έρχονται οι μάγοι και μπροστά εικονίζονται οι βοσκοί. Το λουτρό δεν σώθηκε. Ο αγιογράφος χρησιμοποιεί την τυπική βυζαντινή εικονογραφία, που κατάγεται από την Καππαδοκία κατά τον Millet²⁷ και μόνο ο Βοσκός με τον αυλό είναι ντυμένος κατά τον δυτικό τρόπο με το χαρακτηριστικό δυτικό καπέλλο (εικ. 6), που θα βρούμε την ίδια εποχή σε έργα του Σιμόνε Μαρτίνι και των

Λορεντζέτι, για να αναφέρω δύο σύγχρονα παραδείγματα²⁸. Την ίδια εικονογραφία χρησιμοποιεί ο αγιογράφος και στα Τεμένια, μόνο που θα αντιστρέψει την θέση της Παναγίας, θα παραλείψει τους Μάγους και θα δώσει ένα περισσότερο σχηματοποιημένο τοπίο. Εικονογραφικά συγγενεύει η παράσταση των Τεμενίων με την μικρογραφία των Ομιλών του Γρηγ. του Ναζιανζηνού (Gr. 550) του Παρισιού²⁹. Στην παράσταση όμως αυτή είναι περισσότερο αξιοπρόσεκτη η νεαρή κοπέλλα με το σταμνί, που έχει μεταφερθεί πίσω από το στρώμα της Παναγίας και είναι μια φράγκα αριστοκράτισσα και ο μικρός Χριστός στη σκηνή του Λουτρού, που κρατεί υψωμένο ένα είδος σκήπτρου.

Η Υπαπαντή που ακολουθεί είναι στον τύπο, που συνηθίζεται περισσότερο μετά τα 1300, δηλ. ο Χριστός εικονίζεται στα χέρια του Συμεών. Η Παναγία και ο Ιωσήφ τοποθετήθηκαν κατά την αναβατικά προοπτική. Το Ευαγγέλιο πάνω στην Αγία Τράπεζα είναι το ίδιο με του Χριστού στην Ανάληψη, εκείνο δε που πρέπει να σημειώσω είναι ο τύπος του κιονοκράνου, που αποτελείται από τρία στοιχεία, δύο τμήματα παραλληλόγραμμα στη θέση των ιμάντων και του άβακα και μεταξύ αυτών σφαιρικό εχίνο. Τα κιονόκρανα αυτά, όπως και τον τύπο των τοξωτών ανοιγμάτων σε ευαγγελικές σκηνές και στην σκηνή του θανάτου του Αγίου Δημητρίου, τα συναντούμε σε ρομαντικά ζωγραφικά έργα, γερμανικά συνήθως³⁰ και έργα τορευτικής από τα οποία επηρεάζεται ο αγιογράφος της Κρήτης, όσο και αν ο εχίνος παρουσιάζεται στα έργα αυτά σε διάφορες μορφές και όχι μόνο στρογγυλός (εικ. 7).

Στο τύμπανο του δυτικού τοίχου σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση η Σταύρωση. Ο Χριστός εικονίζεται νεκρός στο Σταυρό, η κεφαλή έχει πέσει βαριά στον ώμο και στο στήθος, ο τετράγωνος βαρύς κορμός όμως παραμένει κάθετος και παράλληλος προς την κάθετη κεραία του Σταυρού, πιέζει τους γλουτούς και αναγκάζει τα γόνατα να διπλώνουν και να εκφεύγουν προς τα δεξιά κάνοντας το Χριστό να μοιάζει να ετοιμάζεται να καθίσει. Φορεί πλατύ, κεντημένο στην παρυφή, πτυχωτό περιζώμα, που δένεται στη μέση και πέφτει ελεύθερα, δίδοντας την εντύπωση ότι πρόκειται, για ένα σχισμένο χιτώνα, για να γυμνωθεί ο κοσμός. Η Παναγία στα δεξιά, με μπλέ μαφόριο, έχει γύρει προς τα πίσω, έτοιμη να πέσει, μας κοιτάζει σχεδόν τρομαγμένη, έχει φέρει το δεξιό χέρι στο λαιμό της σαν να προσπαθεί να πνίξει τους λυγμούς, ενώ το δεξιό πέφτει άτονα στο πλάι. Μια γριά την στηρίζει με τον ώμο, ενώ μια νεώτερη γυναίκα με κόκκινο μαφόριο την κρατεί από τη μέση. Από την άλλη πλευρά ο Ιωάννης γέρνει βαθιά, δείχνει με το αριστερό και έχει υψώσει την δεξιά χείρα και με την παλάμη σκεπάζει το στόμα, ενώ ο κεντυρίωνας με ασπίδα, γυρισμένος προς τον θεατή δείχνει τον Χριστό με μια άχαρη κίνηση. Δύο ελλειψοειδείς λόφοι, σχεδιασμένοι και διακοσμημένοι σαν ξυλοκατασκευή,

όπως και στο Λίθο στην εκκλησία των Τεμενίων, αποτελούν τον τοπιογραφικό διάκοσμο, που είναι ξένος προς τις βυζαντινές παραδόσεις (επιγραφές: Ο Βασιλεύς της Δόξης - Η Σταύρωσις - Ιωάννης ο Θεολόγος - Αληθώς Θεού Υιός ην ούτος, γύρω από το Σταυρό με μικρογράμματα γραφή). Τα πρόσωπα αυλακώνονται με βαθιές ρυτίδες, για να δείξουν τον πόνο και την ένταση (εικ. 8, 9).

Η Σταύρωση αυτή είναι η λιγότερο βυζαντινή παράσταση του θέματος και κατάγεται σ' όλες τις λεπτομέρειές της από δυτικό πρότυπο, όσο κι αν ο αγιογράφος ανασυνθέτει το πρότυπό του και πρωτοτυπεί σε αρκετά σημεία. Η κεφαλή του Χριστού, το λεπτό πρόσωπο, ο τρόπος που αποδίδεται το τρίγωνο των φρυδιών και τα κλειστά μάτια επαναλαμβάνουν τον Σταυρωμένο του Σταυρού των Oblates (Φλωρεντία - Πιν. Ακαδημίας) και τον Σταυρωμένο του Giunta Pisano στην Ασσίζη (εκκλησία Αγίας Μαρίας των Αγγέλων)³¹. Στον ίδιο Σταυρωμένο βρίσκομε τον τετράγωνο κορμό, τις ισχυρές καμπύλες, που σχηματίζουν οι μασχάλες, την απόδοση του στήθους, του κάτω μέρους των βραχιόνων, των αρθρώσεων στους αγκώνες και την ίδια λευκή γραμμή, που περιγράφει τα μέλη αυτά του σώματος. Η σχεδίαση όμως της κοιλιάς διαφέρει και ανήκει σε παλιότερο πιθανώς πρότυπο, όπως π.χ. είναι ο Σταυρωμένος του Σταυρού του Αγίου Ματθαίου στην Πίζα³². Ο τρόπος που διπλώνονται τα πόδια και κάνουν το σώμα να φαίνεται σαν να είναι έτοιμο να καθίσει από το βάρος του κορμού, αν και είναι γνωστός από έργα ιταλικά παλιότερα και σύγχρονα του αγιογράφου μας³³, όπως έδειξε ο Millet³⁴ ανήκει στην εικονογραφική παράδοση της Ανατολής. Από έργα δυτικά προέρχεται το έντονα πάθος και η κίνηση της Παναγίας, το μπλέ μαφόριο και η ψυχολογία των προσώπων. Αν και το θέμα είναι γνωστό στη βυζαντινή τέχνη από μια παλιά εποχή και παρουσιάζεται σε πολλές παραλλαγές³⁵, το σύμπλεγμα της Παναγίας σχετίζεται περισσότερο προς τα δυτικά πρότυπα, το έργο του Νρούτσιο π.χ.³⁶, αλλά και πολλών άλλων Ιταλών ζωγράφων (Giovanni da Rimini, Jacopo di Paolo, Maestro del Verucchio, Ζωγράφος του τριπτύχου Fesch κλπ.). Ενώ όμως οι Ιταλοί εικονίζουν την Παναγία πάντοτε λιπόθυμη, όπως και οι άλλοι δυτικοί αγιογράφοι, ο αγιογράφος της Κρήτης προσπαθεί να τονίσει τη φρίκη της μάνας μπροστά στο θάνατο του γιου, όπως δείχνει η έκφραση και οι χειρονομίες. Σε δυτικά πρότυπα ανήκει και η στάση και η κίνηση του Κεντυρίωνα, ενώ ο Ιωάννης και η εικονογραφία του έρχεται από τη Σταύρωση του Αγίου Γεωργίου στη Σκλαβοπούλα, τοιχογραφία που ανήκει στο δεύτερο αγιογράφο της εκκλησίας και εκτελέστηκε μερικά χρόνια ίσως μετά το 1290/1.

Ο αγιογράφος του Αγίου Δημητρίου στο Λειβαδά ζωγραφίζοντας τον Σταυρωμένο του πρέπει να είχε υπόψη ένα Σταυρό ιταλικό του 13ου αι., τον οποίο γνώριζε άμεσα ή έμμεσα από έναν άλλο κρητικό αγιογράφο. Οποιοδήποτε πολλές συγγενείες υπάρχουν και με το Σταυρωμένο της Σταύρωσης του Θεοδώ-

Εικ. 9. Άγιος Δημήτριος στο Λεβαδά: Ο Χριστός.

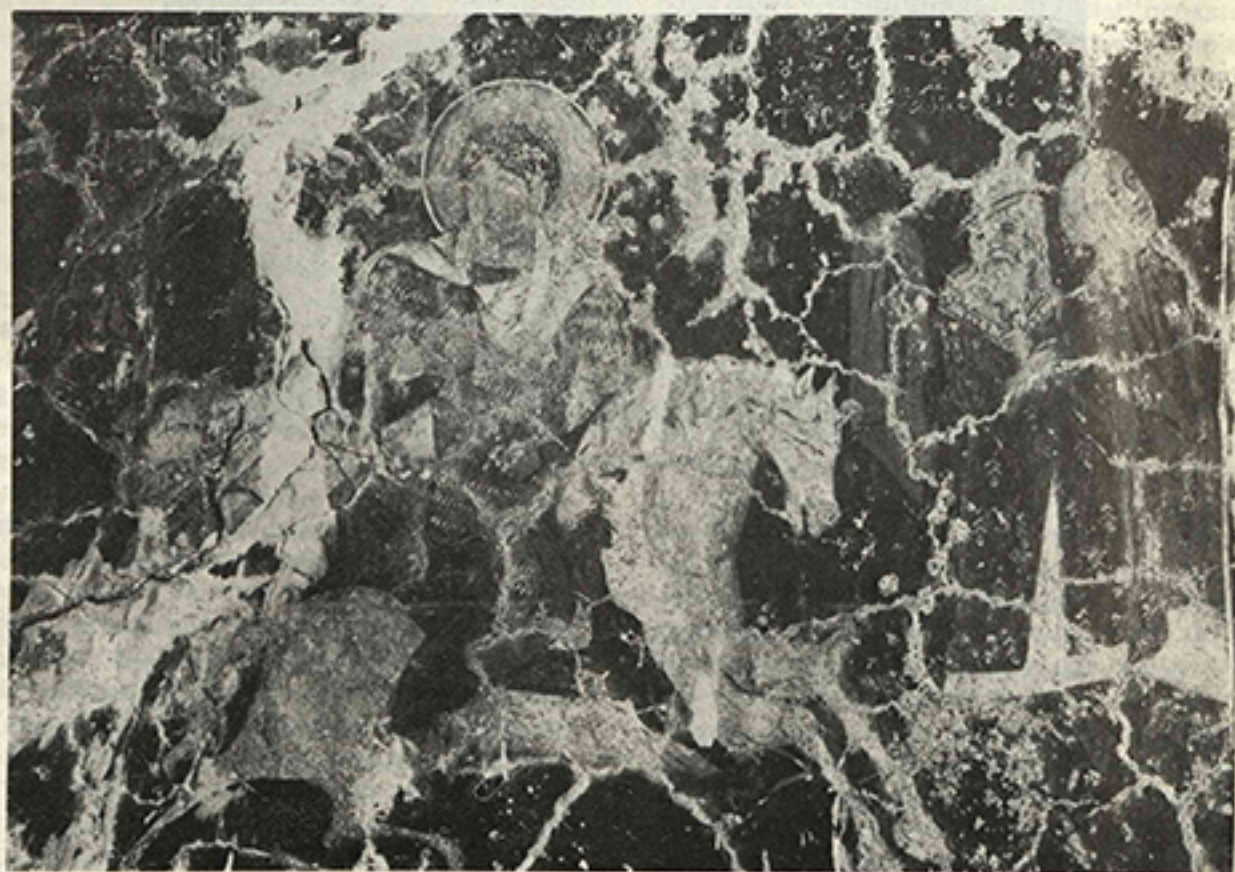
ρου-Δανιήλ Βενέρη στο Χριστό στα Μεσκλά³⁷, που αποτελεί μια από τις τέσσερις παραλλαγές που βρίσκουμε του θέματος στην Κρήτη μέχρι τα 1320 περίπου, από τις οποίες οι δύο άλλες είναι η Σταύρωση στην εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου· στις Αρχάνες³⁸ και μια ακόμη σε εκκλησία, της οποίας την ιστορία ολοκλήρωσε ένας συνεργάτης του Μιχαήλ Βενέρη, ο οποίος άρχισε και προχώρησε την τοιχογράφηση της εκκλησίας ως ένα σημείο μετά το 1317 ασφαλώς. Ο νεαρός Παγωμένος θα επηρεαστεί από την Σταύρωση του Αγιογράφου του Αγίου Δημητρίου και τον τύπο του Σταυρωμένου θα χρησιμοποιήσει σε

όλες τις παραστάσεις του θέματος, που έφτασαν ως εμάς, καθώς και οι μαθητές του αρκετά χρόνια μετά τα μέσα του 14ου αι. Πίσω απ' όλες αυτές τις παραστάσεις της Σταύρωσης στη δυτική Κρήτη βρίσκεται ίσως ο Θεόδωρος-Δανιήλ Βενέρης και οι συνεχιστές του, ο ανηψιός του Μιχαήλ και ο ανώνυμος αγιογράφος του δυτικού μισού της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Σκλαβοπούλα. Ο μεγάλος αυτός αγιογράφος έδρασε στο Νομό Χανίων στα τριάντα τελευταία πιθανότατα χρόνια του 13ου αι. και πριν το 1303, όταν δεν ζει πια, όπως δείχνει το γεγονός ότι το τελευταίο έργο του οι τοιχογραφίες του Χριστού στα Μεσκλά

έμειναν ατέλειωτες και τις ολοκλήρωσε ο ανηψιός του Μιχαήλ μαζί μ' ένα ακόμη αγιογράφο ανώνυμο. Ο Μιχαήλ έγραψε πιθανότατα και την κτητορική επιγραφή της εκκλησίας, όπου αναφέρει πρώτο και το όνομα του θείου του, όχι όμως και του άλλου ζωγράφου. Του Θεόδωρου - Δανιήλ Βενέρη σώζονται άλλα τέσσερα έργα, ενώ του Μιχαήλ οκτώ, που έγιναν γνωστά σε μένα μετά το 1976, που μίλησα πρώτη φορά για τους αγιογράφους. Στο τελευταίο έργο του Μιχαήλ, γύρω στα 1320, συναντούμε ένα ακόμη αγιογράφο, που ολοκληρώνει την ιστόρηση του ναού και εργάζεται σ' ένα ύφος συγγενικό με εκείνο του Αγιογράφου του Αγίου Δημητρίου, με τον οποίο ασχολούμαι εδώ. Οι πέντε παραπάνω αγιογράφοι και ένας ή δύο ακόμη φαίνεται ότι αποτελούν μια ομάδα, παρά τις διαφορές στο ύφος και προσπαθούν να ανανεώσουν τη βυζαντινή ζωγραφική εισάγοντας ευρύτητα, ύστερα μάλιστα και από την κάποια ευφορία και κάποια ανακούφιση, που ακολούθησε την ειρήνευση με τη συνθήκη Βενετών - Καλλέργη (1299) πιθανότατα, δυτικά στοιχεία στο έργο των. Από αυτούς οι δύο Βενέρηδες έμειναν περισσότερο προσκολλημένοι στην Βυζαντινή παράδοση του 13ου αι. οι άλλοι δανείζονται ευρύτητα από την δυτική τέχνη, που ασφαλώς γνώρισαν στην ίδια την Κρήτη. Αν και για μένα τουλάχιστον, ο Θεόδωρος - Δανιήλ Βενέρης είναι Έλληνας και κρητικός, όπως δείχνει εξάλλου και το έργο του και ότι δεν υπάρχει συνωνυμία με τους βενετσιάνους αποίκους και φεουδάρχες Venier, όπως είπα και στη σχετική για τον

ζωγράφο εργασία μου, είμαι υποχρεωμένος να κάμω την παρακάτω παρέκβαση, έπειτα όσα σημείωσα πιο πάνω μπορεί να δημιουργήσουν περιπλοκές και παρερμηνείες, που θα ζημιώσουν την παραπέρα έρευνα για τις ξενικές επιδράσεις.

Έχει από πολλά χρόνια διατυπωθεί μια παράδοση θεωρία σχετική με τον Θεόδωρο - Δανιήλ Βενέρη από τον π. Cattapan, που στηρίχτηκε σε αρχαική μαρτυρία, όχι όμως και στα αρχαιολογικά και επιγραφικά δεδομένα των τοιχογραφιών και της επιγραφής του Χριστού στα Μεσκλά, αναπτύχθηκε στο Β' Διεθν. Κρητ. Συνέδριο το 1968³⁹ και δεν είναι πιθανότατα άσχετη με τις απόψεις του Λαζάρεφ σχετικά με την υποθετική «Βενετοκρητική Σχολή». Προσπαθώντας ο π. Cattapan να θεμελιώσει ίσως την θεωρία του Λαζάρεφ^{39α} και έτσι τις βάσεις της θεωρίας Κοντακώφ - Λιχάτσεφ^{39β} υποστηρίζει ότι ο Θεόδωρος (Βενέρης), γιος του Δανιήλ και θείος του Μιχαήλ και Οττορίνο Venier, ο οποίος Θεόδωρος μαρτυρείται από το 1303 μέχρι το 1316, είχε πραγματικό όνομα Θεόδωρος Γκρέκο και ανήκε σε μια πλούσια βενετσιάνικη οικογένεια, όπως δείχνει η μακρά διαθήκη του Δανιήλ Γκρέκο (Ριάλτο 7 Σεπτ. 1268), προπάππου ίσως του ζωγράφου μας. Η οικογένεια Γκρέκο ανήκε στους Βενετούς ευγενείς και φεουδάρχες και μαρτυρείται στην Κρήτη από το 1223. Συνδυάζοντας ο ιταλός συγγραφέας τη μαρτυρία της επιγραφής των Μεσκλών και της αρχαικής πηγής θεωρεί ότι ο Θεόδωρος Γκρέκο είναι ο ίδιος με τον Θεόδωρο - Δανιήλ

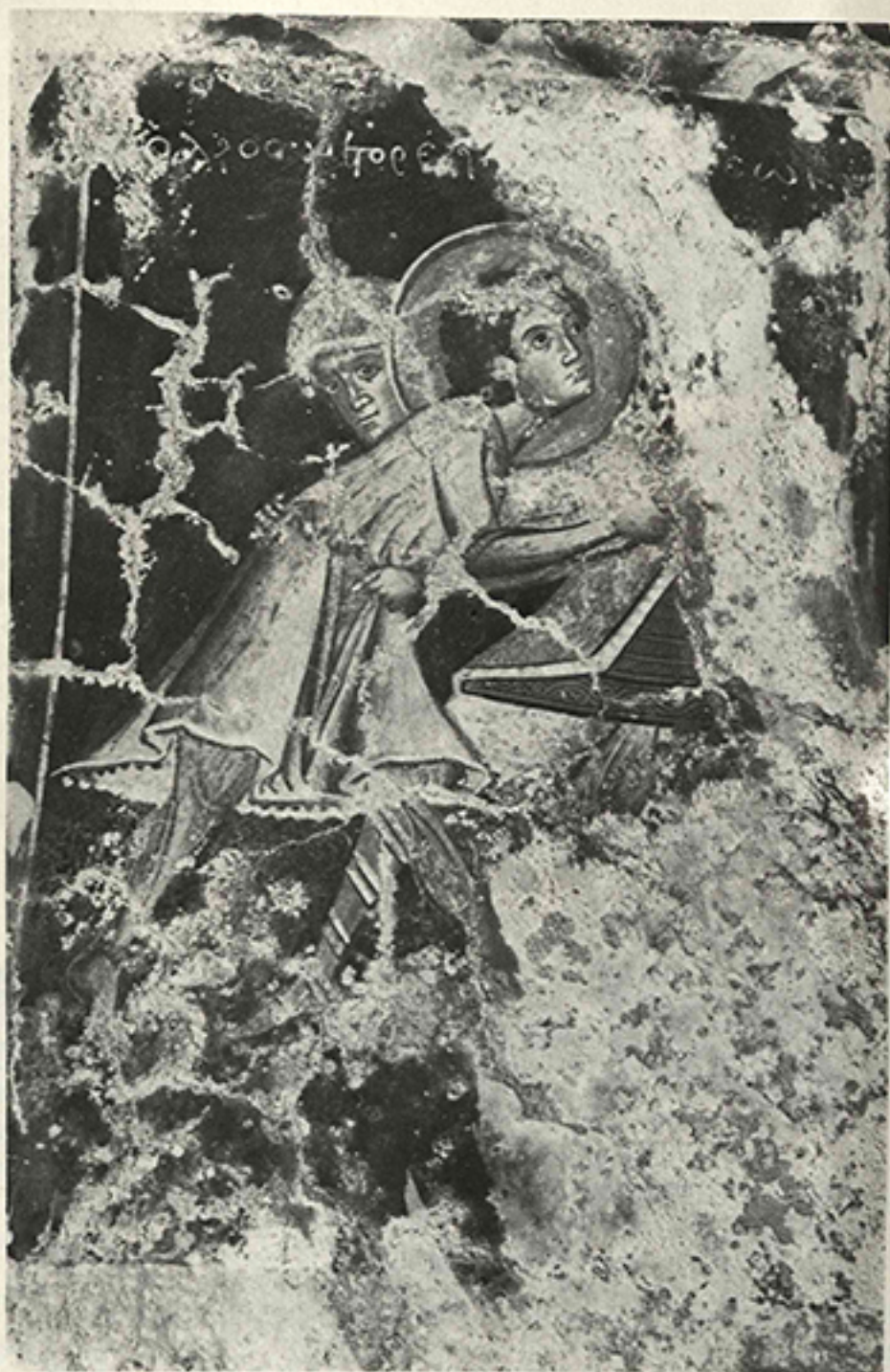
Εικ. 10. Άγιος Δημήτριος στο Λειβάδι: Ο Άγιος βοηθεί τον έπαρχο Λεόντιο να περάσει το Δούναβη.

Εικ. 11. Άγ. Δημήτριος στο Λειβαδά: Ο έπαρχος Λεόντιος.

Βενέρη, δίδει στον ζωγράφο μας ένα υποθετικό γε-
νεαλογικό δέντρο και το σπουδαιότερο τον θεωρεί
«πατριάρχη της κρητικής ζωγραφικής (εννοεί ασφα-
λώς της Κρητικής Σχολής), όπως ο Θεοφάνης Γκρέ-
κο (εννοεί τον Θεοφάνη τον Έλληνα από την Κων-
σταντινούπολη, που εργάζεται στη Ρωσία από το 1378
μέχρι το 1410; στο τέλος του ίδιου αιώνα, θα γίνει
πατριάρχης της ρωσικής ζωγραφικής (Bettini)»³⁹⁷. Οι
Γκρέκοι αυτοί κατοικούν, πάντοτε κατά τον π. Cattar-
ran, στο Χάνδακα, ανήκουν στους βενετούς ευγε-
νείς και είναι τέσσερεις αγιογράφοι γνωστοί με το
αυτό το όνομα: ο Γκρέκο Θεόδωρος του Δανιήλ, ο

Βενέρης δηλ., από το 1303-1316, ένας Γεώργιος
Γκρέκο από το Χάνδακα, που κατοικεί στη Βενετία
(1396), ο Γκρέκο μαίστρος Δημήτρης (1566) και ο κυρ
Ιωάννης (1572)³⁹⁸. Το πρόβλημα περιπλέκεται ακόμη
περισσότερο, όταν το όνομα «Grecus» το θεωρεί
οικογενειακό και όχι εθνικό και αφήνει να εννοηθεί
ότι αυτό είναι το πραγματικό επώνυμο του Θεοφάνη
του Έλληνα και του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου και
ότι και οι δύο κατάγονται από την βενετοκάνικη οικο-
γένεια των Γκρέκο. Ποιες είναι οι προεκτάσεις της
θεωρίας αυτής του π. Cattaran, που δεν έχει, όσο
ξέρω, επισημανθεί ως τώρα από ελληνικής πλευράς,

Εκ. 12. Άγ. Δημήτριος στο Λειβαδά: Γάλη του Νέστορα και Λυαίου.

και πως γίνεται προσπάθεια να ενισχυθεί η βάση της θεωρίας Κοντακώφ-Λιχάτσεφ, αλλά και οι πρόσφατα τότε διατυπωμένες απόψεις του Λαζάρεφ, περιττεύει να τονίσω. Όμως πρέπει να τονίσω ότι από το 1303 μέχρι το 1317 μαρτυρείται από κτητορικές επιγραφές κρητικών εκκλησιών, ότι εργάζεται μόνο ο Μιχαήλ Βενέρης. Αφού ο Θεόδωρος-Δανιήλ Βενέρης έχει αποθάνει αναμφίβολα το 1303, όπως δείχνουν, έστω και έμμεσα, οι τοιχογραφίες του Χριστού στα Μεσκλά και έδειξα και αλλού³⁹⁶. Έστω κι αν δεχτούμε ελάχιστα στο όριο ηλικίας του Θεοδώρου-Δανιήλ το 1303 τα πενήντα χρόνια, το 1268 θα ήταν είκοσι περίπου χρό-

νων, οπότε δεν μπορεί να είναι προπάππος του ο Δανιήλ Γκρέκο, που συντάσσει το έτος εκείνο τη διαθήκη του, ούτε ήταν δυνατό να εξελληνίστηκε τόσο σύντομα ένας βενετός ευγενής και να έγινε ορθόδοξος και βυζαντινός αγιογράφος.

Όλα λοιπόν τα παραπάνω τα θεωρώ αναγκαία, για να μη δρομολογηθούν θεωρίες και απόψεις και για να μη γίνει προσπάθεια να αναζητηθούν στους αγιογράφους, που παρουσιάζονται να υιοθετούν ευρύτατα στοιχεία από τη δυτική τέχνη λίγο πριν το 1300 και μέχρι το 1320, τα στοιχεία εκείνα, ώστε να αποδοθούν σ' αυτόν ή εκείνο τον επώνυμο αγιογράφο της

Εικ. 13. Άγ. Δημήτριος στο Λεϊβάδα: Ο Θάνατος του Αγίου Δημητρίου.

περιόδου, που μας γνωρίζουν οι πίνακες του π. Catta-
ran οι τοιχογραφίες των εκκλησιών της Κρήτης, για
τις οποίες μιλώ σ' αυτή μου την εργασία.

Γυρίζοντας τώρα στον Άγιο Δημήτριο και στο βό-
ρειο τοίχο της εκκλησίας εικονίζεται πρώτη σκηνή
από τα δυτικά η βοήθεια που προσφέρει στον έπαρχο
Λεόντιο ο Άγιος να περάσει το Δούναβη, όπως μας
πληροφορεί η αποσπασματικότητα σωζόμενη επιγρα-
φή. Ο Άγιος έφιππος, με στρατιωτική στολή εγκατα-
λείπει μια πόλη (Θεσσαλονίκη), γιορτινά ντυμένη,
όπως δείχνουν τα κόκκινα υφάσματα που κρέμονται

από τις επάλξεις και τα τοξωτά ανοίγματα του τείχους
(εικ. 10, 11) και καλπάζει προς το μέρος ενός ζευγα-
ριού οδοιπόρων, γυρίζοντας όμως το κεφάλι προς την
αγαπημένη πόλη. Ο άνδρας ντυμένος κατά την δυτι-
κή μόδα και κρατώντας ραβδί στον ώμο από όπου
κρέμεται πορφυρό ύφασμα, γυρίζει και χαμογελά
στον Άγιο, ενώ η γυναίκα ντυμένη σφιχτά στο μαφό-
ριό της και με ακάλυπτη κεφαλή βαδίζει αμέριμη. Η
σκηνή είναι γνωστή μόνο από φιλολογικές πηγές για
την ώρα³⁹¹ και από τα ανθιβάλλια του Πουλάκη, όπου
όμως εικονίζεται διαφορετικά το θέμα³⁹².

Στη συνέχεια εικονίζεται η πάλη του Νέστορα με το

Εικ. 14. Άγιος Δημήτριος στο Λεβαδά

Λύαιο. Σε μια εξέδρα⁴⁰, όπως δείχνει μια λευκή ζώνη στο κάτω μέρος του πίνακα παλεύουν οι δύο άνδρες, αν και φαίνονται μετέωροι. Ο Νέστορας φορεί δρομίδες και κοντό χιτώνα σχεδιασμένο με έξοχο διακοσμητικό τρόπο, όπως ανοίγει σαν άνθος, ενώ ο Λύαιος κατά τα δυτικά πρότυπα με περικεφαλαία, είδος κοντού επανοφοριού, που ανοίγεται μπροστά και αφήνει να φαίνεται σαν χιτώνας θώρακας, που μοιάζει κατασκευασμένος από μικρά μεταλλικά ελάσματα και κοσμείται στην παρυφή του με κόσμημα ελαιοφόρου κλάδου, πολύ συνηθισμένου σε βυζαντινά έργα. Κάτω από τον μεταλλικό αυτό θώρακα φορεί λευκό χιτώ-

να, που φτάνει ως τα γόνατα. Υψηλές δρομίδες ενισχυμένες με ελάσματα προστατεύουν τα πόδια. Οι δύο μορφές μοιάζουν μετέωρες, όπως ο Έπαρχος Λεόντιος και ο δήμιος στην επόμενη σκηνή (επιγραφή: Ο Λυαίος και ο Νεστόρ εντω (σταδίω πα)λεων) (εικ. 12). Τελευταία σκηνή είναι η Θανάτωση στην φυλακή του Αγίου Δημητρίου. Η σκηνή δεν ακολουθεί τα βυζαντινά πρότυπα, όπως την ξέρουμε π.χ. από το βόρειο τοίχο της Μητρόπολης του Μυστρά⁴¹. Η σκηνή περιορίζεται σε δύο πρόσωπα, στο στρατιώτη που λογχίζει και στον Άγιο και εκτυλίσσεται μέσα στη φυλακή, που δηλώνεται από δύο τοξωτά ανοίγματα

Εικ. 15. Χριστός στα Τεμένια: Η Δέηση.

και ένα κομμάτι τοίχου, ρομανικής αντίληψης, όπως σημειώσα παραπάνω. Ο Άγιος στέκεται όρθιος και χαμηλότερα από το δῆμιο, έχει δεχτεί τον λογχισμό στην πλευρά, όπου και ο Χριστός, σκύβει προς τα εμπρός, προσπαθεί να κρατηθεί όρθιος κρατώντας το δόρυ με το αριστερό του χέρι και κοιτάζει το δῆμιο. Είναι ντυμένος με κόκκινο μακρύ και χονδρό ένδυμα δυτικού τύπου και παρόμοιο πιθανότατα με εκείνο του Επάρχου Λεοντίου, αν και δεν σώζεται ολόκληρο και με κεντήματα τυπικά του αγιογράφου και στις δύο εκκλησίες του Σελίνου. Στο λαιμό του είναι δεμένη μακριά εσάρπα, που το ένα άκρο πέφτει στην πλάτη και κρέμεται και ανεμίζει χαμηλά και το άλλο είναι αναδιπλωμένο στο βραχίονα, που κρατεί το δόρυ σαν να θέλει να κρύψει την πληγή. Ο δῆμιος στρατιώτης φράγκος με την τυπική περικεφαλαία εικονίζεται, όπως εξάλλου και ο Άγιος με μια κίνηση έντονα εξεζητημένη και ένα ρυθμό, που βρίσκομε σε πρώιμα έργα της γοτθικής τέχνης⁴², φορεί χιτώνα από κόκκινο ύφασμα με κοντές χειρίδες από μεταλλικά ελάσματα και κοσμημένο με μαργαριτάρια και πλακίδια στρογγυλά στην κάτω παρυφή, θώρακα πλεκτό με φολλίδες και μακρύ μανδύα κόκκινο, που καλύπτει την πλάτη και, αφού περνά από την κοιλιά, πέφτει ελεύθερος στα αριστερά. Συρματοπλεκτες κάλτσες προστατεύουν τα πόδια. Ο στρατιώτης γρυλλίζει προς τον Άγιο, όπως δείχνουν τα δόντια του, εικονογραφική λεπτομέρεια, που θα βρούμε και στην σκηνή,

που εικονίζει τον Άγιο Δημήτριο έφιππο να φονεύει τον Σκυλογιάννη στην εκκλησία στα Τεμένια. Έτσι εικονίζεται ο Σκυλογιάννης, όπως και ο Μάλχος στην Προδοσία στην ίδια εκκλησία (εικ. 13, 14).

Αν και η εικονογραφία των δύο σκηνών από το Βίο του Αγίου Δημητρίου (για την τρίτη δεν μπορούμε να πούμε, γιατί είναι μοναδική για την ώρα) είναι και βυζαντινή και όχι, πολλά είναι τα στοιχεία εκείνα, που την συνδέουν με δυτικά πρότυπα. Τα ρούχα του Επάρχου Λεοντίου και του Δημητρίου μόνο γενικεύοντας πάρα πολύ μπορούμε να τα θεωρήσουμε ιταλικής καταγωγής, γιατί όμοια απόλυτα δεν μπορούμε να βρούμε, εγώ τουλάχιστον, σε μνημεία ιταλικά της εποχής. Μπορεί βέβαια ο αγιογράφος να τα ζωγράφιζε εκ του φυσικού ή να τα βρήκε σε ένα δυτικό έργο στην Κρήτη. Το καπέλλο όμως του επάρχου, ίδιο με του βοσκού στη Γέννηση, αλλά σχεδιασμένο από άλλη οπτική γωνία, του Πιλάτου στην σκηνή του εμπαιγμού, όπως και ο κεφαλόδεσμος της γυναίκας στα Τεμένια (εικ. 20) είναι καθαρά φλωρεντινά ή βόρεια ιταλικά. Ρομανικά πρότυπα πρέπει να έχει και το άλογο του Αγίου Δημητρίου με τα λεπτά πόδια, που σχηματίζουν έντονες γωνίες, τον τρόπο καλπασμού και τη σχεδίαση της κεφαλής. Η εσάρπα του Αγίου Δημητρίου, αλλά πιο κοντή, συναντάται σε μερικούς Αγίους της κάτω σειράς της αφίδας της εκκλησίας της Berge la Ville⁴³. Οι στρατιώτες (εικ. 14, 21), τόσο στις παραπάνω σκηνές, όσο στο Λίθο, τον Εμπαιγμό, την

Εικ. 16. Χριστός στα Τεμένια: Η Παναγία από τη Δέση.

Ανάβαση στο Σταυρό και άλλες στην εκκλησία των Τεμενίων, ο θώρακας, το καπέλλο και η σφύρα με την χαρακτηριστική κεφαλή με καρφιά του Σκυλογιάννη, είναι παρμένοι από παραστάσεις σκηνών μάχης σ' ένα χειρόγραφο, όπως η Βίβλος του Λουδοβίκου, βασιλιά της Γαλλίας (Ms. Lat. 10525 - Παρίσι) ή της Pierpont Morgan Βιβλιοθήκης (Ms 638 Νέα Υόρκη)⁴⁴, ή σε τοιχογραφίες, όπως π.χ. στις σκηνές από το Βίο του Αγίου Γεωργίου στον καθεδρικό Ναό της Clermont-Ferrant, όπου βρίσκουμε τις πιο συγγενικές παραστάσεις στρατιωτών⁴⁵. Σε χειρόγραφα γαλλικά ή αγγλικά και υαλογραφήματα βιτρώ) πρέπει να αναζητήσουμε την τεχνική, που αποδίδεται η κόμη και το

γένειο του Επάρχου (εικ. 11), αλλά και άλλων μορφών, των Προφητών και Αγίων και στις δύο εκκλησίες, που ιστόρησε ο αγιογράφος μας. Στα ίδια πρότυπα πρέπει να αναζητηθούν οι εξεζητημένες στάσεις και κίνηση μερικών μορφών⁴⁶, όπως στη σκηνή του θανάτου του Αγίου Δημητρίου π.χ., ενώ η τεχνική, που φωτίζονται τα πρόσωπα, π.χ. του Λυαίου και του Νέστορα, του Δημίου, αλλά και άλλες στα Τεμένια, πρέπει να αναζητηθεί σε ξυλόγλυπτα επιχρυσωμένα ή στυλβωμένα πέραν από τις Άλπεις ή σε ανάγλυφα από μέταλλο, που θα έφθαναν και στην Κρήτη και θα είχε δει ασφαλώς ο ζωγράφος.

Εικ. 17. Χριστός στα Τεμένια: Πεντηκοστή.

Ο μοναδικός αυτός και παράξενος κρητικός και ορθόδοξος αυτός αγιογράφος, όπως δείχνει και η ωραία μικρογράμματη γραφή του, που συνδυάζεται παρά πολύ επιτυχημένα και με έντονη διακοσμητική διάθεση με την μεγαλογράμματη και στις δύο εκκλησίες, αρκετά όπως περίπλοκη, ώστε να μοιάζει με αραβούργημα, βλέπομε να συνδυάζει ή να προσπαθεί να συνδυάσει δύο παραδόσεις ή στοιχεία των εικονογραφικά και υφολογικά, που αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικής αντιλήψεως πολιτισμούς, όπως είναι ο βυζαντινός και ο ρομανικός και πρώιμος γοτθικός. Ασφαλώς οι δύο αυτοί πολιτισμοί βρίσκονται σε συνεχή διάλογο μεταξύ των, όμως πρώτη φορά στον αγιογράφο των δύο εκκλησιών της επαρχίας Σελίνου του Νομού Χανίων και σε δύο ακόμη αγιογράφους, με τους οποίους θα ασχοληθώ αργότερα, ο συνδυασμός αυτών των εικονογραφικών και υφολογικών στοιχείων γίνεται σε τέτοια έκταση και τόσο φανερά, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα όσα είπα για τα θέματα της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου. Το πείραμά του ασφαλώς θα επιχειρήσουν και οι προγενέστεροί του αγιογράφοι, όπως ο Θεόδωρος-Δανιήλ Βενέρης⁴⁷ π.χ. και ο αγιογράφος του δυτικού μισού της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Σκλαβοπούλα Σελίνου, που εργάζεται στο ύφος του Βενέρη, αλλά διακριτικά και σε περιορισμένη κλίμακα. Το ίδιο θα κάμει και ο Παγωμένος και άλλοι ανώνυμοι στο β' μισό του 14ου αι. Σ' όλους αυτούς τους άλλους αγιογράφους της Κρήτης τα δυτικά στοιχεία παρουσιάζονται πλήρως αφομοιωμένα και υποταγμένα στο ύφος των και στους αισθητικούς κανόνες της βυζαντινής τέχνης, ενώ στον αγιογράφο του Αγίου Δημητρίου μένουν αναφομοίωτα και ευδιάκριτα, όσο κι αν ο συνδυασμός είναι πρωτότυπος, ευτυχής και έντονα προσωπικός, παρά το λαϊκότερο χαρακτήρα που παρουσιάζει η τέ-

χνη του. Ίσως αυτός είναι ο λόγος, που ο αγιογράφος αυτός και δύο ή τρεις ακόμη άλλοι αγιογράφοι, που εμφανίζουν τα ίδια χαρακτηριστικά μετά το 1300 και ως γύρω τα 1320 (Πρέπει να γίνει μελέτη και των άλλων μνημείων, για να διαπιστωθεί αν είναι δύο ή τρεις), δεν θα βρουν συνεχιστές, δεν θα δημιουργήσουν παράδοση και θα εξαφανιστούν, στο Νομό Χανίων, κάτω από την επίδραση της πληθωρικής μορφής του Ιωάννη του Παγωμένου και των συνεργατών του. Κάτω όμως από την επίδραση του αγιογράφου του Αγίου Δημητρίου και των συγγενικών με αυτόν οι μεταγενέστεροι αγιογράφοι της Κρήτης θα έλθουν σε επαφή με την δυτική τέχνη, κατά την γνώμη μου, θα χρησιμοποιήσουν ορισμένα εικονογραφικά θέματα και διακριτικά το ύφος της τέχνης αυτής και η ζωγραφική του θα είναι το σημείο αναφοράς των μεταγενεστέρων, γιατί ο αγιογράφος μας καινοτομεί αισθητά και προσπαθεί να δώσει κάτι καινούργιο, άγνωστο σε τέτοια έκταση μέχρι τότε στην Κρήτη, συνδυάζοντας το δυτικό, που το γνωρίζει μέσω συγκεκριμένων έργων, που είδε στην Κρήτη, ή ενός ζωγράφου ίσως δυτικού, ο οποίος εργάζεται σε κάποια καθολική εκκλησία την ίδια εποχή και το βυζαντινό στοιχείο, που το παίρνει από τους συγχρόνους του και παλιότερους κρητικούς αγιογράφους, δεχόμενος παράλληλα και επιδράσεις από παλιότερες εποχές, όπως δείχνουν οι ελληνοιστικές αντιλήψεις ερωτιδικές, όσο εξπρεσιονιστικά κι αν τους αποδίδει και σ' ένα χοντρομμένο, σκόπιμα όμως, ύφος και ο κίονας με τη δεμένη λευκή ταινία στο Χριστό στα Τεμένια. Με όλα αυτά και το ότι αντλεί ευρύτατα από τη δυτική τέχνη διαφοροποιείται αισθητά από το έργο των Βενέρηδων, θείου και ανηψιού, τον ανώνυμο αγιογράφο του δυτικού μισού της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Σκλαβοπούλα και ένα ακόμη ανώνυμο που εργάζεται γύρω

στα 1300 σε άλλη εκκλησία της Κρήτης και έτσι βλέποντας το έργο του, μπορούμε και να σχηματίσουμε την γνώμη ότι δεν πρόκειται για κρητικό.

Την παραπάνω γνώμη μπορούμε να σχηματίσουμε περισσότερο βλέποντας τις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Χριστού στα Τεμένια, όπου τα θέματα είναι περισσότερα, αφού η εκκλησία είναι μεγαλύτερη κατά πολύ από εκείνη του Αγίου Δημητρίου και όπου τα δάνεια σε εικονογραφικά θέματα και άλλες λεπτομέρειες είναι περισσότερα και περισσότερο αναφομοιωτά. Μια επιτροχάδην εξέταση των θεμάτων, που είναι από πολλά χρόνια γνωστά θα δείξει αυτό. Στην αψίδα υπάρχει η Δέηση (εικ. 15, 16), ο Παντοκράτορας όμως διαφοροποιείται και τυπολογικά και στον τρόπο ενδύσεως και στον τρόπο, που κρατεί το Ευαγγέλιο και στον τρόπο του φωτοστέφανου και πλησιάζει ρομανικά πρότυπα. Όσο για την Παναγία και τον Ιωάννη, που έχουν καλυμμένη τη μια χείρα με το ένδυμά των, δεν συναντώνται αλλού, όσο ξέρω. Στην Προδοσία, που σώζεται ελάχιστα, ο Πέτρος κρατεί το Μάλχο σφικτά στα σκέλη του, όπως στο Vat. Gr. 1156⁴⁸, γυρίζει όμως και κοιτάζει το Χριστό, όπως σε μια μικρή σκηνή του Σταυρού της Ακαδημίας της Φλωρεντίας, του 12ου αι., που ακολουθεί όμως βυζαντινά πρότυπα⁴⁹. Η σκηνή του Πέτρου-Μάλχου αυτή θα γίνει τυπική στον Παγωμένο και τη Σχολή του.

Καινούριο στοιχείο, οι δύο έφιπποι, που εικονίζονται δεξιά μας, όπως δείχνουν τα πόδια των αλόγων.

Στην Πεντηκοστή (εικ. 17) ο Πέτρος κάθεται σε θρόνο με τετράφωνο ερεισίνωτο και καλυμμένο με λευκό πανί, έχει την εξέχουσα θέση, ενώ οι άλλοι Απόστολοι είναι όρθιοι σε δύο ομάδες. Ακολουθεί δηλ. πιστά τον θεωρούμενο δυτικό τύπο της Πεντηκοστής, που βρίσκουμε σε μια μικρή σκηνή του Σταυρού του Museo Cívico της Πίζας⁵⁰, με τη διαφορά ότι ο Πέτρος μετατοπίστηκε αριστερότερα, για να στριμωχτεί ο Παύλος όπως όπως στα δεξιά του και να πάρει η Πεντηκοστή περισσότερο ορθόδοξη εικονογραφία. Στον Δείπνο ο Χριστός κάθεται στο κέντρο της συνθέσεως και οι Απόστολοι γύρω από το στρογγυλό τραπέζι με τον ιχθύ σε πιάτο με υψηλό πόδι. Έτσι ο αγιογράφος μας συνδυάζει τα παλιότερα πρότυπα με την θεωρούμενη δυτική εικονογραφία του θέματος⁵¹. Την ίδια εικονογραφία θα χρησιμοποιήσουν οι κρητικοί αγιογράφοι μετά τα 1400, όσο ξέρω.

Στα παραπάνω θέματα λοιπόν ο ζωγράφος του Αγίου Δημητρίου συνδυάζει τις βυζαντινές με τις δυτικές εικονογραφικές παραδόσεις, όπως είδαμε και με την Γέννηση και την Υπαπαντή, αλλά και τη Βάπτισή στο Χριστό στα Τεμένια. Σε άλλες όμως ευαγγελικές σκηνές ακολουθεί πιστά την δυτική εικονογραφία, όπως είδαμε και στην Σταύρωση στην εκκλησία του Λεμβαδά, ίσως δε και στο θάνατο του Αγίου Δημητρίου. Στη σκηνή που ο Πιλάτος νίπτει τα χέρια του⁵² ο υψηλός θρόνος, όπου κάθεται, η πλάγια θέσητος, η γρήγορη κίνηση, με την οποία τρέχει ο υπηρέτης, που

Εικ 18. Χριστός στα Τεμένια: Ο Θρόνος (τμήμα).

Εικ. 19. Χριστός στα Τεμένια: Ο Πλάτος και η γυναίκα του από τον Εμπαιγμό.

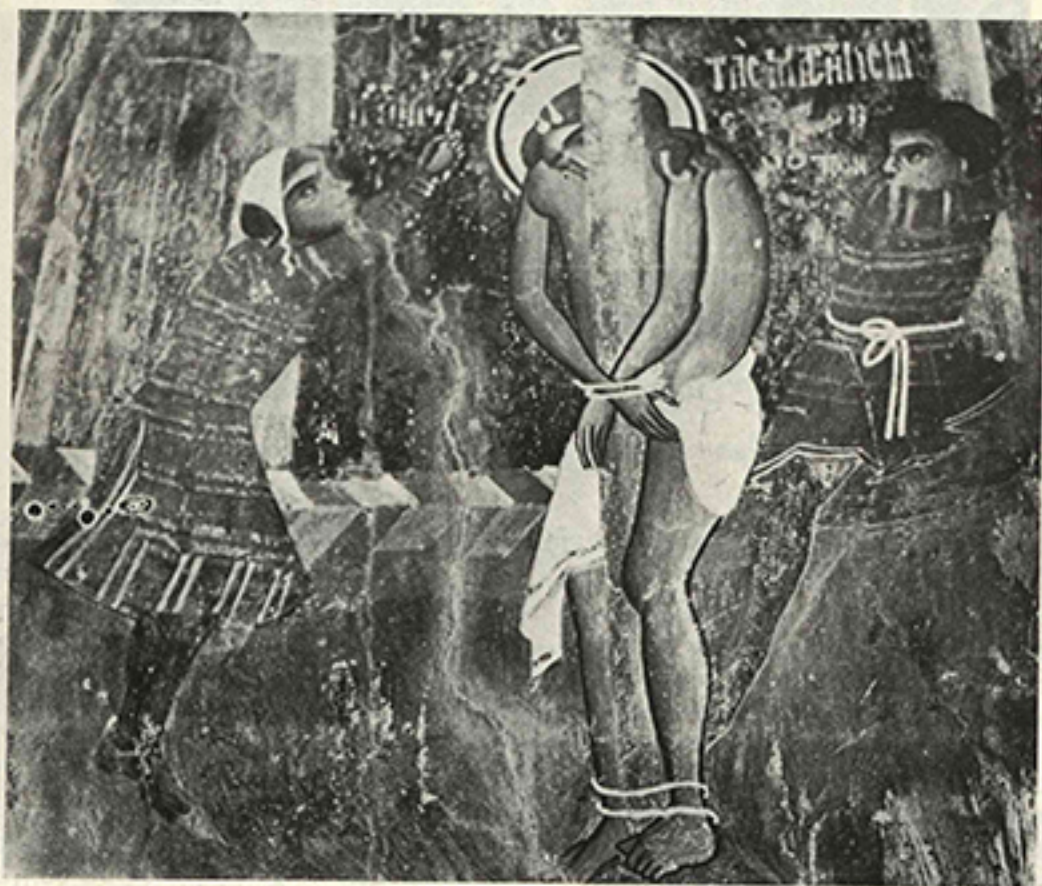
θυμίζει τον «εν γούνασιν δρόμον» των αρχαίων αναγλύφων αφιγγών και αθλητών, το σχιστό υψηλά ρούχο, που αφήνει να φανούν μέχρι υψηλά οι μηροί, αφήνουν να σκεφτούμε αγγλικές μικρογραφίες π.χ. ή τέλος πάντως πέραν των Άλπεων, όπως εκείνη που δείχνει τον Δαυίδ να πληροφορείται από ένα Αμαλακίτη τον θάνατο του Σαούλ και άλλες στη Βίβλο της Μητρόπολης του Winchester⁵³, αν και το ότι ο δούλος έρχεται πίσω από τον Πλάτο με την λεκάνη και το αγγείο με νερό, ο υψηλός θρόνος, που θυμίζει βάση αγαλμάτων, ο κίονας με την ταινία ανήκουν σε πολύ παλιές παραδόσεις, όπως σημείωσα ήδη για άλλες

λεπτομέρειες. Στα ίδια πρότυπα οφείλεται και η αφύσικη στάση της γυναίκας του Πλάτου στον Εμπαιγμό (εικ. 19), στον οποίο Εμπαιγμό και οι στρατιώτες με τους δούλους, που περιστοιχίζουν τον πεσμένο στο έδαφος Χριστό, κατάγονται από ένα δυτικό πρότυπο πιθανώς, που χρησιμοποίησε και ο Τζιόττο στην ίδια σκηνή στο παρεκκλήσιο των Σκροβένι στην Πάδου⁵⁴, με τη διαφορά ότι ο τελευταίος εικονίζει το Χριστό σε θρόνο. Δίπλα από την σκηνή του Εμπαιγμού εικονίζεται ο Ιούδας να συμφωνεί την τιμή με τους ιερείς⁵⁵ και στο βόρειο τοίχο ο Χριστός να οδηγείται στον Άννα και στον Καϊάφα σε μια εικονογραφία άγνωστη

από άλλο μνημείο της Κρήτης και εκτός της Κρήτης, ενώ η Μαστίγωση (εικ. 20), με το Χριστό δεμένο πίσω από την κολόνα και από τα χέρια και τα πόδια και δερνόμενο από δύο υπηρέτες, κατάγεται από δυτικά πρότυπα πέραν από την Ιταλία, όπου, αν και χρησιμοποιείται η ίδια εικονογραφία, ο Χριστός εικονίζεται δεμένος μόνο από τα χέρια⁵⁵. Αντίθετα η κρητική τοιχογραφία συγγενεύει πολύ στην τοιχογραφία π.χ. στο Brout Verné ή το Lavardin⁵⁶, μνημεία που ακολουθούν πιθανότατα την εικονογραφία του Ψαλτηρίου της Στουτγκάρδης⁵⁷, αν και ο Χριστός εικονίζεται ολόγυμνος και δεμένος στο πρόσθιο μέρος του κίονα και με την πλάτη γυρισμένη στο θεατή, εικονογραφία, που θα βρούμε και στην Κρήτη στο τέλος του 14ου αι. Στον Εμπαιγμό, εκτός του ότι ο Πιλάτος κάθεται σε υψηλό θρόνο κατά τα δυτικά πρότυπα, που σημείωσα ήδη, και είναι ντυμένος κατά την τελευταία μόδα της βόρειας Ιταλίας ασφαλώς, όπως και η γυναίκα του παρά το ότι σύγχρονα ή παλιότερα έργα του ζωγράφου της Κρήτης δεν εικονίζουν τα ίδια ακριβώς ρούχα, όσο ξέρω, ο Πιλάτος κάθεται σταυροπόδι, ένδειξη μεγίστης περιφρόνησης και ασέβειας προς το θύμα. Την λεπτομέρεια αυτή αν δεν την πήρε από τη σκηνή του Βρασμού του Αγίου Γεωργίου στην ομώνυμη εκκλησία της Σκλαβοπούλας, έργο του δευτέρου αγιογράφου της εκκλησίας, από τον οποίο δανείζεται ασφαλώς και την χειρονομία του Ιωάννη στη Σταύρωση της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου, όπως είπα,

την οφείλει κατευθείαν σ' ένα δυτικό πρότυπο, αφού τη λεπτομέρεια την βρίσκομε στην Γερμανία ήδη μετά το 1000 ή σε ρομανικές τοιχογραφίες, π.χ. στο μαρτύριο του Αγίου Ιακώβου στην εκκλησία του Guerets (Saint Jacques des Guerets)⁵⁸. Σε δυτικό πρότυπο θα πρέπει να αποδοθεί και ο Θρήνος (εικ. 18) με τον νεκρό Χριστό στα γόνατα της Παναγίας, τυλιγμένο στο σινδόνι και με είδος σαρκιού. Η Παναγία κάθεται σε μια γωνιά της σαρκοφάγου ή του κρεβατιού. Αν και το θέμα συναντάται από τον 12 αι. σε βυζαντινό ελαφαντοστό και το βρίσκομε δύο φορές στην Κρήτη στο δεύτερο μισό του 14ου αι.⁵⁹, η παράσταση έχει πολλά στοιχεία που πρέπει να προέρχονται από δυτικό πρότυπο, όπως δείχνει το τμήμα τουλάχιστον που σώζεται. Η Ανάβαση στο Σταυρό είναι ένα πολύ συνηθισμένο βυζαντινό θέμα, εδώ όμως, για να τελειώσω τις επιτροχάδην παρατηρήσεις μου στις τοιχογραφίες του Χριστού στα Τεμένια, που δεν ήταν ασπρισμένες και είναι γνωστές σε μένα από τα παιδικά μου χρόνια, ακολουθεί δυτικό πρότυπο, όπως δείχνει ο τρόπος που ανεβαίνει στο Σταυρό ραβδιζόμενος από ένα δούλο, προς τον οποίο στρέφεται και κοιτάζει αυστηρά, η θέση και η φορεσιά του αξιωματικού μπροστά Του, ο οικοδομικός διάκοσμος⁶⁰.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του Χριστού στα Τεμένια μπορούν να διευρυνθούν και να επεκταθούν στο ύψος, στην ψυχολογία των προσώ-

Εικ. 20. Χριστός στα Τεμένια: Η Μαστίγωση.

Εικ. 21. Χριστός στα Τεμένια: Τμήμα των στρατιωτών από το Λίθο.

πων, στον αρχιτεκτονικό και τοπιογραφικό διάκοσμο, στα χρώματα και πλήθος άλλες λεπτομέρειες. Νομίζω όμως ότι, από τα όσα σημείωσα μέχρι τώρα, έγινε φανερό πως ο αγιογράφος του Αγίου Δημητρίου εισάγει στην τέχνη της Κρήτης τα δυτικά στοιχεία, συνεισφέροντας όμως τροποποιεί και ανασυνθέτει τα πρότυπά του, όπως θα κάνουν όλοι οι μεταγενέστεροί του αγιογράφοι. Τα πρότυπά του είναι στο σύνολό των σχεδόν δυτικά και δεν κατόρθωσε ή δεν θέλησε για οποιουδήποτε λόγου να τα παρουσιάσει αφομοιωμένα ακόμη κι αν τους δίνει αρκετές φορές βυζαντινό ένδυμα, όπως είδαμε μιλώντας για τις τροποποιήσεις

του και τις καινοτομίες στην εικονογραφία. Πρέπει ακόμη να σημειώσω ότι εκείνο που κάνει για την εικονογραφία, κάνει και στην τεχνική, που συγγενεύει με τα πρότυπά του, όπως δείχνει η χρήση του χρώματος σε πλατιές αδιαβάθμητες επιφάνειες (πλακάτο), ο τοπιογραφικός και οικοδομικός διάκοσμος, η πτυχολογία και άλλα. Στο Χριστό στα Τεμένια τα στοιχεία αυτά είναι περισσότερο αναφομοιωτά και επί πλέον δείχνει μια προτίμηση για το δραματικό, τη φυσική ασκήμια με τάσεις ρεαλιστικές, τις παραγόμενες μορφές, στοιχεία που οφείλονται στην επίδραση και το χαρακτήρα των πηγών του. Στον Άγιο Δημήτριο αντί-

θετα, παρά το ότι θα βρούμε τα ίδια πρόσωπα, τον ίδιο τρόπο σχεδιάσεως των λεπτομερειών (περιγράμματα, κόμεις, γενειάδες, μάτια, μύτες, αυτιά, ρυτίδες, πτυχές ενδυμάτων, στολές στρατιωτών και αρχόντων, αρχιτεκτονικός και τοπιογραφικός διάκοσμος κλπ.), τα ίδια σκούρα καστανά, άλλοτε προς το καφέ, άλλοτε αναμεμιγμένα με λαδοπράσινους τόνους και σιέννες χρώματα στα γυμνά μέρη και την ίδια περιορισμένη χρωματική κλίμακα σε προτίμηση στα κόκκινα, τα πάντα παίρνουν, εκτός σε σπάνιες εξαιρέσεις μια πιο πειθαρχημένη και γαλήνια όψη, πράγμα που δείχνει μια παραπέρα ωρίμανση της τεχνικής του αγιογράφου και ότι οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου έγιναν μετά από εκείνες του Χριστού στα Τεμένια.

• •

Ο Αγιογράφος λοιπόν, για να ολοκληρώσω την παρουσίαση του θέματός μου, του Αγίου Δημητρίου στο Λειβαδά Σελίνου μας δίδει το σύνολο των γνώσεων των αγιογράφων της Κρήτης πάνω στη δυτική τέχνη, που δεν είναι ασφαλώς μόνο τέχνη της Ιταλίας της εποχής του, αλλά και ρομανική τέχνη της Ευρώπης πέραν από τις Άλπεις. Οι κρητικοί αγιογράφοι είναι ανοικτοί και δέχονται επιδράσεις και υιοθετούν στοιχεία της ρομανικής τέχνης αναμεμιγμένα με της πρώιμης γοτθικής, τόσα όμως όσα αυτοί θεωρούν σκόπιμο ότι πρέπει να πάρουν ή τους χρειάζονται, με εξαίρεση τον αγιογράφο μας, ο οποίος αντλεί ευρύτητα από την τέχνη της δυτικής Ευρώπης σε αντίθεση με τους άλλους αγιογράφους της Κρήτης. Αν και οι επαφή με την ρομανική και πρώιμη γοτθική τέχνη των κρητικών αγιογράφων γίνεται πολύ ενωρίς, από τα μέσα πιθανότατα του 13ου αι., και συνεχίζεται ως το τέλος του, όπως δείχνει το έργο του Θεοδώρου-Δανιήλ Βενέρη και του ανώνυμου αγιογράφου του δυτικού μισού της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Σκλαβοπούλα Σελίνου, οι γνώσεις των αγιογράφων της Κρήτης ή έστω, τα δάνειά των από την τέχνη της δυτικής Ευρώπης δεν θα διευρυνθούν σ' ολόκληρο τον 14ο αι. και κανείς κρητικός αγιογράφος δεν θα μιμηθεί στον βαθμό αυτό, ούτε θα εισαγάγει στην τέχνη τόσα ή περισσότερα στοιχεία όσα ο αγιογράφος του Αγίου Δημητρίου. Μήπως λοιπόν θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Αγιογράφος του Αγίου Δημητρίου και οι δύο ή τρεις ακόμη όμοιοί του, που εργάζονται στην Κρήτη ανάμεσα στο 1300 και 1320 ή ελάχιστα χρόνια μετά, είναι τα σημεία αναφοράς, στα οποία αναφέρονται οι αγιογράφοι των επομένων γενεών, όταν εισάγουν στο έργο των εικονογραφικά και υφολογικά στοιχεία από την ρομανική και την γοτθική τέχνη, όσο κι αν συνεχώς έφταναν στην Κρήτη έργα δυτικά και όσο κι αν οι ίδιοι οι κρητικοί είχαν την δυνατότητα να ταξιδέψουν και να γνωρίσουν τη δυτική τέχνη τόσο στη Μητρόπολη τη Βενετία, όσο και πέραν από αυτή; Μήπως επίσης το μπόλιασμα, που δέχτηκε η κρητική αγιογραφία στο τέλος και στα πρώτα είκοσι χρόνια του 14ου αι., ήταν σημαντικό, αν κρίνουμε από το χαρακτήρα της τέχνης του Αγιογρά-

Εικ. 22. Αγία Μαρίνα ('). Χριστός στα Τεμένια.

φου μας, ώστε να θεωρηθεί αρκετό από τους μεταγενέστερους του, οφείλεται και ο αναδρομικός χαρακτήρας των επιδράσεων της δυτικής τέχνης στην τέχνη της Κρήτης, που έχει διαπιστωθεί σε αρκετές περιπτώσεις; Δυστυχώς δεν μπορούμε να δώσουμε μια οποιαδήποτε απάντηση στα ερωτήματα αυτά, πριν η έρευνα αυτών των στοιχείων δεν εξαπλωθεί σ' ολόκληρη την Κρήτη και αναζητηθούν και μελετηθούν συστηματικά και τα άλλα ανάλογα με τα δύο της επαρχίας Σελίνου μνημεία. Αυτό όμως δεν μπορεί να μας εμποδίσει να πούμε ότι η σημασία των τοιχογραφιών του Αγίου Δημητρίου στο Λειβαδά και του Χριστού

στα Τεμένια και τα όσα μας διδάσκει ο αγιογράφος των έχουν τεράστια σημασία για την παραπέρα έρευνα, γιατί μας κατευθύνουν στο που πρέπει να αναζητήσουμε και πώς φτάνουν και ποιες είναι οι επιδράσεις από την τέχνη της δυτικής Ευρώπης.

Ίσως το έργο του Αγιογράφου του Αγίου Δημητρίου, που παρουσιάζω, μας εκπλήσσει και μας παραξενεύει, γιατί ο αγιογράφος μας συνθέτει τον ύμνο του προς το Θεόν σε μια γλώσσα διαφορετική από εκείνη που ξέρομε και αναμειγμένη με ξενόφερτους και πρωτάκουστους ήχους, που δίνουν μια άλλη ποιότητα στους στίχους του τους λίγο ξενικούς και μια διαφορετική μελωδία, όπως ο ύμνος του αυτός δεν παύει να είναι από τους πιο πρωτότυπους, μοναδικούς και όμορφους ανάμεσα στους τόσους που μας έδωσε η Κρήτη και γεμάτος γοητεία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σ. Σπανιάκης: Η Θρησκευτικό-εκκλησιαστική κατάσταση στην Κρήτη τον XVI αι., Κρητικά Χρονικά, τ. ΚΑ' (1969), σ. 138.
2. M. Chatzidakis, Les Débuts de l'École Crétoise et la Question de l'École dite "Italogrecque", Μνημόσυνο Σοφίας Αντωνίου (Βενετία 1974), σ. 169-174. - Του ίδιου: La peinture des "Madonnari" Vénétocrétois et sa destination (Venezia Centro di Mediazione tra Oriente e Occidente (Sec. XV-XVI). Aspetti e Problemi (Firenze 1977), σ. 674 κ.ε. Του ίδιου: Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, D.O.P., τ. 23-24 (1969-1970), σλ. 330-335. Του ίδιου: Εικόνες του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων και της Συλλογής του Νοτιοανατολικού (Βενετία 1962), σ. XLIV-XLVI και M. Muraro, Varie fasi di influenza Bizantina a Venezia New Trecento, Θεσσαλονίκη, τ. 9 (1972), σ. 180 κ.ε., ιδίως 196-201. Στις παραπάνω εργασίες θα βρει ο αναγνώστης γενικές πληροφορίες και για το ρόλο της Βενετίας στη διαμόρφωση ορισμένων χαρακτηριστικών και σαν ενδιάμεσου σταθμού για την γνωριμία των κρητικών αγιογράφων με τη δυτική τέχνη, αλλά και για τα άλλα προβλήματα, που σχετίζονται με την Κρητική Σχολή ή καλύτερα την βυζαντινή τέχνη της Κρήτης και γενικότερα και που δεν έπαψαν να συζητούνται ύστερα από τη διατύπωση των θεωριών Κοντακίφ-Λυδάσης. Οι αναφορές σε έργα τέχνης που προέρχονται από την Κρήτη πριν το 1400 είναι πολύ λίγες και περιορίζονται σε ελάχιστα παραδείγματα, έτσι άπτονται μόνο από θεωρητικής άποψης του προβλήματος, όσον αφορά το επαναλαμβάνω την τέχνη της Κρήτης πριν το 1400. Βλ. επίσης στις ίδιες εργασίες για την υπόλοιπη βιβλιογραφία.
3. Α. Ευγγούπουλος, Περί μιας κρητικής αγιογραφίας, Κρητικά Χρονικά, τ. IB (1958), σ. 335 κ.ε. M. Chatzidakis, Essai sur l'École dite "Italogrecque", précédé d'une note sur les rapports de l'art vénitien avec l'art crétois jusqu'à 1500, Venezia e il Levante a cura A. Pertusi, τ. 2 (Firenze 1974), σ. 69-81 και στα εξής, και εικ. 49, 51. M. Vassilakis - Mavrakakis, Western influences on the Fourteenth Century Art of Crete (Πεμπ. του XVI Διεθ. Βυζαν. Συνεδρίου: Jahrbuch der österr. einischischen Byzantinistik 32/5), Wien 1982, τ. 11/5, σ. 301-302 και εικ. 1-12, όπου και άλλη βιβλιογραφία. Επίσης K. Gallas, K. Wessel, M. Borboudakis, Byzantinisches Kreta (Οδηγός - München 1983), σ. 116-119.
4. K. Λασσινιωτάκης, Εκκλησίες της Δυτ. Κρήτης, Κρητικά Χρονικά, τ. ΚΑ' (1969), σ. 212-217, ιδ. 227 και εικ. 68-70. Η εκκλησία χρειάζεται συστηματικότερη μελέτη, για να καθοριστεί η σχέση της με τον Αγιογράφο του Αγίου Δημητρίου. Βλ. επίσης Μεγ. Σοφίετ. Εγκυκλοπαίδεια, τ. 34 (1983), σ. 330, M. Ανδριαννάκης).

Ένας Ερωπιδέας από το Χριστό στα Τεμένια.

5. G. Gerola, Monumenti veneti nell'isola di Creta (Venezia), τ. IV, σ. 471, αρ. 55, όπου αμφισβallest για μια χρονολόγηση στα 1311/2 ή 1315/6. Την εκκλησία αλλού αναφέρει σαν εκκλησία της επαρχίας Κισάμου: Monumenti, τ. II, σ. 300, σημ. 1. Του ίδιου: Τοπογ. Κατάλογος των τοιχογρ. εκκλησιών της Κρήτης (Μετ. K. Λασσινιωτάκη, Ηράκλειο 1961), αριθμ. 188 και 200. K. Λασσινιωτάκης, Εκκλησίες, ένθ. αν. τ. KB, σ. 365-368 (Χριστός Τεμένια), εικ. 342-347 και σ. 377-379, σλ. 92, εικ. 369-372 (Άγ. Δημήτριος). Για τον τύπο των εκκλησιών: K. Λασσινιωτάκης: Κυριαρχούντες τύποι χριστ. ναών από τον 12ο αι. και εντεύθεν στη Δυτ. Κρήτη, Κρητικά Χρονικά τ. IE-IEΤ (1961-1962), σ. 180 (Άγ. Δημήτριος) και 184, σλ. 11 και εικ. 5 (Χριστός Τεμένια). Για την καταγωγή του τύπου αυτ. σ. 184. Βλ. και τις παρατηρήσεις μου με την ευκαιρία της παρουσιάσεως των τοιχογραφιών του Χριστού στα Πλεμενιακά: Σ. Ν. Μαδερράκης, Μια εκκλησία στην επαρχία Σελίνου, Ο Χριστός στα Πλεμενιακά, Πεμπ. του Ε' Διεθ. Κρητ. Συνεδρίου, τ. Β' (Ηράκλειο 1985), σ. 252-254. Βλ. και για το Χριστό στα Τεμένια: K. Gallas κλπ., Byzantinisches Kreta, σ. 225-226, εικ. 174, όπου οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στο 16ο/17ο αι.
6. K. Λασσινιωτάκης, Κυριαρχ. τύποι, σ. 180.
7. Σ. Ν. Μαδερράκης, Μια εκκλησία, σ. 282 και 288 και π. 30. Γενικά για την εκκλησία: K. Λασσινιωτάκης, Εκκλησίες, τ. KB', σ. 152-154, εικ. 179-181 (αγιογράφος του δυτ. μισού) και 182-187 (αγιογρ. Νικόλαος). Το όνομα του Νικόλαου δεν αναφέρεται έτσι, αλλά Χωρικός: Gerola, Monumenti, τ. II, σ. 308 και Τοπ. κατάλογος, σ. 213. Το Μανδύλιο μεταξύ ιωακείμ και Άννας ερμηνεύεται ως Δέηση, όχι ορθά βέβαια, αφού υπάρχουν επιγραφές: K. Λασσινιωτάκης, ένθ. αν. σ. 154, όπου και για τους δύο ζωγράφους. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι μόνο οι τοιχογραφίες από τη μέση του βορείου τοίχου και δυτικά ανήκουν στον β' αγιογράφο και ίσως όχι όλες.
8. C.-C. Picard, La Captage de Saint-Augustin (Paris 1965), σ. 174-182, εικ. σ. 181 και 178-179, λ.ε.π.
9. G. Schiller, Ikonographie der Christlichen Kunst (Gütersloich), τ. 3, εικ. 760, μια βενετοάνικη μικρογραφία.

10. E. Sandberg - Vavala, *La croce dipinta italiana* (Roma 1980), εκ. 59, 74, 51, 70, 71, 393 διάφοροι παρόμοιοι τύποι φωτοσφράγιων.
11. Βλ. σημ. παραπάνω 7.
12. Για τους ζωγράφους: Σ.Ν. Μαδερράκης, οι κρητικοί αγιογράφοι Θεόδωρος - Δανιήλ Βενερέης και Μιχαήλ Βενερέης. Περπ. Δ' Διεθν. Κρητολ. Συνεδρίου, τ. Β' (Αθήνα 1981), σ. 155-179 και πιν. 57-83; στον πιν. 68α, μια λεπτοτ. του Μανδηλίου.
13. Προχ. D.T. Rice, *Kunst aus Buzanz* (Μόναχο 1959), εκ. 93.
14. Προχ. H. Scharade, *La peinture romane* (Bruxelles 1966), εκ. 116 και 135. Πρβλ. και εκ. σ. 39.
15. J. Lassus, *Παλαιοχριστιανικός και Βυζαντινός Κόσμος*, στην Παγκ. Ιστορία της Τέχνης (Αθήνα 1967) τ. 4, εκ. έγχρ. 65.
16. A. Grabar - C. Nordenfalk, *Le Haute Moeen Age*, (Skira - Geneve 1957), εκ. σ. 152, κάτω και σ. 148 για τα χειρόγραφα.
17. P. Kidson, *Ο Μεσαιωνικός Κόσμος*, Παγκ. Ιστορία Τέχνης, τ. 7, εκ. έγχρ. 14 και C. Mandel, *Des Manuscrits a peintures* (Pont Roual-Paris 1964), εκ. 20.
18. E. Kubacr - V. Elbern, *L'art de l'Empire au debut du mœen age* (Paris 1973), εκ. σ. 199 και προχ. A. Grabar - C. Nordenfalk, εκ. σ. 211.
19. H. Sorade, εκ. σ. 211. Πρβλ. και εκ. σ. 276, 1.
20. H. Schrade, εκ. 209 και 245.
21. H. Focillon, *Peintures romanes de eglises de France* (Paris 1967, ανα εκ. σ. 76).
22. A. Erlande - Branderburg, *L'art gothique* (Mazenot - Paris 1983), εκ. 132.
23. J. Ainaud, *La peinture romane* (Pont Royals - Paris 196), εκ. 22. Υπάρχουν όμως και άλλα παραδείγματα. Π.χ. το ίδιο εικονίζεται ο Απόστολος Πέτρος με επισκοπικό ένδυμα σ' ένα αντεπένιο (Βαρκελώνη, Μουσείο Καταλανικής Τέχνης).
24. A. Grabar, *L'age d'or de Justinien* (Paris 1966), εκ. 363. Πρβλ. και D.T. Rice, *ένθ. αν.*, εκ. 147.
25. K. Παπαϊωάννου *La peinture byzantine et russe* (Γεν. Ιστορία της Τέχνης Pencontre - Geneve), τ. 4, εκ. σ. 42.
26. π.χ. H. Scharade, εκ. σ. 211.
27. G. Millet: *Recherches sur l'iconographie de Evgangiles* (Paris 1916), σ. 99 κ. ε. ιδ. 101.
28. E. Carli, *Les grandes Maîtres toscanes du XIVe siècle* (Paris 1963), εκ. σ. 64 και 84.
29. G. Millet, εκ. 41.
30. π.χ. H. Schrade, εκ. σ. 233, 3, 184, 199 και H. Busche, B. Lohse, E.M. Wagner, *L'architecture en europe, Le Preroman* (Paris 1965), εκ. 136 τα τόξα, οι λεπτοί κίονες και τα κωνόκρανα στην πρόσοψη της Λειψανοθήκης, που δώρισε ο Αλεξάνδρος IV της Καστίλλης στον καθ. του Οβιέντο. Όμοια κωνόκρανα και κίονες χρησιμοποιεί και ο Μιχαήλ Βενερέης: Σ.Ν. Μαδερράκης, *Οι κρητ. αγιογράφοι*, π. 79β.
31. E. Carli, *Les Primitives sur bois* (Paris 1965), π. I και εκ. σ. 17.
32. E. Carli, *Les primitives*, π. VII. Πρβλ. και του Σταυρωμένου του Σταυρούτου Κόππο Μαρκοβάλντο, π. XXV.
33. E. Sandberg - Vavala, *La croce*, εκ. 25, 24, 19, 27.
34. G. Millet, σ. 414, εκ. 441, 442, 459. Πρβλ. και 470-472, 438.
35. G. Millet, σ. 416-422, εκ. 4, τρίτη μικρή σκηνή δεξιά, 470-471, 445.
36. G. Cattaneo - E. Baccheschi, *L'opera completa de Duccio* (Milano 1972), π. LIII, εκ. 127, 137, 138β, 147.
37. Σ.Ν. Μαδερράκης, *Οι κρητ. Αγιογράφοι*, σ. 168-169 και 177-178, π. 76.
38. M. Χατζηδόκης, *Τοιχογραφίες στην Κρήτη*, Κρητικά Χρονικά, τ. Στ' 683-84, π. Γ, 2.
39. M. Cattapan, *Nuovi Documenti riguardanti Pittori Cretesi dal 1300 al 1500*, Περπ. του Β' Διεθν. Κρητ. Συνεδρίου, τ. Γ', σ. 35 και 32 και σ. 41, αρ. I το έγγραφο του 1316. Του ίδιου: *Nuovi Benchi e Documenti dei Pittori in Creta dal 1300 al 1500*, Θεσσαυρίσματα, τ. 9 (1972), πιν. σ. 203, αριθμ. 1-2.
- 39α. Βλ. σ.χ. M. Chatzidakis, *Essai sur l'ecole "Italogreque"*, σ. 81-82 κ.ε. όπου και η βιβλιογραφία και M. Cattapan, *Nuovi Documenti*, σ. 34-35.
- 39β. Βλ. A. Ευγγόπουλος, *Σχεδιασμοί ιστορίας της θρησ. ζωγραφικής μετά την Άλωση* (Αθήνα 1957), σ. 9-11.
- 39γ. M. Cattapan, *Nuovi Documenti*, σ. 35.
- 39δ. M. Cattapan, *Nuovi Documenti*, π. σ. 37, αρ. 1, 2. Στη δεύτερη εργασία έχει παραλειφθεί ο Γεώργιος και ο Κ.Δ. Μέρτζος. Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου της Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538-1578), Κρητικά Χρονικά, τ. ΙΕ-ΙΣΤ, σ. 256.
- 39ε. Σ.Ν. Μαδερράκης, *Οι κρητ. Αγιογράφοι*, σ. 157 και 160.
- 39στ. A. Σηγάλα: *Νικήτα αρχ. Θεσσαλονίκης εις τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΙΒ' (1936, σ. 333-334).
- 39ζ. A. Ευγγόπουλος: *Ανθόλογα δύο εικόνων του Θεοδώρου Πουλίου*, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', τ. Γ', σ. 75-85, ιδ. σ. 82 και π. 30, 1.
40. A. Ευγγόπουλος, *Ο εικονογραφικός κύκλος της ζωής του Αγίου Δημητρίου* (Θεσσαλονίκη 1970), σ. 22-27 και π. III, άνω, Χ, XIII, διάφοροι τρόποι απεικόνισης του θέματος. Ο κρητικός αγιογράφος παρέλειψε τα όρθια δόρατα και καρφιά, όπου καρφώθηκε ο Λύσιος. Εικόνισε μόνο την πύλη.
41. M. Χατζηδόκης, *Mistra, La Cité Médiévale et la Forteresse* (Εκδοτική Αθηνών 1981), εκ. 21. Βλ. και A. Ευγγόπουλος, *ένθ. αν. π. III*, κάτω και XI.
42. *L'Europe Gothique au XII-XIVe siècles* (Κατάλογος της Β' Έκθεσης της Συμβουλίου της Ευρώπης, Παρίσι 1968) αρ. 260, εκ. 82 και 72 της πάρισης μορφής της Παναγίας και του Ιωάννη από μια Σταύρωση και εκ. 70 IX και σημ. παρακάτω 45, π. LXXVIII, 1 ως παραδείγματα.
43. H. Schrade, εκ. σ. 44. Πρβλ. και εκ. 211, Πέτρος, 183, ο Χριστός σε μια εικόνα και 234, 2 σε μια μικρογραφία, μόνο η εοάρτα στα δυτικά έργα είναι πιο κοινή.
44. U. Hatje, *Trente siècles d'art* (Paris 1968), εκ. 484 και προχ. Η Αγία Γραφή (Κ. Κουμουνοπούρας - Αθήνα), τ. Β', εκ. σ. 59, 57, 294 και 149 και μικρογρ. από το MS 9961-2 της Ββλ. των Βρυξελλών.
45. E. Carli, J. Gudiol, C. Souchal, *La peinture gothique* (Pont Royal - Paris 1964), εκ. 10 και P. Deschamps, M. Thibout, *La peinture en France au début de l'epoque gothique* (C.N.R.S. Paris 1968), π. LXXVIII, 1 και 3, σ. 145-146 και 221. Ο στραπώτης στην άκρη του πίνακα LXXVIII, 1 ανταποκρίνεται γραμμική προς γραμμή με εκείνον της Κρήτης.
46. Βλ. σημ. 42 και 45.
47. Σ.Ν. Μαδερράκης, *Οι κρητ. Αγιογράφοι*, σ. 177-178 και π. 57β, 58, 76.
48. G. Millet, εκ. 344. Πρβλ. και 345 και 346.
49. E. Carli, *Les primitives*, π. IV και III.
50. E. Sandberg - Vavala, *La croce*, εκ. 344, E. Carli, *Les primitives*, π. V, η μικρή σκηνή κάτω στο Σταυρό του ζωγράφου του Σταυρού του Α. Τάφου στην Πίζα. L. Grodecki, C. Brisac, *Le vitrail gothique au XIIIe siècle* (Paris 1984), εκ. 185, ένα υαλογράφημα από τον καθεδρικό της Ραποβόνης. Η εικονογραφία αυτή της Πεντηκοστής παρουσιάζεται γύρω στα 1000 σε μικρογραφία του Sacramentaire του Robert de Jumièges, που ιστορήθηκε στο Winchester πιθανώς: Βλ. D.T. Rice, *History of the painting des origines a Giotto* (Paris 1967), σ. 138-143, εκ. 125.
51. G. Millet, σ. 298 κ.ε. και εκ. 283-285.
52. M. Vassilakis - Mavrikakis, *ένθ. αν. εκ. 1*.
53. Πρόκειται για τις μικρογραφίες της αποδιδόμενης στο Δάσκαλο των Ταρραμένων Μορφών (P. Kidson, *Ο μεσ. Κόσμος*, εκ. έργ. 51, σ. 48). Βλ. Προχ. Αγία Γραφή, εκ. σ. 209 και 275, 161. Πρβλ. και εκ. σ. 301. Ίδιες μορφές θα βρούμε και σε μικρογραφίες του Φαληρίου του Αγίου Λουδοβίκου (1253-1270), π.χ. σ' εκείνη που δείχνει την απαγωγή γυναικών από τους γιους του Βεναμίν: M. Aubert, *Le gothique a son apogee* (Paris 1964), εκ. σ. 119.
54. G. Schiller, τ. 2, εκ. 193. Πρβλ. και εκ. 238 (έργο της Σχολής του Cavallini) και 249 (του Barnaba da Siena). Το θέμα του Επισήμου, όπως περίπου στην Κρήτη, με το Χριστό όπως πάντα καθιστό, θα διατηρηθεί μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα, όπως δείχνουν τα ξυλόγλυπτα Retable από τις Κάτω Χώρες:

G.W. Fischer, J.J.M. Timmers, *le gothique tardif entre le Mysticisme et la Reform* (Paris 1976), εκ. σ. 227, οριστ.

54a. Αν και μόνο η μισή παράσταση του θέματος σώθηκε στο Χριστό, ο Ιούδας με τον ιερέα που συμφωνούν την τιμή, όπως φαίνεται από το τμήμα της επιγραφής, που σώζεται φέρνουν στο νου την εικονογραφία της επιστροφής των αργυρίων, όπως τη βλέπουμε σε γλυπτό του κιβωτίου του Αγίου Μάρκου στη Βενετία και σε πλάκα από ελεφαντοστό (Μιλάνο) καρολιανής εποχής: G. Schiller, τ. 2, εκ. 275 και 277. Πρβλ. και 274 το ίδιο θέμα από τον Άγιο Απολλινάριο.

55. E. Sandberg - Vavala, *La croce*, εκ. 214, 215, 446, 459, 475-479. Μερικές φορές εικονίζεται και ο Πλάτος, όπως στα γερμανικά μνημεία.

56. P. Deschamps, M. Thibout, σ. 23 και π. IV, 1. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος της Μαστίγωσης με τα χέρια και τα πόδια δεμένα θα διατηρηθεί και πολύ αργότερα και θα αποδοθεί έντονα ρεαλιστικά από τη γοτθική τέχνη, όπως δείχνει το κάλυμμα της Αγίας Τραπέζης της Ναρβόνης (ασπράμαυρη ζωγραφική σε μεταξωτό ύφασμα), με κεντρικό θέμα τη Σταύρωση και γονατιστούς τον Κάρολο τον V και την Ιωάννα των Βουρβόνων και εξι σκηνές από το Πάθος: Εμπαγμός, Μαστίγωση, Πορεία στο Γολγοθά, Θρήνος, Εις Άδου Κάθοδος, Μη μου άπτου (Λούβρο), γύρω στα 1375. Οι δύο πρώτες σκηνές έχουν πολλά κοινά εικονογραφικά στοιχεία με εκείνες του

Χριστού στα Τεμένια: L. Réau, *αγκ. εικονογραφημένη ιστορία της Τέχνης* (Αθήνα 1956), τ. Α' σ. 534 και εκ. 151, μόνο η Σταύρωση. Το κάλυμα αποδίδεται στον André Beauneveu. Ολόκληρο το κάλυμμα: P. D'espezel, F. Mosca, *Histoire de la peinture la Byzance a Picasso* (Paris 1967), εκ. 30-31. Οι κρητικοί αγιογράφοι του 16ου αι. στο Άγιο Όρος θα χρησιμοποιήσουν τον ίδιο εικονογραφικό τύπο, μόνο ο Χριστός θα εικονιστεί πλάγια στον κίονα, κατά τα γερμανικά πρότυπα. G. Millet, εκ. 629, άνω. Πρβλ. και G. Schiller, τ. 2, εκ. 226-228.

57. G. Schiller, τ. 2, εκ. 225.

58. H. Focillon, *Peintures murales* εκ. σ. 95, κάτω, G. Schiller, τ. 2, εκ. 215 και E. Carli, *Les primitives*, π.χ. σε μια σκηνή από το μαρτύριο της Αγίας Αγάθης.

59. Σ.Ν. Μαδερράκης, *Βυζαν. Ζωγραφική στο Νομό Χανίων: Άγιος Δημήτριος στον Πλατανό Σελίνου*, Χανιά 1985, σ. 83-84 και G. Schiller, τ. 2, εκ. 395, κάτω. Επίσης G. Millet, σ. 508-510 κ.ε. και εκ. 553, 554.

60. Για το θέμα και τον τρόπο που ανεβαίνει ο Χριστός την κλίμακα, όχι όμως τις άλλες λεπτομέρειες, γιατί στο κρητικό μνημείο οι τέσσερις μορφές εικονίζονται σε παράταξη και ο δούλος, που ραβδίζει το Χριστό, είναι άγνωστος από άλλο μνημείο σε μένα: G. Millet, σ. 385-388 και εκ. 414-418 και 670.

Διακοσμητικό από τον Άγιο Δημήτριο στο Λεβεδά.

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΘΡΥΛΟΥΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΒΑΣΙΛΗ Γ. ΧΑΡΩΝΙΤΗ

Σε μια εποχή που ο τουρισμός λαφυραγωγεί το άγιο σώμα της Κρήτης, είναι ίσως ουτοπία να μιλούμε για τους θρύλους της.

Μα εγώ τους αισθάνομαι στον αέρα που αναπνέω, στο νερό που πίνω και στο ψωμί που γεύομαι. Συγχωρέστε μου, λοιπόν, το τόλμημα να περιδιαβώ στο χώρο τους:

1. Δυτικά των Χανίων, απέναντι από την Αγία - Μαρίνα, είναι ένα νησάκι που ακούγεται Θοδωρού (τα Θοδωρού). Σ' άλλες εποχές ονομαζόταν Ακοίτιον - Ακοίτος (τόπος ακατάλληλος για κατοικία - κοίτη), Βουδράι ή Βουδρόαι (μαζί με τα Λαζαρέτα) και Τούλλουρος. Χρησιμοποιείται σαν εκτροφείο αιγώνων.

Για τούτο το νησί υπάρχει τοπικός θρύλος πως είναι θεριό που ήρθε κάποτε για ν' αφανίσει την Κρήτη. Οι άνθρωποι που ζούσαν σ'α χωριά της παραλίας εκείνο τον καιρό το είδαν και πάγωσε το αίμα τους. Καθώς προχωρούσε κατά τη στεριά, χτυπούσε τη θάλασσα και βουνά μανιασμένα υψώνονταν. Τέτοιο κακό δεν είχε παρουσιαστεί ξανά. Τι νά 'καναν οι άνθρωποι μπροστά σ' εκείνο τον πρωτόγνωρο κίνδυνο; Μερικοί τό 'βαλαν στα πόδια, ενώ άλλοι έπεσαν στα γόνατα φωνάζοντας «Παναγία μου πρόφταξε», κι «Αι - Γιώργη κάμε το θάμα σου».

Κι οι Άγιοι δεν άφησαν την Κρήτη να χαθεί. Το θεριό τό 'καμαν πέτρα καταμεσής στο πέλαγος. Είναι το νησάκι Θοδωρού...

Όσοι περνούν από τον κεντρικό δρόμο Αγία - Μαρίνας - Πλατανιά και παρατηρούν τα Θοδωρού, βλέπουν στην άκρη ένα μεγάλο άνοιγμα. Δεν είναι σπηλιά. Είναι το στόμα του θεριού που, καθώς το πέτρωσαν η Παναγία και ο Άι - Γιώργης, δεν πρόφτασε να το κλείσει...

2. Στη μέση περίπου του Κρητικού πελάγους, 6 1/2 μίλια βόρεια από το Ηράκλειο, βρίσκεται ένα μικρό νησί που το λένε Ντία, Δία ή Στανδία. Έχει έκταση 17 τετραγωνικά χιλιόμετρα, είναι άδενδρο κι ακατοίκητο και χρησιμοποιείται σαν εκτροφείο αιγώνων.

Και για τούτο το νησί υπάρχει ένας γοητευτικός θρύλος: Πριν από αμέτρητους αιώνες η Κρήτη καταπράσινη και δασωμένη έτρεφε λογής - λογής ζωντανά και πετούμενα. Κυρίαρχη θέση είχαν οι χιλιάδες αίγαγροι, τα περήφανα αγρίμια των βουνών.

Οι Κρητικοί —αλάθητοι τοξότες— που κυνηγούσαν τόσο για άθλημα όσο και για συμπλήρωση τροφής, είχαν αποδυθεί, κυριολεκτικά, σ' αγώνα εξόντωσης των αγριμιών.

Ο Δίας, ο μεγάλος πατέρας των θεών και των ανθρώπων, που γεννήθηκε και μεγάλωσε στο ηλιόχαρο νησί μας, τ' αγαπούσε τούτα τα περήφανα ζώα, γιατί θυμόταν πάντα πως τράφηκε με το γάλα της Αμάλθειας που ήταν σανάδα, δηλ. θηλυκό αγρίμι.

Με πόνο παρατηρούσε το εξοντωτικό κυνηγητό που τους έκαναν οι Κρητικοί. Τρόπος να τους σταματήσει, με το καλό, δεν υπήρχε, κι αποφάσισε να τους αντιμετωπίσει δυναμικά. Έριξε από ψηλά στα Κρητικά νερά τρομερό θεριό που χύμηξε καταπάνω στο νησί.

Ο κίνδυνος για την Κρήτη ήταν φοβερός. Ποιος μπορούσε ν' αντισταθεί στη θεική οργή; Τελικά, ύστερα από τις ικεσίες θεών και ανθρώπων, ο Δίας σπλαχνίστηκε την Κρήτη και τους Κρητικούς κι έκαμε πέτρα το θεριό. Έτσι δημιουργήθηκε το νησί που οι Κρητικοί ονόμασαν Δία, ίσως για να θυμούνται το περιστατικό που το δημιούργησε...

3. Απέναντι από τα Σφακιά, μέσα στη ζεστή αγκαλιά του Λιβυκού, στο νοτιότερο σημείο όχι μονάχα της Ελλάδας, μα ολόκληρης της Ευρώπης είναι η Γαύδος. Έχει έκταση 32 τετραγωνικά χιλιόμετρα, είναι το μόνο από τα νησάκια της Κρήτης που κατοικείται ανέκαθεν και πολλοί πιστεύουν ότι είναι η Ωκυγία που αναφέρει ο Όμηρος.

Και τούτο το νησί είναι τυλιγμένο στο θρύλο: Σε μια εποχή που δεν οριοθετείται από το χρόνο, στη θάλασσα κυριαρχούσαν δυο θεριά που περιδιαβαίνανε τα πέλαγα κι ήτανε φόβος και τρόμος σε ζωντανά και πλεούμενα.

Κάποτε τα δυο θεριά, που μισούνταν αναμεταξύ τους, άρχισαν να κυνηγιούνται κι η Κρήτη όλη έτρεμε. Σε μια στιγμή που βρέθηκαν απέναντι απ' τα Σφακιά κι ο κίνδυνος να καταστραφεί η Κρήτη από το θεριοπάλεμα ήταν πολύ μεγάλος, με θεική επέμβαση και κατάρα, πετρώθηκαν εκεί που βρίσκονται. Έτσι γεννήθηκε η Γαύδος...

4. Βορειοδυτικά της Σκλαβοπούλας Σελίνου, δυο ώρες περίπου από το χωριό, είναι το φαράγγι Καρές. Σ' εκείνο το φαράγγι βρίσκεται μια μεγάλη σπηλιά που οι ντόπιοι τη λένε Τριαμαθιά. Τ' όνομά της σχετίζεται με τους Τριαμάτες που, όπως λέει ο θρύλος, έζησαν εκεί, άγνωστο σε ποια χρονική περίοδο.

Κάποτε, λοιπόν, οι Τριαμάτες κυριέψαν την περιοχή κι έκαμαν τη σπηλιά κέντρο και κατοικία τους. Επιφανειακά ασχολούνταν με την κτηνοτροφία, μα στην πραγματικότητα ήσαν ανθρωποφάγοι και, πολ-

λές φορές, μέσα στη σπηλιά γίνονταν πράξεις κανιβαλικές.

Οι χωρικοί μας που έμαθαν γι' αυτές τις πράξεις των Τριαμάτηδων από δυο γυναίκες που είχαν πιστέψει και κατόρθωσαν να δραπετεύσουν, αποφάσισαν να δώσουν ένα τέλος. Οπλισμένοι έφτασαν κοντά στη σπηλιά και κατόρθωσαν να εξοντώσουν όλους τους Τριαμάτες. Έτσι έσβησαν οι ανθρωποφάγοι από το πρόσωπο της Κρήτης και δεν έμεινε τίποτα απ' αυτούς, παρά μονάχα τ' όνομα κι ένα πέτρινο ομοίωμα Τριαμάτη που το κράτησε η σπηλιά, ίσως για να θυμάται το πέρασμά τους...

5. Οχτακύσια μέτρα περίπου, νοτιοανατολικά του χωριού Ίμπρος στα Σφακιά, αρχίζει το ομώνυμο φαράγγι. Εκεί είναι μια μικρή σπηλιά, γνωστή με το όνομα «Ο σπήλιος του Φιδά».

Σε καιρούς περασμένους στη σπηλιά εκείνη κατοικούσε ένας όφης -θεριό. Κάποιος κυνηγός που άφηνε το κυνήγι του στη σπηλιά, χρησιμοποιώντας την σαν κρυψώνα, φυσικά δεν τό 'βρισκε ύστερα κι έβαλε το παιδί του να παραφυλάξει, μα ο όφης -θεριό το κατάπιε. Ο κυνηγός που είδε το χαμό του παιδιού του ρίχτηκε εναντίον του θηρίου. Στον «Κουρκούνη», στου «Παιγνιώτη το Λάκκο», στον «Πάνω» και «Κάτω Λαχανά», στον «Πάνω» και «Κάτω Σκλοπόδη», ο κυνηγός έριχνε συνέχεια σαιτίες.

*«...Από κειδά το ξέτρεχε και πάει στο Λαυράτο
απού 'χε το θηριό φωλιά σ' ένα μεγάλο βάτο...»*

Εκεί τού 'παιξε την τελειωτική σαιτιά. Ύστερα με το μαχαίρι τό 'σκισε έβγαλε το παιδί που, σύμφωνα με μια παραλλαγή του θρύλου, βρέθηκε ζωντανό.

6. Στη μέση περίπου της απόστασης από τα Ανώγεια Μυλοποτάμου Ρεθύμνης ίσαμε το οροπέδιο του Ψηλορείτη, Νίδα, βρίσκεται η πανάρχαιη πηγή της Ζώμιθος που με το νερό της ξεδίψαζαν οι άνθρωποι και τα αιγοπρόβατα της περιοχής. Κάποτε το πολύτιμο νερό χάθηκε. Τό 'πινε ένα θηριό που, σύμφωνα με το θρύλο, φάνηκε σ' εκείνα τα μέρη.

Ένας βοσκός που το είδε συγκλονίστηκε και πήρε τη μεγάλη απόφαση:

*Μπλιό μου σε τάβλα δε δειπνώ, σε στρώμα
δεν κοιμούμαι
α(ν) δε σκοτώσω το θηριό, απού 'δα οφές
στη βρύση
που 'χε διπλές ται κεφαλές και δυο ζευγάρια
αμάθια
κι έβγανε απού τ' αρθούνια ντου 'νους
καμινιού φουγάρο...*

Με την συμπάρασταση και την ενίσχυρη των άλλων βοσκών έστησε ενέδρα και κατάφερε να εξοντώσει το θηριό, αποδίδοντας και πάλι την πηγή με το πολύτιμο νερό στους συμπατριώτες του...

.....
Παρουσίασα, με συντομία, έξι χαρακτηριστικούς θρύλους του τόπου μας. Οι τρεις αναφέρονται στην παραθαλάσσια και οι άλλοι τρεις στην ορεινή Κρήτη.

Γαύδος, Θοδωρού, Ντία. Τρία νησιά, τρία θηριά. Δυο στη βόρεια κι ένα στη νότια Κρήτη... Αποτελούν άραγε μια τυπική περίπτωση της φιλόμυθης διάθεσης του λαού μας ή κρύβεται τίποτ' άλλο πίσω απ' αυτούς;

Έχω την γνώμη πως ούτε η Γαύδος, ούτε τα Θοδωρού, ούτε η Ντία ήσαν τα θηριά που ήρθαν να μας κατασπαράξουν και με τις παρακλήσεις και τα δάκρυα των Κρητικών τα πέτρωσαν οι προχριστιανικοί θεοί ή ο Χριστός και οι Άγιοί του.

Τριαμάτηδες, Δράκοι, Όφιδες -Θηριά. Πάτησαν ποτέ τα χώματα της Κρήτης τέτοια πλάσματα; Κι αν όχι πως είναι, από την μιαν άκρη της Κρήτης ίσαμε την άλλη, σαν όνειρο χαμένο βαθιά στα χωριά νούμερο χρόνια;

Έχω την αίσθηση πως κάποτε οι παραπάνω θρύλοι αποτελούσαν την πιο φριχτή πραγματικότητα:

— Τότε που τα λογής - λογής ανθρωπόμορφα τέρατα, οι Κουρσάροι, οι Σαρακηνοί, οι Τούρκοι, οι Βενετσιάνοι κι άλλοι πολλοί, άρπαζαν και λεηλατούσαν το νησί!

— Τότε που οι ποικιλώνυμοι Δράκοι συχνοπατούσαν την Κρήτη κι έπιναν το αίμα των προγόνων μας!

— Τότε που οι καθημερινοί αγώνες έδωσαν υλικό σ' άπειρες διηγήσεις, που με το πέρασμα των καιρών γίνηκαν θρύλοι και στοίχειωσαν εδώ κι εκεί, σε τρύπες, σε σπηλιές, σε κατοικούμενα μέρη, σαν όφιδες, σαν δράκοι - θηριά, σαν Τριαμάτηδες...

Και για να συνοψίσουμε: Όλοι οι παραπάνω θρύλοι παρουσιάζουν κάποιους κινδύνους που πέρασε το νησί μας. Ποιους και σε ποια εποχή είναι δύσκολο να εντοπίσουμε. Μπορεί ακόμη να πρόκειται για συνολική παρουσία και όχι για μεμονωμένους κινδύνους. Το βέβαιο πάντως είναι ότι η ιστορία του τόπου μας κρύβεται και μέσα στους θρύλους του.

Άραγε η τιτανομαχία του 1941 θα γίνει κάποτε θρύλος που θα λέει για τους «Ουρανίτες», τους «Ομπρελάδες», τους «Κουρσάρους του Βορρά», που ήρθαν από τον ουρανό να μας στερήσουν τη Λευτεριά κι εμείς όπως το κάνουμε πάντα φωνάξαμε: «Απού 'χει άρματα ας βαστά κι απού δεν έχει ας βρίστε!»

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΜΕΛΕΧΑ ΚΥΔΩΝΙΑΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΣΠΙΘΑ - ΠΙΜΠΛΗ

Την παρακίνηση για τη μελέτη αυτή μου 'δωσε η έρευνα για τη συγκέντρωση των στοιχείων τα οποία ήταν απαραίτητα για να γραφεί η ιστορία της Γυναικείας Μονής του «Τιμίου Προδρόμου» των Κορακιών, του Ακρωτηρίου Μελέχα.

Το Μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου είχε ιδρυθεί κατά τη Βυζαντινή περίοδο, η ύπαρξή του δηλαδή αριθμεί ζωή πολλών αιώνων. Κατά τη μακρά διάρκεια της λειτουργίας του υπέστη πολλές καταστροφές οι οποίες το ανάγκασαν ν' αλλάξει θέσεις, έμεινε όμως πάντοτε μέσα στα όρια της περιοχής του Ακρωτηρίου. Συγκεκριμένα, ιδρύθηκε πρώτα την Αγία Κυριακή στη Χαλέπα, όπου καταστράφηκε από τους πειρατές πιθανώς το 1537. Μεταφέρθηκε έπειτα στον Άγιο Ματθαίο στο χωριό Φρύδια ή Φρούδια όπως λέγεται σήμερα και εκεί έγινε η δεύτερη καταστροφή του το έτος 1645 από τους Τούρκους κατά την επίθεσή τους στα Χανιά. Η τρίτη και οριστική μέχρι σήμερα θέση του Μοναστηριού είναι οι Κορακίες, στον τόπο Φεγγίτες όπου υπήρχε το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου το οποίο δέχθηκε τις κυνηγημένες από τους Τούρκους καλόγριες το 1645, μετά την καταστροφή του Αγίου Ματθαίου στα Φρύδια.

Η αλλαγή των τόπων του μοναστηριού του Τιμίου Προδρόμου και οι σχέσεις του με άλλα μοναστήρια που λειτούργησαν επίσης κατά την ίδια περίοδο πάνω στο Ακρωτήρι Μελέχα και τα οποία είτε υπάρχουν σήμερα ως ναοί μόνο, είτε έχουν τελείως καταστραφεί και εξαφανιστεί από την επιφάνεια του, ήταν αφορμή μιας ευρύτερης έρευνας η οποία περιλάμβανε δυο σκέλη. Το πρώτο σκέλος αφορούσε τη συλλογή γραπτών στοιχείων, ενώ το δεύτερο την ταύτιση τους πάνω στον ίδιο τον τόπο στον οποίο αναφέρονται.

Είναι ευνόητο ότι η πάροδος τόσων αιώνων κατά τους οποίους η Κρήτη έζησε κάτω από υποδουλώσεις και καταστροφές έφερε και πολλές αλλαγές πάνω στη ράχη της. Έτσι αν περιοριστούμε μόνο σε μια μικρή έρευνα, η οποία αφορά λίγα από τα ονόματα της περιοχής του Ακρωτηρίου και την ταύτιση τους πάνω στη γη του, θα έχουμε μια εμπειρία που αποτελεί μικρό μέρος της ιστορίας αυτού του τόπου.

Άλλα από τα τοπωνύμια του Ακρωτηρίου που συμπεριλαμβάνονται σ' αυτή την εργασία (τα οποία άλλοτε είχαν ζωή και δραστηριότητα, είτε γιατί ήταν ολόκληρα χωριά είτε γιατί ήταν μοναστήρια), έχουν εξαφανιστεί από το πρόσωπο του εδάφους του και

ακούγονται ή γράφονται με άλλα ονόματα, ή δεν ακούγονται καθόλου.

Άλλα συνεχίζουν να φέρουν το ίδιο όνομα, χωρίς να κατοικούνται, έχουν πάνω τους απομεινάρια της παλιάς ύπαρξής τους και κείτονται σε ερείπια ξεχασμένα σχεδόν τελείως και γνωστά μόνο σε ελάχιστα κατοίκους γειτονικών κυρίως χωριών.

Άλλα υπάρχουν με το ίδιο όνομα και ζουν μεν, αλλά όση αλλοίωση δεν έφερε σ' αυτά το πέρασμα τόσων αιώνων, τη φέρουν σήμερα τα ανθρώπινα χέρια των ίδιων των κατοίκων, οι οποίοι αγνοώντας τελείως τη σημασία της ιστορίας το χωριού τους, επεμβαίνουν αλλάζοντας τον ίδιο τον τόπο τους, είτε τον όνομά του, είτε και τα δυο μαζί συγχρόνως.

Η ταύτιση των τοπωνυμίων έγινε με βάση: 1) Τους καταλόγους των διαφόρων απογραφών. 2) Τους χάρτες της Βενετικής περιόδου που είχα στη διάθεσή μου. 3) Τη διαβεβαίωση των κατοίκων για το όνομα των τόπων, χωριών ή χώρων και την επί τόπου εξακρίβωση.

Κατάλογοι απογραφών.

1) Rietro Castrolifaca. Descrizione del Regno di Candia, 1583. Χειρόγραφο αντίγραφο γραμμένο τον Αύγουστο 1920, από τον Alb. Miani, Τόμος III, Canea anime del territorio, Ιστορικό Αρχείο Κρήτης Χανιά.

2) Francesco Basilicata, Relazione di tutto il Regno di Candia, 1629, Μεταγραφή και μετάφραση του Στ. Σπανάκη, Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, Τομ. V, Ηράκλειο 1969.

3) Μαρίας Χαιρέτη, αι Ορθόδοξοι Μοναί της Κυδωνίας, κατά την απογραφήν του έτους 1637, Ε.Ε.Β.Σ., Τομ. ΛΘ'-Μ', 1972-73 σελ. 563—578. Η εν Ακρωτηρίω Κυδωνίας Μονή του Αγίου Γεωργίου του Κερατιδιώτη και η οικογένεια του Γαβριήλ Σεβήρου, Περιοδικό «Θησαυρίσματα», Τομ. 6, 1969, σελ. 157—181. Η Απογραφή των Ναών και των Μονών της περιοχής Χανίων του έτους 1637, ΕΕΒΣ, Τομ. Α', 1968, σελ. 335—388.

4) Antonio Trivan, Racconto di tutte le cose del Regno di Candia. 1645.

5) Νικ. Σταυράκη, Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης 1881.

6) Paul Faure villes et villages de la Crète Occidentale, listes inédites (1577-1644), Περ. «Κρητολογία», τευχ. 14-15, σελ. 86, Ιαν. - Δεκ. 1982.

Χάρτες της Βενετικής περιόδου.

1. Καλαθάς

- 1) M. Boscini, *il Regno tutto di Candia*, 1651.
 2) *Isola di Candia* (cm. 88X40), Marciana, IT. VII. 200 (10050).
 3) *Porto di Suda con Attacco di Canea*, (cm. 56 X 83), Marciana, IT, VII. 200 (10050).

«ΚΟΥΜΠΕΛΗΣ»

Ο Κουμπέλης βρίσκεται στη Β.Δ. παραλία του Ακρωτηρίου συνέχεια και όχι μακριά από την Αγία Κυριακή της Χαλέπας. Πρόκειται για ερειπωμένο μοναστήρι με πολλά κτίσματα, στέρνες, λιμενικές εγκαταστάσεις, υπόγειους θόλους, λαξευτικούς τάφους και ναό που σήμερα φέρει το όνομα Άγιος Γεώργιος Κουμπέλης. Δίπλα στον ερειπωμένο ναό του οποίου η ίδρυση ανάγεται στον 16ο αιώνα έχει προστεθεί ένα σύγχρονο κτίσμα. Στους χάρτες της Βενετικής περιόδου, που αναφέρθηκαν παραπάνω στη θέση του σημερινού Αγίου Γεωργίου, υπάρχει το όνομα *San Juane Agiasmatsi*. Πιθανώς πρόκειται για το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου και όχι του Αγίου Γεωργίου όπως ονομάστηκε τα τελευταία χρόνια. Η καταστροφή του μοναστηριού ίσως να έγινε κατά την επίθεση των Τούρκων στα Χανιά το 1645.

Περισσότερες λεπτομέρειες αναφέρονται στο βιβλίο *Μελέχα*, το Άγιο Όρος της Κρήτης.

ΦΟΥΡΝΟΣΧΙΣΜΑ ΚΑΙ ΛΙΜΝΗ ΛΑΓΚΑΔΑΚΙ

Βρίσκεται στο Β.Δ. άκρο του Μελέχα. Υπάρχει σε χάρτες της Βενετικής περιόδου 1) του M. Boscini, 1651, 2) *Isola di Candia*, της Marciana, 3) Χάρτες τοπογραφικοί, σχέδια της πόλης και των φρουρίων, σχέδια της μάχης του πολέμου της Κρήτης, 4) Λιμάνι της Σούδας με την επίθεση στα Χανιά, IT. VII. 200 (10050), της Marciana.

Το Φουρνόσχιμα αναφέρεται επίσης στις απο-

γραφές: 1) «Αι Ορθόδοξοι Μοναί της Κυδωνίας κατά την απογραφήν του έτους 1637¹», όπου κατά την περιουσιακή δήλωση της Μονής της Αγίας Τριάδας των Τσαγκαρόλων, αναφέρονται δύο μετόχια. Ο Άγιος Ιωάννης, ο Ελεήμονας και ο Άγιος Νικόλαος στο Φουρνόσχιμα. 2) Αναφέρεται από τον Francesco Basilicata: *Relatione* 1630, στις σελ. 151, 190-191 και 218 στο κεφ. Άμυνα (βλ. Στ. Σπανάκη, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, Τομ. V, Ηράκλειο 1969).

Λεπτομερέστερα το Φουρνόσχιμα περιγράφεται από τον Basilicata, στις σελ. 190 και 191, του V τόμ. *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας* Στ. Σπανάκη, όπως παρακάτω.

«Από τον Αποκόρωνα, αφήνοντας το στόμιο της Σούδας και γυρίζοντας το ακρωτήρι Μελέχα και προχωρώντας, μέχρι την πόλη των Χανίων, που είναι σε απόσταση 28 μίλλια περίπου, υπάρχουν δυο όρμοι, με αμμουδιά, όπου θα μπορούσαν να γίνουν αποβάσεις και να μείνουν αρκετές γαλέρες. Ο ένας λέγεται Γκαλατέα, (Καλαθάς) και ο άλλος Φουρνόσχιμα, που είναι εκτεθειμένοι και οι δύο στους δυτικούς ανέμους και το μαφιστρο. Μα 500 στρατιώτες και 50 άλογα και τους δυο μπορούν να τους φρουρήσουν και να τους υπερασπίσουν».

Επίσης στη σελ. 151 στον κατάλογο των ανοχύρωτων όρμων (9) όλου του Βασιλείου της Κρήτης, μέσα στους 9 ανοχύρωτους υπάγονται και του Γκαλατέα και του Φουρνόσχιμα. Στη σελ. 218, κεφ. Άμυνα του Βασιλείου της Κρήτης, αριθμ. 14. «Οι δύο όρμοι με την παραλία του Καλαθά και Φουρνόσχιμα μπορούν να προφυλαχτούν με 500 στρατιώτες και 50 άλογα».

Το Φουρνόσχιμα είναι ο όρμος που σήμερα φέρει το όνομα «Τερσανάς» Ονομάστηκε έτσι από το μικρό ναυπηγείο που υπάρχει εκεί ακόμη ερειπωμένο σχεδόν. (Βλέπε φωτογραφία) Στην Ιταλική γλώσσα η λέξη ναυπηγείο λέγεται Arsenal. Στο Άγιο Όρος οι

1. Μ. Χαϊρέτη, *Επετ. Βυζ. Σπουδών*, Τομ. ΛΘ'—Μ. 1972—73, σελ. 563—578.

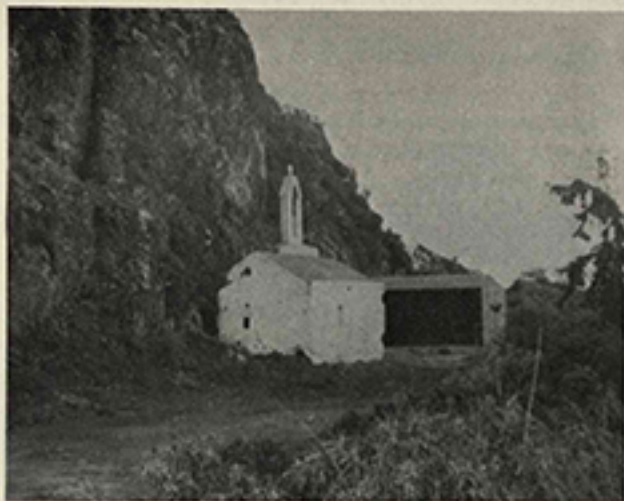
2. Τερσανάς - Φουρνόσχιμα

μοναχοί το ονομάζουν Αρσανάς. Σύμφωνα με πληροφορίες που μου έδωσε ο Ηγούμενος της Μονής της Αγίας Τριάδας των Τσαγκαρόλων, Αθανάσιος Ντουρουντάκης, ο όρμος αυτός υπήρξε το λιμάνι, επίνειο και αρσανάς της Μονής, από όπου γινόταν η διακίνηση των προϊόντων της με καΐκια. Από το λιμάνι αυτό μεταφέρθηκαν όλες οι πέτρες που χρησιμοποιήθηκαν για την ανοικοδόμηση της ίδιας μονής και που προέρχονταν από τις περιοχές, Πλακάλωνα της Κισσάμου, Αρώνι, Σταυρός.

Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου που βρίσκεται όπως βλέπουμε στη φωτογραφία κολημένη στα βράχια του υψώματος που δεσπόζει από τα δυτικά στην περιοχή «Λειβάδι», είναι ιδιοκτησία της μονής Αγίας Τριάδας, όπως και όλο το «Λειβάδι» το οποίο επιχωμάτωσε ο Ηγούμενος Αθ. Ντουρουντάκης, κατά τις εργασίες που έγιναν το 1975-1976 για τη διάνοιξη των δρόμων προς Τερσανά και Άγιο Νικόλαο.

Αναφέρομαι ιδιαίτερα στο γεγονός αυτό της επιχωμάτωσης, γιατί προηγουμένως όλη αυτή η περιοχή ήταν βούρκα με νερά, όπως φαίνεται στο χάρτη, Porto di Suda con attacco di Canea, και όπως με διαβεβαίωσε ο Ηγούμενος Αθ. Ντουρουντάκης. Πριν να ανοίξω τα Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας και να διαβάσω ότι είχε γράψει στην αναφορά του ο Basilicata για το Φουρνόσχημα, πήγα για τη λήψη των φωτογραφιών με οδηγό μόνο το χάρτη και με την υπόθεση ότι ο Άγιος Νικόλαος θα ήταν δίπλα στη μοναδική λίμνη του Ακρωτηρίου. Η λίμνη η οποία βρίσκεται στη βόρεια πλευρά και δεν απέχει πολύ από την ακτή που είναι βραχώδης, αποτελεί ένα φυσικό στόλισμα της περιοχής, όπως φαίνεται και από τις φωτογραφίες. Οι κάτοικοι του χωριού Χωραφάκια την ονομάζουν «Λαγκαδάκι» ή «Παυλάκη». Άλλοτε καλλιεργούσαν κοντά στις ακτές της εσπεριδοειδή. Σήμερα η περιοχή έχει οικοπεδοποιηθεί και ο δρόμος που διανοίχτηκε περνά ακριβώς πάνω από το ψηλότερο βραχώδες χείλος της.

Η Αμερικανίδα αρχαιολόγος Moody Alice Jen. (Ο.

3. Αγ. Νικόλαος στο Φουρνόσχημα

Rackham J. Gifford, G. Rapp) του κέντρου Αρχαιολογικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Minnesota, USA, στην ανακοίνωση της, στο ΣΤ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, με τίτλο Paleoenvirental Studies in west Crete (παλαιοπεριβαλλοντικές μελέτες στη δυτική Κρήτη), αναφέρθηκε σε διάφορα μέρη του Ακρωτηρίου καθώς και στα φυτά της Λίμνης Λαγκαδάκι την οποία είχε επίσης φωτογραφήσει.

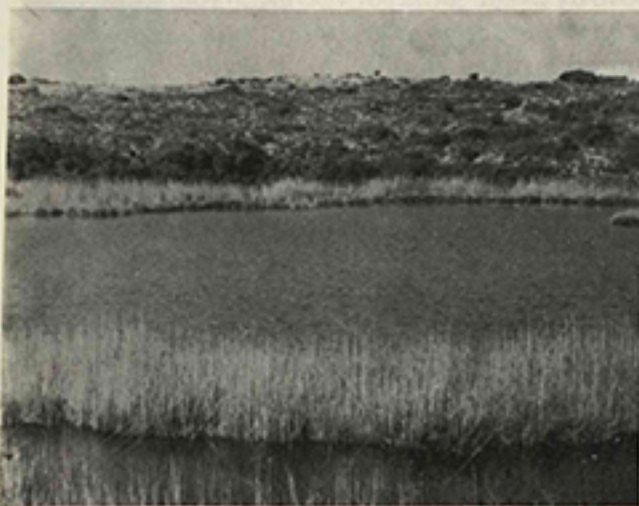
Νομίζουμε ότι τόσο ο φυτικός όσο και ο ζωϊκός κόσμος της μικρής αυτής λίμνης πρέπει να προστατευθεί πριν είναι αργά.

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΕΡΑΤΙΔΙΩΤΗΣ

Ο Άγιος Γεώργιος ο Κερατιδιώτης βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Χωραφάκια, Καθιανά και στη Μονή της Αγίας Τριάδας των Τσαγκαρόλων. Είναι μετόχι της μονής Κυρίας των Αγγέλων του Γουβερνέτου. Υπήρξε μοναστήρι γυναικείο το οποίο άκμασε κατά τη Βενετοκρατία στην Κρήτη. Αναφέρεται στην εργασία της Μ. Χαιρέτη «η εν Ακρωτηρίω Κυδωνίας Μονή του Αγίου Γεωργίου Κερατιδιώτη και η οικογένεια του Γαβριήλ Σεβήρου», στην οποία έχουν δημοσιευτεί 5 έγγραφα που προέρχονταν από το προσωπικό αρχείο του Μητροπολίτου Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρου και βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του Αρχείου του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας. Τα έγγραφα αυτά αφορούν την ιστορία της Μονής στη εικοσαετία 1595-1615.

Η λέξη Κερατιδιώτης ετυμολογείται από τις πολλές χαρουπιές (κερατιδιές ή κερατίδες) που βρίσκονται τριγύρω στο μοναστήρι. Σήμερα τα κτίσματα της μονής αυτής έχουν σχεδόν εξ' ολοκλήρου σφρασθεί σε ερείπια, σώζεται όμως ανέπαφος ο ναός του Αγίου Γεωργίου.

Το τοπωνύμιο «Κερατιδιώτης» έχει τελείως ξεχαστεί και δεν αναφέρεται ούτε μέσα στα τρία μεγάλα μοναστήρια που λειτουργούν στο Ακρωτήρι. Ο μακα-

4. Λίμνη Λαγκαδάκι

5. Αγ. Νικόλαος στο Δοράχι

ριστός Ηγούμενος της μονής Γουβερνέτου, Διονύσιος Βεκάκης, ονόμασε κατά τη συνομιλία που είχαμε μαζί του στη περιοχή «Κερατόκαμπος» ενώ κάτοικοι του χωριού Χωραφάκια την ονόμασαν «Βροντιριδιανά» ή και απλώς «Άγιος Γεώργιος».

Είναι άγνωστο πότε σταμάτησε η λειτουργία του μοναστηριού τούτου, όπου όπως γράφεται στα έγγραφα του Μητροπολίτη Φιλαδελφείας στη Βενετία εμόναζαν οι διαλεχτές αρχόντισες του τόπου κατά τη Βενετοκρατία καθώς και η μητέρα και η αδελφή του ίδιου του Μητροπολίτη. Για το μοναστήρι αυτό αναφέρομαι λεπτομερέστερα στο βιβλίο «Μελέχα», το Άγιο Όρος της Κρήτης.

ΔΟΡΑΧΙ

Το Δοράχι, που είναι μια αγροτική περιοχή και βρίσκεται σε απόσταση 1-2 χιλιομέτρων περίπου βόρεια από τις Στέρνες, εξακολουθεί να ονομάζεται σήμερα από τους κατοίκους του χωριού με το παλιό του όνομα. Αναφέρεται στην απογραφή των Ναών και των Μονών της περιοχής Χανίων του έτους 1637, στη σελ. 345 με αριθμό δηλώσεως 9.

«Ο παπά Μάρκος Κλαπατάρας, από το χωριό Στέρνες, δηλώνει ότι έχει στην κατοχή του την εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο Δοράχι, που δεν έχει κανένα έσοδο».

Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου σώζεται αλλά όπως βλέπουμε στις φωτογραφίες έχει προστεθεί πρόσφατα μεγάλο τσιμεντένιο κτίσμα, το οποίο εφάπτεται στη νότια πλευρά, με αποτέλεσμα να αλλοιώνονται τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του παλιού ναού.

Σε μικρή απόσταση από την εκκλησία υπάρχουν ερείπια σπιτιών νότια του δρόμου ενώ σωροί από πέτρες παλιών κτισμάτων βρίσκονται μέσα στον περβόλο.

Το Γκαλαγκάδω είναι ένα από τα μεγαλύτερα χωριά του Ακρωτηρίου και βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο της πεδινής περιοχής του. Ο Paul Faure, στην εργασία του «Πόλεις και χωριά της Δυτικής Κρήτης, Κατάλογοι ανέκδοτοι, η οποία έχει δημοσιευτεί στο περιοδικό «Κρητολογία», το 1982 γράφει ότι αναφέρεται στις απογραφές των ετών, 1577, 1580, 1644, 1982. Αναφέρεται επίσης 1) στην απογραφή των ναών και των μονών της περιοχής Χανίων 1637, όπου καταγράφονται οι ναοί:

Αρ. Δηλώσεως 21. Ο παπά Μανόλης Γκάλαγκας, από το χωριό Γκαλαγκάδω δηλώνει ότι έχει στην κατοχή του την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, η οποία λειτουργείται και έχει έσοδα βέβαια και αβέβαια υπέρπυρα 30.

Αρ. Δηλ. 22. Ο ίδιος δηλώνει την εκκλησία της Παναγίας στο ίδιο χωριό, χωρίς έσοδα και λειτουργίες.

Αρ. Δηλ. 26. Ο Ιερομόναχος Νεόφυτος Χαρτοφύλακας, από το χωριό Στέρνες, δηλώνει την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Γκαλαγκάδω, ιδιοκτησία των Γκαλαγκάδων, όπου λειτουργούν 4 καλόγεροι, και έχει έσοδα 100 υπέρπυρα.

2) Το χωριό αναφέρεται στον πίνακα Τριβάν το 1645.

3) Στη στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης του Νικ. Σταυράκη 1881, όπου μεταξύ των χωριών του Ακρωτηρίου αναγράφεται το Γκαλαγκάδω και ο Ελεήμων (πρόκειται για το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου

Σημ. Για την προέλευση του ονόματος Γκαλαγκάς οι γνώμες διχάζονται. Κάτοικοι της Κυδωνίας υποστηρίζουν ότι γκαλαγκάς σημαίνει πουλί (γλάρος;) του οποίου το κρέας είναι δυνατό και άσχημο. Υπάρχει μάλιστα η έκφραση «Μη φωνάζεις σα τον Γκαλαγκά». Μερικοί, ότι γκαλαγκάς είναι ο πολύ ψηλός άνθρωπος. Ο Paul Faure στην εργασία του: *Villes et villages de la Crete occidentale* περ. *Κρητολογία*, τεύχ. Ιαν. — Δεκ. 1982, σελ. 89, γράφει ότι είναι όνομα Αραβικό.

6. Πρινόδοσος - Στέρνες

7. Αγ. Δημήτριος στο Πρινόδασο

του Ελεήμονα, το οποίο είχε ιδρυθεί κατά τη Βενετοκρατία σε αρχιτεκτονικό ρυθμό των Δυτικών μοναστηριών και το οποίο σήμερα είναι συντηρημένο).

Η Εκκλησία των Αγίων Αποστόλων του χωριού Γκαλαγκάδω, η οποία έχει στο υπέρθυρο της σκαλισμένη τη χρονολογία της ίδρυσης της 1538, καθώς και τα ονόματα των κτητόρων, αλλοιώθηκε πριν τρία περίπου χρόνια με τον ίδιο τρόπο που αλλοιώθηκε και η εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο Δοράχι. Αλλά εδώ αλλάζει συνεχώς και όλη η εμφάνιση του παλιού χωριού με τα πετρόχτιστα σπίτια που έχουν θόλους, καμάρες και εσωτερικές αυλές. Ακόμη άλλαξε και το ίδιο το όνομα του χωριού πριν δέκα περίπου χρόνια και τώρα ονομάζεται Παζινός ή Παζινός.

ΠΡΙΝΟΔΑΣΟ

Το Πρινόδασο βρίσκεται σε απόσταση περίπου 500 μέτρα βόρεια του Χωριού Στέρνες. Εξακολουθεί και σήμερα να φέρει το ίδιο όνομα, που είχε εδώ και 350 χρόνια, γραμμένο στην απογραφή των ναών και των μονών της περιοχής Χανίων του έτους 1637¹. Το όνομα του πιθανώς προέρχεται από το δάσος των πρίνων που είχε στα χρόνια εκείνα. Σήμερα υπάρχει ένα μικρό δάσος από διάφορα δένδρα κυρίως πεύκα, και κυπαρίσια. Εκτός από το δασάκι στην αγροτική αυτή περιοχή υπάρχουν ένα μεγάλο μισοερειπωμένο Μετόχι καθώς και η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου η οποία αναφέρεται στην απογραφή με αρ. δηλώσεως 11, σελ. 346.

«Ενεφανίσθη ο Παπά Σάββας Κλαπατάρας από το χωριό Στέρνες και δηλώνει ότι έχει στην κατοχή του την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, στο Πρινόδασο χωρίς έσοδα και χωρίς ενοριακές λειτουργίες».

Τα κτίσματα του μεγάλου μετοχιού είναι αξιόλογα,

1. Μαρίας Χαιρέτη «η Απογραφή των Ναών και των Μονών της περιοχής Χανίων» του έτους 1637, ΕΕΒΣ, Τόμ. Α', 1968, σελ. 335 — 388.

με καμινάδες, καμάρες και εσωτερικές αυλές, όπου τώρα φωλιάζουν τα αγριοπερίστερα και θεριεύουν οι τσουκνίδες.

Κατά την παράδοση, την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου έχτισε ο Δημήτρης Καλλέργης από τις Στέρνες, ο οποίος είχε ξενιτευτεί μετά από μια φιλονικία που είχε με τον αδελφό του Μανόλη. Αργότερα ο Μανόλης τον συγχώρεσε και του έστειλε μήνυμα να γυρίσει πίσω, αλλά να κατοικήσει 500 μέτρα μακρύτερα από το χωριό. Πιθανώς ο ίδιος να είχε χτίσει και το Μετόχι.

Στο βιβλίο του Νικ. Σταυράκη «Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης», σελ. 81, Πίνακας 13, 1881, στα χωριά του Δήμου Ακρωτηρίου αναφέρεται «Στέρνες και Άγιος Δημήτριος», επομένως αποτελούσε μέρος της κοινότητας των Στερνών. Ο ναός του Αγίου Δημητρίου διατηρείται ανέπαφος, χτισμένος πάνω σε ένα μικρό υψωματάκι που δεσπόζει στην περιοχή. Άξιο προσοχής είναι το Αγιοθυρίδιο, που είναι σκαλισμένο σε πέτρα στο σχήμα του αγκυλωτού σταυρού. Ο σταυρός αυτός είναι σύμβολο που συναντάται σε μνημεία από τα πολύ παλιά χρόνια. Πρόσφατα μάλιστα το είδα σε πολύ παλιό ναό στην Ιαπωνία. (Βλέπε φωτογραφίες από το Πρινόδασο).

ΣΤΟ ΦΡΑΔΕΛΑΚΗΔΩ

Το όνομα αυτό μας γίνεται γνωστό μόνο από την εκκλησιαστική απογραφή των Χανίων του έτους 1637. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή ούτε είναι γνωστή από την προφορική παράδοση στους κατοίκους του χωριού Στέρνες, όπου βρίσκεται. Ο ναός του Σωτήρος ήταν ιδιοκτησία της οικογένειας των Φραδελάκηδων και έτσι απογράφηκε με αριθμό δηλώσεως 12, σελ. 346, από τον Παπά Σταμάτη Κενάρεα, από το χωριό Στέρνες. Ο ναός δεν είχε ούτε έσοδα ούτε ενοριακές λειτουργίες.

Στην εργασία του Paul Faure, «Πόλεις και χωριά

8. Ναός του Σωτήρος στο Φραδελάκηδω

9. Λασπρα σπίτια

της Δυτικής Κρήτης», οι Στέρνες αναφέρονται ως «Στέρνες και Γκαλαγκάδες» το 1577 και 1580, και ως «Στέρνες» μόνο, το 1583, 1529, 1644, 1982.

Όπως βλέπουμε στο κείμενο της εκκλησιαστικής απογραφής του 1637, οι δηλώσεις των ναών αρχίζουν από το χωριό Στέρνες του Ακρωτηρίου Μελέχα, όπου δηλώνονται περί τα 15 παρεκκλήσια μέσα και έξω από το χωριό, τα περισσότερα από τα οποία ανήκουν σε οικογένειες. Οι παπάδες οι οποίοι δηλώνουν έχουν τα επίθετα Κλαπατάρας, Κεναρέας και Χαρτοφύλακας, ονόματα τα οποία δεν υπάρχουν σήμερα σε κατοίκους της περιοχής.

Το γεγονός της ύπαρξης πολλών παρεκκλησίων στο χωριό Στέρνες εντυπωσίασε τον Άγγλο περιηγητή Richard Pococke, ο οποίος περιηγήθηκε την Κρήτη κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και το αναφέρει στο βιβλίο του *a description of the East and some other countries*, London, 1745, Vol. II, pag. 262.

Η Μ. Χαιρέτη, στα σχόλια και στην ανάλυση που κάνει στην εργασία της, για την εκκλησιαστική απογραφή του έτους 1637, αναφέρει ότι, θα ήταν πολύτιμη για την έρευνα η προσπάθεια της ταύτισης των αναφερομένων στην απογραφή 374 εκκλησιαστικών καθιδρυμάτων με αυτά που διατηρούνται μέχρι σήμερα στο Νομό Χανίων, καθώς και ποια θέση έχουν τώρα στην προφορική παράδοση και στο τοπωνυμικό των αναφερομένων περιοχών. Επίσης το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν από καλλιτεχνικής πλευράς, (αρχιτεκτονική, τοιχογραφίες, επιγραφές).

ΑΣΠΡΑ ΣΠΙΤΙΑ

Τα Ασπρασπίτια ήταν χωριό του Ακρωτηρίου. Ο Paul Faure το αναφέρει στη εργασία του ότι έχει δηλωθεί το 1629 και το 1644, ότι βρισκόταν στην περιφέρεια Κορακιών και εξαφανίστηκε.

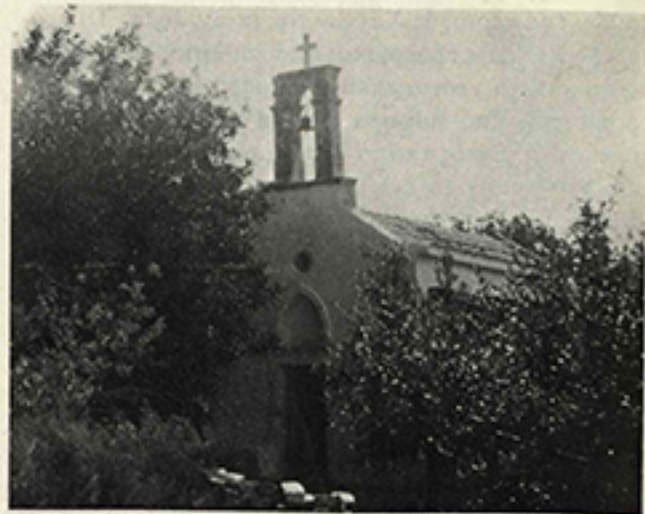
Εμείς εντοπίσαμε τα ερείπια του χωριού ανάμεσα στα χωριά Αρώνι και Στέρνες, προς τη νότια πλευρά

του Ακρωτηρίου με θέα στο λιμάνι της Σούδας και τα Λευκά Όρη.

Αναφέρεται επίσης 1) στην εκκλησιαστική απογραφή Χανίων του έτους 1637, όπου δηλώνεται με αριθμό δηλώσεως 28, η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, από τον Παπά Γεώργη Μαγεργιώτη του χωριού Ασπρα σπίτια, η οποία εκκλησία λειτουργείται ως ενοριακή και έχει εισοδήματα βέβαια και αβέβαια υπέρπυρα 30. 2) Στον πίνακα Τριβάν Δημοσίου Δουκικού Συμβολαιογράφου, στη σελ. 81, όπου γράφεται ως χωριό το οποίο υπήρχε σε ενέργεια όταν οι Τούρκοι αποβίβστηκαν στις ακτές του νησιού κατά το 1645.

Η εκκλησία του χωριού σώζεται σε μια γραφική γωνιά, κολλημένη στα ψηλά βράχια μέσα στα πράσινα δένδρα, στις ελιές και στα αγριολούλουδα της άνοιξης όπως βλέπουμε στις φωτογραφίες. Σκεπασμένος με κεραμίδια και συντηρημένος πρόσφατα ο ναός, με υπόστεγο που δεν μοιάζει καθόλου με τα χοντροκομμένα με μετόν κτίσματα που έχουν προστεθεί σε άλλες εκκλησίες του Ακρωτηρίου, δεν σε διώχνει μα σε καλεί σε μια ήρεμη μοναχική περιπλάνηση και περισυλλογή. Πριν λίγα χρόνια υπήρχαν κοντά στο ναό τάφοι, μα τώρα έχουν κι εκείνοι χαθεί αφού οι άνθρωποι θέλουν όλα να τα αλλάζουν και να τα εξαφανίζουν. Κοντά στο ναό του Αγίου Γεωργίου πάνω στο ύψωμα, υπάρχει ο Πύργος του Νταρμάρο, ένα στρογγυλό μισοερειπωμένο οικοδόμημα, το οποίο ασφαλώς, όπως φαίνεται και από τη θέση που βρίσκεται, θα ήταν ένα οχυρό και παρατηρητήριο για τον έλεγχο του όρμου της Σούδας. Ο Πύργος του Νταρμάρο κρατεί το όνομα του μέχρι σήμερα.

Σε πολύ μικρή απόσταση από τον Πύργο του Νταρμάρο και προς τα Ανατολικά βρίσκονται τα ερείπια του χωριού Ασπρα σπίτια (βλ. φωτογραφίες), ανάμεσα σε σωρούς από πέτρες παλιών κτιρίων, σε ελαιόδεντρα, χαρουπιές και αγκάθια. Γκρεμισμένοι πέτρινοι τοίχοι που διακρίνονται μόνο αφού πλησιάσεις κοντά γιατί τώρα έχουν πάρει το χρώμα της γης.

10. Αγ. Γεώργιος στα Ασπρασπίτια

11. Οχυρό του Κολογέρου

ξεχασμένα ερείπια ενός χωριού τελείως άγνωστου σήμερα. Ποιος δίνει σημασία σε χαλάσματα παλιών άλλοτε Άσπρων Σπιτιών, που αν δεν βρίσκαμε το όνομα γραμμένο δεν θα μαθαίναμε ποτέ την ύπαρξή του; Ποιος ξέρει πότε καταστράφηκε, πόσοι άνθρωποι το κατοίκησαν, ποιοι ήταν οι τελευταίοι κάτοικοι του χωριού αυτού με το τόσο γραφικό όνομα;

Λέγεται από την παράδοση, την οποία ελάχιστοι γνωρίζουν, ότι ήταν μεγάλο χωριό, (φαίνεται ότι το αποτελούσαν πολλές γειτονιές), και ότι καταστράφηκε από τους κουρσάρους, που βγήκαν κάτω μια νύχτα στην παραλία του Φαρμάκερο. Μετά την καταστροφή έμειναν τρεις κληρονόμοι, ο Κανάκης, ο Παταριάς κι ο Νταρμάρος, που αναγκάστηκαν να ξενιτευθούν.

Σήμερα υπάρχουν στην περιοχή αγροτικές τοποθεσίες, που φέρουν τα τρία αυτά ονόματα: Στου Κανάκιο, στου Παταριά, στο Νταρμάρο, ενώ η ευρύτερη έκταση λέγεται Άσπρουγας.

ΚΑΛΟΓΕΡΟΣ

Στο χάρτη της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης 1) Rorto di Suda, 2) Porto di Suda con attacco di Canea, που φέρουν τα στοιχεία IT. VII, 200 (10050), υπάρχει το όνομα Forte del Calogero και μια ένδειξη για το κτίσμα, που βρίσκεται κοντά στην παραλία σχεδόν απέναντι από το οχυρωμένο νησάκι της Σούδας.

Στις ερωτήσεις που έκανα σε κατοίκους των χωριών Γκολογκάδω και Στέρνες, αν υπάρχει σε εκείνη την περιοχή του Ακρωτηρίου τοποθεσία που να λέγεται Καλόγερος, μου απάντησαν καταφατικά. Κι έτσι με οδηγό το χάρτη και τον κ. Λιονάκη, κάτοικο του χωριού Στέρνες κατευθυνθήκαμε προς εκείνη την άκρη ψάχνοντας για τα ερείπια του Οχυρού του Καλόγερου.

Οδηγώντας σιγά σιγά στον ανώμαλο, γεμάτο πέτρες, βράχια και χόρτα δρόμο, που είναι μόνο μια απλή χάραξη για να περνούν τα φορτηγά αγροτικά

αυτοκίνητα στα χωράφια, φτάσαμε σχεδόν στην άκρη της ακτής, οπότε σε μια στροφή φάνηκε το στρογγυλό κτίσμα, ύψους περίπου 4-5 μέτρων, που αποτελούσε τον πύργο του οχυρού. Ολόκληρο το οχυρό έχει το σχήμα παραλληλόγραμμου και καταλαμβάνει μεγάλη έκταση. Αρκετοί από τους εξωτερικούς τοίχους σώζονται και σε πολλά σημεία έχουν ύψος περίπου 3 μέτρα, καθώς και αντερείδες. Ερείπια τοίχων υπάρχουν και στην εσωτερική αυλή, η οποία τώρα είναι γεμάτη με δένδρα και θάμνους.

Το Οχυρό του Καλόγερου, όπως ήταν χτισμένο πάνω στην άκρη της ακτής, στον τεράστιο κάθετο γκρεμό που υψώνεται στα γαλάζια νερά του κόλπου της Σούδας, φαίνεται ότι φρουρούσε το οχυρωμένο νησί της Σούδας και την είσοδο του λιμανιού.

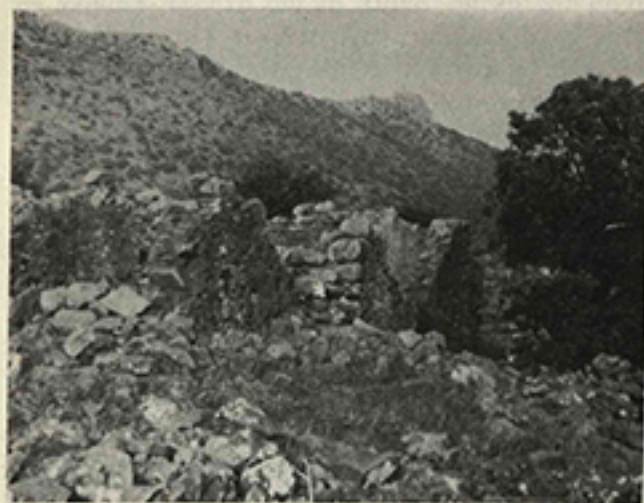
Ο κ. Λιονάκης μας είπε ότι σύμφωνα με τις διηγήσεις των γεροντότερων του χωριού και του πατέρα του, «οι Κρητικοί από το οχυρό έριχναν μπάλλες για να χτυπούν τους Τούρκους που ήταν στο νησί της Σούδας. «Πρόσθεσε ακόμη ότι «οι κάτοικοι των Στερνών γνωρίζουν ότι, τα ερείπια αυτά είναι της Βενετικής περιόδου, ότι οι κάτοικοι του νησιού της Σούδας έθαβαν τους νεκρούς τους στο λιμάνι Λουτράκι, όπου υπάρχουν ακόμη και σήμερα τάφοι, το δε όνομα του υψώματος όπου βρίσκεται το οχυρό ονομάζεται σήμερα «Παλαιόχωρα», ενώ η χερσόνησος που βρίσκεται ανάμεσα στο λιμάνι Λουτράκι και στον κόλπο της Σούδας λέγεται «Καλόγερος».

Ο Fr. Basilicata, Relatione 1630, βλ. Στ. Σπανάκη Μνημεία Κρητικής Ιστορίας τομ. V σελ. 19), αναφέρει τα εξής, σχετικά με τα μικρά λιμάνια που βρίσκονται στο στόμιο του κόλπου της Σούδας:

«Στο στόμιο του λιμανιού αυτού, (εννοεί της Σούδας), υπάρχει ένα νησάκι στο οποίο είναι κατασκευασμένο ένα φρούριο. Πιο πέρα είναι ένα άλλο που λέγεται Μαράθι, που βρίσκεται στη μέση της κοιλάδας της απέναντι ξηράς του νησιού, που ονομάζεται επίσης Μαράθι. Σ' αυτή υπάρχει ένα άλλο λιμάνι που λέγεται Λουτράκι. Και στα δυο μπορεί να μείνει στό-

12. Λουτράκι

13. Ξερολιές

λος από το Μάη μέχρι τον Ιούνη και να κάνει αποβάσεις με άνεση. Μα με 500 στρατιώτες μόνο, γιατί ο τόπος δεν είναι κατάλληλος για άλογα, θα είναι δυνατόν να φρουρηθούν και να τα υπερασπιστούν.

Ούτε ο Basilicata ούτε ο Gerola αναφέρουν κάτι για το «Οχυρό του Καλόγερου».

ΑΣΠΑΛΑΘΕΑΣ

Ασπαλαθέας ή Σπαλαθέας είναι το όνομα που είχε στην εποχή της Βενετοκρατίας ένας μικρός όρμος που βρίσκεται στη βόρεια ακτή του κόλπου της Σούδας και όχι μακριά από το μυχό του, και που πέρασε στη λησμονιά πριν από αιώνες. Ο Σπαλαθέας ήταν γνωστός στους Βενετούς χαρτογράφους του 1645, και 1651¹. Αναφέρεται επίσης στην εργασία της Μ. Χαιρέτη, «Αι Ορθόδοξοι Μοναί της Κυδωνίας κατά την απογραφή του έτους 1637², όπου στην περιουσιακή δήλωση της Μονής της Αγίας Κυριακής, ένα από τα δύο μετόχια που δηλώνονται είναι ο Χριστός Σωτήρας στον Ασπαλαθέ της Σούδας. Επίσης για τον Ασπαλαθέα γίνεται λόγος και στο βιβλίο «Μελέχα».

Στην έρευνα που έκανα για να εντοπίσω τον Ασπαλαθέα, βρήκα ότι ο Χριστός Σωτήρας, ήταν μονοπατήρι δίκλιτο (Αγία Τριάδα και Χριστός Σωτήρας) το οποίο μετονομάστηκε σε Τσιφτέ Μοναστήρι από τους Τούρκους. Η λέξη Τσιφτές είναι τούρκικη και σημαίνει διπλός. Τσιφτές ονομάζεται επίσης το δίκανο κυνηγετικό όπλο. Βρίσκεται γραμμένο ως «Μονή Τσιφτέ» σε ανάγλυφους χάρτες του Ακρωτηρίου Μελέχα, οι οποίοι υπάρχουν στα γραφεία της Μητρόπολης, στα μοναστήρια Γουβερνέτου και Αγίας Τριάδας.

1. Μακρινή Βιβλιοθήκη, Porto di Suda con Attacco di canea, IT, VII, 100 (100, 50), 1645, M. Bascini, il regno tuto di Candia, 1651.

2. Μ. Χαιρέτη, Επετ. Βοζ. Σπουδών, Τομ. ΛΘ'-Μ, 1972-73, σελ. 563-578.

Σήμερα το μοναστήρι έχει τελείως καταστραφεί και ο όρμος του πρώην Σπαλαθέα βρίσκεται σε απαγορευμένη περιοχή του Πολεμικού Ναυτικού. Έτσι τώρα και το δεύτερο όνομα «Μονή Τσιφτέ» έχει μπει κι αυτό στη λησμονιά.

ΞΕΡΟΛΙΕΣ

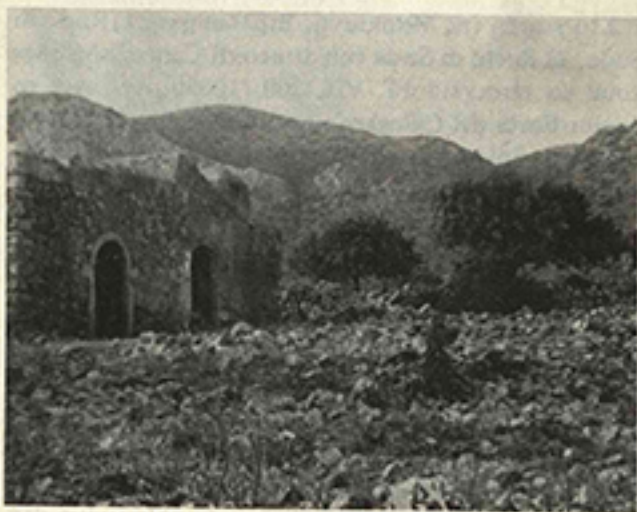
Οι Ξερολιές αναφέρονται μεταξύ των χωριών του Ακρωτηρίου Μελέχα, τα οποία ήταν σε ενέργεια όταν οι Τούρκοι αποβιβάστηκαν στα Χανιά το 1645, στον πίνακα του Τριβάν. Στον κατάλογο του Paul Faure¹ γράφεται ως Cseroglia 1629 Cseroles 1644, Ξερολιές, τόπος προς Καλόρουμα 1982.

Στην έρευνα που έκανα για να εντοπίσω που ήταν το ερειπωμένο σήμερα χωριό Ξερολιές, με βοήθησαν κάτοικοι του χωριού Χωραφάκια, καθώς και οι Ηγούμενοι της Μονής Γουβερνέτου Διονύσιος Βεκάκης και Ανανίας Ρηγάκης², και Αγίας Τριάδας Αθανάσιος Ντουρουντάκης, ο οποίος και με κατατόπισε με λεπτομέρειες για την ακριβή θέση του χωριού.

Το χωριό βρίσκεται ξαπλωμένο σε αρκετές γειτονιές στους πρόποδες του βουνού Κατσούφρα Β.Δ. της μονής της Αγίας Τριάδας των Τσαγκαρόλων. Εκτεινόταν σε μεγάλη έκταση και οι φωτογραφίες που βλέπομε ανήκουν στα ερείπια μόνο μιας γειτονιάς της πιο προσιτής στην απλή χάραξη του δρόμου που οδηγεί στα βοσκοτόπια. Τα άλλοτε θολοσκέπαστα ερειπωμένα κτίσματα βρίσκονται σκορπισμένα παντού κι ανάμεσά τους, γκρίζες καθαρές πέτρες των μισογκρεμισμένων τοίχων που σε εμποδίζουν να βαδίσεις σταθερά. Το χώμα είναι ανύπαρκτο ξεπλυμένο από τις βροχές πάνω στο βραχώδες έδαφος. Ένα μοναδικό σπίτι στέκει όρθιο με δυο θόλους σκεπα-

1. Villes et villages de la Crète occidentale, περ. Κρητολογία, τευχ. 14-15, Ιαν. Δεκ. 1982, σελ. 85.

2. Αρχιμαδρίτης Ανανίας Ρηγάκης, απόστρατος Συνταγματάρχης.

14. Ξερολιές

σμένο με κεραμίδια που χρησιμοποιείται σαν μάντρα των ζώων. Πιο πέρα μια «χαβούζα», που άλλοτε χρησίμευε για τη συλλογή των νερών της βροχής χτισμένη με ένα πολύ πρωτόγονο τρόπο.

Σ' όλη την έκταση μέσα στην οποία βρίσκονται τα ερείπια, υπάρχουν πολλά ελαιόδενδρα με χοντρούς παράξενους, γερασμένους και ξερούς κορμούς, που έχουν πάρει αλλόκοτα σχήματα, κατάλληλα για έμπνευση σε αφηρημένη γλυπτική τέχνη, μοιάζουν νάρχουν αρχίζει τη ζωή τους πριν από πολλούς αιώνες κι αυτά τα δένδρα θα πρέπει νάδωσαν το όνομα στο χωριό. Εκτός από τις ελιές υπάρχουν ακόμα αρκετές χαρουπιές κι αν όλος ο φτενός αυτός τόπος άλλοτε καλλιεργείτο για να δώσει πενιχρότατη συγκομιδή στους κατοίκους του, τώρα έχει την όψη της ρημαγής, της καταστροφής και της μοναξιάς. Με λίγη παρατηρητικότητα μπορεί κανείς να διακρίνει τον τρόπο μιας πολύ πρωτόγονης, στερημένης ζωής και να πάρει μια αμυδρή εικόνα των συνθηκών κάτω από τις οποίες περνούσαν το βίο τους οι φτωχοί, σκλάβοι πρόγονοί μας.

ΦΟΙΝΙΚΑΔΑ

Όλα τα χωριά που καταγράφονται στον πίνακα Αντ. Τριβάν και βρίσκονται στο Ακρωτήριο Μελέχα είναι τα εξής: «Στέρνες, Χωριδάκι, Καμπάνι, Κορακιές, Γκαλαγκάδω, Ξερολιές, Πιθάρι, Άσπρασπίτια, Αρώνι, Καλόρουμα, Κουνουπιδιανά, Φρύδια, Μουζουράς, Βόθωνας, Φοινικάδα, Χαλέπα. Γνωρίζουμε ότι είχαν ζωή και δραστηριότητα κατά το 1645 στην επίθεση των Τούρκων. Απ' αυτά υπάρχουν σήμερα τέσσερα που είναι τελείως καταστρεμμένα και τα Φρύδια τα οποία καταστράφηκαν μεν αλλά σήμερα βρίσκονται σε μεγάλη ακμή με το όνομα «Άγιος Ματθαίος»..

Εκτός από τα Άσπρασπίτια και τις Ξερολιές στα οποία αναφερθήκαμε ήδη, το χωριό Φοινικάδα αγνοείται τελείως από τους κατοίκους του Ακρωτηρίου Μελέχα. Ο Paul Faure το αναφέρει ως δηλωμένο το 1629 και το 1644, το τοποθετεί μεταξύ Χωριδάκι και Στερνών, ως εξαφανισμένο.

Κανείς δεν γνωρίζει τίποτε γι' αυτό το όνομα, μας ανέφεραν όμως το όνομα «Φοινικούντα». Φοινικούντα ονομάζεται μια μεγάλη πεδινή περιοχή καλλιεργημένη με πολλά ελαιόδενδρα, η οποία εκτείνεται Β.Δ. του χωριού Κουνουπιδιανά σε πολύ χαμηλότερο ύψος. Σε κείνο το σημείο από το οποίο ξεκινά η πεδιάδα «Φοινικούντα» το έδαφος μοιάζει σαν νάχει πάθει καθίζηση. Όπως αναφέρουν οι κάτοικοι των Κουνουπιδιανών δεν υπάρχουν πουθενά μέσα σ' αυτόν τον καλλιεργημένο κάμπο ερείπια σπιτιών.

Στα όρια όμως του χωριού και στο σημείο που αρχίζει η «Φοινικούντα», βρίσκεται μια ερειπωμένη γειτονιά, που έχει το όνομα «στου Γριμάνη», πρόκειται δηλαδή για τα σπία του Γριμάνη. Ποιος γνωρί-

15. Περβολίτσα

ζει αν το όνομα «Φοινικάδα» και «Φοινικούντα» αφορά τον ίδιο τόπο;

ΠΕΡΒΟΛΙΤΣΑ

Η Περβολίτσα είναι γνωστή στους Χανιώτες περιοχή, που βρίσκεται στην Ανατολική απόκρημνη πλευρά της ακτής του Ακρωτηρίου. Στη βραχώδη αυτή πλαγιά υπάρχει μια πηγή νερού που είχε δώσει ζωή από τα παλιά χρόνια. Ένας τεράστιος πλάτανος έχει φυτρώσει κοντά της, καθώς και μερικά άλλα πανύψηλα δένδρα. Άλλοτε στο πολύ πρόσφατο παρελθόν η ομορφιά του τοπίου και το υγιεινό περιβάλλον είχαν προσελκύσει το ενδιαφέρον των αρμόδιων για τη δημιουργία μόνιμων παιδικών κατασκηνώσεων. Τα κτίσματα υπάρχουν ακόμη.

Ανάμεσα στα βράχια της πλαγιάς υπάρχουν κομμάτια γης που κάποτε εκαλλιεργούντο και έδιναν εισοδήματα γι' αυτό και είχε το όνομα «Περβολίτσι» ή Περβολίτσα, όπως λέγεται σήμερα.

Στα χρόνια της Βενετοκρατίας είχε ιδρυθεί μοναστήρι αφιερωμένο στο «Γενέθλιον της Θεοτόκου». Απογράφτηκε το 1637 με αριθμό δηλώσεως 15, από τον Ιερομόναχο Μελέτιο Κλαπατάρα του χωριού Στέρνες, ο οποίος δήλωσε ότι έχει στην κατοχή του το μοναστήρι της Θεοτόκου στο Περβολίτσι με έσοδα βέβαια και αβέβαια, δημητριακά μουζούρια 20, λάδι 3 και υπέρπυρα 10. Είχε τότε τέσσερις μοναχούς.

Στις φωτογραφίες βλέπουμε ότι έχει απομείνει από το γραφικό αυτό μοναστηράκι. Η φωτογράφιση έγινε το βράδυ του εσπερινού στις 7 του περασμένου Σεπτεμβρίου.

ΒΟΘΩΝΑΣ

Ο Βόθωνας, που αποτελεί μια παραδοξότητα του εδάφους, βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Κορακιές Αργουλιδές και Καμπάνι. Εκεί η γη βυθίζεται ξαφνι-

κά χαμηλά και μοιάζει μ' ένα τεράστιο κρατήρα ηφαιστείου, που το βάθος του δεν είναι καμένο, ξερό ή γκρίζο, αλλά ένα ευφορώτατο και καταπράσινο λεκανοπέδιο, φυτεμένο με εσπεριδοειδή και αμπέλια. Επιστημονικά το βύθισμα αυτό ονομάζεται δολίνη. Οι βραχώδεις απότομες πλαγιές του Βόθωνα έχουν μια ελαφρά κλίση, αλλά σε μερικά σημεία είναι εντελώς κάθετες. Αν κανείς βρίσκεται ψηλά, σε κάποιο σημείο του χείλους ποτέ δεν μπορεί να δει ολόκληρο το βάθος του τελείως επίπεδου λεκανοπέδιου.

Κάποτε, πριν από πολλούς αιώνες, ο Βόθωνας θα πρέπει να ήταν σε πολύ μεγάλη ακμή. Μέσα σ' αυτή την τόσο παράξενη ιδιομορφία της γης του Ακρωτηρίου, υπήρχε κι ένα μεγάλο χωριό.

Ο Paul Faure στην εργασία του¹ γράφει ότι απογράφηκε το 1577, 1580, 1583, 1629, 1644 και ως δολίνη στο Αρώνι το 1982.

Το χωριό του Βόθωνα βρίσκομε να αναφέρεται στις απογραφές του Castrofilaca το 1583 όπου απογράφονται 325 κάτοικοι, του Franzesco Basilicata², στο πίνακα Αντ. Τριβάν, 1645, στην εκκλησιαστική απογραφή 1637.

Η Μ. Χαιρέτη, στην εργασία που ανακοίνωσε στο Στ' Κρητολογικό Συνέδριο, που έγινε στα Χανιά τον Αύγουστο του 1986, με τίτλο «Χανιά-Πόλις και περιοχή, από πηγή του ΙΔ' αιώνας», ανέφερε το χωριό του Βόθωνα σε έγγραφο του 1310.

Στην Εκκλησιαστική απογραφή του 1637 δηλώνονται οι παρακάτω εκκλησίες:

Αριθ. Δηλώσεως 44.

Εμφανίστηκε ο Ιερομόναχος Στέφανος Χαρτοφύλακας από το χωριό Βόθωνας και δηλώνει ότι έχει στη κατοχή του την εκκλησία του Αγίου Ευσταθίου σ' αυτό το χωριό, που είναι ιδιοκτησία του Στρατήγη Μεγαλοκονόμου χωρίς έσοδα και χωρίς ενοριακές λειτουργίες.

1. Villes et villages de la Crète occidentale, listes inédites (1577-1644), Περ. Κρητολογία, τευχ. 14-15, σελ. 86, Ιαν. Δεκ. 1982.

2. Βλέπε Σκανάκη, Στ. Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, Τομ. V., σελ. 138.

17. Άγιος Ευστάθιος στο Καμπάνι

16. Βόθωνας

Αριθ. Δηλώσεως 45.

Επίσης ο ίδιος δηλώνει την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων ιδιοκτησία του κυρίου Αντωνίου Τζαγκαρόλου και έχει βέβαια έσοδα λάδι μίστατα ένα.

Αριθ. Δηλώσεως 35.

Εμφανίστηκε ο Παπα Νικόλαος Χαρτοφύλακας από το χωριό Βόθωνας και δηλώνει ότι έχει στη δική του ιδιοκτησία και κατοχή τις εκκλησίες της Παναγίας και του Μιχαήλ Αρχάγγελου σ' αυτό το χωριό, που λειτουργούνται ως ενορίες και ακόμη έχουν έσοδα βέβαια και αβέβαια υπέρπυρα 100 και οι δυο μαζί.

Μέσα στο λεκανοπέδιο του Βόθωνα, από αυτές τις παραπάνω δηλωμένες εκκλησίες σώζονται μόνο δύο. Η εκκλησία της Παναγίας, η οποία έχει στο υπέρθυρο εντοιχισμένα κεραμικά πινάκια και σε πολύ μικρή απόσταση ο Μιχ. Αρχάγγελος. Και οι δύο αυτές εκκλησίες έχουν συντηρηθεί από την αρχαιολογική υπηρεσία.

Οι εκκλησίες των Αγίων Αποστόλων και του Αγίου Ευσταθίου δεν υπάρχουν πια μέσα στη λεκάνη του Βόθωνα. Αν υπήρχαν μέσα στο χωριό θα έχουν κι εκείνες καταστραφεί μαζί του. Μοναδική εκκλησία του Αγίου Ευσταθίου πάνω στο Ακρωτήριο Μελέχα, είναι ένα ξωκκλήσι που βρίσκεται σε μια καταπράσινη από κυπαρίσσια μικρή χαράδρα Β.Α. του χωριού Καμπάνι, κοντά στον ασφαλτοστρωμένο δρόμο που οδηγεί από το Καμπάνι στα Καθιανά. (Βλέπε φωτογραφίες). Στη βραχώδη ανατολική πλευρά του Βόθωνα υπάρχει το γραφικό ερειπωμένο μοναστήρι του Αγίου Αντωνίου, τριγυρισμένο από καταπράσινες πανύψηλες βελανιδιές. Στις φωτογραφίες που βλέπουμε είναι ό,τι έχει σωθεί από τα κτίσματα, αξιόλογοι θόλοι και καμάρες. Το μικρό εκκλησάκι διατηρείται γιατί βρίσκεται μέσα στη σπηλιά.

Το χωριό του Βόθωνα βρισκόταν πίσω και ψηλότερα από την εκκλησία του Μιχαήλ Αρχάγγελου, στη δυτική πλευρά της λεκάνης. Σήμερα δεν φαίνονται ούτε τα ίχνη του, τα οποία είναι κρυμμένα μέσα στους

18. Μονή Αγίου Αντωνίου στο Βόθωνα

ασπάλαθους και η ύπαρξη του χωριού έχει τελείως ξεχαστεί.

Οι πληροφορίες που συγκέντρωσα για την αιτία της καταστροφής των εξαφανισμένων χωριών του Ακρωτηρίου Μελέχα και πιθανώς και των μοναστηριών, συγκλίνουν υπέρ της απόψεως, ότι ήταν η μεγάλη επιδημία της πανώλους η οποία έπληξε το Ακρωτήριο το 1673.

Κάτοικοι του χωριού Κουνουπιδιανά ανέφεραν ότι ο Βόθωνας καταστράφηκε από την πανώλη, κατά την οποία σώθηκαν μόνο δύο οικογένειες που μετοίκησαν στα Κουνουπιδιανά και που οι απόγονοί τους ζουν μέχρι σήμερα. Το χωριό Βόθωνας κάηκε τότε εξ ολοκλήρου για να σταματήσει η εξάπλωση της μεταδοτικής αρρώστειας.

Για το χωριό Ξερολιές ο ηγούμενος της μονής Γουβερνέτου Αρχιμανδρίτης Ανανίας Ρηγάκης και ο προηγούμενος Διονύσιος Βεκάκης, ανέφεραν ότι καταστράφηκε από την πανώλη και πρόσθεσαν επίσης ότι τότε πέθαναν πολλοί Μοναχοί των μοναστηριών και ανάμεσα σ' αυτούς οι του Αγίου Αντωνίου του Βόθωνα στο οποίο αναφέρθηκα πριν. Είναι πολύ πιθανόν το ίδιο να έχει συμβεί και στα δύο άλλα χωριά, Άσπρασπία και Φοινικάδα, της οποίας τα ίχνη έχουν τελείως χαθεί γιατί η φωτιά δεν αφήνει τίποτε όρθιο στο διάβα της.

Στην παραπάνω εργασία έχει συμπεριληφθεί μόνο μια ομάδα τοπωνυμίων της περιοχής του Ακρωτηρίου Μελέχα.

Τελειώνοντας θα ήθελα να προσθέσω ότι η ιστορία ενός τόπου γράφεται και διατηρείται με πολλούς τρόπους. Παραδίδεται από γενιά σε γενιά μέσα από το γραπτό λόγο, αλλά και μέσα από τα μνημεία του και την άγραφη παράδοση. Ο τρόπος ζωής των κατοίκων, η λατρεία των Θεών, η ταφή των νεκρών, τα περιεχόμενα των βιβλίων, τα ήθη και έθιμα, οι παραδόσεις, οι χοροί, η μουσική και πολλά άλλα εκφράζουν την ιστορία, την πορεία της μέσα στο χρόνο, και τον πολιτισμό κάθε χώρας. Αποτελούν αυτό που λέγεται

σήμερα πολιτιστική κληρονομιά.

Μέσα στην πολιτιστική αυτή κληρονομιά βρίσκονται και τα ταπεινά εξωκκλήσια, τα ερείπια, οι τάφοι, τα κτίρια, που μιλούν για ότι έγινε στο παρελθόν σε κάθε τόπο, όπως εδώ στο Ακρωτήριο Μελέχα.

Αυτά όλα που συνθέτουν το περιβάλλον μας, τα μνημεία και οι πέτρες που έμειναν εδώ κοντά μας και δείχνουν το πέρασμα τόσων κατακτητών από το νησί μας την Κρήτη, έχουν την ανάγκη της αγάπης, του σεβασμού και της φροντίδας μας. Ο τρόπος με τον οποίο θα εκφραστούν ο σεβασμός και η αγάπη μας, θα μείνει σαν δείγμα πάνω σ' αυτή την αγαπημένη γη και θα μιλήσει για μας στις γενιές που θάρθουν όταν εμείς θάχουμε φύγει.

Σχετικά με το όνομα του Ακρωτηρίου Μελέχα

Κατά την αρχαιότητα το «Ακρωτήριο» της Κυδωνίας ονομαζόταν «Κύαμον», ενώ τα ακρωτήρια της Κισσάμου Γραμπούσα και Σπάθα είχαν τα ονόματα Κόρυκον και Ψάκον αντίστοιχα.

Η λέξη κύαμον σημαίνει κουκκί. Αλλά επίσης έτσι λεγόταν και ο κλήρος με τον οποίο εκλέγονταν στην Αθήνα κατά την αρχαιότητα οι δημόσιοι άρχοντες, γιατί αυτοί που τραβούσαν λευκό κύαμον πετύχαιναν στην εκλογή. Πιθανώς οι αρχαίοι να είχαν δώσει στο Ακρωτήριο αυτό το όνομα διότι το σχήμα του έχει κάποια ομοιότητα με το κουκκί. Δεν γνωρίζουμε μέχρι πότε λεγόταν Κύαμον.

Σύμφωνα με την άποψη των ιστορικών (Στ. Αλεξίου, Θ. Δετοράκης), το όνομα Μελέχα είναι αραβικό και προέρχεται από το όνομα του άραβα φεουδάρχη που είχε στην κατοχή του το Ακρωτήριο, στα χρόνια της Αραβοκρατίας.

Μελέχα ονομαζόταν και βρίσκεται γραμμένο σε πολλές απογραφές που έγιναν κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, όπως και στην τελευταία, «Η Απο-

19. Γουβερνέτο

Τ Α Κ Υ Κ Λ Α Μ Ι Ν Α

ΕΥΤ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗ
ΓΕΩΠΟΝΟ

Το κυκλάμινο στην Ελλάδα είναι γνωστό σαν το ευγενικό λουλούδι του Φθινοπώρου, που ανθίζει από το Σεπτέμβρη μέχρι το Δεκέμβρη και στολίζει με τα διακριτικά ροζ λουλουδάκια του και τις πιο βραχώδεις και ξηρές περιοχές της πατρίδας μας. Το είδος αυτό του κυκλάμινου είναι το πιο συνηθισμένο και στην Κρήτη, όπου φύεται σε μέρη ξηρά και βραχώδη και προκειμένου για το Νομό Χανίων κυρίως στα Ακρωτήρια Μελέχα, Σπάθα, Γραμβούσα και Δρέπανο.

Ονομάζεται στην επιστημονική ορολογία *Cyclamen graecum* (κυκλάμινο το γραικόν) και παρουσιάζει την ιδιομορφία ότι τα εντυπωσιακά για τη χρωματική τους σύνθεση φύλλα του φύονται μετά την άνθηση.

Εκτός όμως από το συνηθισμένο αυτό κυκλάμινο στην Κρήτη και σ' όλη την Ελλάδα, υπάρχει και ένα άλλο είδος κυκλάμινου ενδημικό της Κρήτης που δεν απαντάται πουθενά αλλού.

Σε αντίθεση με το κυκλάμινο το «γραικόν», που προαναφέραμε έχει άσπρα ντελικάτα λουλουδάκια, με λεπτό άρωμα, που ανθίζουν την Άνοιξη και προτιμά μέρη περισσότερο δροσερά. Στα Χανιά φυτρώνει κατά προτίμηση στις μαδάρες των Λευκών Ορέων, αλλά και σε άλλες περιοχές του Νομού. Επειδή φύεται αποκλειστικά στην Κρήτη έχει ονομασθεί «*Cyclamen creticum*» (κυκλάμινο το κρητικό).

Όλα γενικά τα κυκλάμινα είναι φυτά νάνα, ποώδη, κονδυλόριζα, με κόνδυλο συνήθως σφαιρικό πεπλατυσμένο. Στις κονδυλώδεις ρίζες τους, που θυμίζουν κάπως χελώνες, οφείλουν τα κυκλάμινα την ονομασία που τους απέδιδαν οι αρχαίοι «χελώνια».

Ο Πλίνιος λέει πως τα κυκλάμινα ανθίζουν δυο

Λεπτομέρεια από το σπείραλ του μίσχου στο οποίο οφείλεται το όνομα κυκλάμινο.

γραφή των Ναών και των Μονών της περιοχής Χανίων», που έγινε το 1637. Επίσης Μελέχα το έχουν γράψει όλοι οι ξένοι περιηγητές που ταξίδεψαν στην Κρήτη στην διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ο δε C.S. Sonnini το ονομάζει ακρωτήρι Μέλεκ (Μέλεκ), στο βιβλίο του «Ταξίδι στην Ελλάδα και στην Τουρκία», σελ. 379, Παρίσι, 1801.

Μέσα στην περίοδο της Τουρκοκρατίας το όνομα Μελέχα άρχισε να χάνεται στην προφορική γλώσσα κι έμεινε ίσως σπάνια γραμμένο σε κείμενα. Σχετικά

πρόσφατα συναντάται σε γραπτό κείμενο του Νικ. Τωμαδάκη, βλ. «Επίμετρον Β', η Ιστορία της Γυναικείας Μονής του Τιμίου Προδρόμου, Περ. Μνημοσύνη τόμ. Α', 1967, σελ. 18-21.

Ακόμη γράφεται ως «Ακρωτήρι Μαλέκα» στους σημερινούς γεωγραφικούς χάρτες του Νομού Χανίων, αλλά μόνο στο Βορειοανατολικό του άκρο, ενώ όλη η ευρύτερη περιοχή έχει πάνω στο χάρτη το όνομα «Χερσόνησος Ακρωτήρι».

φορές το χρόνο και το σφάλμα του αυτό προφανώς οφείλεται στο γεγονός ότι δεν είχε προσέξει πως στην Ελλάδα υπάρχουν, όπως προαναφέραμε, είδη των φυτών αυτών που άλλα ανθίζουν το Φθινόπωρο και άλλα ανθίζουν την Άνοιξη.

Τα κυκλάμινα έχουν ωραία φύλλα καρδιάσχημα έως νεφροειδή, με μακρούς μίσχους και θαυμάσιους συνδυασμούς των αποχρώσεων του πρασίνου. Τα άνθη τους έχουν πολύ μακρούς ποδίσκους και συνήθως γέρνουν προς τα κάτω. Είναι μεμονωμένα με ανεστραμένο κάλυκα. Η ίδια η ονομασία «κυκλάμινο» οφείλεται σ' αυτά τα άνθη και ιδιαίτερα σε μια ιδιομορφία που παρουσιάζει ο μίσχος τους κατά την άνθηση.

Μια προσεκτική παρατήρηση των διαφόρων φάσεων της άνθησης μας αποκαλύπτει πως ο μακρύς μίσχος τους που γέρνει πριν από το άνοιγμα των πετάλων, ανορθώνεται όταν αυτά ανοίξουν και στη συνέχεια, περιελίσσεται σε κύκλους, σε σχήμα «σπείραλ», μόλις γονιμοποιηθεί το άνθος.

Από αυτούς τους κύκλους του μίσχου που σχηματίζονται με την γονιμοποίηση προέρχεται λοιπόν η ονομασία κυκλάμινο με την οποία το φυτό έχει καθιερωθεί στη διεθνή ορολογία.

Τα καλλιεργούμενα κυκλάμινα που συναντάμε στα ανθοπωλεία έχουν μεγάλα εντυπωσιακά άνθη και φύλλα κι ανθίζουν το χειμώνα. Προέρχονται από ένα άλλο είδος κυκλάμινου, το *Cyclamen persicum* (κυκλάμινο το «περσικό») που χαρακτηρίζεται από ευρεία παραλλακτι-

κότητα. Επειδή λοιπόν έχει τη δυνατότητα παραγωγής πολυαριθμών μορφών, χρήσιμων και για την αρχιτεκτονική των κήπων, χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στην επιχειρηματική ανθοκομία.

Το κυκλάμινο το «περσικό» στην άγρια μορφή του, έχει σαν φυσικούς βιότοπους στην Ελλάδα τους θαμνότοπους του Άθω και των Δωδεκανήσων, ανθίζει και αυτό την Άνοιξη και διαφέρει από το ενδημικό της Κρήτης στο χρώμα των λουλουδιών, που είναι ροζ-κόκκινο και στο σχήμα και στο μέγεθος των κονδύλων, που είναι μεγαλύτεροι και εντελώς σφαιρικοί.

Ένα κυκλάμινο επίσης μεγάλης διάδοσης στην Ελλάδα, εκτός από το κυκλάμινο το «γραικόν», που όμως δεν φτάνει μέχρι την Κρήτη, είναι το *Cyclamen heredifolium* (ή *neapolitanum*) δηλ. το κυκλάμινο το χεδερόφυλλον. Το κύριο χαρακτηριστικό του είναι τα ροζ άνθη του που ανθίζουν από Αύγουστο μέχρι Νοέμβριο. Φύεται σε όλη την Ελλάδα, με νοτιότερο σημείο εξάπλωσης τα Κύθηρα.

Στην παλιά καλή εποχή, την «Μπελ επόκ», οι ρομαντικοί είχαν επινοήσει για κάθε λουλούδι και κάποιο συμβολισμό. Τη μυστική αυτή γλώσσα των λουλουδιών, μας αποκαλύπτει το «λεξικό των λουλουδιών», που γράφτηκε από την Ντε Γκραντιέρ πριν εκατό, ίσως και περισσότερα χρόνια. Σύμφωνα με το λεξικό αυτό το κυκλάμινο σημαίνει «καλώς ήρθες». Έτσι το ντελικάτο αυτό λουλούδι της ελληνικής φύσης, με την ιδιότυπη γοητεία του, μπορεί να συμβολίζει το καλωσόρισμα της Άνοιξης, του καλοκαιριού ή του

ΚΥΚΛΑΜΙΝΟ ΤΟ «ΓΡΑΙΚΟΝ»

ΠΟΙΝΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΖΑΧΑΡΕΝΙΑΣ ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΗ
ΑΡΧΕΙΟΦΥΛΑΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Τα 244 άρθρα του Οργανισμού της Δημόσιας Εκπαίδευσης¹ καθώρισαν το 1899 τα πλαίσια της Παιδείας στην Αυτόνομη Κρήτη. Περιλήφθηκαν, λοιπόν, στο Νόμο 82, τα μαθήματα, οι μισθοί, οι έδρες των σχολείων, τα προσόντα των εκπαιδευτικών, οι υποχρεώσεις και τα καθήκοντα εκπαιδευτικών και μαθητών, καθώς και όλα όσα αποτελούσαν τους όρους της εύρυθμης λειτουργίας της Εκπαίδευσης, στο γύρισμα του αιώνα. Βέβαια η κατάσταση των εκπαιδευτηρίων και οι συνθήκες στα σχολεία² δεν ήταν τόσο ικανοποιητικά ακόμα. «Επεσκέφθην τα σχολεία της πόλεώς μας» γράφει κάποιος³ «και είδον μαθητάς επί καρεκλών ή σκαμνίων καθημένους» και εν τοιαύτη θέσει γραπταί ασκήσεις είναι αδύνατον να γίνουν κατά την παράδοσιν, μόλις δε πρότινος χρόνου ήρχισαν να γίνονται ασκήσεις επί μαυροπινάκων⁴. ... Κατά το πλείστον επιτυχές το προσωπικόν. Μόνο εις τινας τάξεις της κατωτέρας παιδείας είναι τινές - ολίγοι ευτυχώς - νέοι, άπειροι, και μη δυνάμενοι να φέρωσιν εις τους μαθητάς τον απαιτούμενον σεβασμόν...»⁵

Ως προς τους εκπαιδευτικούς, το κεφάλαιο ΙΔ' του Οργανισμού καθόριζε τις πειθαρχικές ποινές, που ήταν η επιτίμηση, το πρόστιμο (μέχρι και ενός μηνιαίου μισθού), κράτηση αναλόγου μισθού για μια ή περισσότερες μέρες απουσίας χωρίς άδεια, η προσωρινή απόλυση και η οριστική απόλυση. Η τελευταία, η οριστική απόλυση δηλαδή, επιβαλλόταν όταν οι εκπαιδευτικοί παραπέμπονταν για κακούργημα, όταν φυγοδικούσαν ενώ είχε εκδοθεί ένταλμα συλλήψεώς τους, όταν είχαν καταδικασθεί σε εγκληματικές ποινές ή για πλημμελήματα του Ποινικού Νόμου, όταν απουσίαζαν επί 20ήμερο ή δεν αναλάμβαναν τα καθήκοντά τους και όταν είχαν τιμωρηθεί τρεις φορές με πρόστιμο πάνω από 20 δραχμές ή είχαν προσωρινά απολυθεί δύο φορές. Ο εκπαιδευτικός εκαλείτο (ή

μη) σε απολογία, ανάλογα με το παράπτωμα και η ποινή της οριστικής απόλυσης, επιβαλλόταν με Ηγεμονικό Διάταγμα που περιείχε και τους λόγους της απόλυσης.

Εκπαιδευτικοί λοιπόν τιμωρήθηκαν για πολλά και διάφορα παραπτώματα, μεταξύ των οποίων, για απώλεια επίσημων εγγράφων και για μη τήρηση σχολικών βιβλίων, για εγκατάλειψη θέσεως και αδικαιολόγητη απουσία κατά τις εργάσιμες μέρες και ώρες και κατά τους σχολικούς περιπάτους και εκδρομές, ενώ υπήρξε και τιμωρία (Τούρκου) δασκάλου για εγκληματική αδιαφορία που κατέληξε στην κακοποίηση εξάχρονου μαθητή από άτομο ξένο προς το σχολείο. Υπήρξαν επίσης αναφορές για διατήρηση κι άλλης εργασίας - εκτός αυτής του εκπαιδευτικού - και έγινε και σχετικό ερώτημα του Γενικού Επιθεωρητή της Παιδείας προς τον Εισαγγελέα Εφετών (1907) για το «εάν διδασκαλός τις δύναται νομίμως και ατιμωρητί να μετέρχεται συγχρόνως τον έμπορον ή κάπηλον εν ω διδάσκει τόπω». Ο Εισαγγελέας απαρίθμησε στην απάντησή του τις προβλεπόμενες ποινές και διευκρίνιζε ότι το παραπάνω παράπτωμα αποτελούσε περίπτωση «σκανδαλώδους συμπεριφοράς εκτός του σχολείου, η οποία κινεί την περιέργεια και εξευτελίζει το διδασκαλικόν αξίωμα».

Αλλά για ανάρμωση συμπεριφορά επιβλήθηκαν αρκετές πειθαρχικές ποινές, ύστερα από σχετικές καταγγελίες, αναγκαίες έρευνες και ανακρίσεις και κλήσεις σε απολογία. Γιατί ήταν βέβαια σκανδαλώδης συμπεριφορά για ένα εκπαιδευτικό το να πίνει⁶, να ξενυχτά, να υβρίζει, να διαπληκτίζεται, να χειροδικεί, να κάνει ανήθικες προτάσεις σε χωριατοπούλες ή ακόμη να στέλνει τους μαθητές να του φέρνουν ξύλα και χόρτα. Άξια λόγου, όμως, είναι και η κατωτέρω αναφορά στην οποία παραλείπονται για ευνόητους

χειμώννα, ανάλογα με το είδος του και επομένως την εποχή που ανθίζει, μπορεί όμως και να χρησιμοποιήσει στον καθένα μας για να εκφράσει μ' αυτό το «καλώς ήρθες» στα πιο αγαπημένα πρόσωπα, στις πιο γλυκιές προσωπικές στιγμές.

Αντίθετα, για όσους ατενίζουν τη φύση με μια διάθεση φιλοσοφική, το κυκλάμινο λόγω των συνθηκών κάτω από τις οποίες φύεται και ανθίζει, μπορεί να αποτελέσει ένα μήνυμα αισιοδοξίας, αγωνιστικότητας και αγάπης για τη ζωή, μα και για ο,τιδήποτε ωραίο, που κάτω από αν-

τίξοες συνθήκες βλαστάνει και επικρατεί, απάλλακτα όπως το είδε ο αγωνιστής ποιητής:

— Κυκλάμινο, κυκλάμινο, στου θράχου τη σχισμάδα

πού βρήκες χρώματα κι ανθείς πού μίσχο και σαλεύεις;

— Μέσα στο χώμα σύναζα το γαίμα στάλα — στάλα

μαντήλι ρόδινο έπλεξα, κι ήλιο μαζεύω τώρα.

λόγους τα ονόματα⁷:

«Προς το Σεβαστόν Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δικαιοσύνης: Κύριε Σύμβουλε. Αιτούμεν υμίν ευσεβαστώς όπως ευαρεστήθητι και απαλλάξητε ημάς από τον κύριον διδάσκαλον Ε.Μ., αντ' αυτού διορίσατε όντινα βούλεσθε, επειδή ανακατεύεται πολύ εις τα κομματικά, καθώς και ο πατήρ αυτού Δ.Μ. Σημείωσε Κύριε Σύμβουλε, ότι είναι οι μόνοι οίτινες ενδιαφέρονται πολύ χάριν της μερίδος του Βενιζέλου, το σπίτι των το έχουν σχηματίσει ως είδος λέσχης και πηγαίνουν κάθε βράδυ εκεί και συνεννοούνται. Ζητωκραυγάζουν δε υπέρ του Βενιζέλου και με παντοίους τρόπους πασχίζουν να σύρουν τον τυχόντα εις την μερίδα, καθίζουν εις τους καφενέδες και δικηγορούν υπέρ του άνωθεν ρηθέντος κυρίου. Μάθε, Κύριε Σύμβουλε ότι παρά του κυρίου δασκάλου και του παπά Ι.Φ. συγκρατείται ακόμα εις τον Π... (χωριό) η Βενιζελική μερίδα, διότι αυτοί οι δύο είναι όπου στηρίζουν και τον παπά Ι., επειδή υποχρεώνουν τους ανθρώπους χάριν της θέσεώς των. Προς Θεού, απάλλαξέ μας από τοιαύτα κακοποιά στοιχεία.

Π.... 15 Αυγούστου 1902
Διατελώ μετά σεβασμού - Ο ειδικός Πάρεδρος Π...»

Αλλά αν οι εκπαιδευτικοί έπεφταν σε παραπτώματα - και τιμωρούνταν αυστηρά γι' αυτά - άλλο τόσο και οι μαθητές τους είχαν τις άσχημες στιγμές τους. Απουσίαζαν αδικαιολόγητα (την μη προσέλευσή τους μάλιστα, στο σχολείο, στο Κατηχητικό και στον εκκλησιασμό, έπρεπε εγγράφως να την δικαιολογήσει ο κηδεμόνας και γιατρός), έκαναν αταξίες και πολλές φορές έρχονταν στα χέρια. Στις Αρχάνες, το 1900, δυο μαθητές του Δημοτικού «καταδιώκοντες συμμαθητήν των, κατεπλάκωσαν αυτόν πρηνή επί του λιθοστρώτου της αυλής, ούτως ώστε το μεν πρόσωπον, το στήθος και αι χείρες του εκτύπησαν επί των λίθων, οι δε οφθαλμοί του αμέσως επληρώθησαν μέλανος αίματος». Ο δάσκαλος τους έστειλε στην Αστυνομία «προς ανάκρισιν και παραδειγματισμόν», αλλά γι' αυτή του την πράξη επιτιμήθηκε και ο ίδιος - αν και εργατικός και τιμώμενος και αγαπώμενος από όλους - «επειδή εμείωσεν το κύρος της διευθύνσεως του σχολείου, επιώρρησε δε δια τεσσάρων ραβδισμών, και τον έτερον τούτων εκράτησεν εν τω σχολείω υπό την επίβλεψιν του επιστάτου και ουχι τινος των διδασκάλων, ούτω δ' έδωκεν αφορμήν εις την μητέρα αυτού να φωνάζει εν τω χωρίω και ενταύθα ότι ο Διευθυντής τιμωρών μαθητάς επιβάλλει αυτοίς να κενώνωσι τους αποπάτους του σχολείου, όπερ απεδείχθη μεν ψευδές εκ των γενομένων ανακρίσεων, δεν είναι όμως άπίθανον να συμβεί ποτε...»⁸.

Σύμφωνα με το άρθρο 185 του Οργανισμού, οι μαθητές ώφειλαν να φέρονται κοσμίως και ευπρεπώς εντός και εκτός του σχολείου, να υπακούουν χωρίς αντιλογίες στις σχολικές διατάξεις και στις διαταγές των διδασκόντων και να προσέχουν και να προφυλάσσουν τα διδακτικά έπιπλα, όργανα και σκεύη. Σε μαθητές που παρέβαιναν τις υποχρεώσεις τους, επιβαλλόταν ως ποινές η παραίτηση, η επίπληξη κατ' ιδίαν ή

ενώπιον της τάξεως και του συλλόγου των διδασκόντων, η απομόνωση των άτακτων την ώρα του μαθήματος ή η αποπομπή τους από την τάξη, η στέρηση της ελευθερίας στα διαλείμματα, η στέρηση του σχολικού αξιώματος, η κράτηση στο σχολείο μετά το μάθημα για μία ή δύο ώρες υπό την επίβλεψη του τιμωρούτος εκπαιδευτικού, η προσωρινή αποβολή, η διαρκής αποβολή και - στην έσχατη περίπτωση - ο αποκλεισμός του μαθητή απ' όλα τα δημόσια εκπαιδευτήρια, που γινόταν από τον Σύμβουλο της Παιδείας, ύστερα από πρόταση του αρμόδιου Επιθεωρητή.

Οι μαθητές λοιπόν (και κυρίως βέβαια αυτοί που πήγαιναν στο Γυμνάσιο) έπρεπε, όπως είδαμε, να φέρονται άψογα και κατά την ιδιωτική τους ζωή, που έπρεπε να είναι ηθική και ανεπίληπτη. Παρακολουθούνταν στενά από τους παιδονόμους που έκαναν τις αναφορές τους, εμπιστευτικά ή μη, προς τους ανωτέρους τους⁹. Παρ' όλα αυτά, πολλές φορές τα παιδιά ξέφευγαν από τις διατάξεις των εσωτερικών κανονισμών των σχολείων τους και τιμωρούνταν ανάλογα. Οι σωματικές ποινές των μαθητών απαγορευόταν σύμφωνα με το άρθρο 188 του Οργανισμού, αλλά το ζήτημα της πειθαρχίας απασχολούσε πολύ τους εκπαιδευτικούς, που το έφεραν μάλιστα και ως θέμα προς συζήτηση σε διδασκαλικά συνέδρια και έγινε αφορμή για ανάλογα ερωτήματα προς τα ανώτερα κλιμάκια της Παιδείας¹⁰.

Παρ' όλο όμως που απαγορευόταν, εν τούτοις έχουμε αρκετές γραπτές μαρτυρίες και καταγγελίες για εκπαιδευτικούς που εφαρμόζαν την σωματική ποινή σαν σωφρονιστικό μέσο, ενώ υπήρξαν και περιπτώσεις που νόνεις απείλησαν ότι θα πάρουν τα παιδιά τους από τα διάφορα σχολεία αν συνεχιζόταν η παραβίαση του άρθρου 188.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μιας μαθητικής «ανταρσίας» - αν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ο όρος - το 1904. Εκατό περίπου μαθητές του Γυμνασίου Χανίων έφθασαν στο σημείο να τυπώσουν και να διανείμουν ανοικτή επιστολή προς το κοινό της πόλεως στην οποία ανέφεραν ότι θέλησαν ενεργά να υπερασπίσουν συμμαθητή τους που υποχρεώθηκε να παραμείνει νησιτικός επί δίωρο για σφάλμα «ου παραίτιος δεν εγένετο». Οι μαθητές - συν τοις άλλοις - καταλόγιζαν στους καθηγητές τους σκληρότητα ως προς τις ποινές και δήλωναν πως δεν θα ανεχόταν στο εξής απάνθρωπες τιμωρίες («βουδρουμισμοί» (ειρκή), νηστεία, ύβρεις, ξυλοκοπήματα) έπρεπε να καταργηθούν), γιατί μεγάλοι άνδρες και μάλιστα Κρήτες - που αν βρίσκονταν τόσο αργά στα θρανία έφταιγαν οι συνεχείς επαναστάσεις και όχι η βλακεία τους - δεν δέχονταν τέτοιου είδους τιμωρίες. Υπήρξε βέβαια διάσταση απόψεων, τα πνεύματα οξύνθηκαν και το θέμα έφθασε στις εφημερίδες, που δεν θέλησαν να λάβουν μέρος στη διαμάχη και συνέστησαν ψυχραιμία¹¹. Τελικά, δέκα μαθητές από τους πρωταίτιους των επεισοδίων αποβλήθηκαν και ενώ όλα έδειχναν πως οι μαθητές έπρεπε να είχαν χάσει την υπόθεση, ανακοινώθηκε η μετάθεση των καθηγητών, προς

τους οποίους στρεφόταν οι κατηγορίες των μαθητών. Και μάλιστα στα μέσα του σχολικού χρόνου, τον Ιανουάριο του 1905, θέμα το οποίο έδωσε πάλι λαβή για ανάλογα σχόλια στον Τύπο¹².

Δείγματα αταξίας μαθητών υπάρχουν και σε ένα μοναδικό τόμο με τίτλο «Ποινολόγιον σχολ. έτους 1906-07» που περιλαμβάνεται στο αρχείο του Α' Γυμνασίου Χανίων¹³. Παραδόξως έχουν σημειωθεί μόνο δέκα τέσσερις ποινές που φτάνουν μέχρι και τον Νοέμβριο του 1906. Και δεν μπορεί βέβαια κανείς να υποθέσει πως οι μαθητές συνετίσθηκαν ή φρονίμεψαν, ούτε ότι οι καθηγητές τους έγιναν επιεικέστεροι και πιο ελαστικοί. Το πιο πιθανό είναι ότι το ποινολόγιο συνεχίστηκε σε κάποιο άλλο βιβλίο που δεν σώθηκε. Θα κλείσουμε την εργασία αυτή με την παράθεση των ποινών, στις οποίες τα ονόματα παραλείπονται και πάλι, αλλά εννοείται ότι αφορούν μόνο αγόρια:

1. Τάξεις Γ' - Κ.Π. - 30/10/1906 - Αποβολή μιας ημέρας: Διότι παρέβη το 29 άρθρο του εσωτερικού κανονισμού, φωραθείς εν τω καφενείω του Κήπου και γευόμενος γλυκίσματος.
2. Τάξεις Δ' - Ε.Ρ. - 30/10/1906 - Αποβολή δύο ημερών: Διότι καθ' υποτροπήν παρέβη το 29 άρθρον του εσωτερικού κανονισμού, το πρώτον φωραθείς εν τω καφενείω του Π. Μυλωνογιαννάκη και νυν εν τω του Κήπου ότε εγεύετο και γλυκίσματος.
3. Τάξεις Δ' - Κ.Κ. - 25/10/1906 - Αποβολή επτά ημερών: Δι' ασεβή συμπεριφοράν προς τον καθηγητήν κ. Πιερομπόνην. Διότι είπεν αυτώ «Δεν εμελέτησας», έρριψε τα βιβλία του χαμαί, είπεν «αν με ξαναειδείς γράψε μου», και απήλθεν αυθαδώς.
4. Τάξεις Β' β - Ν.Φ. - 25/9/1906 - Αποβολή μιας ημέρας: Δι' ασεβή συμπεριφοράν προς τον Γυμνασιάρχην εν τω γραφείω, κληθείς διότι ύβρισεν τον...
5. Τάξεις Βα' - Θ.Κ. - 7/9/1906 - Αποβολή μιας ημέρας: Δι' ασεβή συμπεριφοράν προς τον υπηρέτην και τον Γυμνασιάρχην. Ενώ ο υπηρέτης συνέστησεν ηουχίαν, ύβρισεν αυτόν και προσελθόντος του Γυμνασιάρχου εξηκολούθη να κραυγάζει.
6. Τάξεις Δ' - Ι.Κ. - 30 και 29/11/1906 - Αποβολή διήμερος: Διότι διαταχθείς να σταθεί όρθιος αφ' ου εφωράθη περιπατών κατά το διάλειμμα εν Σπλάντζια, εξηκολούθη να κραυγάζει ασεβώς εν τω γραφείω προ του Γυμνασιάρχου και των καθηγητών.
7. Τάξεις Δ' - Ε.Τ. - 7/11/1906 - Αποβολή μιας ημέρας: Ως συμπλακείς προς τον Ε.Μ. κατά το διάλειμμα της 9-10.
8. Τάξεις Δ' - Ε.Μ. - 7/11/1906 - Κράτησις μιας ώρας: Διότι συνεπλάκη προς τον Ε.Τ. κατά το διάλειμμα της 9-10.
9. Τάξεις Δ' - Γ.Κ. - 9/11/1906 - Αποβολή τριών ημερών: Διότι προσηνέχθη ασεβώς εν τω γρα-

φείω προς τον Γυμνασιάρχην ενώπιον των καθηγητών, ότε εκάλουν αυτόν να αποσφραγίσει επιτολήν κεκαρμένην τα άκρα και περιέχουσα δελτάριον μετ' ασέμνου παραστάσεως.

10. Τάξεις Δ' - Δ. - 7/11/1906 - Αποβολή τριήμερος: Διότι εκάπνιζεν προ του Γαλλικού Στρατώνος.
11. Τάξεις Ββ' - Ν.Φ. - 12/11/1906 - Αποβολή τριών ημερών (22, 23, 24/11/1906): Διότι ετύφλωσεν εργάτην, εργαζόμενον, κατά το μάθημα.
12. Τάξεις Βα' - Μ.Σ. - 22/11/1906 - Αποβολή δύο ημερών (22, 23/11/1906): Δι' ασεβείαν προς τον κ. Τραχήλην, δια παρακοήν.
13. Τάξεις Δ' - Μ.Α. - 27/11/1906 - Αποβολή δύο ημερών (27, 28/11/1906): Διότι συνελήφθη υπό του παιδονόμου χαρτοπαικτών καθ' υποτροπήν εν καφενείω καταστημάτων Ν. Σκαμνάκη.
14. Τάξεις Βα' - Ι.Π. - 27/11/1906 - Αποβολή μιας ημέρας και κράτησις μιας ώρας (τη 12-1 της 29ης): Διότι προσηνέχθη ανευλαβώς εν τω γραφείω προς τον Γυμνασιάρχην και διότι επετέθη κατά του συμμαθητού του Κ.

Τελειώνοντας, θα πρέπει να τονισθεί ότι η παραπάνω εργασία ασφαλώς δεν έγινε για να κατηγορηθούν εκπαιδευτικοί ως προς τον τρόπο εκτέλεσης των καθηκόντων τους, αφού ποτέ δεν λείπουν οι δυσκολίες, και δεν μπορεί βέβαια να είναι όλοι φωτεινά παραδείγματα προς μίμηση. Και όσο για τους μαθητές, πολλοί από αυτούς αναδείχθηκαν αργότερα ως εξέχουσες φυσιογνωμίες της Πολιτικής, των Γραμμάτων, των Τεχνών και των Επιχειρήσεων. Απλά, δόθηκε η ευκαιρία, με στοιχεία που αντλήθηκαν από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης¹⁴, να σχηματίσουμε κάποια ιδέα για την σχολική δεοντολογία και τις συνθήκες εργασίας εκπαιδευτικών και μαθητών, τα πρώτα χρόνια του αιώνα μας, και να κάνουμε την σύγκριση με τα σημερινά δεδομένα, ύστερα από τις τόσες μεταρρυθμίσεις και αλλαγές στην αντίληψη περί Σχολείου και Εκπαίδευσης.

Σημειώσεις

1. Επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας, φ. 86/2-10-1899.
2. Υπήρχαν από ένα Γυμνάσιο στα Χανιά και στο Ηράκλειο, από ένα Προγυμνάσιο στο Ρέθυμνο και στη Νεάπολη και Ελληνοδιδασκαλεία, Παρθενωγωγεία και Δημοτικά Σχολεία.
3. Εφημερίδα «Επιθεώρησης» Χανίων, φ. 42/17-3-1900.
4. Το Δεκέμβριο του 1899 είχαν γίνει δημοπρασίες για την κατασκευή θρανίων στα σχολεία της Κρήτης, συνολικής δαπάνης 87.965 δρχ. σύμφωνα με τους προϋπολογισμούς του μηχανικού Αντωνίου Μουντάκη.
5. Το δημοσίευμα έγινε αφορμή ερευνών και ανακρίσεων.
6. Κάποιος δόκαλος μάλιστα «απολογούμενος, ισχυρίζετο ότι, κατά συμβουλήν ιατρών, πίνει καθ' εκάστην εσπέραν δύο-τρια εκατοσταράκια». Και ο Νομαρχιακός Επιθεωρητής δεν θέλησε μιν να εξετάσει ποιοί γιατροί του σύστησαν την χρήση τέτοιου φαρμάκου και πώς λέγεται η ορρώστεια που θεραπεύεται με την οινόποσια, τον παρακάλεσε όμως να κάνει χρήση του «φαρμάκου» του στο σπίτι, «ως πάντες οι θεραπευόμενοι πράττουσαν, ουχί δ' εν οινόπωλειος και καφενείοις».

7. Στα αρχαιακά κείμενα διατηρείται μόνο η σύνταξη.
8. Έγγραφο του Νομαρχιακού Επιθεωρητή Δημ. Σχολείων Ηρακλείου προς τον Γεν. Επιθεωρητή της Δημοσ. Εκπαίδευσης.
9. Σώζεται έκθεση του Παιδονόμου Χανίων (1901) προς την Ανωτ. Δ/ση Δημοσ. Εκπαίδευσης και Θρησκ/των, η οποία βρίθει τολμηρών λεπτομερειών και δεν κρίνεται δημοσιεύσιμη.
10. Ρωτήθηκε ακόμη αν η γονυκλισία, η νηστεία και η ορθοστάσια είναι σωματικές ποινές.
11. Εφημερίδα «Ελλάς» Χανίων φ. 72/24-12-1904.

12. Εφημερίδα «Ελλάς» Χανίων φ. 77/28-1-1905.
13. Ένα από τα τελευταία αποκτήματα του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης.
14. Πηγές - ΙΑΚ:
 - Αρχείο Κρητικής Πολιτείας (Ανωτ. Δ/ση Παιδείας και Θρησκ/των).
 - Αρχείο Α' Γυμνασίου Χανίων.
 - Επίσημη εφημερίδα Κρητικής Πολιτείας.
 - Αρχείο Κρητικού Τύπου
 - Φάκ. «Σπάνια έντυπα» 1831-1938.

ΑΝΟΙΧΤΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

Λυπηρά έπεισόδια λαμβάνοντα χώραν καθ' έκάστην μεταξύ μαθητών και καθηγητών, έντεινουςι τας σχέσεις επί τοσοῦτον ὥστε διαθέτουσι κακῶς τοὺς διδασκομένους πρὸς τοὺς διδάσκοντας. Εὐτύχημα θεωροῦμεν ὅτι αἱτιοὶ καὶ πρόξενοι τῆς καταστάσεως ταύτης δέν εἴμεθα ἡμεῖς οἱ μαθηταὶ ἀλλ' ἐνιοὶ τῶν διδασκόντων, οἵτινες διὰ τῶν ποινῶν ὡς βάλλουσιν ἐξευτελίζουσι τὸν μαθητὴν καὶ καθιστῶσιν αὐτὸν πρὸ τῶν ὁμμάτων τῶν συναδέλφων τοῦ γελοίου.

Ἐκτός τῶν ἐπεισοδίων ἅτινα καθ' ἡμέραν συμβαίνουσιν ἕτερον, σοβαρώτερον λαβὼν χαρακτήρα καὶ σήμερον συνέβη. Αἰτία τοῦτου εἶνε ἡ τιμωρία πολλῶν ἐξ ἡμῶν ὑπὸ τοῦ συλλόγου τῶν διδασκόντων διότι ἠθελήσαμεν νά ὑπερασπίσωμεν τὰ δίκαια τῶν ἀδικουμένων. Διετάχθη συμμαθητῆς μας νά παραμείνῃ νῆστις ἐπὶ δῶρον διὰ σφάλμα οὐ παραιτίος δέν ἐγένετο. Ἄλλ' ἡ τιμωρία διὰ ποινῶν ἐξευτελίζουσιν τὸν μαθητὴν ἀπαγορεύεται.

Ἐπειδὴ δέ καθ' ὃ εἶχομεν, ὡς συνάδελφοι, καθήκον ἐπενέβημεν ὅπως ὑπερασπίσωμεν δικαίως καὶ νομίμως μαθητικὸν δίκαιον, ἐξεδιώχθημεν ὡς ἀποδιοπομπαῖοι τράγοι.

Ζητοῦμεν ὅθεν ἐπιμόνως τιμωρίαὶ δηλαδὴ βουδρουμισμοὶ (εἰρκῆ), νηστεία, ὕβρεις, ξυλοκοπήματα ἅτινα ἀντιβαίνουσι μεγάλως πρὸς τὸν πολιτισμὸν καὶ ἐν γένει πρὸς τὸν τῆς παιδείας νόμον νά καταργηθῶσι, διότι νέοι καὶ μάλιστα Κρήτες φέροντες τὰ ἀνδρικά σήματα δέν ἀνέχονται τοιαῦτα.

Ἐάν δέ δέν ἠδυνήθημεν ἐγκαίρως νά φοιτήσωμεν εἰς τὰ σχολεῖα, τοῦτο ὀφείλεται οὐχὶ βεβαίως εἰς ἡλιθιότητα, ἀλλ' εἰς τὰς συχνὰς τῆς πατρίδος

ἐπαναστάσεις, καθ' ὧς μόνον αἱ κλαγγαὶ τῶν ὀπλῶν ἀντήχουν, αἱ δέ μοῦσαι εἶχον ἐκδιωχθῆ ὑπὸ τῶν βαρβάρων.

Ἐπειδὴ δέ τὸ εὐγενές κοινὸν ἴσως ἤθελεν ἐκλάβει ἄλλως πως τὸ κίνημα, ἐγράψαμεν τὰ ὀλίγα ταῦτα.

Ἐν Χανίοις τῇ 22 Δεκεμβρίου 1904

Α. Σφυναδάκης, Σ. Φραγκάκης, Ε. Χ. Ροδόλακης, Γ. Σφυναδάκης, Κ. Σινολάκης, Ν. Δ. Σαριδάκης, Γ. Γιαννουδοβαρδής, Γ. Σ. Μαλινδρέτος, Ν. Κοκολογιάννης, Κ. Α. Παπαδάκης, Μ. Α. Λανδράκης, Α. Μπιδάκης, Ν. Σερρεντάνης, Αντ. Μπασιός, Α. Σφηναρόλης, Χ. Κ. Βαρδάκης, Ν. Χαϊδεμενάκης, Ι. Γλεντουσάκης, Γ. Κατσούλης, Σαρ. Γνοφάκης, Αντ. Γαλανάκης, Ν. Κ. Παρουλάκης, Ε. Μ. Φυλλαδιτάκης, Ξενοφ. Μιχαλάκης, Αντ. Περάκης, Μ. Καλλιγιαννάκης, Κωνστ. Δημητριάδης, Γ. Αναγνωστάκης, Ν. Α. Λανδράκης, Β. Ν. Χατζητζιαννάκης, Γ. Ν. Μανταδάκης, Ε. Τσιχλάκης, Β. Κ. Γκαζής, Κ. Θεοδωράκης, Κ. Ε. Παπαδάκης, Δ. Τσιρινδάνης, Δ. Βολοδάκης, Κ. Στεφανάκης, Ε. Γεωργιλάδης, Π. Κουμής, Μιχαήλ Φαντζεσκάκης, Αντ. Δάνδολος, Γ. Ε. Λενταράκης, Ν. Αναστασάκης, Δ. Γ. Θεοδωράκης, Αντώνιος Γεωρ. Καψομενάκης, Χ. Α. Φατσάς, Μ. Γ. Μπολιεράκης, Κ. Γ. Λαγουμιτάκης, Ι. Μ. Μπουντάκης, Ι. Αλεξίου, Π. Ν. Δαμιανάκης, Χ. Καβολιέρος, Ανδρέας Καπετανάκης, Μ. Χατζημανωλάκης, Δ. Ε. Ζαχαριουδάκης, Α. Ρενιέρης, Γ. Α. Μαλινός, Απόστ. Φυτράκης, Χ. Φωτάκης, Κ. Λουπασάκης, Γεωρ. Ε. Μ. Βουράκης, Ν. Κ. Τσιλιμγκάκης, Γεωρ. Θ. Λανδράκης, Ε. Καφετζόπουλος, Κ. Παπαδογιάννης, Α. Ε. Λουπασάκης, Χ. Σαραβελάκης, Ε. Κ. Γαλάνης, Γ. Γεωργουδάκης, Μ. Κοκολάκης, Δημ. Λουκάκης, Ε. Μ. Βομβολάκης, Γ. Καρπουζάκης, Μ. Α. Γεωργακάκης, Α. Μητσοτάκης, Ε. Μ. Φοράνδος, Σ. Χατζηδάκης, Μ. Αλυσζάκης, Σ. Ε. Μάρακας, Γ. Κ. Χριστινάκης, Λεάνδρος Αντ. Κουντάκης, Ι. Αγγελάκης, Δ. Χαϊδεμενάκης, Ε. Κ. Κλωθάκης, Ι. Δελικανάκης, Μ. Παπαρηγοράκης, Φ. Σκουλάς, Λουκάκης, Α. Μητσοτάκης, Μ. Κοκολάκης, Ματθ. Βλαχάκης, Εὐάγ. Τσολάκης, Ι. Μακρής, Ίσομ. Καλαϊσάκης.

Η ανοιχτή επιστολή των μαθητών το 1904
(Ιστορικό Αρχείο Κρήτης).

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΓΗΡΟΚΟΜΕΙΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΝΤΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗ, ΓΙΑΝΝΗ ΤΖΑΝΑΚΗ, ΜΑΡΙΑΣ ΚΟΥΚΛΑΚΗ

Ο αριθμός των ατόμων της τρίτης ηλικίας αυξάνει συνεχώς στις σύγχρονες κοινωνίες, τόσο σε ποσοστιαία αναλογία όσο και σε απόλυτους αριθμούς.

Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου και η πρόοδος της ιατρικής έχουν σαν αποτέλεσμα την παράταση του χρόνου ζωής. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβίωση των ανθρώπων της τρίτης ηλικίας και την αρμονική ένταξή τους στον ενεργό κοινωνικό κορμό είναι η σωστή περίθαλψη. Η φροντίδα αυτή ξεκινά από την οικογένεια και άμεσα συμπληρώνεται από τη μέριμνα της πολιτείας.

Δεν είναι όμως λίγες οι περιπτώσεις των ηλικιωμένων που στερούνται της οικογενειακής θαλπωρής. Αυτοί οι άνθρωποι χρειάζονται, όταν για κάποιο λόγο θα αδυνατούν να αυτοεξυπηρετηθούν, ιδρυματική περίθαλψη. Οι περιπτώσεις που εντάσσονται σ' αυτή την κατηγορία γίνονται όλο και συχνότερες και αυτό οφείλεται στην παράταση του μέσου χρόνου ζωής, στη μη ύπαρξη απογόνων, στη μετανάστευση των παιδιών με αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των γερόντων, στην όλο και πιο δύσκολη ανεύρεση ατόμων πρόθυμων να προσφέρουν με αμοιβή τις υπηρεσίες τους σε υπερήλικες και στη για οποιοδήποτε λόγο αδυναμία του στενού συγγενικού περιβάλλοντος να αναλάβει τη φροντίδα τους.

Οι ειδικές ανάγκες των ανθρώπων της ώριμης ηλικίας στο νομό Χανίων καλύπτονται κύρια από το Δημοτικό Γηροκομείο Χανίων, δυναμικότητας 84 κλινών, από το Θεραπευτήριο Χρονίων Παθήσεων (πρώην Φθισιατρείο) δυναμικότητας 65 κλινών και από τα δύο Κέντρα Ανοικτής Προστασίας Ηλικιωμένων, τα οποία λειτουργούν σε διαφορετική βάση. Η κάλυψη αυτή είναι οπωσδήποτε ανεπαρκής, δεδομένου ότι ο Νομός Χανίων έχει περίπου 135.000 κατοίκους, από τους οποίους συνταξιοδοτούνται λόγω ηλικίας 21.354 άτομα (12.809 άνδρες και 8.545 γυναίκες) επί συνόλου 28.637 ατόμων άνω των 65 ετών.

Η λειτουργία του Δημοτικού Γηροκομείου Χανίων άρχισε το 1931, στο χώρο που βρίσκεται και σήμερα, στην περιοχή Φακωθιανών Χαλέπας. Μέχρι τότε δεν υπήρχε σ' όλο το νομό κάποιο Ίδρυμα για την περίθαλψη των ηλικιωμένων. Η μόνη μέριμνα που υπήρχε ήταν τα συνοικιακά συσσίτια με πρωτοβουλία μεμονωμένων φιλανθρώπων ή ενοριών και ιδιαίτερα της Αδελφότητας «Ο Σωτήρ» της Επισκοπής Χανίων, που είχε ιδρύσει το Οικονομικό Συσσίτιο Χανίων. Κάποια προσπάθεια της Αδελφότητας για δημιουρ-

γία «Ασύλου» Ηλικιωμένων δεν πραγματοποιήθηκε, εξ αιτίας οικονομικών κυρίως δυσκολιών.

Η αγορά του Χώρου και του κτιρίου του Γηροκομείου ανάγεται στην εποχή του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Τότε η Ελλάδα είχε ταχθεί με τις συμμαχικές δυνάμεις Αγγλίας-Γαλλίας και είχε κηρυχθεί ο αποκλεισμός μας από τον Άξονα. Ο επισιτισμός της Κρήτης είχε ανατεθεί στη Γενική Διοίκηση Κρήτης, με εντολή της οποίας έφθαναν στο νησί τα τρόφιμα με επιταγμένα πλοία, για να προστατευθούν από τα εχθρικά υποβρύχια. Γενικός Διοικητής Κρήτης είχε ορισθεί από τον Ελευθέριο Βενιζέλο ο Σωτήριος Κροκιδάς και αναπληρωτής ο Πολυχρόνης Δ. Πολυχρονίδης. Από τη διαχείριση του επισιτισμού Κρήτης (1917-1920) περίσσεψαν μερικά εκατομμύρια, τα οποία ύστερα από επιμονή των Κροκιδά-Πολυχρονίδη εγκρίθηκαν από την Κυβέρνηση Βενιζέλου για κοινωφελή έργα στα Χανιά. Από αυτά τα χρήματα αγοράστηκε το κτίσμα του Γηροκομείου με τη γύρω έκταση, χτίστηκαν δύο διδακτήρια στο Πεδίο του Άρεως (σημερινά Λύκεια και Γυμνάσια), το Φθισιατρείο Χανίων (σημερινό Θεραπευτήριο Χρονίων Παθήσεων) και επίσης αγοράστηκε και τοποθετήθηκε το ρολόι του Δημοτικού Κήπου.

Το οίκημα του Γηροκομείου με τη γύρω περιοχή και το συνεχόμενο αμπέλι αποτελούν ιδιοκτησία του Επισκόπου Κυδωνίας και Αποκορώνου Νικηφόρου Ζαχαριάδη (1887-1912), που όρισε κληρονόμους του τους ανηψιούς του, οι οποίοι αμέσως άρχισαν τις διαπραγματεύσεις για την πώληση του κληροδοτήματος. Ο Μοναστηριακός Οργανισμός Χανίων έδειξε ενδιαφέρον για την αγορά, με σκοπό να χρησιμοποιηθεί το κτίσμα σε θερινή κατοικία του εκάστοτε Επισκόπου Κυδωνίας και Αποκορώνου. Ήδη είχε αγοραστεί για χειμερινή κατοικία το κτίριο του σημερινού Επισκοπείου, στην οδό Δημοκρατίας. Για την υπό συζήτηση αγορά υπήρξαν έντονες αντιδράσεις. Τελικά, με παρέμβαση του Πολυχρόνη Δ. Πολυχρονίδη, το ακίνητο αγοράστηκε από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης με τα περισσεύματα της διαχείρισης του επισιτισμού με σκοπό τη δημιουργία Φιλανθρωπικού Ιδρύματος. Η αγορά έγινε με το υπ' αριθ. 4395/10-7-1919 συμβόλαιο που υπάρχει στο Υποθηκοφυλάκειο Χανίων αντί 40.000 χρυσών δραχμών και υπογράφεται από το Σωτήριο Κροκιδά και τους κληρονόμους του Επισκόπου Νικηφόρου Ζαχαριάδη. Στη συνέχεια η Γενική Διοίκηση Κρήτης προσφέρθηκε να παρα-

1956: Εργασίες ανοικοδόμησης της ανατολικής πτέρυγας του Γηροκομείου Χανίων. (Αρχείο Δημοτικού Γηροκομείου Χανίων).

Γηροκομείο Χανίων: Το αρχικό κτίριο. (Αρχείο Δημοτ. Γηροκομείου Χανίων).

χωρήσει το ακίνητο στο Δήμο Χανίων για περαιτέρω αξιοποίηση. Το Δημοτικό Συμβούλιο Χανίων με την υπ' αριθ. 15/7-7-1919 απόφασή του αποδέχτηκε τη δωρεά. Ακολούθησε το υπ' αριθ. 8246/31-7-1919 δωρητήριο συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Χανίων Δημητρίου Φραντζεσκάκη, το οποίο υπογράφει από πλευράς Δήμου ο τότε Δήμαρχος Χανίων Εμμ. Μουντάκης. Το θέμα παρέμεινε στάσιμο για μια δεκαετία περίπου, αφ' ενός μεν λόγω οικονομικών δυσχερειών του Δήμου και αφ' ετέρου λόγω των γενικότερων προβλημάτων που αντιμετώπιζε η χώρα την εποχή εκείνη. Μόλις το 1930, επί Δημαρχίας Ιωάννου Μουντάκη, αποφασίστηκε η ίδρυση και λειτουργία Δημοτικού Γηροκομείου στο κτίριο αυτό. Στα Πρακτικά συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου Χανίων (268/10-8-1930) αναφέρεται:

«Σκοπόν του Ιδρύματος ὀρίζει την εν αὐτῷ συντήρησιν των εκ του Δήμου Χανίων γερόντων, των εστερημένων περιθάλψεως, θέλει δε τούτο εκπροσωπείται υπό του Δημάρχου Χανίων ως Προέδρου Πενταμελούς Αδελφότητος, του οποίου τα λοιπά μέλη θα εκλέγονται υπό του Δημοτικού Συμβουλίου Χανίων». Πόροι του Ιδρύματος ορίστηκαν η υποχρεωτική ετήσια συνδρομή του Δήμου Χανίων (100-300.000 δρχ.) και οι δωρεές και τα κληροδοτήματα από ιδιώτες. Με κυβερνητικό διάταγμα που δημοσιεύεται στο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (αριθ. 377/25-11-1930) εγκρίνεται και επικυρώνεται η παραπάνω απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Χανίων. Αμέσως μετά άρχισαν οι εργασίες για τη διαμόρφωση του Χώρου και επισκευή του κτιρίου με δαπάνες του Κράτους και του Δήμου και συνεισφορά της Έλενας Βενιζέλου. Στις 25-8-1931 έγιναν τα εγκαίνια του Δημοτικού Γηροκομείου Χανίων: «Το χαρμόσυνο Κτίριο, λουσμένο μέσα στην πρωινή θαλασσινή αύρα, με τον ολοκαίνουργιο στολισμό του, τα 25 απαστράπτοντα κρεβάτια του, τις κουζίνες, τα λουτρά, το ραδιόφωνο -ως και απ' αυτό έχει- τον τέλειο φωτισμό του, τις βεράντες του, υπεδέχeto τους προσκεκλημένους...», έγραφε η τοπική εφημερίδα «Εσπερινός Ταχυδρόμος», την επομένη των εγκαινίων. Από τον πρώτο κιόλας καιρός της λειτουργίας του Γηροκομείου φάνηκε ότι οι ανάγκες των ηλικιωμένων της πόλης ήταν μεγαλύτερες από αυτές που μπορούσε να αντιμετωπίσει το Ίδρυμα με την περιορισμένη δυναμικότητα. Παράλληλα, οι μικρές οικονομικές δυνατότητες του Δήμου Χανίων δεν επέτρεπαν την ποιοτική αναβάθμιση της ήδη παρεχόμενης περίθαλψης. Όμως η διεθνής οικονομική κρίση, ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, η Κατοχή και τα επακόλουθά της δεν άφηναν περιθώρια για εφαρμογή κοινωνικής πολιτικής. Έτσι, μόλις το 1957 δημοπρατήθηκε η δεύτερη (ανατολική) πτέρυγα του Δημοτικού Γηροκομείου, δυναμικότητας 24 ατόμων, και τέθηκε σε λειτουργία το 1961. Εκείνη την εποχή το προσωπικό του Γηροκομείου ήταν 8 άτομα συνολικά (δύο διοικητικοί υπάλληλοι, ένας κλητήρας, δύο καθαρίστριες, μία πλύντρια, ένας μάγειρας και μία νοσοκόμα).

Το οικονομικό πρόβλημα δεν έπαψε να υπάρχει σ'

όλα αυτό το διάστημα. Οι δωτηρές ήταν περίπου 30-60 το χρόνο και οι δυνατότητες του δήμου περιορισμένες. Παρά την ενίσχυση με το ποσό των 200.000 δρχ. το 1963 εις μνήμην Σοφοκλή Βενιζέλου, το Ίδρυμα ουσιαστικά υπολειπόταν.

Παρ' όλα αυτά και επειδή η κοινωνική πραγματικότητα το απαιτούσε, το 1964 με πρωτοβουλία του Διοικητικού Συμβουλίου του Γηροκομείου εκπονήθηκε μελέτη για νέο κτίριο συνολικής δυναμικότητας 200 κλινών, με πρόβλεψη για χώρους αναψυχής, εργασιοθεραπείας, κινησιοθεραπείας κ.λ.π. Ταυτόχρονα ιδρύθηκε και ο Όμιλος Εκσυγχρονισμού Γηροκομείου Χανίων με πρωτοβουλία του Εφημερίου του ναού της Ευαγγελίστριας Αναστασίου Σπινθουράκη με σκοπό την ευαισθητοποίηση Πολιτείας και Δημωτών πάνω στο θέμα του Γηροκομείου και την ανεύρεση πόρων για την ανέγερση του νέου κτιρίου. Οι προσπάθειες του Ομίλου βρήκαν ανταπόκριση από παντού, έτσι στις 7 Ιουλίου 1976 θεμελιώθηκε επί της Δημαρχίας Αντώνη Μαρή η τρίτη πτέρυγα του σημερινού Γηροκομείου, η οποία αντιστοιχεί στην πρώτη πτέρυγα της μελέτης του 1964. Τα εγκαίνια της έγιναν την 1η Δεκεμβρίου 1980 από τον τότε Δήμαρχο Γιάννη Κλωνιζάκη. Η νέα αυτή πτέρυγα κόστισε 10.000.000 δρχ. από τα οποία 5.000.000 διέθεσε ο Δήμος, 1.000.000 το Κράτος και το υπόλοιπο ποσό συγκεντρώθηκε από δωρεές.

Σήμερα το Γηροκομείο Χανίων φιλοξενεί 84 άτομα, 47 γυναίκες και 37 άνδρες, ενώ ήδη εκρεμούν περίπου 25 αιτήσεις ηλικιωμένων για εισαγωγή. Το ημερήσιο κόστος κατ' άτομο ήταν 1654 δρχ. για το 1986. Οι εργαζόμενοι στο ίδρυμα είναι συνολικά 31 άτομα. Όπως προβλέπεται από τον προϋπολογισμό του 1987, οι δαπάνες λειτουργίας του Γηροκομείου θα είναι περίπου 55.000.000 δρχ. Από αυτό το ποσό τα 20.000.000 καλύπτει ο Δήμος Χανίων, η Κρατική συμβολή είναι 4.000.000, ενώ το υπόλοιπο ποσό καλύπτεται από τα τροφεία των ηλικιωμένων, τον Ο.Γ.Α. και τις δωρεές.

Οι στόχοι της μελέτης του 1964 δεν έχουν μέχρι σήμερα υλοποιηθεί. Επί πλέον, η αντίληψη για τις ιδανικές συνθήκες περίθαλψης ατόμων της τρίτης ηλικίας έχει τροποποιηθεί και επικρατεί σήμερα η άποψη της εξωϊδρυματικής φροντίδας. Αυτή η αντίληψη όμως δεν αναιρεί την πραγματικότητα των αριθμών και την ανάγκη για εξασφάλιση ετοιμότητας, για πλήρη περίθαλψη των μοναχικών ηλικιωμένων.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΥΛ Γ. ΠΑΝΗΓΥΡΑΚΗ

ΣΤΑΜ. Α. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ
ΔΑΣΚΑΛΟΥ - ΛΑΟΓΡΑΦΟΥ

Αφιερωμένο
στη μνήμη του εκλεκτού
πνευματικού Ανθρώπου των Χανίων
και τακτικού συνεργάτη
της παρούσας έκδοσης
του Δήμου μας.

Ο αείμνηστος Στυλιανός Γ. Πανηγυράκης (1914-1986), φιλόλογος Καθηγητής, που έφτασε ως το αξίωμα του Γεν. Επιθ/τή Μέσης Εκπ/σεως Ν. Χανίων, ασχολήθηκε — τα τελευταία ιδιαίτερα χρόνια μ' επιτυχία πολλή — πέραν του διδακτικού και διοικητικού έργου του στη Μέση Παιδεία και με την Τοπική Ιστορία της Δυτ. Κρήτης!

Μια πρώτη βιβλιογραφική αναφορά στα ιστορικά μελετήματα του εκλιπόντος φιλόλογου και πνευματικού ανθρώπου του Τόπου μας, τα οποία παρουσιάστηκαν μέσ' από τις σελίδες της ετήσιας έκδοσης του Δήμου Χανίων: «Χανιά, 1975-1986», δημοσιεύουμε παρακάτω και πιστεύουμε πως κάποιος φορέας (Σύνδεσμος Φιλολόγων, Σωματείο Αποκορώνου, ή κ.ά.) θα φροντίσει για τη συνολική έκδοση του έργου αυτού, το οποίο αποτελεί συμβολή στην μελέτη της Ιστορίας της Κρήτης.

Τα δημοσιευμένα μελετήματα του Στυλ. Γ. Πανηγυράκη, στο «Λεύκωμα» του Δήμου Χανίων, είναι:

1. «Η μεταπολιτευτική (1895-1898)», στην ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων: «Χανιά 1975», σ. 34-37.

2. «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», στην ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων: «Χανιά 1976», σ. 6-8.

3. «Οι μεγάλες Επαναστάσεις της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία», στην ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων: «Χανιά 1977», σ. 24-27.

4. «Η Επανάσταση του 1878 και η συνθήκη της Χαλέπας», στην ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων: «Χανιά 1978», σ. 4-9.

5. «Ο Πύργος των Αληδάκηδων στον Μπρόσνερο και η καταστροφή του 1774», στην ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων: «Χανιά 1979», σ. 17-22.

6. «Η Επανάσταση του Θερίσου - 1905», στην ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων: «Χανιά 1980», σ. 8-14.

7. «Η μάχη της Κρήτης, 20-30/5/41», στην ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων: «Χανιά 1981», σ. 11-22.

8. «Η Κρήτη κατ' από τη σκιά της Μάχης», στην ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων: «Χανιά 1982», σ. 5-13.

9. «Ιστορικά στοιχεία τ' Αποκόρωνα», στην ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων: «Χανιά 1983», σ. 107-114.

10. «Το στρατόπεδο του Ακρωτηρίου, ο βομβαρδισμός της σημαίας και το άγαλμα της Ελευθερίας», στην ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων: «Χανιά 1984», σ. 64-79.

11. «Η Κρητική Χωροφυλακή, στην Επανάσταση του Θερίσου», στην ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων: «Χανιά 1985», σ. 51-60.

12. «Ο Θάνατος, η κηδεία και ο ενταφιασμός του Ελευθ. Κ. Βενιζέλου», στην ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων: «Χανιά 1986», σ. 37-46.

- * -

Η προσεκτική μελέτη και μόνο των παραπάνω γραπτών του αειμ. Στυλ. Γ. Πανηγυράκη, φανερώνει: Τον χώρο των μελετών του, τα σημαντικά διαφέροντά του, το πάθος - μέλημα διδάχου - και την άοκνη προσπάθειά του, ώστε να γίνει ευρύτερα γνωστή η τοπική ιστορία μας.

Στα μελετήματά του, διαφαίνεται με ευχέρεια: ο ακριβολόγος μελετητής, ο υποδειγματικός εργάτης του πνεύματος, ο ευσυνείδητος ερευνητής των πηγών, ο γνώστης του γλωσσικού οργάνου που χρησιμοποιούσε, ο προικισμένος με αιώνιες αρχές και ορθή κρίση, ο ικανός να συγγράψει την ιστορία της Δυτ. Κρήτης, τ' Αποκόρωνα έστω, έργο το οποίο, όμως, ο ανελέητος Δυνάστης της ανθρώπινης επίγειας ζωής, δεν τον άφησε να πραγματοποιήσει!

Συμπερασματικά, για τους επιγενομένους: Η φωτισμένη παρουσία του αειμ. Στυλ. Γ. Πανηγυράκη, για 72 χρόνια στον όντως στενό περίγυρο της Δ. Κρήτης μας, η 37χρονη προσφορά του στη Μέση Εκπαίδευση, το συγγραφικό έργο του και προπάντων η Ανθρωπιά του, η πανθομολογούμενη, οριοθετούν ένα σωστό πρότυπο ανθρώπου και γνήσιου Κρητικού, «μακάριος δέ άνήρ, ός, επί τοίς ίχνεσίν Του, έβάδισεν!...»

ΠΥΡΗΝΙΚΗ ΕΝΕΡΓΕΙΑ ΔΙΠΛΗ ΣΤΙΓΜΗ: ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΠΡΟΟΔΟΥ Ή ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

ΕΥΤΥΧΗ ΜΠΙΤΣΑΚΗ

Στις 6/3 δόθηκε στο Δήμο Χανίων, στα πλαίσια του Ελεύθερου Ανοικτού Πανεπιστημίου, διάλεξη με θέμα την πυρηνική ενέργεια, δίνεται μια πειστική επιστημονική τεκμηριωμένη απάντηση στο ερώτημα αν αποκαλεί παράγοντα προόδου ή καταστροφής.

Λόγω της σοβαρότητας και οικουμενικότητας του θέματος, δημοσιεύουμε τη διάλεξη του εκλεκτού συμπολίτη μας, καθηγητή της Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Το πρόβλημα έχει δύο πλευρές: η μία είναι η χρήση πυρηνικής ενέργειας για πολεμικούς σκοπούς, όπου, βέβαια, η κρίση μου είναι καθαρά αρνητική και η άλλη είναι η ειρηνική χρήση της πυρηνικής ενέργειας, για την οποία δεν μπορούμε να έχουμε την αφελέη αισιοδοξία της δεκαετίας του '60. Το πρόβλημα αποδείχτηκε πολύ πιο ακανθώδες και επικίνδυνο απ' ό,τι θα μπορούσαμε να φανταστούμε.

Όταν λέμε πυρηνική ενέργεια, εννοούμε την πιο μοντέρνα μορφή ενέργειας. Τώρα, τί θα πει ενέργεια; Ο άνθρωπος έχει ανάγκη απ' αυτό που λέμε δύναμη για να κάνει διάφορες εργασίες. Ποιά ήταν η πρώτη δύναμη; Ήταν η δικιά του, βέβαια. Σε συνέχεια εξημέρωσε τα ζώα, άρχισε να εκμεταλλεύεται τη δύναμη του ανέμου και του νερού. Οι πρώτοι που ανακάλυψαν τους ανεμόμυλους και τους νερόμυλους ήταν Πέρσες και Κινέζοι. Απ' την Ανατολή, λοιπόν, αυτά τα «νέα» τεχνολογικά επιτεύγματα.

Λίγο π.Χ., λίγο μ.Χ., άρχισαν να κατασκευάζουν νερόμυλους και ανεμόμυλους και στη Ρώμη. Ένας ποιητής μάλιστα, ο Αντίπατρος, ελληνορωμαίος, μίλησε για νεράιδες που δίνουν το νερό και τη δύναμη στις γυναίκες και τους δούλους, για να τους ελευθερώσουν απ' τη σκληρή δουλειά, μια που το σιτάρι — σκληρή δουλειά — αλεθόταν πια στους μύλους. Και ο Μάρξ, αναφερόμενος στον Αντίπατρο, λέει: «Πόσο ρομαντικοί αυτοί οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι... δεν είχαν ιδέα από φεουδαρχία...». Από τότε, δηλαδή, κάθε νέα μορφή ενέργειας θα χρησιμοποιούνταν για μια νέα μορφή δουλειάς, την μεσαιωνική, αυτή τη φορά, απαλλαγμένη, βέβαια, σε σχέση με την αρχαία δουλειά.

Αυτό κράτησε μερικές χιλιάδες χρόνια. Από την εξημέρωση των ζώων, μέχρι τον 19ο αιώνα. Από τον περασμένο αιώνα, λοιπόν, άρχισε να εφαρμόζεται μια νέα μορφή ενέργειας, που ξεπερνούσε κάθε προηγούμενη: Ο ατμός. Και αργότερα, μια ισχυρότερη και ακόμα πιο συγκεντρωτική, με την δυνατότητα να μεταφέρεται και σε πολύ μεγάλες αποστάσεις, ο ηλεκτρισμός. Αυτά, στο δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα...

Από πού κρατάνε, όμως, όλες αυτές οι μορφές ενέργειας; Από τον ήλιο. Γιατί; Διότι το πετρέλαιο, και το κάρβουνο και το ξυλοκάρβουνο είναι συσσωρευμένη ηλιακή ενέργεια. Όπως ξέρετε, με τη βοήθεια της χλωροφύλλης δεσμεύεται το διοξείδιο του άνθρακα, τα φυτά φτιάχνουν τον ιστό τους διώχνοντας το οξυγόνο και κρατώντας τον άνθρακα, μετά σαπίζουν και γίνονται τύρφη, λιθάνθρακας κ.τ.λ. Από μικροοργανισμούς, σαπιμένα φυτά κ.λ.π. βγαίνει το πετρέλαιο. Όλες αυτές οι διεργασίες, λοιπόν, σχετίζονται άμεσα με την δραστηριότητα του ήλιου. Αλλά και στον ηλεκτρισμό ο ήλιος είναι η αιτία: Είτε για πετρέλαιο ή κάρβουνο που καίγεται πρόκειται, είτε για αξιοποίηση των υδατοπτώσεων (υδροηλεκτρική ενέργεια). Έτσι, μέχρι τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, δεν είχαμε ξεφύγει από την ενέργεια που είχε ως πηγή της τον ήλιο.

Με τον ατμό αρχικά τέθηκαν σε κίνηση μέσα συγκοινωνίας και επικοινωνίας, εργοστάσια τεράστια, τα οποία αποτέλεσαν τη βάση για την μετέπειτα αξιοποίηση της ηλεκτρικής ενέργειας. Και φυσικά, το πολεμικό οπλοστάσιο του Α' και Β' Παγκόσμιου πολέμου, αλλά και η τεράστια ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιακών μέσων — τηλέφωνο, ασύρματος, ραδιόφωνο και σχετικά τελευταία η τηλεόραση — σήμερα πια δορυφορική κ.λ.π.

Μέχρι τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, λοιπόν, δεν είχαμε ξεφύγει από τον ήλιο, που — όπως λέμε συναισθηματικά, αποτελεί την πηγή της ζωής και την πηγή όλων των κλασικών μορφών ενέργειας.

Τί έγινε όμως στη δεκαετία του '40; Κάτι, που ξεκίνησε πριν 2.500 χρόνια με τον Δημόκριτο. Ο μαθητής λοιπόν αυτός του Λεύκιππου, ήταν ο πρώτος που διατύπωσε την υπόθεση ότι η ύλη αποτελείται από άτομα. Φανταζόταν τα άτομα σαν «μαλλίτσες», συμπαγή και άφθαρτα (άτομο από το α + τέμνω: μη τεμνόμενο). Η ιδέα του όμως, ξεχάστηκε διότι οι κατοπηνοί χριστιανοί φιλόσοφοι, για λόγους καθαρά ιδεολογικούς, κατέστρεψαν το έργο του Δημόκριτου — που εθεωρείτο απ' τους σοφότερους άνδρες της αρχαιότητας. Ο Δημόκριτος και ο Επίκουρος ήταν «στη μαύρη λίστα» των χριστιανών φιλοσόφων. Ο Πλάτων ήθελε να κάψει τα βιβλία τους, ο δε φιλόσοφος ψευδομάντης, όχι μόνο ήθελε να κάψει τα βιβλία τους, αλλά και να τα κάψει πάνω σε φύλλα συκιάς, για να κάψει έτσι την ψυχή του αναβου γέροντος, δηλαδή του «ξεμωραμένου» γέροντα Δημόκριτου... Ο ατομ-

σμός απ' την αρχαιότητα συνδέθηκε με τον υλισμό...

Σ' όλο τον Μεσαίωνα, δεν μιλούσαμε, βέβαια, για άτομα και Δημόκριτο. Με την Αναγέννηση, γύρω στα 1500 μ.χ., ο πρύτανης τους Πανεπιστημίου των Παρισίων, ο Κασσαντύ, αν και ιερωμένος, έφερε ξανά στο φως την θεωρία του Δημόκριτου και του Επικούρου. Αργότερα, ο Νεύτων, αλλά και ο Γαλιλαίος, μολονότι πίστευαν στη θεωρία των ατόμων, δεν ήσαν σε θέση να την αποδείξουν. Τον 19ο αιώνα, με τους χημικούς επιστήμονες, η Φιλοσοφική εικασία του Δημόκριτου γίνεται πια επιστημονική υπόθεση. Ορισμένοι νόμοι της χημείας, όπως π.χ. των απλών και πολλαπλών αναλογιών δεν μπορούσαν να εξηγηθούν παρά μόνο με την ύπαρξη των αδιαίρετων στοιχείων της ύλης.

Αλλά και ο Δάλτων που εισήγαγε αυτή την θεωρία και οι άλλοι, μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα πίστευαν ότι τα άτομα είναι άτομα, ακριβώς όπως τα πίστευε ο Δημόκριτος. Στα τέλη, όμως, του 19ου αιώνα, γίνεται η ανακάλυψη του ηλεκτρονίου, του μικρού αυτού σωματιδίου, από το άτομο. Στη συνέχεια, ανακαλύφθηκαν ορισμένα θετικά σωματίδια — το ηλεκτρόνιο είναι αρνητικό — γνωστά ως διαυλικές ακτίνες. Γιατί, εν τω μεταξύ, είχε αναπτυχθεί η τεχνική του κενού και η ηλεκτροτεχνία. Ένας Γάλλος σοφός, ο Βεκερέλ, ανακάλυψε πως στο συρτάρι του είχαν καταστραφεί οι φωτογραφικές πλάκες. Ως σοφός, αναρωτήθηκε το πώς; Είδη, λοιπόν, πως είχε λίγο αργότερα μερικά κομμάτια ενός ορυκτού, του πισουρανίτη, ορυκτού του ουρανίου, (το ανέκδοτο έχει επιστημονική σημασία...). Ο Βεκερέλ λοιπόν, το είπε στο Πέτρο Κιουρί, σύζυγο της νεαρής Μαρίας Σκολντόβσκα. Το ζευγάρι δούλεψε επί μήνες για την «ανακάλυψη» του μυστηρίου. Μεταξύ άλλων, στην «παράγκα» όπου εκτελούσαν τα πειράματά τους, παρατήρησαν ότι μια ελάχιστη ποσότητα, χιλιοστά χιλιογραμμιαίου ενός άλατος ουρανίου που βρισκόταν σε μια κάψα, την έκανε να φεγγοβολάει. Έτσι περίπου φτάσαμε στην ανακάλυψη του ραδίου, του πολωνίου κ.λ.π. και εισερχόμαστε στην αρχή της πυρηνικής εποχής. Για την ιστορία σημειώνουμε πως το «εργαστήριό — παράγκα» του διάσημου επιστημονικού ζευγαριού, σώζεται σήμερα στη Γαλλία. Εκεί δούλεψε και ο ερευνητής Λανσεβέν, πρόδρομος της θεωρίας της σχετικότητας και όλων των θεωριών που οδήγησαν στην ανακάλυψη της πυρηνικής βόμβας...

Ερώτημα: Τι επεδίωκαν οι μεγάλοι ερευνητές, οι μεγάλοι σοφοί όπως οι Πέτρος και Μαρία Κιουρί, Φρειδερίκος Ζολιό-Κιουρί, Ειρήνη Κιουρί κ.α. Οι άνθρωποι αυτοί πίστευαν πως η επιστήμη πρέπει να υπηρετεί τον άνθρωπο. Άρα, η ανακάλυψη του ραδίου μπορεί μέσω των ακτινοβολιών να συμβάλει στη θεραπεία π.χ. του καρκίνου και άλλων ασθενειών και ακόμη να θέσει τις βάσεις για μια νέα πηγή ενέργειας, που θα μπορούσε να επαναστατικοποιήσει τη ζωή των ανθρώπων. Ο Αϊνστάιν, ο Λανσεβέν, οι Κιουρί, αγωνίστηκαν σ' όλη τους τη ζωή υπέρ της ειρηνικής, ανθρωπιστικής, χρήσης της πυρηνικής ενέργειας. Το ίδιο και ο Ζολιό Κιουρί, πρόεδρος της Παγκόσμιας

Ομοσπονδίας Επιστημόνων και του Παγκόσμιου Συμβουλίου Ειρήνης. Η Μαρία Κιουρί και η κόρη της πέθαναν από Καρκίνο, ήσαν κατά του πολέμου και υπέρ της ειρήνης. Όλοι οι παραπάνω τιμήθηκαν με βραβεία Νόμπελ, υπήρξαν οι μεγάλοι φυσικοί του αιώνα μας, σύνδεσαν την μεγάλη προσφορά της επιστήμης με τα ιδεώδη του σοσιαλισμού... Ο Λανσεβέν, για παράδειγμα, μολονότι μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Γαλλίας, τάφηκε στο Πάνθεον, όπου οι Γάλλοι θάβουν κάθε ένα αιώνα, μια μεγάλη μορφή της Γαλλίας... Αυτός ήταν ο Λανσεβέν, ισάξιος του Αϊνστάιν, αυτός που ανακάλυψε την σχέση ύλης και ενέργειας, ότι δηλαδή σε μια ορισμένη ποσότητα μάζας αντιστοιχεί μια ορισμένη ποσότητα ενέργειας. Αυτό το είχε ανακαλύψει και το είχε διδάξει, πριν από τον Αϊνστάιν στο Κολλέγιο της Γαλλίας. Βέβαια ο Αϊνστάιν έκανε τη μεγάλη ανακάλυψη, σ' ένα νέο εννοιολογικό πλαίσιο.

Δεν θα σταθούμε περισσότερο στα ιστορικά. Θέλω όμως να τονίσω ότι οι προσπάθειες των πρωτεργατών της πυρηνικής εποχής, στόχευαν στην πρόοδο, στην εξυπηρέτηση της υγείας, στην ειρήνη. Στα χέρια των πολιτικών και των στρατιωτικών, η πυρηνική ενέργεια έρχεται να υπηρετήσει πρώτα και κύρια τον πόλεμο και δευτερευόντως θέματα υγείας, διάγνωσης κ.λ.π. ή ακόμη να συμβάλει στην εξοικονόμηση πηγών ενεργείας. Η ιστορία είναι γνωστή.

Ξεκινάει με την Χιροσίμα και το Ναγκασάκι. Η βόμβα της Χιροσίμα ήταν 13 χιλιοτόνων και του Ναγκασάκι 22. Όταν λέμε χιλιοτόνους, εννοούμε χίλιους τόννους νιτρογλυκερίνης, καθαρού δηλαδή δυναμίτη. Συνεπώς, οι βόμβες που ισοπέδωσαν τις δύο πόλεις δεν είναι τίποτα μπροστά στους σημερινούς μεγατόνους, δηλαδή πενήντα και περισσότερα εκατομμύρια τόννοι δυναμίτη σε μία και μοναδική βόμβα υδρογόνου. Σύμφωνα, λοιπόν, με τους μακάβριους υπολογισμούς των ειδικών, στον κάθε άνθρωπο του πλανήτη μας, αναλογούν τρεις τόννοι δυναμίτη καθαρού — όχι σαν αυτό των ψαράδων... Σύμφωνα πάλι με άλλους υπολογισμούς, το μακάβριο φορτίο φτάνει στους πέντε τόννους, αφού οι συσσωρευμένες πυρηνικές βόμβες ισοδυναμούν περίπου με είκοσι δισεκατομμύρια τρι-νιτρογλυκερίνης, διαιρεμένα δια τέσσερα περίπου δισεκατομμύρια ανθρώπινες ζωές, όσες αποτελούν τον πληθυσμό του πλανήτη μας...

Μπορούσε άραγε αυτό να το προβλέψει ο Αϊνστάιν, ο Οπενχάιμερ, ο Λανσεβέν; Δεν είναι τυχαίο που όλοι σχεδόν οι μεγάλοι επιστήμονες ασχολήθηκαν ενεργά με το κίνημα της ειρήνης. Κι αυτοί που λέγονται πατέρες των ατομικών και υδρογονικών βομβών — αναφέρω ενδεικτικά τον Ντέλερ ήσαν απλοί τεχνοκράτες. Κι ένας απ' τους πραγματικά «πατέρες» της βόμβας, ο Οπενχάιμερ, αφού έκανε δημοσία την αυτοκριτική του, έζησε την υπόλοιπη ζωή του μέσα σε τύψεις. Και αυτός ο Αϊνστάιν, που ουδόλως έλαβε μέρος στην κατασκευή της βόμβας, προειδοποίησε επανειλημμένα για τους κινδύνους από την μη ανθρωπιστική χρήση της πυρηνικής

ενέργειας και δούλεψε όσο λίγοι, ενεργά, στο κίνημα της ειρήνης.

Από κει, λοιπόν, ξεκινάει όλη αυτή η ιστορία: από καθαρά φιλοσοφικές, θεωρητικές αναζητήσεις που οδηγούσαν στην εξερεύνηση της δομής της ύλης, έφτασαν στο άτομο, αργότερα στη δομή του ατόμου, τον πυρήνα, τα περιφερειακά ηλεκτρόνια κ.τ.λ και στην αποδόσμευση της πυρηνικής ενέργειας.

Μέσα σ' αυτή την προοπτική τώρα, διαφαίνονται δύο δυνατότητες: να ξεσπάσει κάποτε ο Γ' Παγκόσμιος πόλεμος, ο πυρηνικός και να τελειώσει η ιστορία της ανθρωπότητας, ή ν' αποφύγουμε την καταστροφή και να χρησιμοποιούμε την πυρηνική ενέργεια για ειρηνικούς σκοπούς. Λύνεται, όμως, έτσι το ενεργειακό πρόβλημα της ανθρωπότητας; Όχι. Και θα δικαιολογήσω το ΟΧΙ στο τέλος... Ούτε τα αποθέματα του ουρανίου είναι τέτοια που να μπορούν να λύσουν μόνιμα το ενεργειακό πρόβλημα, ούτε ακίνδυνη είναι η πυρηνική ενέργεια.

Ας αρχίσουμε, λοιπόν, με τις γνώμες των κατεξοχήν «υπεύθυνων» σχετικά με το ακανθώδες αυτό πρόβλημα. Όπως γνωρίζουμε, οι βόμβες κατασκευάζονται είτε από ουράνιο-235 ισότοπο, το οποίο διασπάται, είτε από πλουτόνιο και όπως ανέφερα προηγουμένως, αρχίσαμε από δεκατρείς και από είκοσι δύο χιλιοτόνους, προχωρήσαμε στους πενήντα και στα εκατομμύρια μεγατόνους... Αυτή είναι η κοινή βόμβα, η βόμβα του ουρανίου ή του πλουτονίου που προκαλεί υψηλή ραδιενέργεια. Τα τελευταία χρόνια κατασκευάζεται η βόμβα υδρογόνου, η οποία δεν είναι βόμβα διάσπασης, αλλά σύντηξης. Ενώνονται, δηλαδή, πυρήνες βαρέως υδρογόνου και λιθίου — πρόκειται για ελαφρά άτομα — με την «συγκόλληση» των οποίων εκλύεται πολύ μεγαλύτερη ποσότητα ενέργειας. Αυτές οι βόμβες προκαλούν μικρότερη ραδιενέργεια, γιατί έχουν ένα περίβλημα βόμβας που αποτελεί το έναυσμα για την καθαυτή πυρηνική βόμβα. Ήδη, από το 1981, οι Αμερικανοί απεφάσισαν να προχωρήσουν στη βόμβα νετρονίου, που έχει το εξής — μακάβριο πάλι — «προσόν». Δεν έχει το περίβλημα που απορροφά τα νετρόνια (μικρά ουδέτερα και έτσι σωματίδια) που απελευθερώνονται στο περιβάλλον, διαπερνούν τα κτίρια, μηχανήματα κ.λ.π. που μένουν ανέπαφα, αλλά... σκοτώνουν τους ανθρώπους. Πρόκειται λοιπόν, για μια κατεξοχήν φιλανθρωπική αμερικανική βόμβα... Γι' αυτό και η εξαγγελία της κατασκευής της προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριών σ' όλο τον κόσμο. Ενδεικτικά μόνο αναφέρω, πως στη στιγμή της έκρηξης η θερμοκρασία ανεβαίνει στα είκοσι εκατομμύρια βαθμούς. Τα δε μέταλλα λειώνουν στους 700°-800°-1000° βαθμούς... Τι μένει λοιπόν; Τα πάντα διαλύονται...

Η μία αιτία που καταστρέφονται κτίρια, δέντρα, κ.λ.π. και βρίσκουν το θάνατο οι άνθρωποι, είναι η τεράστια θερμοκρασία, το θερμικό κύμα που εξαπολύεται ακτινωτά γύρω από τον τόπο έκρηξης. Το θερμικό κύμα προκαλεί τον θάνατο των ανθρώπων σε ακτίνα δέκα χιλιομέτρων. Χωρίς να υπολογίσουμε τα

διαφόρων βαθμών εγκαύματα. Σκεφτείτε, λοιπόν, ότι με μία μόνο έκρηξη, σε 300 τετραγωνικά χιλιόμετρα δεν μένει καμιά ανθρώπινη ψυχή ζωντανή. Ταυτόχρονα, δημιουργείται ωστικό κύμα — κρούσης — δηλαδή άνεμος με ταχύτητα 300-500 χιλιομέτρων την ώρα, που δεν αφήνει τίποτα. Ακόμη κι αν κάποιος σωθεί απ' το θερμικό κύμα — πράγμα απίθανο — είναι αδύνατο να γλιτώσει από το ωστικό...!

Τα παραπάνω αποτελούν τ' ακαριαία φαινόμενα. Ακολουθούν τα χρόνια αποτελέσματα για μεγάλα χρονικά διαστήματα, για δεκαετίες: η ραδιενέργεια. Η εκπομπή δηλαδή μικροσωματιδίων που διασπείρονται στο περιβάλλον, προκαλώντας, παρά την κάποια απορρόφησή του, ένα νέφος: σκόνη, αέρας, φωτιά κ.λ.π. που «ταξιδεύει» από ήπειρο σε ήπειρο, δηλητηριάζοντας τα πάντα: νερά, χόρτα κ.λ.π. Συνέπεια λοιπόν, της ραδιενέργειας δεν είναι μόνο το «ακαριαίο», το στιγμιαίο κακό, αλλά η διαιώνισή του. Ακόμα, πεθαίνουν από καρκίνο στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι, 40 χρόνια μετά την έκρηξη της βόμβας και ακόμη γεννιούνται τέρατα, αφού ο γενετικός κώδικας, οι φορείς της κληρονομικότητας, είναι ευαίσθητο στις ακτινοβολίες, υφίστανται αλλοιώσεις και αποτέλεσμα αυτών των αλλοιώσεων είναι οι τερατογεννήσεις και κάθε είδους διαμαρτίες (γενετικές ανωμαλίες).

Θα ήθελα να σας δώσω — και πάλι ενδεικτικά — μερικά στοιχεία για τις βόμβες της περιόδου '63, για τα οποία κανείς σχεδόν δεν κάνει λόγο. Το Τσερνομπίλ κατέχει τα πρωτεία. Όλοι γίναμε πυρηνικοί επιστήμονες ξαφνικά. Καλή η ενημέρωση και το ενδιαφέρον, πάνω όμως από σκοπιμότητες:

Η μικρή, λοιπόν, βόμβα της Χιροσίμας είχε 130.000 νεκρούς και 70.000 νεκρούς μέχρι το 1970. Συνολικά, 200 χιλιάδες νεκροί, τερατογενέσεις, καρκινοπάθειες, ψυχικές διαταραχές κ.λ.π. Στο Ναγκασάκι είχαμε 70 χιλιάδες νεκρούς και άλλους τόσους τα επόμενα χρόνια, συνολικά 110 χιλιάδες, τερατογενέσεις, καρκινοπάθειες κ.λ.π.

Γίνονται μετρήσεις από ειδικούς για την αντοχή του ανθρώπινου οργανισμού στην ραδιενέργεια. Παραδόξως, το πιο ανθεκτικό ον, είναι οι σκορπιοί. Φανταστείτε λοιπόν, αν σ' ένα Γ' Παγκόσμιο πόλεμο γλυτώσουν οι σκορπιοί και επικρατήσουν εκεί που είναι σήμερα οι άνθρωποι...

Αν λοιπόν, με τις βομβίτσες αυτές έχουμε αυτά τα αποτελέσματα, τι γίνεται με τα 10 εκατομμύρια τόνους. Σε ακτίνα 50 χιλιομέτρων έχουμε εγκαύματα Α βαθμού, στα 40 χιλιόμετρα Β' βαθμού και από κει και πέρα... δεν μένει τίποτα.

Το 1952, στο νησί Μικίνι, όπου οι Αμερικανοί έκαναν τις δοκιμές τους, με μία μικρή βόμβα, αποδείχτηκε ότι σε 300 χιλιόμετρα, η ακτινοβολία είχε θατατηφόρα αποτελέσματα.

Πόσες βόμβες χρειάζονται για να καταστραφεί η ανθρωπότητα; Μερικές εκατοντάδες. Θα βομβαρδιστούν οι μεγάλες πόλεις, η ραδιενέργεια θα διασπαρεί στην ύπαιθρο και όλα θα τελειώσουν. Κι όμως, το

πυρηνικό οπλοστάσιο σήμερα φτάνει για να εξολοθρευτεί πολλές φορές ο πλανήτης. Σύμφωνα με στοιχεία του 1984: Οι ΗΠΑ είχαν 9686 πυρηνικές κεφαλές από τις οποίες 2145 από πυραύλους ξηράς, 5152 από πυρηνικά υποβρύχια και 2368 από αεροπλάνα. Η ΕΣΣΔ διέθετε 8880 κεφαλές, από τις οποίες 6272 με διηπειρωτικούς πυραύλους ξηράς, 2300 με υποβρύχια και μόνο 300 περίπου από αεροπλάνα. Η ισχύς αυτών των συσσωρευμένων πυρηνικών κεφαλών, των μεν ΗΠΑ είναι 7 δις τόννοι (7 χιλ. μεγατόννοι) δυναμίτη (μόνο απ' τις αμερικανικές βόμβες μας αναλογούν από δύο τόννοι δυναμίτη...), της ΕΣΣΔ περίπου 4,5 δις, δηλαδή λίγο πάνω από 1 τόννο στον καθένα μας; Κι αυτά, μόνο από ΗΠΑ και ΕΣΣΔ...

Ας επιχειρήσουμε ένα σενάριο εξολόθρευσης. Έστω ότι ένας αμερικανικός πύραυλος στέλνεται εναντίον του Λένινγκραντ και, απαντώντας στην φιλοφρόνηση οι Σοβιετικοί, στέλνουν ένα δικό τους πύραυλο στο Ντητρόιτ, έστω 50 μεγατόννων: Μόνο με τους δύο αυτούς πυραύλους θα έχουμε 500.000 έως 3.000.000 νεκρούς σ' αυτές τις δύο μεγαλουπόλεις. Δεν φτάνουν όμως τα εκατομμύρια των τόννων τρινιτροτοουόλης (TNT) που αντιπροσωπεύουν τα συστήματα των υδρογονικών και πυρηνικών βομβών, αλλά ήδη απ' το 1983, εξαγγέλθηκε από τον κ. Ρήγκαν ο «πόλεμος των Άστρων» ένα νέο πρόγραμμα, με το όνομα «Πρωτοβουλία Στρατηγικής Άμυνας» (SDA). Η συλλογιστική του: αν μας επιτεθούν οι Σοβιετικοί, εμείς θα κατασκευάσουμε μία ασπίδα πάνω απ' τις ΗΠΑ, ώστε να είμαστε σε θέση να εξολοθρεύσουμε πάνω στο διάστημα τους πυραύλους τους. Ερώτημα: Τι θα κάνουν οι Ευρωπαίοι; Γι' αυτούς δεν προβλέπεται ασπίδα...

Ερώτημα δεύτερο: αν οι Σοβιετικοί στείλουν 200 (έστω) πυραύλους και τους εξολοθρεύσουν οι Αμερικανοί πάνω απ' τον Ειρηνικό, η ραδιενέργεια πού θα πάει; Και στις ΗΠΑ και στην ΕΣΣΔ και στην Ευρώπη βέβαια...

Ερώτημα τρίτο: οι Σοβιετικοί ρητά και κατηγορηματικά έχουν δηλώσει ότι δεν πρόκειται να φέρουν το πρώτο πλήγμα: Οι Αμερικανοί δεν έχουν δηλώσει κάτι παρόμοιο. Τι γίνεται τότε;

Ερώτημα τέταρτο: απ' τη στιγμή που ο σημερινός Σοβιετικός ηγέτης Μιχαήλ Γκορμπατσώφ κατέθεσε ένα πρόγραμμα καταστροφής όλων των πυρηνικών βομβών μέχρι το 2000 μ.Χ., γιατί δεν εκφράζεται απ' τη μεριά των Αμερικανών ο συλλογισμός: αντί για το SDA, που απαιτεί δισεκατομμύρια δολλαρίων, γιατί να μην προχωρήσουμε στην καταστροφή των πυραύλων, οπότε δεν χρειάζεται η «Πρωτοβουλία Στρατηγικής Άμυνας». Που σημαίνει απλά: αν ο «αντίπαλος» δεν διαθέτει ακόντιο — ούτε και μεις άλλωστε — τι χρειάζεται η ασπίδα; Αυτός, λοιπόν, δεν είναι ένας παραλογισμός υπερατλαντικός; Αν πραγματικά υπήρχε ενδιαφέρον για τις τύχες του Αμερικανικού λαού, η πιο απλή κίνηση θάταν μια συμφωνία, αμοιβαία, καταστροφής όλων των πυρηνικών όπλων.

Ποιος ο λόγος άλλωστε να ξοδεύονται τόσα δισε-

κατομμύρια που — αλλοίμονο — δεν περισσεύουν, αφού, όπως ανακοινώθηκε στην πρόσφατη σύνοδο των Αμερικανών επισκόπων, πάνω από 30 εκατομμύρια Αμερικανών ζουν κάτω από το ανεκτό επίπεδο φτώχειας.

Άρα, το πρόβλημα δεν είναι το αμυντικό, αλλά το επιθετικό, με το εξής σκεπτικό: μπορούμε να καταφέρουμε εμείς το πρώτο πλήγμα με την δημιουργία μιας ασπίδας, να στείλουμε δηλαδή εμείς πρώτοι (δηλαδή οι Αμερικανοί) πυραύλους στην ΕΣΣΔ, η οποία θ' απαντήσει έχοντας επισημάνει την εκτόξευση (γνωστές άλλωστε οι μέθοδοι ανίχνευσης). Ενώ, λοιπόν, οι δικοί μας — οι αμερικανικοί — πύραυλοι θα εξαπολυθούν στην ΕΣΣΔ, οι σοβιετικοί πύραυλοι θα καταστραφούν πάνω απ' τον Ατλαντικό χάρις στην ασπίδα μας. Άρα, το σύστημά μας είναι αμυντικό και αποβλέπει στο να δώσει τη δυνατότητα μιας πρώτης επίθεσης εναντίον της ΕΣΣΔ. Τώρα, για τί σύστημα πρόκειται; Είναι ένα πολλαπλό σύστημα: Ακτίνες λέιζερ εγκατεστημένες στο διάστημα, οι οποίες θα μπορούν να καταστρέφουν πυραύλους. Χρειάζεται όμως, μια φοβερή πηγή ακτίνων λέιζερ και πρέπει νάναι από έκρηξη κάποιας βόμβας. Κι όλ' αυτά, τοποθετημένα στο διάστημα. Μπορεί ακόμη να υπάρχουν συστοιχίες πυραύλων στις ειδικές εξέδρες που θα εξαπολυθούν κατά των πυραύλων των αντιπάλων για να τους καταστρέψουν. Ή, ακόμη, δέσμες μικροσωματιδίων, ισχυρή ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία, επιταχυντές σωματιδίων, λέιζερ με ακτίνες Χ, ηλεκτρομαγνητικό πυροβόλο, δορυφόροι με συστοιχία τηλεκατευθυνόμενων πυραύλων, αυτοκατευθυνόμενα βλήματα κ.λ.π. Δεν έχει σημασία, όμως, κατά την γνώμη μου, η τεχνική του προβλήματος, όσο το ότι αυτά τα συστήματα θα εγκατασταθούν μόνιμα στο διάστημα, θα περιστρέφονται μαζί με τη γη σε σταθερό σημείο και όλος ο προγραμματισμός θα έχει γίνει με Η/Υ, χωρίς ποτέ να γίνει δυνατή μια δοκιμή, αφού κάτι τέτοιο θα κατέστρεφε το θύμα. Άρα, την απόφαση για την εξαπόλυση όλων αυτών των συστημάτων, κατά των πυραύλων, θα την πάρει μόνο το σύστημα των Η/Υ, χωρίς την συμμετοχή του ανθρώπινου παράγοντα, ενώ για την εξαπόλυση πυραύλων χρειάζεται η απόφαση του ηγέτη της αντίστοιχης χώρας.

Ας υποθέσουμε ότι ένα σωματίδιο κοσμικής ακτινοβολίας πέφτει σ' ένα στοιχείο Η/Υ και του προκαλεί βλάβη. Τι γίνεται σ' αυτή την περίπτωση; Γιατί, βέβαια, γίνεται φανερό απ' τα παραπάνω, ότι ο ανθρώπινος παράγοντας δεν παρεμβαίνει. Και αυτό είναι το φοβερό...

Ο «Πόλεμος των Άστρων», λοιπόν, δεν είναι τίποτ' άλλο παρά η εξασφάλιση του πλεονεκτήματος του πρώτου πλήγματος απ' τις ΗΠΑ. Μια τέτοια, όμως επιχείρηση κοστίζει δισεκατομμύρια, πράγμα που σημαίνει υπέρογκα κέρδη στις πολυεθνικές. Απαιτεί όμως, και μια ιδεολογική κάλυψη. Η απλή λογική μας λέει ότι δεν χρησιμεύει σε τίποτα το «αμυντικό» αυτό σύστημα. Σε περίπτωση πολέμου κανείς, ούτε οι ΗΠΑ σώζονται μετά από τόση ραδιε-

νέργεια... Κυριαρχεί, όμως, η ιδεολογία του παράλογου, διανθισμένη απ' τις επιταγές της Westing House, της ΙΤΤ και των άλλων κατασκευαστικών εταιριών. Πώς εκδηλώνεται τώρα η ιδεολογική κάλυψη; Ο Ρήγκαν δηλώνει το 1983 εξαγγέλλοντας το πρόγραμμα, ότι «ο αγώνας που διεξάγεται τώρα είναι αγώνας της ελευθερίας ενάντια στον ολοκληρωτισμό, ανάμεσα στο καλό και το κακό». Ως απλός άνθρωπος όμως, θέτω το ερώτημα. Μπορεί οι Ρώσοι — έστω οι Σοβιετικοί — να μη μου αρέσουν, ούτε και ο σοσιαλισμός. Γιατί όμως θα πρέπει να τους εξολοθρεύσω και να μ' εξολοθρεύσουν;

«Καλύτερα λοιπόν, ζωντανός και κομμουνιστής, παρά νεκρός και μη κομμουνιστής...». Ποιος τότε; Ο Μπέρναρντ Ράσελ, απ' τους μεγαλύτερους πολέμιους του κομμουνισμού, αυτός που κίνησε σταυροφορία κατά της ΕΣΣΔ, αλλά, ως σοφός, είχε σκεφτεί πολύ πάνω σ' αυτό που στη διπλωματική γλώσσα λέμε «ειρηνική συνύπαρξη».

Ο Ουάινπεργκερ, αναφερόμενος στη Χιροσίμα λέει: «ναι, θα έριχνα την βόμβα, αλλά κανείς στην Ουάσιγκτον δεν είχε τότε σαφή εικόνα της επικείμενης καταστροφής. Και ο κ. Έντουαρντ Τέλλερ, υποτίθεται μέγας φυσικός, είναι ο «αρχηγός» της επιχείρησης «Πόλεμος των Άστρων», δηλαδή ένας άνθρωπος του Επιτελείου, αν όχι της C.I.A. Ισχυρίζεται, λοιπόν, ο κύριος αυτός: «αν εμείς αποκτήσουμε αμυντική υπεροχή, η ΕΣΣΔ δεν κινδυνεύει, γιατί εμείς ξέρουμε ότι δεν θα το χρησιμοποιήσουμε. Αν όμως αποκτήσει υπεροχή η ΕΣΣΔ, εμείς είμαστε σε κίνδυνο». Στην κοινή, βέβαια, γλώσσα, αυτό λέγεται ψέμα, τη στιγμή που οι Σοβιετικοί έχουν επίσημα δηλώσει επανειλημμένα ότι δεν πρόκειται ποτέ να καταφέρουν αυτοί το πρώτο πλήγμα, ενώ οι Αμερικανοί αποφεύγουν συστηματικά να υπογράψουν μια τέτοια συνθήκη. Και είναι γνωστό, ότι η Αμερικανική Γερουσία δεν έχει επικυρώσει τη συνθήκη SALT-2, που προβλέπει περιορισμό των πυρηνικών κεφαλών, μη χρησιμοποίηση του διστημάτος για στρατιωτικούς σκοπούς κ.λ.π., παρόλο που εξέπνευσε πέρυσι η ισχύς της συμφωνίας αυτής.

Αν, λοιπόν, γίνει ένας πυρηνικός πόλεμος το 30-50% που πληθυσμού του πλανήτη θα εξολοθρευτεί. Οι υπόλοιποι που θα επιζήσουν, αν υποθέσουμε ότι γίνεται πόλεμος της τάξεως των 10 εκατομμυρίων τόνων τρινιτροτοουόλης, στις πρώτες μόνο στιγμές θάχουμε πάνω από ένα δισεκατομμύριο ακαριαίων θανάτων και ισάριθμους περίπου τραυματίες που βαρυνόμενοι θα υποκύψουν. Είναι όμως μόνο αυτό; Ας θυμηθούμε ξανά το θερμικό κύμα, το ωστικό κύμα και τη ραδιενέργεια με τις μακροχρόνιες επιπτώσεις. Και μην ξεχνάμε τον λεγόμενο «πυρηνικό χειμώνα». Αν δηλαδή γίνει ένας πόλεμος μεγάλης έντασης, τότε η σκόνη, η ραδιενέργεια, οι άνεμοι, η αιθάλη, απ' τις απέραντες πυρκαϊές των δασών, όλ' αυτά θ' αποτελέσουν ένα τεράστιο νέφος που θα καλύψει τον πλανήτη. Αλλ' όταν ο πλανήτης καλυφτεί από ένα τεράστιο νέφος, οι ηλιακές ακτίνες δεν διεισδύουν, θα επέλθει

αύξηση του όζοντος — μια άλλη θλιβερή ιστορία — και αποτέλεσμα όλων αυτών είναι να πέσει η θερμοκρασία της γης αρκετούς βαθμούς κάτω από το 0°. Σ' αυτή όμως, τη θερμοκρασία, οι υπάρχουσες μορφές ζωής θα εξαφανιστούν, θ' αναπτυχθούν άλλες, ανθεκτικές σ' αυτές τις χαμηλές θερμοκρασίες και οι άνθρωποι — όσοι επιζήσουν — θα πεθάνουν απ' το κρύο, την πείνα, την έλλειψη επικοινωνιών κ.λ.π. Ορισμένοι επιστήμονες ισχυρίζονται ότι η θερμοκρασία της γης στον «πυρηνικό χειμώνα» μπορεί να φτάσει μέχρι και —40°.

Έτσι εμφανίζεται η πρόδοός μας από την εποχή του Μεγαλέξανδρου μέχρι σήμερα: Στην εποχή του Ιούλιου Καίσαρα, ένας άνθρωπος στοιχίζει — με σημερινές τιμές και τηρουμένων των αναλογιών — 0,75\$. Οι δούλοι ήταν φτηνοί... Στην εποχή του Ναπολέοντα, ο στρατιώτης στοιχίζει — πάλι με σημερινές τιμές — 3.000 \$. Κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, η τιμή έφτασε στις 21.000 \$. Κατά τον Β' Π.Π. στίς 200.000 \$. Τώρα, χωρίς νάχουμε ακριβή στοιχεία που ν' αντιστοιχούν στα παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι η τιμή των νεκρών του πολέμου ανεβαίνει. Τα μεγάλα δεινά της ανθρωπότητας δεν είναι τόσο οι ανομβρίες, σεισμοί κ.λ.π., αλλά πηγάζουν απ' την τεράστια σπατάλη που γίνεται για πολεμικούς σκοπούς, έτσι που να μένουν ελάχιστα για υγεία, πρόνοια, παιδεία, έρευνα.

Το 1981 π.χ. διατέθηκαν 650 δισ. \$ μόνο για πολεμικές δαπάνες: 20.000 δρχ. δηλαδή για κάθε κάτοικο του πλανήτη μας... Με το 0,5% του ποσού αυτού, οι υπανάπτυχτες χώρες θα μπορούσαν ν' αποκτήσουν εργαλεία, λιπάσματα και σπόρους για να μπορέσουν να θρέψουν επί δέκα χρόνια τον πληθυσμό τους. Και ξέρετε ότι 100 εκ. άνθρωποι περίπου, πεθαίνουν κάθε χρόνο από την πείνα. Με το 0,5% αυτού του ποσού θ' αντιμετωπιζόταν επιτυχώς το πρόβλημα της πείνας στις υπανάπτυχτες χώρες.

Από το 1945 συνεχώς, το 40% των ποσών που διατίθενται για έρευνες και ανάπτυξη απορροφάται για στρατιωτικούς σκοπούς. Μόνο οι ΗΠΑ, το 1981 ξόδεψαν 176 δισ. \$, η ΕΣΣΔ 148 δισ. \$, η Αγγλία 24 δισ. \$, η Γαλλία 23 δισ. \$ και εμείς, 2,2 δισ. \$. Μόνο για το τελευταίο μοντέλο δύο βομβαρδιστικών ξοδεύτηκαν τόσα, όσα απαιτούνται για να εξαλειφθεί ο αναλφabetισμός απ' όλο τον κόσμο. Και για ν' αναφέρουμε και άλλα ενδεικτικά στοιχεία. Εκτός απ' τους θανάτους απ' την πείνα, έχουμε κάθε χρόνο και πάνω από 10 εκατομμύρια νεκρούς από μολυσμένο νερό. Με δαπάνες μόνο δύο ημερών των στρατιωτικών δυνάμεων της υψηλίου, το πρόβλημα λύνεται... με τον εμβολιασμό των παιδιών εναντίον των μολυσματικών ασθενειών. Με τις δαπάνες 20 ημερών, ο πλανήτης μας θα μπορούσε να εξασφαλίσει καθαρό νερό για 20 χρόνια. Πράγμα που σημαίνει ότι τουλάχιστον 200 εκ. άνθρωποι θα γλίτωναν τον θάνατο.

Οι αριθμοί αυτοί μας φαίνονται ασύλληπτοι. Όπως ασύλληπτο είναι και το ότι η παιδική — κυρίως — θνησιμότητα εξακολουθεί να κάνει θραύση.

Πού όμως; Στις χώρες με το χαμηλότερο εθνικό εισόδημα, όπως της Λατινικής Αμερικής. Στην Παραγουάη π.χ. 95 παιδιά στα 1.000 πεθαίνουν, ενώ κατά κοινο αναλογούν μόλις 1.000 \$. Στην Αργεντινή 90 στα 1000 παιδιά, στην Ελλάδα 18 στα 1000, στην Ισπανία 16, στην Σουηδία 7 και στην Ελβετία 8. Αλλά η Ελβετία, η Σουηδία, η Γαλλία με χαμηλό ποσοστό θνησιμότητας, πού βρήκαν τον πλούτο που ξοδεύουν;

Μη ξεχνάμε την μέχρι πρότινος αποκάλυπτη εκμετάλλευση των αποικιών, την εξοικονόμηση πρώτων υλών απ' αυτές κ.λ.π. Κι ακόμη, την εξασφάλιση αγορών μέσω των αποικιών για τα βιομηχανικά τους προϊόντα. Το Ισραήλ σήμερα, είναι μια χώρα με πολύ πολύ υψηλό ποσοστό παιδικής θνησιμότητας και σύμφωνα με τα παγκόσμια παραδεκτά οικονομικά στοιχεία, όχι πλούσια. Μέρος όρος ζωής των Ισραηλινών είναι κάτω από 40 χρόνια, ενώ το 27,7% της παγκόσμιας παραγωγής κοβαλτίου, ενός από τα πολύτιμότερα σήμερα μέταλλα, προέρχεται από το Ισραήλ, το οποίο έχει απέραντες δυνατότητες ανάπτυξης της αγροτικής του οικονομίας. Κι όμως, είναι μια φτωχή χώρα. Γιατί;

Διότι και η παραγωγή κοβαλτίου και η αγροτική εκμετάλλευση είναι στα χέρια των πολυεθνικών, που εδρεύουν στο Ισραήλ. Πλείστα άλλα παραδείγματα, αποδεικνύουν πως τα δεινά της ανθρωπότητας είναι συνάρτηση των υπέρογκων πολεμικών δαπανών και κατά μεγάλο μέρος της εκμετάλλευσης των χωρών του «Τρίτου Κόσμου», απ' τις λεγόμενες αναπτυγμένες χώρες, ΗΠΑ, Αγγλία, Γαλλία κ.λ.π. Έτσι, ενώ το Ισραήλ, η Μοζαμβίκη, η Αργεντινή ακόμη, η Τανζανία, το Κογκό είναι πλούσιες σε υπέδαφος, σε φυτείες κ.λ.π., εν τούτοις λόγω της αποικιακής εκμετάλλευσης που υφίσταται ακόμη, έχουν απ' τα μεγαλύτερα ποσοστά θνησιμότητας στον κόσμο.

Ήρα, αυτό που λέμε «ο πόλεμος και ο φασισμός» ή «ο πόλεμος και η πείνα...» πάνε μαζί, είναι μια μεγάλη αλήθεια... Πείνα, πόλεμος και δικτατορικά καθεστώτα, στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελούν ή αποτέλεσαν τριάδα ομοούσιων και αχώριστων... Ο δικτάτορας, χρειάζεται πάντα για να διασφαλίζει τα συμφέροντα των εκμεταλλευτών του κοβαλτίου, του νικελίου, των φυτειών, του αλουμινίου, των πρώτων υλών κ.λ.π., κ.λ.π. Έτσι, οι καθυστερημένες χώρες γίνονται ακόμα πιο καθυστερημένες και οι αναπτυγμένες ακόμη πιο αναπτυγμένες.

Πού πάμε λοιπόν; Βέβαια, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε πως πάμε καλά. Πολεμικές δαπάνες υπέρογκες, πυρηνική απειλή, χάσμα που μεγαλώνει διαρκώς ανάμεσα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές και στις μη αναπτυγμένες χώρες, συστήματα που παγιώνονται από την εκμετάλλευση, την ξένη επέμβαση και την υποανάπτυξη. Αυτή είναι η αγχωτική, η σκοτεινή πλευρά.

Υπάρχει όμως και ο αγώνας των λαών και κυβερνήσεων για τον αποπλισμό, για ένα δίκαιο καταμερισμό του παγκόσμιου κοινωνικού πλούτου, για δημοκρατία και ειρήνη. Είναι γνωστό, ότι το πρώτο διάταγμα

που υπέγραψε ο Λένιν αμέσως μετά την έκρηξη της Οκτωβριανής Επανάστασης το 1917, ήταν το διάταγμα για την Ειρήνη, για την παύση των πολεμικών επιχειρήσεων ανάμεσα στην Ρωσία και την Γερμανία. Γνωστοί και οι παροιμιώδεις αγώνες του Χρουτσώφ για τον αποπλισμό και η προσπάθειά του ν' ακουστεί μέσα στον Ο.Η.Ε. Για να μην ξεχνάμε και την προώθηση της υπόθεσης της παγκόσμιας ειρήνης και του αποπλισμού από τον Μπρέζνιεφ. Αναφέρονται βέβαια, συμβατικά στους ηγέτες του Σοβιετικού Κράτους, χρησιμοποιώντας τα ονόματά τους, δεδομένου ότι οι προσπάθειες αυτές είναι θέμα πολιτικής της χώρας και όχι προσώπων.

Με πρωτοβουλία πάλι της ΕΣΣΔ υπογράφηκε το 1972 η συνθήκη SALT-1 που προβλέπει περιορισμό των στρατηγικών όπλων — πυρηνικών κεφαλών δηλαδή — και μη εγκατάσταση όπλων στο διάστημα. Το 1979 υπογράφεται η SALT-2 που ορίζει ανώτατο αριθμό πυρηνικών κεφαλών και απαγόρευση πάλι εγκατάστασης όπλων στο διάστημα, συνθήκη που όμως ουδέποτε επικυρώθηκε από τη Γερουσία. Ακολουθούν οι συνομιλίες της Γενεύης, το μονόπλευρο moratorium των Σοβιετικών επί ενάμιση χρόνο, όσον αφορά τις πυρηνικές δοκιμές (δυστυχώς έληξε πριν λίγες μέρες, λόγω της εμμονής των Αμερικανών να συνεχίσουν τις πυρηνικές τους δοκιμές στην έρημο της Νεβάδας...). Βρισκόμαστε, λοιπόν, στο σημείο της ισορροπίας του τρόμου, παρά τις προσπάθειες της ΕΣΣΔ, των σοσιαλιστικών χωρών και πολλών άλλων προοδευτικών δημοκρατικών κυβερνήσεων, όπως είναι η «Πρωτοβουλία των Έξι», στην οποία μετέχει και ο Έλληνας πρωθυπουργός. Έστω όμως κι αυτή η ισορροπία, μπορεί να θεωρηθεί μια πρόοδος. Αλλοίμονο αν σπάσει. Τότε, τελειώσαμε...

Οι προσπάθειες συνεχίζονται. Το 1986, ο Μιχ. Γκορμπατσώφ πρότεινε ολοκληρωμένο πρόγραμμα πυρηνικού αποπλισμού μέχρι το 2.000. Σε τρεις φάσεις. Στην πρώτη, μείωση κατά 50% κάθε είδους πυρηνικών όπλων, στη συνέχεια «ξήλωμα» των πυραύλων μέσου βεληνεκού και εγκατάλειψη των σχεδίων κατασκευής νέων όπλων, που συνεπάγεται σταμάτημα των πυρηνικών δοκιμών από οποιαδήποτε πλευρά. Προχωρούμε, λοιπόν, όχι απλά στον έλεγχο, αλλά στην κατάργηση των εξοπλισμών. Στην δεύτερη φάση, μέχρι το 1990, προβλέπεται η προσχώρηση κι άλλων χωρών σ' αυτό το πρόγραμμα — Γαλλίας, Κίνας κ.ά. — και στην τρίτη φάση, καταστροφή όλων των υπαρχόντων πυρηνικών όπλων. Προϋπόθεση, βέβαια, για τα παραπάνω, να σταματήσει το πρόγραμμα του πολέμου των άστρων. Τι χρειάζεται η «Στρατηγική Άμυνα» αν καταστραφούν τα πυρηνικά όπλα; Κι όμως, σ' αυτό το σημείο «σκόνη» η διάσκεψη του Ρεύκιαβικ και οδηγήθηκε στη χρεωκοπία. Χαρακτηριστικά, δήλωσε ο Μιχ. Γκορμπατσώφ «αντί να χάσουμε τα επόμενα δέκα-δεκαπέντε χρόνια εφευρίσκοντας νέα όπλα για την εξουδετέρωση των υπαρχόντων, γιατί να μη τα καταργήσουμε όλα;» Πρόκειται για μια απλή λογική...

Τώρα, ας υποθέσουμε πως δεν γίνεται Γ' Παγκόσμιος Πόλεμος, που όλοι το ευχόμαστε. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι η ανθρωπότητα δεν κινδυνεύει. Μέγα κίνδυνο για την υγεία αποτελούν πρώτα και κύρια οι πυρηνικές δοκιμές. Εδώ, τόσος θόρυβος έγινε για το ατύχημα του Τσερνομπίλ, για το οποίο ευθύνονται εν πολλοίς και οι πολιτικές σκοπιμότητες, χωρίς να υποστηρίζουμε ότι δεν προκλήθηκαν καταστροφές. Όμως: γιατί ποτέ δεν έγινε λόγος για δυστυχήματα αντίστοιχα που είχαν συμβεί κατά δεκάδες προηγούμενα; Στην Αγγλία, στην Γαλλία, στη Γερμανία; Γιατί ποτέ δεν αναφέρθηκαν τόσο εμπεριστατωμένα και τεκμηριωμένα οι επιπτώσεις των πυρηνικών δοκιμών στους κατοίκους του πλανήτη μας; Μέχρι το 1984 είχαν καταμετρηθεί 1522 πυρηνικές δοκιμές. Το Τσερνομπίλ είχε ισχύ μικρότερη από μια βόμβα... Κάντε μόνοι σας τους υπολογισμούς... Απ' αυτές τις 1522, οι 461 ήταν υπέρηχες, πράγμα που σημαίνει ότι ολόκληρη η ποσότητα ραδιενέργειας διασπείρεται στην ατμόσφαιρα. Υπόγειες, 1061. Εκεί, ένα μικρό ποσοστό ραδιενέργειας διασπείρεται στην ατμόσφαιρα. Απ' αυτές τις πυρηνικές δοκιμές, 772 πραγματοποιήθηκαν από τις ΗΠΑ, 556 από την ΕΣΣΔ, 127 από Γαλλία, 37 από Αγγλία, 29 από Κίνα και μία απ' τις Ινδίες.

Το 1963 είχαμε 147 φορές περισσότερη ραδιενέργεια παγκοσμίως, σε σχέση με το 1979, δεδομένου ότι το 1963 πραγματοποιήθηκαν οι περισσότερες πυρηνικές δοκιμές στην ιστορία του πλανήτη μας. Πόσες καρκινοπάθειες και πόσες τερατογενήσεις οφείλονται σ' αυτή την ασύλληπτη ποσότητα ραδιενέργειας. Τι μετρήσεις έγιναν; Ενώ για το Τσερνομπίλ έχουμε πλήρη κατάλογο νεκρών, πραγματικών και υποθετικών. Το Ινστιτούτο της Στοκχόλμης ανακοίνωσε για τ' αποτελέσματα των πυρηνικών δοκιμών του 1952-1963 ότι «100 χιλ. παιδιά θα γεννηθούν με σοβαρές πνευματικές διαταραχές από καίσιο — 137. Ένα εκατομμύριο θάνατοι εμβρύων θα προκύψουν από προϋόντα σχάσης που δέχτηκαν οι μητέρες κατά την περίοδο της εγκυμοσύνης. 15 εκατομμύρια παιδιά θα πεθάνουν από ραδιενεργό C-14. Από το στρόντιο-90 θάχουμε λευκαϊμία και άλλες καρκινοπάθειες, από ιώδιο-131 ιδιαίτερα καρκίνο του φάρυγγα και η κατάσταση συνεχίζεται με την εμμονή των παραλόγων στις πυρηνικές δοκιμές.

Και τίθεται τώρα το ερώτημα: Επικίνδυνη ή μη χρήση της πυρηνικής ενέργειας; Το Τσερνομπίλ, όπως και το Φρη Άιλαντ, είναι πυρηνικοί σταθμοί που κυρίως παράγουν ηλεκτρενέργεια. Στη δεκαετία του '60 υπήρχε μεγάλη αισιοδοξία για την επίλυση του ενεργειακού προβλήματος με την πυρηνική ενέργεια. Η αισιοδοξία όμως σήμερα έχει σημειώσει πτώση, αφού τα γνωστά αποθέματα ουρανίου, δεν θα κρατήσουν περισσότερο απ' τα υπάρχοντα του άνθρακα, δηλαδή, με σημερινές μετρήσεις και ρυθμούς, 90-100 χρόνια. Μόνιμη λύση θ' αποτελέσει κατά τα φαινόμενα ο ήλιος. Ακόμη, δεν είναι ακίνδυνη η πυρηνική ενέργεια για ειρηνικούς σκοπούς. Σύμφωνα με επι-

στημονικές μετρήσεις, το ιώδιο-131 ήταν λόγω της έκρηξης δυο φορές περισσότερο απ' το κανονικό. Όμως, σε 9 ημέρες «πέφτει» στα επίπεδα του κανονικού, αφού το ιώδιο έχει πολύ μικρό χρόνο ζωής, όχι περισσότερο από 30-40 ημέρες. Το καίσιο-137 διαρκεί 30 χρόνια, μπορεί δηλαδή να μολύνει το σιτάρι που θα καταναλώνουμε επί 30 χρόνια, αλλά μέσα στον οργανισμό μας, διαρκεί η επίδρασή του όχι περισσότερο από 70 ημέρες. Αν υπολογίσουμε, λοιπόν, το ποσοστό της ραδιενέργειας του καΐσιου στον οργανισμό μας, είναι 6 χιλιοστά μόνο.

Άρα, όσο επικίνδυνο και αν είναι το καίσιο, αποβάλλεται. Το στρόντιο-90 διαρκεί 25 χρόνια, αλλά και στο πρόσφατο ατύχημα του Τσερνομπίλ, οι μετρήσεις έδειξαν ότι μόνο σε μια ακτίνα λίγων χιλιομέτρων το στρόντιο και το καίσιο παρουσίασαν αύξηση. Απόδειξη ότι η Γερμανία, η Γαλλία, η Δανία, που βρίσκονται πιο κοντά στο Κίεβο απ' ότι η Ελλάδα, δεν πήραν μέτρα ανάλογα με τα γνωστά στην Ελλάδα. Διευκρινίζω, ότι δεν προσπαθώ να μειώσω, ούτε τη σημασία της έκρηξης, ούτε των επιπτώσεων και των κινδύνων της πυρηνικής ενέργειας. Το τονίζω: δεν είναι αβλαβής, ακόμα και αν επιτευχθεί 100% ασφάλεια στους αντιδραστήρες.

Σκάβοντας π.χ. για ουράνιο, το ραδόνιο — ένα αέριο που προκύπτει απ' τη διάσπαση του ουρανίου — προκαλεί καρκίνο στους πνεύμονες των μεταλλωρύχων... Η άμμος των ορυχείων, που καταλήγει στους ποταμούς και τη θάλασσα, μολύνει τον υδάτινο χώρο και ό,τι αρδεύεται απ' αυτόν. Ακόμη, έχουμε ραδιενεργά αέρια που βγαίνουν και αυξάνουν στην ατμόσφαιρα, όπως το κρυπτόν, το τρίτιον κ.ά. Μόνο το κρυπτόν σ' εκατό χρόνια μπορεί να διπλασιάσει τη σημερινή ραδιενέργεια. Και τι γίνεται με τα κατάλοιπα; Μπορούμε να τα θάβουμε με ασφάλεια σε τεράστια μπλοκ από μπετόν, αφού το μπετόν «σκάει» και στο έδαφος μπορούν να μολύνουν κάθε φλέβα νερού. Διοχετευόμενα στην θάλασσα επιφέρουν ανυπολόγιστες ζημιές, σ' όλο το ενάλιο σύστημα. Συζητήθηκε ακόμη και η αποστολή πυρηνικών καταλοίπων στη σελήνη, αλλά, είτε λόγω κόστους, είτε λόγω έλλειψης ολοκληρωμένου προγράμματος, δεν έχει γίνει κάτι τέτοιο, για την ώρα τουλάχιστον.

Η ύπαρξη ενός θερμοπυρηνικού σταθμού, απαιτεί τη χρησιμοποίηση εκατομμυρίων κυβικών τόννων νερού, τα οποία θερμαίνονται. Ένας «συνηθισμένος» τέτοιος σταθμός είναι 1 εκατ. κιλοβάτ, χρειάζεται δηλαδή 135.000 κυβ. μέτρα νερό την ημέρα, του οποίου ανυψώνει τη θερμοκρασία κατά 8° C. Ο Ρήνος ή ο Ροδανός εξολοθρεύονται εν ριπή οφθαλμού αν στις όχθες τους εγκατασταθούν δύο πυρηνικοί σταθμοί, τα απόβλητα των οποίων θα διοχετεύονται στα ύδατά τους. Πριν μια δεκαετία περίπου, οι κάτοικοι της Νότιας Γαλλίας κινητοποιήθηκαν πολύ έντονα αποτρέποντας την δημιουργία ενός τέτοιου σταθμού στον Ροδανό. Οι οικολόγοι είχαν υπολογίσει ότι κάτι τέτοιο θα αύξανε κατά 3° C την θερμοκρασία, πράγμα που σήμαινε ριζική οικολογική καταστροφή. Αν λει-

τουρνούσε σε πλήρη ισχύ ολόκληρο το 24ωρο ο σταθμός του Φάσεν-Χάιμ της Γερμανίας, θα ανέβαζε κατά 7° C την θερμοκρασία στο νερό του Ρήνου, που αποτελεί ζωογόνο στοιχείο για ολόκληρη την κεντρική Ευρώπη.

Ας ξαναγυρίσουμε στις πρώτες ύλες: το ουράνιο δεν έχει πολλά χρόνια χρήσης. Ο εμπλουτισμός πλουτωνίου — σε σταθμούς αναπαραγωγής — την ίδια στιγμή που πραγματοποιείται χρήση ουρανίου και παραγωγή ηλεκτρενέργειας, δίνει μια άριστη πρώτη ύλη για την παραγωγή βόμβων. Με έξι μόλις κιλά πλουτώνιο, κατασκευάζεται μια βόμβα τύπου Χιροσίμας... Το 1971, 128 πυρηνικοί αντιδραστήρες ισχύος, σε 16 χώρες του κόσμου, παρήγαγαν 13.000 χιλιόγραμμα πλουτωνίου, δηλαδή 2.000 και περισσότερο φορές μεγαλύτερη ποσότητα απ' όση απαιτείται για μια βόμβα τύπου Χιροσίμας. Το 1937, 325 πυρηνικοί αντιδραστήρες, σε 32 χώρες παρήγαγαν 65.000 χιλιόγραμμα, πλουτώνιο, δηλαδή πάνω από 10.000 «υλικό» για βόμβες τύπου Χιροσίμας και το 1980 υπολογίζεται σε πάνω από 130.000 χιλιόγραμμα το πλουτώνιο που παρήχθη από αναπαραγωγικούς αντιδραστήρες.

Πού πάμε λοιπόν; Κάθε χώρα θα μπορεί να παράγει ηλεκτρενέργεια απ' το ουράνιο, ταυτόχρονα και πλουτώνιο και να διασπείρεται το πυρηνικό όπλο ανεξέλεγκτα, ακόμη και σε μικρές χώρες. Ένας συνήθης αντιδραστήρας 1.000 μεγαβάττ δίνει 230-400 χιλιόγραμμα πλουτωνίου τον χρόνο, 50-100 δηλαδή βόμβες Χιροσίμας. Οι αναπαραγωγικοί λοιπόν σταθμοί, στο όνομα της ειρηνικής χρήσης μπορούν να οδηγήσουν σε μια γενίκευση του πυρηνικού όπλου.

Δεν νομίζω ότι θάχε κανείς αντίρρηση, ότι η μόνη ελπίδα της ανθρωπότητας είναι η καταστροφή των υπαρχόντων πυρηνικών όπλων και η μη συνέχιση παραγωγής νέων. Παραμένει όμως το ερώτημα: Πρέπει να εξακολουθήσει η χρησιμοποίηση πυρηνικής ενέργειας; Μόνο στη Γαλλία, το 70% του ενεργειακού ηλεκτρικού δυναμικού προέρχεται από την πυρηνική ενέργεια. Αν καταργηθεί λοιπόν παντελώς η πυρηνική ενέργεια, η ανθρωπότητα στερείται από μία βασική έως ουσιαστική ενεργειακή πηγή. Η συνέχισή της συνεπάγεται προβλήματα και κινδύνους: ατυχήματα, απόβλητα, μολύνσεις κ.λ.π.

Στη συνάντηση των ηγετών των αναπτυσσόμενων χωρών στο Τόκιο, μετά το Τσερνομπίλ, κατέληξαν σ' ένα ανακοινωθέν, στο οποίο μεταξύ άλλων, αναφέρονται τα εξής: «η πυρηνική ενέργεια είναι και θα εξακολουθήσει να είναι, αν τη χειριστούμε κατάλληλα, μια πηγή που θα χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο. Στις 14 του Μάη 1986 ο Μιχ. Γκορμπατσώφ δηλώνει: «να δημιουργήσουμε ένα διεθνές σύστημα ασφαλείας για την ανάπτυξη της πυρηνικής ηλεκτρενέργειας, ν' αποκαταστήσουμε ένα διεθνή μηχανισμό αναγκαίας επείγουσας βοήθειας σε περίπτωση επικίνδυνων καταστάσεων». Στις 18 του Μάη του ίδιου χρόνου, ο Σοβιετικός ηγέτης σε δήλωσή του τονίζει: «δεν μπορεί κανείς να συλλάβει την εικόνα του

μέλλοντος χωρίς την ανάπτυξη της ατομικής ενέργειας. Η ειρηνική χρήση της ατομικής ενέργειας προσφέρει μεγάλη ωφέλεια στην ανθρωπότητα. Όμως, εξυπακούεται πως είμαστε όλοι υποχρεωμένοι να εργαστούμε με ακόμη μεγαλύτερη προσοχή για την εξασφάλιση όρων που ν' αποτρέπουν το ενδεχόμενο κινδύνων. Στο ανακοινωθέν της Συνόδου της Πολιτικής Συμβουλευτικής Επιτροπής του Συμφώνου της Βαρσοβίας τον Ιούνιο 1986 τονίζεται: «Τα μέλη της Συνόδου τάσσονται υπέρ της ανάπτυξης συνεργασίας ανάμεσα σε όλα τα κράτη, στο έργο της διαμόρφωσης ενός διεθνούς συστήματος ασφαλείας για τη χρησιμοποίηση πυρηνικής ενέργειας, παράλληλα με τη δημιουργία ενός μηχανισμού έγκαιρης προειδοποίησης και παροχής πληροφοριών».

Συνεπώς, έχουμε τα εξής δεδομένα: οι μεγάλες καπιταλιστικές χώρες συνεχίζουν την παραγωγή των πυρηνικών όπλων, δεν δέχονται το σοβιετικό moratorium και είναι υπέρ της ειρηνικής χρήσης της πυρηνικής ενέργειας. Οι σοσιαλιστικές χώρες είναι υπέρ του γενικού αφοπλισμού, αλλά και υπέρ της ειρηνικής χρήσης της πυρηνικής ενέργειας.

Προσωπικά, θα προτιμούσα να μην είχαμε πυρηνική ενέργεια, αλλά μολονότι η προσωπική μου γνώμη δεν βαρύνει, επισημαίνω ότι ούτε με την πυρηνική ενέργεια, σύμφωνα τουλάχιστον με τα ως τώρα δεδομένα, δεν μπορεί ν' αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά το πρόβλημα το ενεργειακό. Διανύουμε μια περίοδο που ίσως απ' τους μεταγενέστερους — αν υπάρξουν — χαρακτηριστεί εποχή του κάρβουνου και του πετρελαίου, μια από τις πιο θαυμάσιες, αλλά και πιο βρώμικες εποχές του ανθρώπινου είδους. Ας ελπίσουμε πως κάποτε οι άνθρωποι θα γίνουν, όπως λέει και ο Μάρξ: «κύριοι της φύσης, αλλά ορθολογιοποιώντας τις σχέσεις μεταξύ τους, αλλά και με τη φύση και όχι βλέποντας τη φύση μόνο σαν ένα απόθεμα απ' όπου μπορούμε ν' αποκομίζουμε διαρκώς κέρδη. Διότι ο καπιταλισμός τη φύση την αντιμετώπισε ως μέσο μόνο ν' αποκομίσει τα τεράστια κέρδη του».

Μια μικρή ακτίνα ελπίδας για το ενεργειακό είναι η πυρηνική σύντηξη, δηλαδή, η δυνατότητα με τέσσερα άτομα υδρογόνου να παράγεται ένα άτομο ηλίου, με καταπληκτική απόδοση ενέργειας. Αυτό μπορεί να αποδώσει μεγάλη ποσότητα ενέργειας και πρακτικά ανεξάντλητης, μια που έχουμε τέτοιες ποσότητες νερού στον πλανήτη μας. Ενέργειας που δεν αφήνει ραδιενεργά κατάλοιπα. Το μεγάλο πρόβλημα όμως έγκειται στο ότι η πυρηνική σύντηξη απαιτεί μερικά εκατομμύρια βαθμούς για να πραγματοποιηθεί και με τα ήδη γνωστά, κανένα υλικό δεν αντέχει σε τέτοιες θερμοκρασίες. Γι' αυτό και μέχρι σήμερα, πραγματοποιείται σε εργαστηριακό επίπεδο και όχι σε βιομηχανική κλίμακα. Αν οι επιστήμονες κατορθώσουν να ξεπεράσουν τις δυσκολίες, τότε θα έχουμε φτηνή και ακίνδυνη ενέργεια διαρκείας. Μέχρι τότε όμως, πιστεύω πως η ανθρωπότητα θα πρέπει να προσανατολίζεται στις μόνιμες πηγές ενέργειας, όπως είν' αυτές που προέρχονται από τον ήλιο που, κατά

τους υπολογισμούς των ειδικών, έχει ζωή μερικών δεσκατομμυρίων ετών ακόμη. Οι υδατοπτώσεις, με ορθολογική χρησιμοποίηση και όχι άτακτα κατασκευασμένα φράγματα, η συνεχώς ανανεούμενη ποσότητα χόρτου και ξύλων (η Ελλάδα, λόγω του υπάρχοντος δασικού πλούτου έχει τεράστιες δυνατότητες), η γεωθερμική ενέργεια — μολοντί όχι ανεξάντλητη, είναι αρκετή — η αιολική (δηλαδή του ανέμου), είναι τέτοιες μορφές μόνιμης εξασφάλισης πηγών ενεργείας. Η μελέτη όμως και η έρευνα για τις δυνατότητες εφαρμογής τους απαιτούν, εκτός από χρόνο και τεράστια ποσά.

Σήμερα, πραγματικά, η ανθρωπότητα, μετά από την αλόγιστη και θεελλώδη ανάπτυξη του 20ού αιώνα, αντιμετωπίζει όσο ποτέ άλλοτε τόσο οξυμμένα προβλήματα. Κι αν αποφύγουμε τελικά τον πυρηνικό πόλεμο, το ενεργειακό πρόβλημα δεν λύνεται. Με την σημερινή ανάπτυξη της τεχνικής και της τεχνολογίας, η γη μπορεί να θρέψει δεκαπλάσιο ίσως απ' τον σημερινό της πληθυσμό, αν όμως σταματήσουν οι πολεμικές διαδικασίες και η καταλήστευση — στο όνομα της αξιοποίησης — των φυσικών πόρων, κυρίως των υπανάπτυκτων απ' τις αναπτυγμένες χώρες. Το ενεργειακό πρόβλημα παραμένει ακανθώδες όσο σχετίζεται με την αλόγιστη χρήση λιπασμάτων, εντομοκτόνων, παρασιτοκτόνων. Σε 30 χρόνια θα πεθαίνουν οι μισοί αγρότες από καρκίνο του πνεύμονα. Όχι λοιπόν στην αλόγιστη χρήση των μοντέρνων τεχνολογιών, χωρίς ισορροπημένη διαχείριση. Απ' το πώς βλέπουμε, πώς εκτιμάμε τη γη, προκύπτει και το τι χρησιμοποιούμε για την αξιοποίησή της.

Οι τεχνολογικές και επιστημονικές προόδους αντιστρέφονται και γίνονται κατάρα και θεομηνίες στις εμπορευματικές κεφαλαιοκρατικές σχέσεις όπου η γη αντιμετωπίζεται μόνο ως μέσο πλουτισμού και όχι ως το «ανόργανο σώμα του ανθρώπου», όπως θάλεγε ο Μαρξ. Στην αυγή του πολιτισμού ο πληθυσμός της γης, ήταν γύρω στα 20 εκατομμύρια. Κατά τον 17ο αιώνα γύρω στα 700 εκατομ. Το 1800 ανήλθε στο 1 δισ. 400 εκατομ., το 1950 2 δισ. 800 εκατομμύρια και το 2000 υπολογίζεται γύρω στα 15 δεσκατομμύρια. Πρόβλημα διατροφής δεν υπάρχει αν σταματήσουν οι πολεμικές δαπάνες και η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Το ενεργειακό, βέβαια, δεν είναι καθόλου εύκολο να λυθεί. Κι αν ακόμη βρεθούν κάποιες λύσεις, αλλά εξακολουθούμε να βλέπουμε τη γη ως «βόθρο» και μέσο πλουτισμού μόνο και τότε δεν είναι βιώσιμη η ανθρωπότητα. Μερικά χαρακτηριστικά στοιχεία:

Στις ΗΠΑ, κατ' έτος και κατά κάτοικο αντιστοιχούν 96 κιλά στερεών σωματιδίων που «εξαποστέλλονται» (όπως αιθάλη, υλικά από ατελή καύση κ.λ.π.) στην ατμόσφαιρα, 249 κιλά διοξειδίου του θείου, που οξυδούμενο παράγει «βιτριόλι» (θειικό οξύ), 84 κιλά οξειδία του αζώτου, τα οποία είναι δηλητηριώδη και τα οποία καταστρέφουν το όζον, 620 κιλά μονοξειδίου του άνθρακα και 101 κιλά υδρογονάνθρακες. Αντί-

στοιχες ποσότητες αντιστοιχούν στους κατοίκους και των άλλων μεγάλων βιομηχανικών χωρών. Μόνο το 1975 ρίχτηκαν στην θάλασσα 4 δισ. κιλά υδρογονάνθρακες (πετρέλαιο, βενζίνες κ.λ.π.). Ειδικά για το διοξείδιο του άνθρακα που αυξάνεται ραγδαία στην ατμόσφαιρα, έχει υπολογισθεί ότι κατ' έτος 12 δισ. τόννοι διοξειδίου του άνθρακα μολύνουν την ατμόσφαιρα. Μέχρι το 2000 το επικίνδυνο φορτίο αυτό θα έχει αυξηθεί κατά 25%. Και αν συνεχίσουμε αυτή την τακτική σε λίγα χρόνια θα παρουσιάσουμε φαινόμενα «θερμοκηπίου» δηλαδή θα εξαποστέλλονται πίσω οι ακτίνες, κινδυνεύοντας έτσι να καταστραφεί η παρούσα μορφή ζωής στον πλανήτη μας.

Συνεπώς, ο πόλεμος μπορεί ν' αποφευχθεί αν όλοι αγωνιστούμε γι' αυτό. Και ειδικά ως Χανιώτες για να φύγουν οι ΒΑΣΕΙΣ απ' τα Χανιά. Η γη μπορεί να θρέψει τους κατοίκους της, επιστημονικά τεκμηριωμένα αυτό από τον Οργανισμό των Ηνωμένων Εθνών και την UNESCO. Και όχι τους σημερινούς, αλλά και πενταπλάσιους ίσως και δεκαπλάσιους ακόμη. Η ενέργεια μπορεί να εξευρεθεί — αρκετές δυσκολίες εδώ — αλλά υπάρχουν πολλές εναλλακτικές λύσεις για αξιοποίηση ήπιων μορφών. Η μόλυνση της ατμόσφαιρας, των υδάτινων επιφανειών και του εδάφους, μπορεί να περιοριστεί, μέχρι και να εξαφανιστεί. Περνάμε όμως σ' ένα μέγα πολιτικό πρόβλημα: «μέχρι τώρα οι άνθρωποι είδαν τη γη ως μέσο καταλήστευσης και πλουτισμού... Πρέπει όμως οι άνθρωποι, αυτό το «ανόργανο σώμα» να το φροντίζουν όπως το δικό τους, μέσα απ' τις καινούριες σχέσεις που πρέπει ν' αναπτύξουν μεταξύ τους, αλλά και με τη φύση». Αυτά δηλώνει ο Κ. Μαρξ, πρόδρομος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, του παγκόσμιου οικολογικού κινήματος. Για μένα, οικολογία και σοσιαλισμός δεν μπορεί να μη συμβαδίζουν. Πρόκειται για δυο μορφές του ίδιου αγώνα για την σωτηρία της ανθρωπότητας.

ΤΑ ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙΑ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ

ΜΑΡΙΑΣ ΠΑΤΡΕΛΑΚΗ

Οι πληροφορίες που μας δίνει ο Όμηρος σποραδικά στην Οδύσσεια μας βοηθούν να ανασυνθέσουμε σε γενικές γραμμές την εικόνα του σύμπαντος, όπως τη φαντάζονταν οι σύγχρονοι του Ομήρου Έλληνες. Βέβαια η κοσμολογία του Ομήρου δεν είναι πάντα πορίον άμεσης παρατήρησης της φύσεως και συχνά επαναλαμβάνει κοσμογονικούς μύθους.

Οι θεοί στον Όμηρο εκπροσωπούν την έλλογη τάξη. Πίσω από τα στοιχεία της κοσμολογίας του Ομήρου διαγράφεται η μορφή αρχαίων θεοτήτων.

Ο κόσμος του Ομήρου ήταν οργανωμένος με βάση τη μοιρασιά των πάντων σε τρεις θεούς, που ο καθένας τους πήρε κι έναν κλήρο: Ο Δίας πήρε τον ουρανό «με σύγνεφα κι αιθέρα»· ο Άδης πήρε τα σκοτάδια «ζόφον ήρόεντα». Ο Ποσειδώνας πήρε τη θάλασσα. Και οι τρεις μαζί πήραν την «γαίαν», τη γη όπου ζουν και πεθαίνουν οι άνθρωποι (Ιλιάδα 0 189-194).

Το χαρακτηριστικό της μυθικής εικόνας του κόσμου που παρουσιάζει ο Όμηρος είναι ότι παριστάνει ένα σύμπαν με επίπεδα.

Ο πάνω χώρος είναι ολότελα διαφορετικός από το μεσαίο χώρο και από τον κάτω χώρο. Ο πρώτος είναι ο χώρος του Δία και των αθάνατων θεών· ο δεύτερος είναι ο χώρος των ανθρώπων· ο τρίτος είναι ο χώρος του θανάτου και των υποχθόνιων θεών. Έχουμε έτσι έναν κόσμο με «ορόφους», όπου δεν μπορεί κανείς να περάσει από τον ένα «όροφο» στον άλλο παρά μόνον σε ειδικές συνθήκες. Σ' αυτήν επίσης τη γη οι κατευθύνσεις του χώρου είναι διαφορετικές: Το δεξί είναι ευνοϊκό, το αριστερό είναι κακό. Η ανατολή και η δύση έχουν θρησκευτικές ιδιότητες¹.

Αυτή η εικόνα παρουσιάζει έναν κόσμο οργανωμένο και τακτοποιημένο όπου παρά τα μυθικά στοιχεία μπορεί να διακρίνει κανείς τη δομή της σκέψης, που χρησιμεύει ως πρότυπο στη φιλοσοφία των Ιώνων.

Γαία - Γῆ

Σύμφωνα με την αντίληψη που βρίσκουμε στον Όμηρο η γη είναι ένας επίπεδος σχεδόν δίσκος περιβαλλόμενος από έναν κυκλικό ποταμό, τον Ωκεανό. Στην Οδύσσεια (ψ 46), η λέξη «κραταίπεδον» δηλώνει ένα ανθεκτικό έδαφος, ικανό δηλαδή να υποβαστάζει πράγματα και όντα χωρίς αυτά να χώνονται μέσα του.

Ένα σώμα που πέφτει είναι μια δύναμη σ' ενέργεια. Και όπως μας λέει ο Όμηρος, κάθε φορά που ο Σίσυφος, σπρώχνοντας την πέτρα του προς την κορυφή του λόφου, κόντευε να τη φτάσει εκεί, τότε «μια μεγάλη δύναμη τη γύριζε ορμητικά πίσω» («τότ' αποτρέφασκε κραταίς», Οδύσσεια, λ 597).

Για να σταματήσει κανείς την πτώση, για να υποβαστάξει το βάρος, χρειάζεται μια ίση ή ανώτερη δύναμη. Η Γαία έχει ακριβώς τη δύναμη να στηρίζει τα πράγματα. Είναι βέβαια η τροφός, αλλά είναι επίσης και η «ἡὺθέμελος θεά», η θεά με τα γερά θεμέλια (Ομηρικός Ύμνος στη Γῆ, 1)². Είναι ακόμα απέραντη, αχανής (Οδύσσεια, α 98) (ἐπ' ἀπείρουνα γαίαν) και στο ε 484 ονομάζεται «ζείδωρος ἄρουρα», δηλαδή καρποδότρια.

Γιος της θεάς Γῆς θεωρείται ο γίγας Τιτυός (λ 582), «Τον Τιτύ, της Γῆς το γιο της δοξασμένης εἶδα». Ο Ποσειδώνας ονομάζεται «ἐνοσίχθων» (Οδύσσεια, ε 282) και «ἐνοσίγαιος» (= αυτός που σείει τη γη).

Στην άκρη του κόσμου και ειδικότερα στις νοτιοανατολικές εσχαιές της Οικουμένης, κοντά στον Ωκεανό κατοικούσαν σύμφωνα με την Οδύσσεια οι Αιθίοπες. Ο Μενέλαος κατά την επιστροφή του από την Τροία παράδειρε σε μακρινές χώρες και λαούς: την Κύπρο, τη Φοινίκη, τους Ερεμβούς, τους Αιθίοπες και τους Λίβυες (δ 80 κ.ε.). Στο α 22-25 δίνει την πληροφορία ότι οι έσχατοι ανδρών Αιθίοπες ήταν χωρισμένοι στα δύο, οι μισοί από τη μεριά του ήλιου που βασιλεύει, οι άλλοι μισοί από τη μεριά του ήλιου που ανατέλλει³.

Προς την αντίθετη κατεύθυνση, προς τα βορειοδυτικά, απ' όπου κατεβαίνει ο Βορέας (κ 510), ο άνεμος της χειμωνιάτικης θύελλας, απλώνεται η περιοχή του χειμώνα, πάνω στην οποία ο ήλιος δε στέλνει παρά μόνο πλάγιες ακτίνες. Ο Ομηρικός πόλος της σκιάς και του κρύου βρίσκεται, λοιπόν, στις νότιες ακτές της δικής μας Βόρειας Θάλασσας, μακρινό μυστήριο για τους σύγχρονους του Ομήρου⁴. Ανάμεσα σ' αυτές τις ακρότατες και αντιθετικές ζώνες απλώνεται η μεσόγειος ζώνη με τις εύκρατες αλλά ευμετάβολες εποχές, ανάλογα με τις τακτικές μετατοπίσεις της πορείας του ήλιου στον ουρανό. Η Ελλάδα βρίσκεται τοποθετημένη στην καρδιά αυτού του κόσμου⁵.

Ουρανός

Πάνω από τη Γη υψώνεται ο χάλκινος ή σιδερένιος ουρανός σαν μια αναποδογυρισμένη κούπα, που στηρίζεται στην περιφέρεια του Ωκεανού⁶. Η αντίληψη ότι ο ουρανός είναι θόλος δε φαίνεται καθαρά. Ο ουρανός μερικές φορές είναι μάλλον μια ακαθόριστη παράσταση στη σκέψη του ποιητή. Ο Charles Kahn⁷ υποστηρίζει ότι αν ένας Έλληνας ήθελε να απεικονίσει τον ουρανό, η εικόνα της θολωτής στέγης δε θα ερχόταν σ' αυτόν τόσο εύκολα όσο σ' εμάς. Η ελληνική στέγη είναι κανονικά επίπεδη.

Στο γ 2 ο ουρανός λέγεται «πολύχαλκος» και στο ο 329 «σιδήρεος». Με τα επίθετα αυτά τονίζεται η αναλλοίωτη στερεότητά του. Ο ουρανός είναι η περιοχή όπου κατοικούν οι θεοί στ. α 46: «Πατέρα μας, του Κρόνου γιε, των επουράνιων πρώτε», α 69 «πρόσφερε πλήθος στους θεούς που κατοικούν στα ουράνια».

Οι θεοί κατεβαίνουν από τον ουρανό, για να συναντήσουν κάποιους θνητούς, η 204: «Αν όμως είναι τ' Ουρανού θεός κατεβασμένος».

Ο Δίας σκεπάζει με σύννεφα τον ουρανό, ε 315: «Οίοισιν νεφέεσιν περιστέφει οὐρανὸν εὐρύν». Παρατηρούμε εδώ κι άλλο χαρακτηριστικό του ουρανού, την ευρύτητά του.

Η Καλυψώ στο ε 191 κ.ε., ορκίζεται στη γη και τον ευρύ ουρανό και στα νερά της Στύγας: «Ἴστω νῦν τόδε γαῖα καὶ οὐρανὸς εὐρύς ὑπερθεν καὶ τό κατειβόμενον Στυγὸς ὕδωρ...».

Τη βασική ιδέα ότι ο κόσμος είναι κατασκευασμένος σαν οικοδόμημα με όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη του, θεμέλια, κίονες, οροφή εκφράζουν οι στίχοι α 52-54: «Ἄτλαντος θυγάτηρ ὀλοόφρονος, ὅς τε θαλάσσης πάσης βένθεα οἶδεν, ἔχει δέ τε κίονας αὐτὸς μακράς, αἱ γαῖαν τε καὶ οὐρανὸν ἀμφὶς ἔχουσιν». (Η θυγατέρα του Ἄτλαντα, που ξέρει ο διαστρεμμένος το βάθος κάθε θάλασσας και μόνος του σηκώνει τους ψηλούς στύλους που σε δύο γη και ουρανό χωρίζουν). Αυτό το έργο του Ἄτλαντα αισθητοποιεί την πρωταρχική πράξη της δημιουργίας, την αποφασιστική τομή, που θέτει τέρμα στο γενικό συμφυρμό των μορφών του κόσμου, δηλαδή έχει την ίδια σημασία με την ενέργεια του Κρόνου, που με ευνουχισμό, χωρίζει για πάντα τον Ουρανό από τη Γη⁸.

Στο στίχο μ 388: «χαίρεσκον μὲν ἰὼν εἰς οὐρανὸν ἀστερόεντα», ο ουρανός ονομάζεται ἀστερόεις (= αστροστολισμένος) και στο μ 352 ο ήλιος Ὑπερίων (= αυτός που βαδίζει ψηλά). Ο ουρανός δηλαδή οριοθετεί το πεδίο, που διατρέχεται από τον ήλιο κι όλα τα άλλα αστέρια⁹.

Η πλατιά έκταση του όρου ουρανός επιτρέπει στον ποιητή να χρησιμοποιήσει τη λέξη αυτή με κάποια υπερβολή π.χ. μ 73: «Οἱ δὲ δῶυ σκόπελοι ὁ μὲν οὐρανὸν εὐρύν ἱκάνει», (Στ' άλλο δυο βράχοι υψώνονται, κι ως τα πλατιά τα ουράνια φτάνει του πρώτου η μυτερή κορφή).

Είδαμε ότι ο ουρανός παρουσιάζεται στον Όμηρο

ως η στέγη του κόσμου. Ο αμέσως παρακάτω χώρος κατέχεται από τον «αἰθέρα» που συνήθως μεταφράζεται με την έκφραση «ο ουρανός». Ο τόπος από τη γη μέχρι τα σύννεφα είναι «ἀήρ». Ο τόπος πάνω από τα σύννεφα είναι «αἰθήρ». Ο όρος πρωταρχικά σημαίνει το φως που διαχέεται από το λαμπρό ουρανό. Ο «ἀήρ» στον Όμηρο σημαίνει «ὀμίχλην» ή «ἀχλύ». Η σημασία αυτή του αέρος είναι σαφής από τα επιθετικά του παράγωγα: «ἡερόεις» είναι ένα επίθετο για τα μονοπάτια της θάλασσας (υ 64), «ἡεροειδής» επίσης είναι ένα επίθετο που χρησιμοποιείται για μια σπηλιά (μ 80) και για την αμυδρώς ορατή μορφή της Σκύλλας (μ 233 «πρὸς ἡεροειδέα πέτρην»). Ο αἰθήρ πάλι φτάνει από έναν αετό (τ 540): «ὁ δὲ (μέγας αἰετός) ἐς αἰθέρα διὰν ἀέρθη».

Ο αρχαίος σχολιαστής του Ομήρου γράφει: «ὅτι κατ' Όμηρον ἀήρ ὁ ἀπὸ γῆς μέχρι νεφῶν τόπος· ὁ δὲ ὑπὲρ τὰ νέφη τόπος αἰθήρ, καὶ ὁμωνύμως τῷ στερεμνίῳ οὐρανός, διό τὰ νέφη λέγει πύλας οὐρανοῦ»¹⁰.

Ἡλιος

Ο ήλιος στην Οδύσσεια παρουσιάζεται ως θεός α 89: «οἱ ἄσεβοι, που φάγανε τ' Ουρανοδόρου Ἡλίου τα βόδια και τους στέρψε του γυρισμού τη μέρα». Ο ήλιος ανατέλλει από τον Ωκεανό και φέρνει το φως στους θεούς και τους ανθρώπους π.χ. γ 1 κ.ε. «Κι ο ήλιος βγήκε αφήνοντας τη λίμνη την πανώρια μες στον πολύχαλκο ουρανό, φως στους θεούς να φέρει και στους ανθρώπους τους θνητούς στη γη την καρποδότρα». Κατευθύνεται ύστερα προς τον ουρανό, λ 17: «στείχησι πρὸς οὐρανὸν ἀστερόεντα» και αφού φτάσει στο μέσον της τροχιάς του το μεσημέρι, δ 400 «ἤμος ἡέλιος μέσον οὐρανὸν ἀμφιβέβηκε», ξαναγυρίζει προς τα κάτω από τον ουρανό στη γη. λ 18: «ἄψ' ἐπὶ γαῖαν ἄπ' οὐρανόθεν προτράπηται» και δίνει στον Ωκεανό. Στους στίχους κ 190-191 υπονοείται η αντίληψη του σφαιρικού κόσμου: «ὦ φίλοι, οὐ γάρ τ' ἴδμεν, ὅπη ζόφος οὐδ' ὅπη ἡώς οὐδ' ὅπη ἡέλιος φασίμβροτος εἶσ' ὑπὸ γαῖαν», δηλ. «Σύντροφοι, δεν ξέρομε πού πέφτει η Αυγή πού νά 'ναι το σκοτάδι, που βγαίνει και πού πηγαίνει κάτω από τη γη ο φωτόδοτος Ἡλιος». Βέβαια αυτή η αντίληψη είναι επαναστατική για την εποχή του Ομήρου. Ίσως πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη.

Ο ήλιος από τη θέση που έχει ψηλά στον ουρανό ακούει και βλέπει τα πάντα λ 111-112: «Τα βόδια και τα πρόβατα τα παχουλά του Ἡλίου, που όλα τα βλέπει από ψηλά κι ακούει όλα τα πάντα». Στ λ. της Οδύσσειας ο Οδυσσεύς αφού διέσχισε τον Ωκεανό, κατά την επίσκεψή του στον κόσμο των νεκρών αποβιβάζεται στον τόπο των Κιμμερίων λ 14 κ.ε. «Εκεί ήταν των Κιμμερίων ο τόπος κι η πατρίδα, που τους σκεπάζουν σύννεφα κι ένα πηχτό σκοτάδι. Ποτέ με τις αχτίδες του δεν τους φωτίζει ο ήλιος, μηδ' όταν στον αστράφωτο τον ουρανό ανατέλλει, μηδ' όταν πίσω προς τη γη γυρίζει απ' τα ουράνια, μόν' (ο) τους

σκεπάζει ένα βαθύ τους άμοιρους σκοτάδι. Εκεί ήρθαμε κι αράξαμε και παίρνοντας μαζί μας τ' αρνιά, τραβούσαμε κοντά στου Ωκεανού το ρέμα». Αν ερμηνεύσουμε σωστά αυτό το κείμενο κατά τον Αιμίλιο Μιρώ, πρέπει ο Όμηρος και οι άνθρωποι της εποχής του να φαντάζονταν τον ήλιο σαν ένα δίσκο, που η φωτεινή του πλευρά κοιτά προς το κέντρο της γης, ενώ η σκοτεινή πλευρά μένει στραμμένη προς το υπερπέραν. Όταν υψώνεται το πρωί από τον Ωκεανό ή όταν βυθίζεται σ' αυτόν το βράδυ δύοντας, αφήνει στο σκοτάδι τις εξωτερικές όψεις του Ωκεανού. Κατά την ημερήσια πορεία του στην πιο ψηλή ζώνη του ουρανού φωτίζει τους ανθρώπους και τους θεούς. Έξω από τη σφαίρα που χαράζει την πορεία του, απλώνεται η περιβχή της αιώνιας νύχτας¹¹.

Ακόμη ως σημάδι καταστροφής εξαφανίζεται ξαφνικά από τον ουρανό, είτε κατά την έκλειψη, είτε όταν καλύπτεται από μαύρα σύννεφα, υ 356 «Χάθηκε ο ήλιος, πλάκωσε παντού πηχτή βολούρα»¹².

Αστερισμοί

Κατά την Οδύσσεια ο ουρανός είναι στολισμένος με τα άστρα, τα οποία, όπως ο ήλιος, ανατέλλουν και δύουν στον Ωκεανό.

ε 272 κ.ε. «Πληιάδας τ' έσορώντι καί όψέ δύοντα Βώτην άρκτον θ', ήν καί άμαξαν επίκλησιν καλέουσιν, ή τ' αὐτοῦ στρέφεται καί τ' Ὠρίωνα δοκεύει, οἴη δ' άμοιρός έστι λοετρών Ὠκεανοῖο», «ενώ την Πούλια αγνάντευε και το Βοσκό, που αργεί να βασιλέψει, και την Αρκούδα που πολλοί κι αμάξι τηνε κρίζουν και πάντα αυτού κλωθογυρνά τον Κυνηγό θωρώντας, και μόνη αυτή δε λούζεται στους Ωκεανού το κύμα».

Στους παραπάνω στίχους παρουσιάζεται ο Οδυσσεύς να βλέπει συγχρόνως τους τέσσερις αυτούς αστερισμούς. Το στοιχείο αυτό μας βοηθά να προσδιορίσουμε την εποχή που τοποθετείται η δράση στην Οδύσσεια. Ο Ομηριστής John Scott ζήτησε από αστρονόμους να του προσδιορίσουν σε ποιες χρονικές περιόδους συμπίπτει η παρουσία των αστερισμών αυτών στον ουρανό και σε ποιαν εποχή. Η απάντηση ήταν: οι τέσσερις αυτοί αστερισμοί βρέθηκαν μαζί πάνω από τον ορίζοντα στα χρόνια 900-700 π.Χ. από την 1η του Σεπτεμβρίου μέχρι των 21η του Οκτώβρη στο πλάτος Σμύρνης-Κέρκυρας¹³.

Στον υ 98-99 αναφέρει τον Αυγερινό: «Ως βγήκε τ' άστρο ολόλαμπρο πόρχεται εκείνο πρώτο το φωστής νυχτογέννητης Αυγούλας να μηνύσει».

Για τη Μεγάλη Άρκτο λέει ότι δε λούζεται στα κύματα του Ωκεανού, γιατί οι κάτοικοι του Βόρειου ημισφαιρίου δεν την έβλεπαν να βασιλεύει στον ορίζοντα.

Ωκεανός

Ο Ωκεανός ήταν θεϊκό πλάσμα, σύζυγος της Τιθύος και πατέρας της Πέρσης, κ 141: «κι είχαν την Πέρση μάνα τους, του Ωκεανού την κόρη».

Ο Ωκεανός θεωρείτο ποταμός που περιέριε τη γη και χυνόταν πάλι στον εαυτό του, υ 65: «έν προχοής δέ βάλοι άψορρόου Ὠκεανοῖο» (δηλ. μέσ' στο πλατύ του Ωκεανού το στόμα να με ρίξουν). Σύμφωνα με τα σχόλια στην Οδύσσεια άψορρος = «ό κύκλω περινοστών τήν γήν καί άψ πάλιν επί τα αυτά άφικνούμενος», μ. 1 «Αὐτάρ έπί ποταμοῖο λίπεν ρόον Ὠκεανοῖο».

Στο στίχο γ 1 «Ἡέλιος δέ άνόρουσε, λιπών περικαλλέα λίμνην» θεωρείται λίμνη ο Ωκεανός.

Στο κ 511 χαρακτηρίζεται «βαθυδίνης» (= αυτός που σχηματίζει βαθιά δίνη).

Στην εξωτερική όχθη του Ωκεανού φτάνει ο Οδυσσεύς κατευθυνόμενος προς τον Άδη. Εκεί είναι ο τόπος των Κιμμερίων, ο κόσμος του σκότους, το υπόγειο βασίλειο των νεκρών (λ 11-12).

Κατά την επιστροφή του στον επάνω κόσμο, το καράβι του αφήνει τον Ωκεανό, μπαίνει στην πλατύδρομη θάλασσα, όπου συναντά το μυθικό νησί της Αιαίας, όπου είναι το σπίτι της Ηώς και οι ανατολές του Ήλιου μ. 1-4.

«Σαν άφησε τον Ωκεανό το γλήγορο καράβι, κι ήρθε ανοιχτά στα κύματα του απλόδρομου πελάγους και στις Αιαίας το νησί, όπου είναι της Αυγούλας το σπίτι κι ο χορότοπος κι όπου ανατέλλει ο ήλιος». Ο Ωκεανός είναι το μόνο από τα κοσμολογικά στοιχεία, τα οποία συναντάμε στον Όμηρο, που δεν προκύπτει από την εμπειρία.

Κατά τον Jean Pierre Vernant¹⁴ ξαναβρίσκουμε εδώ ένα θέμα που εμφανίζεται ήδη στους Βαβυλώνιους, σ' αυτά τα μεγάλα παραποτάμια κράτη, όπου ο άνθρωπος κέρδιζε με πολύ μόχθο την καλλιεργημένη γη σε βάρος των νερών, χάρη σ' ένα σύστημα από φράγματα και διώρυγες. Γι' αυτόν το λόγο ο Βαβυλώνιος αντιλαμβάνεται τη γένεση και τη διεύθυνση του κόσμου σαν μια αποστράγγιση της γης, όπου ξεπροβάλλει λίγο-λίγο από τα νερά που την περιβάλλουν. Ίσως πρόκειται για Βαβυλωνιακή επίδραση.

Άδης

Με τον Άδη ολοκληρώνεται η κοσμογραφία της Οδύσσειας. Ο Άδης είναι το κατώτατο τμήμα του σύμπαντος, το υπόγειο του κοσμικού οικοδομήματος. Εδώ είναι κατά τον Ησίοδο τα θεμέλια του κόσμου, οι «ρίζες» της γης, της θάλασσας και του ουρανού. Στους στίχους κ 510 κ.ε. η Κίρκη λέει στον Οδυσσεύα: «του βοριά η πνοή σιγά θα τ' αρμενίζει, κι όταν τον Ωκεανό διαβείς, θα ιδείς ένα ακρογιάλι μικρό, με γύρω φουντωτά της Περσεφόνης δάση, όλο από λεύκες λυγρές κι ιτιές καρποτινάχτρες. Εκεί στον άπιατο Ωκεανό ν' αράξεις το καράβι, και συ στο Άδη πήγαινε τον καταραχιασμένο, που μέσα στον Αχέροντα τρέχει ο Πυριφλογάτος κι ο Κωκυτός, απ' τα νερά της Στύγας ξεκομμένος κι οι βροντολάλοι ποταμοί στον ίδιο βράχο σμίγουν». Πλέοντας, λοιπόν, ο Οδυσσεύς μετά τον Ωκεανό θα συναντήσει τον Άδη.

Και στο ω 1-14 ο Ερμής συνοδεύει στον Άδη τις ψυχές των μνηστήρων. Περνούν τη Λευκόπετρα και τον Ωκεανό, περνούν τις πύλες του ήλιου και τη χώρα των ονείρων, για να φτάσουν στον Άδη. Την αντίληψη ότι ο Άδης είναι κάτω από τη γη τη βρίσκουμε στο λ 65. Ο Ελπήνορας εξηγώντας στον Οδυσσέα πως πέθανε λέει: «ἐκ δέ μοι αὐχὴν ἀστραγάλων ἔαγῃ, ψυχὴ δ' Ἀϊδόσδε κατήλθεν», «ο σβέρκος μου πετάχτηκε απ' τα σφοντύλια μου έξω κι η ψυχή μου κατέβηκε στον Άδη».

Κυρίως όμως φαίνεται στο ω 202: «ἔστεῦτ' εἰν Αἴδαο δόμοις ὑπὸ κεύθεσι γαίης», «στον Άδη, όπου στεκότανε κάτω της γης τα βάθη». Ο Άδης είναι ο τόπος του σκοταδιού, απρόσιτος στους ζωντανούς. Στο λ 155 κ.ε. μιλά η Αντίκλεια στον Οδυσσέα, το γιο της και λέει:

«Πῶς ἦρθες, γιε μου, ζωντανός μες στο θολό σκοτάδι; Δύσκολο νάρθουν ζωντανοί να ιδούν αυτά εδώ κάτω. Γιατί έχει ρέματα βαθιά και ποταμούς μεγάλους στη μέση, πρώτα ο Ωκεανός, που δεν μπορεί κανένας δίχως καράβι γλήγορο πεζός να τον περάσει».

Στο δ 572 κ.ε. ο Μενέλαος μαθαίνει από το θαλασσινό γέροντα τον Πρωτέα, πως οι θεοί είχαν γι' αυτόν αποφασίσει μια κι ήταν άντρας της Ελένης, γαμπρός δηλαδή του Δία, να μην τον αφήσουν να πεθάνει σαν κοινός θνητός στο παλάτι του. Όταν έφτανε η ώρα

του, θα τον έστελναν στα Ηλύσια πεδία, που τα κυβερνούσε ο Ραδάμανθυς και βρίσκονταν στα πέρατα της γης. Εκεί οι άνθρωποι σ' όσους είχε δοθεί αυτή η χάρη, περνούσαν μια ζωή ξένοιαστη, χωρίς να τους ταλαιπωρούν μήτε χιόνια, μήτε βαρυχειμωνιές, μήτε νεροποντές. Οι απαλές πνοές του Ζέφυρου, που έφταναν από τον Ωκεανό τους δρόσιζαν, χωρίς ούτε να τους παγώνουν ούτε να τους ζεσταίνουν πολύ.

Βλέπουμε εδώ την εικόνα ενός Παραδείσου που χαρίζει στους εκλεκτούς ό,τι δεν μπορούν να απολαύσουν οι κοινοί θνητοί κατά την επίγεια ζωή τους. Φαίνεται επομένως στην Οδύσσεια ένας χωρισμός του Κάτω Κόσμου στον Άδη και στα Ηλύσια Πεδία, χωρίς να είναι ξεκαθαρισμένη η αντίληψη αυτή.

Αυτήν περίπου την εικόνα του σύμπαντος είχαν οι σύγχρονοι του Ομήρου. Και όπως γράφει ο Bruno Snell, «καθώς οι Έλληνες αντίκρισαν απροκατάληπτα και με θαυμασμό έναν έλλογο και τακτοποιημένο κόσμο, θεώρησαν ότι άξιζε να θέσουν σε κίνηση τα χέρια τους, να ανοίξουν τα μάτια τους και προπαντός να δραστηριοποιήσουν το πνεύμα τους. Ο όμορφος κόσμος που ελκυστικά απλωνόταν γύρω τους, τους υποσχόταν να αποκαλύψει το νόημα και τη διάρθρωσή του. Από το θαυμασμό και την απορία, με μια σημασία πλατύτερη από αυτήν που έδωσε στη λέξη ο Αριστοτέλης, γεννήθηκε η φιλοσοφία».

Σημειώσεις

1. Jean Pierre Vernant, *Μύθος και σκέψη στην Αρχαία Ελλάδα*, σ. 186.
2. Jean Pierre Vernant, *ο.π.* σ. 201.
3. *Ελληνική Μυθολογία*, Εκδοτική Αθηνών, τ. 2ος, σ. 344.
4. Αιμίλιου Μιρώ, *Η καθημερινή ζωή στην εποχή του Ομήρου*, σ. 13.
5. Αιμίλιου Μιρώ, *ο.π.* σ. 14.
6. Jean Pierre Vernant, *ο.π.* σ.σ. 185-186.

7. Charles Kahn, *Αναξίμανδρος και οι «απαρχές» της Ελληνικής Κοσμογονίας*, σ. 192.
8. *Ελληνική Μυθολογία*, Εκδοτική Αθηνών, τ. 2ος, σ. 30.
9. Αιμίλιου Μιρώ, *ο.π.* σ. 14.
10. Charles Kahn, *ο.π.* σ.σ. 354-355.
11. Αιμίλιου Μιρώ, *ο.π.* σ.σ. 12-13.
12. Charles Kahn, *ο.π.* σ. 191.
13. Όλγας Κομνηνού-Κακριδής, *Σχέδιο και τεχνική της Οδύσσειας*, σ. 36.
14. Jean Pierre Vernant, *ο.π.* σ. 185.
15. Bruno Snell, *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, Αθήνα 1981, σ. 59.

η διεθνής ελληνική τράπεζα

Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος είναι η διεθνής ελληνική τράπεζα.

Με 550 καταστήματα στην Ελλάδα και στις μεγαλύτερες πόλεις του κόσμου, είναι ένα από τα ισχυρότερα πιστωτικά ιδρύματα σε παγκόσμια κλίμακα, που δικαιώνει το ελληνικό όνομα και στις 5 ηπείρους.

Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, με την πείρα των 145 χρόνων της και τον σύγχρονο εξοπλισμό της, επισφραγίζει κάθε της ενέργεια και πρωτοβουλία με βαθύ αίσθημα ευθύνης, που οδηγεί σε λύσεις αποτελεσματικές για κάθε χρηματοοικονομικό πρόβλημα, σε όποιο σημείο της γης και αν βρίσκεστε.

Εμπιστευθείτε το πρόβλημά σας ή την επιχειρηματική σας έμπνευση στην
Εθνική των 5 ηπείρων!

**ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**

από το 1841 μέχρι το μέλλον

ΑΝΕΚ

ταξιδεύετε άνετα!..

...Με τα σύγχρονα
και ασφαλή
πλοία
της ΑΝΕΚ

- ΚΑΝΤΙΑ
- ΚΡΗΤΗ
- ΡΕΘΥΜΝΟ
- ΚΥΔΩΝ

Τα ασφαλέστερα
SOLAS 74

Τα σταθερότερα
ΠΕΡΙΣΤΕΙΑ ΕΥΣΤΑΘΕΙΑΣ

Τα γρηγορότερα
18-21 ΚΩΜΒΟΙ

Τα πολυτελέστερα
SWEDISH DESIGNS

Ε/Β ΑΡΙΑΔΝΗ
Πειραιάς
Χανιά

Ε/Β ΚΝΩΣΟΣ
Πειραιάς
Ηράκλειο

Ε/Β ΦΑΙΣΤΟΣ
Πειραιάς
Ηράκλειο

Ε/Β EL GRECO
Ελλάδα
Ιταλία

Ε/Β FEDRA
Ελλάδα
Ιταλία

ΠΑΝΗΡΟΦΟΡΙΕΣ - ΕΙΣΠΙΘΡΙΑ:
Στον ταξιδιωτικό σας πράκτορα:

ΜΙΝΩΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ: Πειραιάς: Τηλ. 4118211
Χανιά: Τηλ. (0821) 23939, 24352
Ρεθύμιο: Τηλ. (0831) 24386, 24840, 24295
Ηράκλειο: Τηλ. (081) 2296680

ΜΙΝΟΑΝ LINES: Αθήνα: Τηλ. 7512356-7, 7520847

Μισός αιώνας δημιουργικής προσπάθειας μαζί σας. Μισός αιώνας συνεχούς ανοδικής πορείας και εξέλιξης – πάντα με γνώμονα την καλύτερη εξυπηρέτησή σας, την πρόθυμη και φιλική αντιμετώπιση των υποθέσεών σας.

Έτσι, είναι η Γενική Τράπεζα. Αθόρυβη μεν, αλλά αποτελεσματική για τον κόσμο της, για όλους. Μικρούς και μεγάλους. Μια Τράπεζα στα μέτρα σας.

Σ' αυτό, άλλωστε, οφείλει τη σημερινή της θέση, ανάμεσα στις πέντε μεγαλύτερες και ταχύτερα αναπτυσσόμενες ελληνικές Τράπεζες. Με υψηλούς δείκτες αύξησης καταθέσεων και χορηγήσεων. Με σημαντικό – και συνεχώς αυξανόμενο – αριθμό καταστημάτων σ' όλη τη χώρα.

Φέτος, λοιπόν, γιορτάζουμε. Γιορτάζουμε τα πενήντάχρονά μας. Μια μεγάλη επέτειο, που τη χρωστάμε και σε σας. Στην εμπιστοσύνη και την προτίμησή σας στη Γενική Τράπεζα. Σας ευχαριστούμε!

ΕΝΑΣ
ΟΛΟΚΛΗΡΟΣ
ΜΙΣΟΣ
ΑΙΩΝΑΣ
ΣΤΗΝ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ
ΣΑΣ

**ΓΕΝΙΚΗ
ΤΡΑΠΕΖΑ**

μια Τραπεζα στα μετρα σας

Γιατί είναι σημαντικό να είναι σωστή η διεύθυνση

Το Ταχυδρομείο διεκπεραιώνει πάνω από 1,5 εκατομμύρια αντικείμενα τη μέρα. Όλη αυτή η αλληλογραφία, θα πρέπει να ταξινομηθεί πολλές φορές πριν φθάσει στον παραλήπτη, ενώ παράλληλα θα πρέπει να προλάβει το σωστό δρομολόγιο, προς τη σωστή κατεύθυνση, στην ακριβή ώρα.

Αν η διεύθυνση όμως είναι ελλιπής, σημειώνονται καθυστερήσεις στην ταξινόμηση, πράγμα που δε βοηθάει στη γρήγορη και ασφαλή διαβίβαση της αλληλογραφίας σας στον παραλήπτη, όσο κι αν το Ταχυδρομείο προσπαθεί, χρησιμοποιώντας το γρηγορότερο μέσο μεταφοράς.

Γι' αυτό ο συντομότερος δρόμος, μεταξύ αποστολέα και παραλήπτη είναι η σωστή διεύθυνση.

Μία διεύθυνση είναι σωστή όταν, έχει:

- στην πρώτη σειρά το ονοματεπώνυμο του αποστολέα και του παραλήπτη αντίστοιχα,
- στη δεύτερη σειρά τη διεύθυνση (οδό και αριθμό ή χωριό ή γραμματοθυρίδα ή την ένδειξη POSTE RESTANTE ανάλογα) και
- στην τρίτη σειρά τον κωδικό αριθμό και τον τόπο προορισμού.

Παράλληλα με την εφαρμογή του Ταχυδρομικού Κώδικα καταργήθηκαν ορισμένα στοιχεία, που υπήρχαν μέχρι σήμερα στις διεύθυνσεις.

Έτσι καταργήθηκαν:

- α) Ο Ταχυδρομικός Τομέας.
 - β) Η ένδειξη ΕΝΤΑΥΘΑ.
 - γ) Η ένδειξη ΑΘΗΝΑ, ΠΕΙΡΑΙΑΣ, ΘΕΣ/ΝΙΚΗ όταν το γράμμα προορίζεται για προάστιο των πόλεων αυτών, που αποτελεί ξεχωριστό Δήμο ή Κοινότητα.
- Στη θέση τους γράφονται με κεφαλαία γράμματα ο κωδικός αριθμός και η ονομασία του Δήμου ή της Κοινότητας, π.χ. 121 37 ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ.

Για να μάθετε τον Ταχυδρομικό Κώδικα ενός συγγενή, φίλου ή άλλου τρίτου προσώπου μπορείτε να τηλεφωνήσετε στο (01) 324.4400 - (01) 324.5400 ή να απευθυνθείτε στο πλησιέστερο Ταχυδρομείο. Εκεί υπάρχει ο Ταχυδρομικός Κατάλογος, που περιλαμβάνει όλες τις διεύθυνσεις της χώρας.

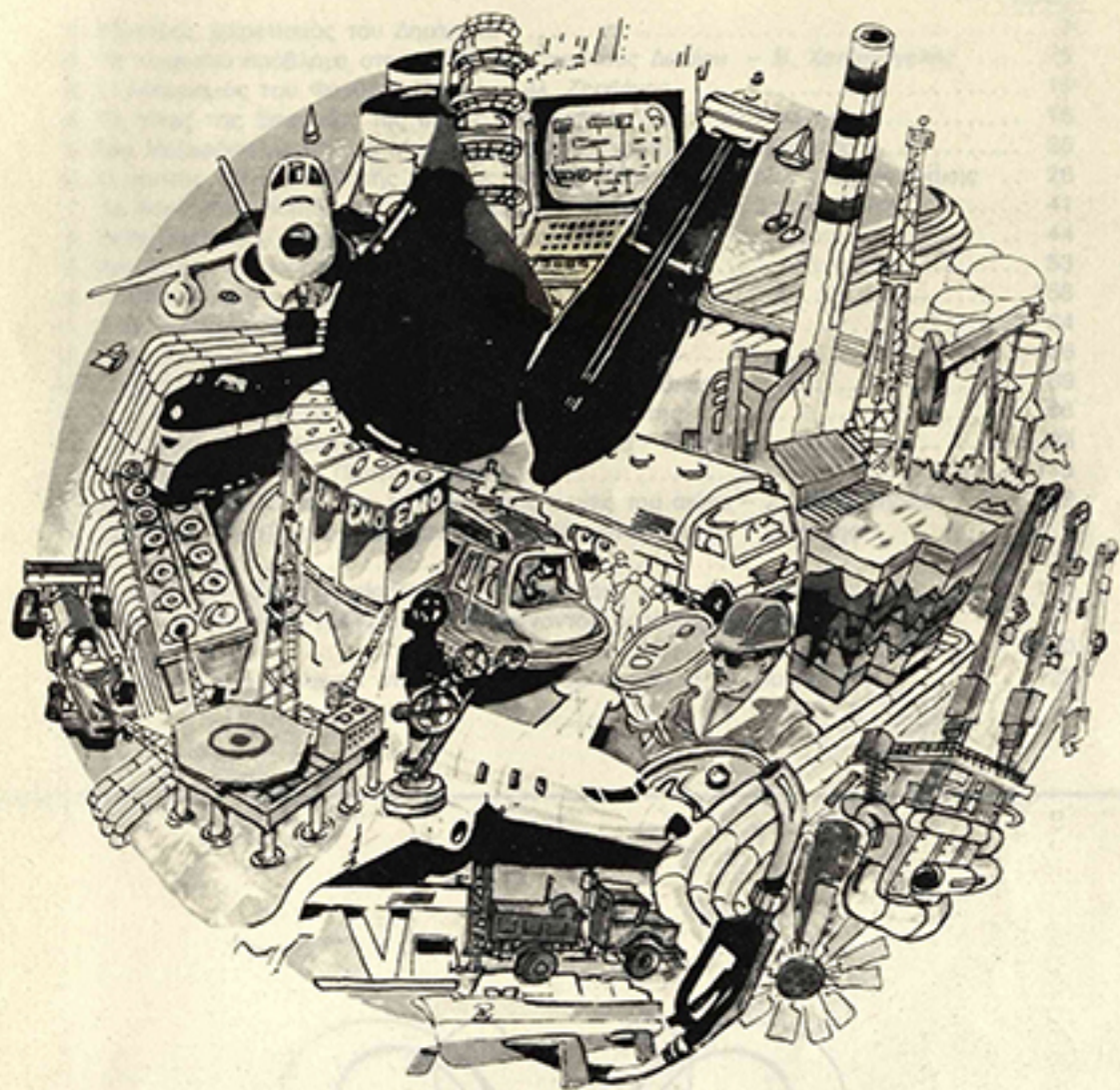

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΑ

MOTOR OIL (ΕΛΛΑΣ)

ΔΙΥΛΙΣΤΗΡΙΑ ΚΟΡΙΝΘΟΥ Α.Ε.

Τα μεγαλύτερα εις την Ελλάδα δυναμικότητας 7.000.000 τόννων

Τα διυλιστήρια της MOTOR OIL (ΕΛΛΑΣ) Α.Ε. είναι τα μεγαλύτερα της Ελλάδος με ικανότητα διύλισης 7 εκατομμ. τόννων ετησίως.

Η αποθηκευτική ικανότης τους υπερβαίνει τα 2.220.000 κυβικά μέτρα. Απασχολούν περίπου 950 υπαλλήλους και τεχνικούς.

Οι ιδιόκτητες λιμενικές εγκαταστάσεις του Διυλιστηρίου της MOTOR OIL (ΕΛΛΑΣ) Α.Ε. είναι οι μόνες στην Ελλάδα εις τις οποίες είναι δυνατή η πλεύρισις και εξυπηρέτησις πλοίων μέχρι 350.000 τόννων. Με ικανότητα εκφορτώσεως 14.000 τόννων ωριαίως.

Η MOTOR OIL (ΕΛΛΑΣ) Α.Ε. δεν σταματάει την εξελικτική της πορεία. Το νέο της συγκρότημα μονάδων πρωτοποριακής τεχνολογίας βασίζεται στην καταλυτική και θερμική πυρόλυση, τον πιο σύγχρονο τρόπο μετατροπής του μαζούτ σε βενζίνη και υγραέρια.

Με το νέο της αυτό συγκρότημα η MOTOR OIL (ΕΛΛΑΣ) υπερτριπλασιάζει την αποδοτικότητά της και μαζί ανοίγει τις πύλες της υψηλής τεχνολογίας του 21ου αιώνα.

Τα Διυλιστήρια της MOTOR OIL (ΕΛΛΑΣ) σχεδιάστηκαν και έχουν κατασκευασθεί κατά τρόπον που εξασφαλίζουν απόλυτη και αποτελεσματική πρόληψη ρυπάνσεως του περιβάλλοντος.

ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΗ ΣΕΡΒΙΑΣ 2 * ΑΘΗΝΑΙ * Τ.Τ. 125

ΤΗΛΕΦ. : 3246.311-15 * ΤΕΛΕΞ. 215741 ΜΟΤΟ ΟΙΛ * ΤΗΛΕΓΡΑΦ. "MOTOROIL", ΑΘΗΝΑΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς
1. Σύντομος χαιρετισμός του Δημάρχου	3
2. Το Κυπριακό πρόβλημα στα πλαίσια του Διεθνούς Δικαίου - Β. Χατζηαγγελής	5
3. Ο Αστερισμός του Φόουστο Ποζάλι - Αλ. Ζερβάνος	15
4. Το τέλος της Εποποιίας της Μάχης της Κρήτης - Ευτ. Μαλεφάκης	16
5. Μια Μεζαρόπετρα από το Μουσείο Χανίων - Αιμ. Κλάδου - Μπιλέτσα	25
6. Ο ποιητής και επαναστάτης Κων/νος Μάνος (1869-1913) - Ν. Παπαδογιαννάκης ..	28
7. Τα Χανιά στην ποίηση του Κ. Χιωτάκη - Α. Μπλαζουδάκη - Σταυρουλάκη	41
8. Λαογραφικά του φεγγαριού - Στ. Αποστολάκης	44
9. Βενιζέλος - Κωνσταντίνος - Θρ. Παπαδάκης	53
10. «GIRID TARIH». Ένα Τούρκικο βιβλίο - Στ. Αλιγιάκη	58
11. Από την Γερμανική Κατοχή - Κ. Χρυσουλάκη - Πάτερου	64
12. Κων/νος Σάθας - Μ. Τζεράκη - Βλασσοπούλου	66
13. Βυζαντινά μνημεία του Νομού Χανίων - Στ. Μαδεράκης	69
14. Γύρω από τους θρύλους της Κρήτης - Β. Χαρωνίτης	96
15. Τοπωνύμια Ακρ. Μελέχα Κυδ. Χανίων - Σ. Σπίθα - Πιμπλή	98
16. Τα κυκλάμινια - Ευτ. Πρωτοπαπαδάκη	110
17. Ποινές Εκπαιδευτικών και Μαθητών στις αρχές του αιώνα - Ζ. Σημανδηράκη	112
18. Η Ιστορία του Γηροκομείου Χανίων - Π. Ντουντουλάκη - Γ. Τζανάκης - Μ. Κουκλάκη	116
19. Συμβολή στη βιβλιογραφία Στυλ. Γ. Πανηγυράκη - Στ. Αποστολάκη	119
20. Πυρηνική Ενέργεια Διπλή στιγμή: Παράγοντας προόδου ή καταστροφής - Ευτ. Μπιτσάκη	120
21. Τα κοσμολογικά στοιχεία στην Οδύσσεια του Ομήρου - Μ. Πατρελάκη	129

ΧΑΝΙΑ 1987

Ετήσια έκδοση Δήμου Χανίων, Χρονιά 15η

Φωτοστοιχειοθεσία, εκτύπωση, βιβλιοδεσία: Λιθογραφείο -

Τυπογραφείο ΠΕΛΕΚΑΝΑΚΗΣ, Κισάμου 9, Τηλ. (0821) 27001 - ΧΑΝΙΑ

Επιμέλεια έκδοσης: Γ.Κ. ΠΕΛΕΚΑΝΑΚΗΣ

